İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GEÇ OSMANLI DÖNEMİ İSTANBULU'NDA EŞYANIN DEĞİŞEN ROLLERİ ÜZERİDEN İSTANBULLU-EŞYA İLİŞKİSİ

DOKTORA TEZİ

Burcu YAĞIZ
(402082001)

Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı

Sanat Tarihi Programı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aygül AĞIR

TEMMUZ 2017

İTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 402082001 numaralı Doktora Öğrencisi Burcu YAĞIZ, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı "GEÇ OSMANLI DÖNEMİ İSTANBULU'NDA EŞYANIN DEĞİŞEN ROLLERİ ÜZERİNDEN İSTANBULLU-EŞYA İLİŞKİSİ" başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı :	**Prof. Dr. Aygül AĞIR** İstanbul Teknik Üniversitesi	.....
Jüri Üyeleri :	**Doç. Dr. Gülname TURAN** İstanbul Teknik Üniversitesi	.....
	Yrd. Doç. Dr. Gül CEPHANECİGİL İstanbul Teknik Üniversitesi	.....
	Doç. Dr. Tarkan OKÇUOĞLU İstanbul Üniversitesi	.....
	Yrd. Doç. Dr. Ayşe ÇOŞKUN ORLANDİ Kadir Has Üniversitesi	.....

Teslim Tarihi : 14 Haziran 2017
Savunma Tarihi : 11 Temmuz 2017

ZEYNEP ve BATU'YA,

ÖNSÖZ

Değerli tez danışmanım Prof. Dr. Aygül Ağır'a ayakları yere basan, sistematik bir bakış açısı geliştirmemi sağladığı için içtenlikle teşekkür ederim. Doç. Dr. Gülname Turan'a, araştırmanın güncel tarihyazımı tartışmalarıyla ilişkisinin kurgulanmasındaki katkıları için; Yrd. Doç. Dr. Ayşe Elif Coşkun Orlandi'ye araştırmanın literatüre sağlayabileceği katkılar konusunda sağladığı açılımlar için teşekkür ederim. Ayrıca Prof. Dr. Bülent Tanju'ya kazandırdığı alternatif ve eleştirel bakış açısı için teşekkür ederim. Dostum Doç. Dr. Çiğdem Kaya'ya sürecin başından itibaren yorum ve katkılarıyla yanımda olduğu için minnettarım. Değerli arkadaşlarım Dr. Celal Eşli, Çağlar Dabanoğlu, Pınar ve Bahadır Üner, İz Öztat ve Çınar Narter'e teknik, fikirsel ve manevi destekleri için teşekkür ederim.

Bana Osmanlı Türkçesi'ni sevdiren, çok değerli bilgi birikimini ve arşivini cömertçe paylaşan Başbakanlık Osmanlı Arşivi Uzmanı ve Türkolog Dr. Mustafa Küçük'e minnettarım. SALT Araştırma'dan Sezin Romi ve Nida Özkaymak'a belge, fotoğraf ve nadir eserlere erişimimde verdikleri destek için minnettarım.

Araştırmamın son bir senesinde Zeynep ve Batu'ya yokluğumu aratmayacak ilgi ve sevgiyi veren sevgili Serap Yağız'a tüm yardım ve desteği için minnettarım. Değerli Doç. Dr. Orhan Yağız ve Korhan Yağız'a tüm destekleri için ayrıca teşekkür ederim.

Sevgili annem Emel Yançatarol'a bana sürekli gözlemlemeyi, sorgulamayı, hayata soğukkanlı ve önyargısız bakmayı, her soruna cesaretle yaklaşmayı aşıladığı; sevgili babam Mehmet Yançatarol'a sevgi ve desteğini asla esirgemediği, uzakları kolay ve yakın kıldığı için minnettarım. Yokluğumda ve yorgunluğumda Zeynep ve Batu'ya gösterdikleri ilgi ve sevgi için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Fransızca çeviriler, fotoğraflama, dokümantasyon ve teknik konularda desteğini esirgemeyen, koşulsuz sevgisinden hep güç ve cesaret aldığım, tanıdığım en güzel renk, kardeşim Ceren Yançatarol'a samimiyeti ve adanmışlığı için, ayrıca Zeynep ve Batu'ya verdiği koşulsuz sevgi ve ilgi için minnettarım.

Beni sabırla bekleyen eşim Serhan Ateş Yağız'a, tüm zorluk ve sıkıntılarla benimle birlikte, benden daha büyük bir cesaretle yüzleştiği, bana inandığı için minnettarım. Zeynep ve Batu'yla geçirebileceği zamandan çaldığım her güne ve aralarına soktuğum binlerce kilometreye rağmen hep yanımda olduğu için çok şanslıyım.

Çalışmayı bebeklerim Zeynep ve Batu'ya ithaf ediyorum. Bu çalışmaya bebekliklerinin bir bölümünü hediye ettiler. Minnettarım…

Mayıs 2017

Burcu YAĞIZ
Endüstri Ürünleri Tasarımcısı

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **ix**
KISALTMALAR ..... **xi**
ÇİZELGE LİSTESİ ..... **xiii**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **xv**
ÖZET ..... **xxiii**
SUMMARY ..... **xxvii**
1 GİRİŞ **31**
1.1 Tezin Kapsamı ve Amaçları 31
1.2 Araştırma Konusuna Yaklaşım 37
1.3 Yöntem ve Kaynaklar 44
2 TEZİN KAVRAMSAL ARKA PLANI: NİHAİ ÜRÜN OLARAK EŞYADAN EŞYANIN FARKLI ROLLER ÜSTLENDİĞİ SÜREÇLERE BAKMAK **65**
2.1 İnsan-Eşya İlişkisini Anlam Sistemleri Üzerinden Okumak 65
2.2 İnsan-Eşya İlişkisini Maddi Kültür Üzerinden Okumak 67
2.3 İnsan-Eşya İlişkisini Sosyal Farklılaşma Üzerinden Okumak 70
2.4 İnsan-Eşya İlişkisinde Rollerin Dağılımındaki Hiyerarşilere ve Etkileşim Senaryolarına Tekrar Bakmak: *Actor-Network Theory* 74
2.4.1 Kavramsal bir çerçeve olarak *Actor-Network Theory*'nin tez çalışmasındaki yeri 83
2.4.2 Kelepçe 1: Küreseli yerelleştirmek (etkileşimler hangi fiziksel alanlarda ve yapılarda üretiliyor?) 86
2.4.3 Kelepçe 2: Yereli tekrar dağıtmak 88
2.4.4 Kelepçe 3: Etkileşim alanlarını birbirine bağlamak 90
3 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İSTANBUL PANORAMASI **93**
3.1 19. Yüzyılın Birinci Yarısından İtibaren İstanbul'un Kentsel Panoraması 93
3.2 19. Yüzyılın İkinci Yarısından İtibaren İstanbul'un Nüfus Panoraması 101
3.3 19. Yüzyılın İkinci Yarısından İtibaren İstanbul'un İktisadi Panoraması 104
4 EŞYA ALT-PANORAMASI: ÜRETİM, TİCARET, SERGİLEME, SATIŞ VE TAMİR **111**
4.1 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Osmanlı İmalat Sektörü 111
4.2 Devlet Eliyle ve Özel Teşebbüs ile Kurulan Fabrikalarda Eşya Üretimi 134
4.3 Eşyanın Sergilendiği ve Satıldığı Yapılar 144
4.4 Eşya Alt-Panoramasına Miyopik Bakış: Şark Ticaret Yıllıkları 151
4.4.1 Şark Ticaret Yıllıkları'nda eşyanın sergilendiği ve satıldığı çarşılar 167
4.4.2 Mobilya ürünlerinin üretim, ticaret, satış ve tamiri alanındaki faaliyet 173
4.4.3 Aydınlatma ürünlerinin üretim, ticaret, satış ve tamiri alanındaki faaliyet 203
4.4.4 Isınma ve pişirme ürünlerinin üretim, ticaret, satış ve tamiri alanındaki faaliyet 222

4.4.5 Sofra ve servis ürünleri ile mutfak ve ev gereçlerinin üretim, ticaret, satış ve tamiri alanındaki faaliyet 231
4.4.6 Dikiş makinesinin ticareti, satışı ve tamiri alanındaki faaliyet 261
4.4.7 Ev aletlerinin ticareti ve satışı alanındaki faaliyet 276
4.4.8 Büyük ölçekli ticari faaliyet: Mamul ürün tüccarları, tüccarlar ve ticari temsilciler 279
4.4.9 Çeşitli cemiyetler ve şirketler tarafından gerçekleştirilen ticari faaliyet. 285
5 DEĞERLENDİRME: EŞYA ALT-PANORAMASINDA AKTÖR AĞLARI 295
5.1 Vaka 1: Teknoloji Aktarımı ve Bir Dolayımlayıcı Olarak Dikiş Makinesi ... 296
5.1.1 Osmanlı bağlamında teknoloji aktarımı 296
5.1.2 İstanbul'da bir dolayımlayıcı olarak dikiş makinesi 299
5.2 Vaka 2: Sheffield'dan İstanbul'a Uzanan Bir Üretim ve Ticaret İlişkisi 318
6 SONUÇ 329
6.1 Şark Ticaret Yıllıkları Analizinin Eşya-Alt Panoramasına Yansıyan Sonuçları 330
6.1.1 Ticaret odalarının kurulması ile paralellik gösteren üye faaliyetlerindeki genişleme 331
6.1.2 Uzmanlaşma ve farklılaşma eğilimlerinin doğurduğu genişleme 332
6.1.3 Yeniden-örgütlenme ve hizalanma süreçlerinin doğurduğu genişleme .. 334
6.2 *Actor-Network Theory*'nin Temel Kavramlarının Kullanılmasına İlişkin Sonuçlar 335
6.3 Vakalara İlişkin Sonuçlar 338
6.4 Gelecek Araştırmalar İçin Açılımlar 341
KAYNAKLAR 343
EKLER 357
ÖZGEÇMİŞ 415

KISALTMALAR

A.MKT.NZD	**:** Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı
ANT	**:** Actor-Network Theory
BEO	**:** Babıali Evrak Odası Evrakı
BOA	**:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH.EUM.MH	**:** Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı
DH.MKT	**:** Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
GRDP	**:** Grande Rue De Pera
IRCICA	**:** Research Center for Islamic History, Art and Culture
İ.TAL	**:** İrade Taltifat
ŞTY	**:** Şark Ticaret Yıllıkları
Y.PRK.HH	**:** Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa

ÇİZELGE LİSTESİ

Çizelge C.1: 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler (*Professions de Constantinople*) bölümlerindeki eşya çeşidinin yıllar bazında sayısal dağılımı. **369**

Çizelge C.2: 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki hammadde ve malzeme çeşidinin yıllar bazında sayısal dağılımı. **375**

Çizelge C.3: 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki eşya üretimiyle doğrudan veya dolaylı olarak ilgili iş kollarının yıllar bazında sayısal dağılımı. **381**

Çizelge C.4: 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki eşya tamiri alanında faaliyet gösteren iş kollarının yıllar bazında sayısal dağılımı. **385**

Çizelge C.5: 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki daha genel ticari faaliyet gösteren iş kolları ve kurumların yıllar bazında sayısal dağılımı. **387**

Çizelge C.6: 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki inşaat faaliyetine paralele olarak genişleyen iş kollarının yıllar bazında sayısal dağılımı. **389**

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1.1 : 50 Yıl Sonra Türkiye, Kalem Dergisi, 12 Aralık 1908 (Çeviker, 1988, s. 221). **42**
Şekil 1.2 : Araştırma kurgusu diyagramı (Yağız, 2017).
Şekil 1.3 : ŞTY meslek kolları havuzunun oluşturulması ve daraltılması (Yağız, 2017).
Şekil 1.4 : ŞTY analiz yöntemi ve portföylerin oluşturulması (Yağız, 2017).
Şekil 1.5 : Narlian portföyü (Yağız, 2017).
Şekil 1.6 : Nowill portföyü (Yağız, 2017).
Şekil 1.7 : ŞTY portföylerinin kaynak dizileriyle ilişkisi (Yağız, 2017).
Şekil 1.8 : Em. J. Mertzanoff örneği (Yağız, 2017).
Şekil 1.9 : Sidney Nowill & Co. örneği (Yağız, 2017).
Şekil 2.1 : Potansiyel aktör (actant) ve eyleme geçen aktör (Yağız, 2017). **78**
Şekil 2.2 : Mevcut mekanizmanın etki alanının aracılar vasıtasıyla genişlemesi ve kuvvetlenmesi (Yağız, 2017). **79**
Şekil 2.3 : İnsan ve insan- harici dolayımcılar ve mevcut mekanizmadaki etkileri (Yağız, 2017). **80**
Şekil 2.4 : Aktör eylemlerinin izleri (Yağız, 2017). **82**
Şekil 2.5 : Yıldız benzeri odaklar olarak fiziksel yapılar (Yağız, 2017). **86**
Şekil 2.6 : Fiziksel yapıların iletken kanallarla bağlanması (Yağız, 2017). **87**
Şekil 2.7 : Yerel etkileşim alanının diğer etkileşim alanlarına bağlanması (Yağız, 2017). **89**
Şekil 2.8 : Farklı etkileşim alanlarının iletken kanallarda dolaşan bağlayıcılar ve insan-harici aktörler vasıtasıyla ilişkilenmeleri (Yağız, 2017). **91**
Şekil 2.9 : Aktör ağlarının etkileşimi (Yağız, 2017). **92**
Şekil 4.1 : Yıldız porselenlerinin biçim analizi (Aydoğan, 2006, s.239). **135**
Şekil 4.2 : Hereke Dokuma Fabrikası mağazası, Atik Zaptiye, İstanbul, 1890 (IRCICA Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi). **136**
Şekil 4.3 : Orosdi Back şemsiye imalathanesi, 5. kat (IRCICA Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi). **143**
Şekil 4.4 : Ohannes Papazyan Soba İmalathanesi ilanı, İkdam, 7 Aralık 1901, Sayı 2680. ..... **144**
Şekil 4.5 : Çeşitli çömlek ve testi satışı yapılan bir esnaf dükkanı (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi). **146**
Şekil 4.6 : Au Bon Marche mağazası, GRDP (Url-1). **147**
Şekil 4.7 : G. ve A. Baker Mağazası, Resimli Uyanış (Servet-i Fünun), 15 Ocak 1931, Behzat Üsdiken Koleksiyonu (Üsdiken, 1993, s. 552). **149**
Şekil 4.8 : Ürün örnekleri, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911 ..... **150**
Şekil 4.9 : Annuaire Oriental du Commerce kapağı, 1909 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **154**
Şekil 4.10 : Indicateur Oriental, İstanbul Adresleri bölümü giriş sayfası, 1885 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **157**
Şekil 4.11 : Indicateur Oriental, Meslekler Bölümü giriş sayfası, 1885 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **157**

Şekil 4.12 : Indicateur Ottoman Illustre, Mobilya Tüccarları listesi, 1883. **.....158**
Şekil 4.13 : Indicateur Ottoman Illustre, Marangozlar listesinden detay, 1883. **.....158**
Şekil 4.14 : Bazar Allemand, Annuaire Oriental ilanı, 1889-90 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **.....168**
Şekil 4.15 : Bazar Allemand, Annuaire Oriental ilanı, 1892-93**.....169**
Şekil 4.16 : La Maison du Bon Marche, Indicateur Ottoman Illustre ilanı, 1883 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **.....170**
Şekil 4.17 : A. Orosdi, L'Indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi).**.....171**
Şekil 4.18 : Etablissements Orosdi Back, Annuaire Oriental ilanı, 1912 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **.....172**
Şekil 4.19 : **S**.M. Minasian & Cie, Indicateur Oriental ilanı, 1888. **.....173**
Şekil 4.20 : Bazar Indien, Annuaire Oriental ilanı, 1891. **.....173**
Şekil 4.21 : Maison Narlian, Annuaire Oriental ilanı, 1895. **.....176**
Şekil 4.22 : Eski Narlian Fabrikası, J. Pervititch, 1925 (Salt Araştırma Internet Arşivi).**.....176**
Şekil 4.23 : Maison G. Bertoluzzi, L'indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **.....178**
Şekil 4.24 : **G**. Leduc, Annuaire Oriental ilanı, 1895. **.....179**
Şekil 4.25 : C. Vuccino, Annuaire Oriental ilanı, 1893-94 (Salt Araştırma Internet Arşivi).**.....180**
Şekil 4.26 : Jean Psalty, Annuaire Oriental ilanı, 1896-97 (Salt Araştırma Internet Arşivi).**.....181**
Şekil 4.27 : Georges J. Psalty, Annuaire Oriental ilanı, 1896-97 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **.....181**
Şekil 4.28 : Maison Psalty ilanı, Servet-i Fünun, 26 Şubat 1902, Sayı 564 (Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı). **.....183**
Şekil 4.29 : Maison Psalty, Servet-i Fünun, 30 Ocak 1902, Sayı 562 (Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı). **.....184**
Şekil 4.30 : Darius Patriano, Annuaire Oriental ilanı, 1902. **.....185**
Şekil 4.31 : Maison Leon Rosenthal, Annuaire Oriental ilanı, 1895.**.....186**
Şekil 4.32 : Sofianos Freres, Annuaire Oriental ilanı, 1895. **.....187**
Şekil 4.33 : Etablissement Austro-Ottoman d'Ameublements & Tapisserie, Annuaire Oriental ilanı, 1912 (Salt Araştırma Internet Arşivi)**.....188**
Şekil 4.34 : Jean Antikadjian, Annuaire Oriental ilanı, 1893-94.**.....190**
Şekil 4.35 : Pekmezian Freres, Annuaire Oriental ilanı, 1912. **.....191**
Şekil 4.36 : Madeni karyolalar, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911.**.....194**
Şekil 4.37 : Oturma takımları, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911.**.....194**
Şekil 4.38 : Hasır mobilya takımı, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911. **195**
Şekil 4.39 : Yatak odası takımı, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911. **....195**
Şekil 4.40 : F. Neyrat, L'Indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi).**.....196**
Şekil 4.41 : P. Chouzet Fabrique de Lits et Sommiers en Fer antetli 1905 tarihli mektup (Url-2).**.....197**
Şekil 4.42 : P. Chouzet Fabrique de Lits et Sommiers en Fer antet detayından fabrika görüşünü (Url-2).**.....197**
Şekil 4.43 : Roupen Bedrossian, Annuaire Oriental ilanı, 1891.**.....200**
Şekil 4.44 : Çerçevesi Joseph Dallian'a ait bir gravür (Url-5).**.....202**
Şekil 4.45 : H. & D. Kapamadjian, L'Indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **.....205**

Şekil 4.46 : Mavrogordato, Annuaire Oriental ilanı, 1896-97 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **206**
Şekil 4.47 : Bec Auer ilan afişi, 1894 (Url-6). **207**
Şekil 4.48 : Bec Auer ilan afişi, 1896 (Url-7). **207**
Şekil 4.49 : Plume & Atwood firması tarafından Mantle Lamp Company için 1909 senesinde üretilen Model 1 Aladdin Lamba (Url-8). **208**
Şekil 4.50 : Plume & Atwood firması tarafından Mantle Lamp Company için 1910 senesinde üretilen Model 2 Aladdin Lamba (Url-9). **208**
Şekil 4.51 : Theo. Reppen Co., Annuaire Oriental ilanı, 1909 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **209**
Şekil 4.52 : H. et J. Blumenthal Freres, Annuaire Oriental ilanı, 1909 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **210**
Şekil 4.53 : H. & J. Blumenthal Freres ilanı (Url-10). **211**
Şekil 4.54 : Kinley Licht und Apparatebaugesellschaft Firması ilanı, 1908 (Url-11). **211**
Şekil 4.55 : La Compagnie Lux, Annuaire Oriental ilanı, 1912 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **212**
Şekil 4.56 : La Compagnie Lux, Annuaire Oriental ilanı, 1913 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **212**
Şekil 4.57 : La Compagnie Lux temsil ofisi ve mağaza, İnayet Han, Galata, 1908 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **213**
Şekil 4.58 : Lux Firmasının 1909-1920 arası ürettiği sokak lambası (Url-12). **214**
Şekil 4.59 : Lux tarafından 1909-1920 arasında üretilen iç mekan aydınlatmasına yönelik kerosen lambaları (Url-12). **214**
Şekil 4.60 : Lux Firması 1904 üretimi lamba (Url-13). **214**
Şekil 4.61 : Erken dönem Tito-Landi lamba modelleri (Url-14). **215**
Şekil 4.62 : Leon Hazarossian, Annuaire Oriental ilanı, 1900. **216**
Şekil 4.63 : Leon Hazarossian ilanı, Servet-i Fünun, 26 Ağustos 1897, Sayı 337 (Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı). **217**
Şekil 4.64 : Sidney Nowill, Indicateur Ottoman Illustre ilanı, 1883 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **218**
Şekil 4.65 : Maison Antoine Perini, Annuaire Oriental ilanı, 1889-90 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **218**
Şekil 4.66 : H. Decugis, Annuaire Oriental ilanı, 1891. **219**
Şekil 4.67 : Elias Caraco & Frere, Annuaire Oriental ilanı, 1904. **220**
Şekil 4.68 : Ayaklı lambalar, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911. **222**
Şekil 4.69 : Maison A. Perini (Figli, Successori) antetli 1910 tarihli fatura (Url-17). **223**
Şekil 4.70 : Jean Hadjopoulos, Annuaire Oriental ilanı, 1892-93. **224**
Şekil 4.71 : Jean Hadjopoulos, plaka (Url-18). **225**
Şekil 4.72 : Karl Marowsky, Annuaire Oriental ilanı, 1892-93. **225**
Şekil 4.73 : Franz Thamm imzalı soba detayı (Url-21). **226**
Şekil 4.74 : Dolmabahçe Sarayı 165 no'lu odada bulunan Hazarossian damgalı çini soba, Env. No: 52/456 (Yılmaz ve Aykut, 1998, s. 23). **227**
Şekil 4.75 : Andrea Hobradovich, 1910 yılına ait fatura (Url-17). **229**
Şekil 4.76 : 1914 tarihli E. Boucher & Cie. kataloğundan ürün örnekleri. **230**
Şekil 4.77 : Francois Riccioli, Annuaire Oriental ilanı, 1898. **231**
Şekil 4.78 : Giacomo Carlotti, Annuaire Oriental ilanı, 1898. **231**
Şekil 4.79 : H. Decugis, L'Indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **233**

Şekil 4.80 : Decugis Evi (Salt Araştırma Internet Arşivi). **233**
Şekil 4.81 : Theodore Haviland-France imalat damgalı *H. Decugis-Constantinople* ithalatçı damgalı kayık tabak (Denizler Müzayede Evi Kataloğu). **234**
Şekil 4.82 : Decugis Rue de Pera-Constantinople ibareli sütlük, tabak ve tepsi takımı (Denizler Müzayede Evi Kataloğu). **235**
Şekil 4.83 : Orfevrerie Christofle, Indicateur Oriental ilanı, 1885 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **235**
Şekil 4.84 : H. Decugis'e ait 1927 tarihli bir fatura (Url-17). **236**
Şekil 4.85 : *J.C. Varian & Cie.*, Annuaire Oriental ilanı, 1893-94. ..... **237**
Şekil 4.86 : *J.C. Varian & Cie*'ye ait 1909 tarihli fatura (Url-23). **238**
Şekil 4.87 : Haviland France imalat damgalı J. C. Varian & Co-Constantinople ithalatçı damgalı 6'lı tabak takımı (Denizler Müzayede Evi Kataloğu). **238**
Şekil 4.88 : Nissim Coronio-Constantinople damgası (Baruh, 2013, s. 159). **239**
Şekil 4.89 : Juda Levy & Cie'ye ait tabak ve çatal-kaşık satışı yapıldığını gösteren 1922 tarihli fatura (Salt Araştırma Internet Arşivi). **241**
Şekil 4.90 : Juda Levy & Leon Cohen ve Juda Levy & Cie-Constantinople damgaları (Baruh, 2013, s. 159). **241**
Şekil 4.91 : Elias Caraco & Frere, Annuaire Oriental ilanı, 1909. ..... **242**
Şekil 4.92 : Elias Caraco & Frere damgalı mektup açacağı (Url-24). **243**
Şekil 4.93 : Orfevrerie Fraget, L'Indicateur Oriental ilanı, 1888. ..... **243**
Şekil 4.94 : 1860-1896 yılları arasında Joseph Fraget tarafından üretilen çay bardağı zarfları, David N. Nikogosyan özel koleksiyonu (Url-25). **244**
Şekil 4.95 : 1896-1915 yılları arasında Joseph Fraget tarafından üretilen çay ve kahve servis kapları, David N. Nikogosyan özel koleksiyonu (Url-25). **244**
Şekil 4.96 : Warsaw Fraget Plaque Galw damgalı gümüş kaplama masa süsü (Çukurcuma Müzayede Kültür ve Sanat Evi Müzayede Kataloğu). **245**
Şekil 4.97 : Garabet Çizmeciyan usta damgalı gümüş sahleplik, 1876-1909, İkinci Abdülhamit Dönemi (Antik A.Ş., 253.Müzayede Kataloğu). **245**
Şekil 4.98 : Garabet Çizmeciyan usta damgalı gümüş baharatlık, 1876-1909, İkinci Abdülhamit Dönemi (Antik A.Ş., 255. Müzayede Kataloğu). **246**
Şekil 4.99 : Sidney Nowill & Co. firmasının Galata, Alime Han girişindeki tabelası, 1895 (Nowill, 2011, s. 7). **248**
Şekil 4.100 : *Nowill D. Star ve Cross Keys* ticari markası (Nowill, 2011, s. 2). **249**
Şekil 4.101 : John Nowill & Sons üretimi balık bıçağı ve detayı (Nowill, 2011, ss. 2-3). **249**
Şekil 4.102 : *Rafael Karagheusian-Constantinople* damgası (Baruh, 2013, s. 159). **250**
Şekil 4.103 : J. A. Henckels bıçak bileme atölyesinden bir görünüş (Page, 1896-1904, s.1426). **251**
Şekil 4.104 : J. A. Henckels 6'lı gümüş çatal bıçak takımı, 1800 sonu 1900 başı (Url-27). **251**
Şekil 4.105 : 1900 yılı tarihli J.A. Henckels üretimi gümüş bıçak (Url-27). **251**
Şekil 4.106 : Abouav & N. Benhaim antetli 1908 yılına ait fatura (Url-28). **252**
Şekil 4.107 : Pavli Naskidoff, İngiliz Çelik Aletleri Satıcısı ibareli iş yeri kartı (Url-29). **253**
Şekil 4.108 : *Pavli Naskidoff, Stamboul* ithalatçı damgalı, *C. Friedrich ERN, Wald-Solingen* üretici damgalı ustura (Url-30). **253**

Şekil 4.109 : *A. Chavin-Constantinople* damgalı pasta tabağı (Denizler Müzayede Evi Kataloğu). **254**
Şekil 4.110 : Dolmabahçe Sarayı koleksiyonundan Limoges üretici damgalı, *A. Chavin* ithalatçı damgalı sefer tası (Coşansel Karakullukçu, 2007, s. 121). **254**
Şekil 4.111 : *A. Chavin-Constantinople* damgası (Coşansel Karakullukçu, 2007, s. 121). **255**
Şekil 4.112 : Czerney & Comp. antetli 1911 tarihli fatura (Url-17). **255**
Şekil 4.113 : Czerney & Co. damgası (Baruh, 2013, s. 159). **256**
Şekil 4.114 : *Fratelli Fresco Constantinople* logosu (Url-31). **256**
Şekil 4.115 : *N. & P. Smirnow Freres'e* ait 1895 tarihli bir fatura (Url-17). **259**
Şekil 4.116 : Çatal ve kaşık çeşitleri, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911. ..... **260**
Şekil 4.117 : Çay ve kahve servisi setleri, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911. ..... **260**
Şekil 4.118 : Em. J. Mertzanoff, L'Indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **262**
Şekil 4.119 : Em. J. Mertzanoff, L'Indicateur Ottoman Illustre ilanı, 1883 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **263**
Şekil 4.120 : Jones B Model Dikiş Makinesi, erken 1880'ler (Url-32). **263**
Şekil 4.121 : R. M. Wanzer & Co. üretimi Little Wanzer S.R., 1880'ler (Url-33). **264**
Şekil 4.122 : Seidel & Naumann, 1890'lar (Url-34). **264**
Şekil 4.123 : Willcox and Gibbs, 1903 (Url-35). **264**
Şekil 4.124 : Saxona Regia, 1870'ler (Url-36). **265**
Şekil 4.125 : Wheeler and Wilson, 1908 (Url-37). **265**
Şekil 4.126 : Nauman Maschine Seidel & Nauman Dresden üretici plakalı, Agent Em. J. Mertzanoff Constantinople damgalı 1908 model dikiş makinesi, Fotoğraf: Bahadır Taşkın (Alif Art Kataloğu, 2013). **266**
Şekil 4.127 : Maison L.N. Clonari, Indicateur Oriental ilanı, 1885 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **266**
Şekil 4.128 : B. J. Mouradyan Freres, Annuaire Oriental ilanı, 1891. ..... **267**
Şekil 4.129 : Junker & Ruh, 1880'ler (Url-38). **268**
Şekil 4.130 : G. Neidlinger, Annuaire Oriental ilanı, 1901. ..... **269**
Şekil 4.131 : Singer, Annuaire Oriental ilanı, 1889-90 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **270**
Şekil 4.132 : Singer, Annuaire Oriental ilanı, 1892-93. ..... **270**
Şekil 4.133 : The Singer Manufacturing Company, Annuaire Oriental ilanı, ön ve arka sayfa, 1909 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **271**
Şekil 4.134 : 1889-90 senesi basımı Singer Kullanma Kılavuzu, *New York'ta Singer Fabrikası Kumpanyası*. **271**
Şekil 4.135 : Talimat, Singer Kullanma Kılavuzu, 1889-90. ..... **272**
Şekil 4.136 : *N. Persides et Cie*, Indicateur Ottoman Illustre ilanı, 1883 (Salt Araştırma Internet Arşivi). **273**
Şekil 4.137 : D. Persides Constantinople plakalı dikiş makinesi, Fotoğraf: Büşra Öksüz (Url-40). **273**
Şekil 4.138 : D. Persides Constantinople plakalı dikiş makinesi, detay, Fotoğraf: Büşra Öksüz (Url-40). **274**
Şekil 4.139 : Corci Golaridi Dikiş Makineleri Mağazası, Servet-i Fünun, 30 Mart 1899, Sayı 420 (Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı). **275**
Şekil 4.140 : Maurizio Frankl, L'Indicateur Oriental ilanı, 1888. ..... **277**

Şekil 4.141 : Halı süpürgesi, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1909. **.....278**
Şekil 4.142 : Çamaşır makinesi, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1909**.....278**
Şekil 4.143 : F.C. Philipp, L'Indicateur Oriental ilanı, 1888. **.....283**
Şekil 4.144 : C. Tielsch & Co. ürünlerinde kullanılan üretici damgaları, 1876-1890 (Url-41)**.....283**
Şekil 4.145 : 1900 tarihli, 125 parça Carl Tielsch porselen yemek takımından detay (Url-42)**.....283**
Şekil 4.146 : The Economic Co- Operative Society, bilgilendirme kutucuğu, Annuaire Oriental, 1892-93**.....286**
Şekil 4.147 : Gümüş evani camekanları, Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-Beytiye Mağazası Kataloğu, 1902. **.....289**
Şekil 4.148 : Matbah ve kiler dairesi, Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-Beytiye Mağazası Kataloğu, 1902. **.....290**
Şekil 4.149 : Tabak ve porselen dairesi, Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-Beytiye Mağazası Kataloğu, 1902. **.....290**
Şekil 4.150 : Matbah ve kiler levazımı, Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-Beytiye Mağazası Kataloğu, 1902. **.....291**
Şekil 4.151 : Barler's Ideal Heater ilanı, 1895 (Url-43). **.....292**
Şekil 4.152 : Barler's Ideal Heater soba, erken 1900'ler (Url-44). **.....292**
Şekil 4.153 : Puritan marka gaz ocağı, 1894, Amerikan Tarihi Müzesi Koleksiyonu (Url-45)**.....293**
Şekil 4.154 : Miller Mill marka masa lambası (Url-46). **.....294**
Şekil 4.155 : Miller Mill marka masa lambası (Url-46). **.....294**
Şekil 5.1 : Aracı (intermediary) konumundaki dikiş makinesi (Yağız, 2017)**.....300**
Şekil 5.2 : Dikiş makinesinin aracı olarak İstanbul'a gelişi (Yağız, 2017). **.....301**
Şekil 5.3 : Dikiş makinesinin dolaşımını sağlayan ağların esnemesi (Yağız, 2017). **.....302**
Şekil 5.4 :İstanbul pazarında faal aktörler olarak Mertzanoff ve Persides (Yağız, 2017)**.....305**
Şekil 5.5 : Dolayımlayıcı olarak dikiş makinesi (Yağız, 2017)**.....306**
Şekil 5.6 : Em. J. Mertzanoff-Constantinople plakalı dikiş makinesi (Url-48)**.....307**
Şekil 5.7 : Em. J. Mertzanoff-Constantinople plakası (Url-48)**.....307**
Şekil 5.8 : Em. J. Mertzanoff patent başvurusu, detaylı çizim, 1903 (Combined Sewing Machine and Time Indicator, United Kingdom Patent: 190308839-A). **.....308**
Şekil 5.9 : D. Persides Constantinople plakalı dikiş makinesi, Fotoğraf: Büşra Öksüz (Url-40)**.....309**
Şekil 5.10 : D. Persides Constantinople plakalı dikiş makinesi, detay, Fotoğraf: Büşra Öksüz (Url-40). **.....309**
Şekil 5.11 : D. Persides Constantinople plakalı elle işletilen dikiş makinesi, Fotoğraf: Altuğ Arkan (Url-49)**.....310**
Şekil 5.12 : D. Persides Constantinople damgalı plaka, Fotoğraf: Altuğ Arkan (Url-49)**.....310**
Şekil 5.13 : Seidel & Naumann, Dresden logo, 1900'ler (Url-50). **.....311**
Şekil 5.14 : D. Persides logo, 1900'ler (Url-49)**.....311**
Şekil 5.15 : Dikiş makinesinin dolayımcılığıyla Mertzanoff ve Persides'in eylemlerindeki boyutlanma (Yağız, 2017)**.....313**
Şekil 5.16 : Mehmed Salim ilanı, İkdam, 25 Ekim 1902, Sayı 2002. **.....316**
Şekil 5.17 : Mehmed Salim Efendi faaliyet ağı (Yağız, 2017)**.....317**

Şekil 5.18 : Sidney Nowill & Co. tarafından Sheffield Müzesi'ne bağışlanan sigaralık, 1870-1899 (Url-53). **319**
Şekil 5.19 : Thomas Nowill & Co. üretimi bıçak takımı ve kantini, 1780'ler, Museums Sheffield, Dekoratif Sanatlar Koleksiyonu (Url-52). **322**
Şekil 5.20 : John Nowill & Sons, D Star ve Krosskeys ticari markaları (Url-55). **322**
Şekil 5.21 : John Nowill & Sons ürün kataloğu, 1910 (Url-56). **323**
Şekil 5.22 : John Nowill & Sons, Sheffield üretimi kemik saplı gümüş çatal-bıçak takımı (Url-57). **324**
Şekil 5.23 : John Nowill & Sons, Sheffield üretimi kemik saplı gümüş çatal-bıçak takımı (Url-57). **324**
Şekil 5.24 : John Nowill & Sons, Sheffield üretimi kemik saplı gümüş çatal bıçak takımı (Url-57). **324**
Şekil 5.25 : John Nowill & Sons, Sheffield üretimi gümüş kapmala kaşık, 1867-1889 (Url-58). **325**
Şekil 5.26 : Sidney ve Stephen Nowill'in yaptığı ticari temsilcilik anlaşmalarından örnek, 1892 (Nowill, 2011, s. 8). **326**
Şekil 5.27 : Sidney Nowill & Co. faaliyet ağı (Yağız, 2017). **328**

Harita B.1 : İstanbul Fabrikaları **365**

GEÇ OSMANLI DÖNEMİ İSTANBULU'NDA EŞYANIN DEĞİŞEN ROLLERİ ÜZERİNDEN İSTANBULLU-EŞYA İLİŞKİSİ

ÖZET

Çalışmada Geç Osmanlı Dönemi İstanbulu'nda İstanbullu-gündelik eşya etkileşimi ele alınmış, eşyanın fikirsel, görsel ve fiziksel boyutlarıyla dolaşıma girdiği kanallar, İstanbullu ve eşya arasındaki karşılaşmaları mümkün kılan platformlar olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu karşılaşmaların ürün-kullanıcı ve üretici-tüketici ikiliklerinin dışında boyutlandırılması amaçlanmış, bu amaç doğrultusunda eşyanın üretim, ticaret, sergileme, tamir ve eğitim nesnesi olarak İstanbullunun tüketici, kullanıcı, üretici, tüccar, ticari temsilci, tamirci, yayıncı, yazar ve gözlemci kimlikleriyle girdiği etkileşimler ve bu etkileşimlerin, siyasi otoritenin kalbi fakat aynı zamanda yeniden örgütlenen bir liman kenti olan İstanbul'un demografik, iktisadi ve kentsel panoramalarıyla olan ilişkisi anlaşılmaya çalışılmıştır.

Geç Osmanlı Dönemi İstanbulu, Osmanlı siyasi otoritesinin 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonlarına uzanan dönem boyunca bürokratik, iktisadi, sınai, eğitsel ve sosyal modernizasyona yönelik attığı adımların 19. yüzyılın geneline yayılan kapitalist dünya ekonomisiyle hizalanma süreciyle kaçınılmaz olarak ilişkilendiği tarihsel sürecin getirdiği tüm çatışma ve uzlaşmaların cisimleştiği bir bağlamdır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan dış ticaret patlaması, yabancı sermayenin artan varlığı, bürokratik, finansal ve eğitsel kurumlardaki yeniden örgütlenme sonucu kentin yaşadığı sosyal, iktisadi ve fiziksel dönüşüm, kentte eşyayla ilişkili faaliyette bulunan aktörlerin faaliyetlerindeki ve bu aktörlerin bağlamla ilişkilenme biçimlerindeki değişimi de tetiklemiştir. Tez çalışması kapsamında eşya, üretim, ticaret, sergileme, tamir ve eğitim nesnesi olarak anlık ya da dönemlik dolayımlayıcılığıyla ön plana çıkan ve bu değişimde rol oynayan hayati bir aktör olarak ele alınmıştır.

Çalışmada öncelikle 1990'larda filizlenen, tasarım tarihinin maddi kültür çalışmaları, antropoloji, etnografi, kültür tarihi, teknoloji tarihi gibi akademik alanlarla kurduğu ilişkiler vasıtasıyla sanat tarihinin tarihsel baskınlığından kopma ve sanat tarihiyle tekrar hizalanma sürecinin doğurduğu yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Bu yaklaşımlar üründe içkin biçim-işlev ilişkisini ve ürünün ortaya çıkması ve kullanıcıya ulaşması sürecinde tasarımcı-üretici-kullanıcı ilişkisini merkezine alan yaklaşımları boyutlandırmayı, tasarım tarihinin ilgi alanını ürünün tarihinden ürünün etrafında gerçekleşen hizalanma, çeviri, etkileşim ve çatışmaları da kapsayacak şekilde genişletmeyi hedeflemektedir. Bu dönüşüm, tasarlanan, üretilen, sergilenen, satılan ve kullanılan bir nesne olan ürünün edilgenliğinin sorgulanmasının, ürünün parçası olduğu tasarım, üretim, ticaret, pazarlama, sergileme, satış süreçlerinin yanı

sıra tüketim ve kullanım süreçlerinin de tartışmaya açılmasının, meta-sonrası evresinde (kullanıcının gündelik hayatında) geçirdiği anlamlandırma süreçlerinin de önemsenerek dikkate alınmasının, en önemlisi de ürünün edilgen bir nesneden ziyade dönüştürme, hizalama, kurgulama ve uzlaştırma rolleri üstlenebilecek etken bir nesne olarak değerlendirilmesinin yolunu açmıştır. Tasarım tarihi disiplinindeki güncel tartışmalar ışığında, tarihsel bir dönemde eşyanın etken bir nesne olarak öne çıktığı durumların analizini mümkün kılacak bir araştırma kurgusu geliştirilmiştir. Eşyanın tarihsel bir dönemde kullanıcılar tarafından nasıl deneyimlendiğinin anlaşılmasına imkan tanıyan ilk elden materyalin azlığının belirlediği sınır, eşyanın en az diğer aktörler kadar önemli roller oynadığı alt-süreçlerin belirlenmesi, İstanbullu-eşya ilişkisinin bu sayede boyutlandırılarak analiz edilmesi yoluyla aşılmaya çalışılmıştır.

Farklı vizyon ve misyonlarla üretilmiş, ulaştıkları kitleler ve etki alanlarının ölçeği açısından çeşitlilik gösteren belge, yayın ve görsel materyal arasında kurulan ilişkiler vasıtasıyla öncelikle İstanbul'un 19. yüzyılın son çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na uzanan dönemdeki iktisadi, kentsel ve demografik genel görünümleri (panoramalar) oluşturulmuştur. Genel görünümler İstanbul'un, incelenen dönem boyunca Osmanlı siyasi otoriterisinin kalbi, fakat aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kökeni 18. yüzyılın ortalarına uzanan merkezileşme ve modernizasyon girişimlerinin 19. yüzyılda Batı'yla ve kapitalist dünya ekonomisiyle hizalanma süreciyle girdiği etkileşimlerin en önemli ara yüzü, bir temas alanı olarak kavramsallaştırılmasında etkili olmuştur. Bu panoramaların bileşimi ile oluşan genel görünümün kapsadığı, eşyanın üretimini, ticaretini, sergileme ve satışını sağlayan bir eşya alt-panoraması belirlenmiştir. Eşyaya özel bir alt-panorama oluşturulması için sanayi, zanaat, kent, üretim, lonca ve emek tarihi araştırmalarının yanı sıra devlet istatistikleri, vergi listelerine başvurulmuştur. bu panoramanın detaylandırılması için ŞTY'nin Meslekler bölümlerindeki eşyaya ilişkin faaliyet gösteren kişi ve işletmeler sistematik olarak analiz edilmiştir.

Bu alt-panoramanın detaylandırılması, parçalı da olsa genişletilmesi için genellikle Şart Ticaret Yıllıkları veya Annuaire Oriental olarak anılan ticaret rehberlerinin 1881-1914 arasında yayımlanan basımlarında, eşyanın üretimi, ticareti, satış ve sergilemesi, pazarlaması ve tamiri ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili olan meslek kolları başlıkları altındaki listeler mikro düzeyde incelenmiştir. Öncelikle otuz dört seneye yayılan meslek kollarının bir listesi yapılmış, altı yüzün üzerinde meslek kolunu içeren bu liste eşyanın üretimi, ticareti, sergilemesi, satışı ve tamiriyle ilişkili faaliyet alanlarını kapsayan meslek kollarına indirgenmesiyle daraltılmış, bu meslek kolları havuzundan mobilya, aydınlatma, ısınma ve pişirme, sofra ve servis ürünleri, mutfak eşyası, ev aletleri ve dikiş makinesi gibi ev eşyasına ilişkin meslek kolları gruplanarak yıllık listelerindeki kayıtlar incelenmiştir. Araştırmanın bu bölümünde, incelenen dönemde İstanbul piyasasında eşyayla ilişkili faaliyet gösteren kişi ve işletmelerin, mümkün olduğu ölçüde, izleri sürülmüş, yıllık kayıtlarının sundukları eşyaya ilişkin tekil verilerin eşya-alt panoramasını nasıl genişlettikleri, bu panoramayla nasıl ilişkilendikleri ve panorama içerisinde ne ifade ettikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda yıllık kayıtlarının incelenmesi yoluyla genişleyen, eşyanın üretimi, ticareti, satış ve sergilemesi, tamiri ve kullanımını içeren süreçlere ev sahipliği yapan eşya alt-panoraması bünyesinde faaliyette bulunan veya faaliyete geçmeyi bekleyen aktörlerin, mevcut ya da şekillenmeyi bekleyen idari mekanizmalarla, eğitim, ticaret ve finans kurumlarıyla, yurtiçi ve yurtdışı ticaret ağlarıyla, üretim merkezleriyle, sergileme ve satış

odaklarıyla illişkilenme biçimleri, insan ve insan-harici aktörlerin hareketlenmeleri üzerinden örneklenmiştir.

Şark Ticaret Yıllıkları'ndaki kayıtlardan yola çıkarak izleri sürülen, bazıları bugüne kadar gölgede kalmış bir dizi kişi ve işletmenin İstanbul'un genel görünümüyle ilişkilenen faaliyetleri eşyanın anlık ya da dönemlik olarak ortaya çıkan dolayımlayıcılığıyla dönüşmüştür. Eşyanın dolayımlayıcılığıyla eylemlerinde farklı ölçeklerde değişim gözlenen aktörlerin hareketlenmeleri vasıtasıyla kurguladıkları yeni ilişkiler, parçası oldukları ya da yeni eylem biçimleriyle esnettikleri ilişki ağları tezin değerlendirme bölümünde birer vaka olarak sunulmuştur.

ISTANBULITE-HOUSEHOLD GOODS RELATIONSHIP IN THE LATE OTTOMAN PERIOD via TRANSFORMING ROLES OF HOUSEHOLD GOODS

SUMMARY

This research examines the relationship between Istanbulites and household goods during the late Ottoman period, and conceptualizes the channels that facilitate conceptual, visual and material circulation of these goods as platforms that enable the emergence of multi dimensional encounters between Istanbullites and household goods. In order to further investigate these multi-dimensional encounters, the product-user and producer-consumer dualities were aimed to be de-constructed by interpreting household goods not only as final products that await to be purchased by consumers, but also as objects of production, trade, display, repair and education that interact with different identities of Istanbulites as producers, customers, users, merchants, trade representatives, repairmen, publishers, writers and observers. It was aimed to understand how these encounters related to the demographic, economic and urban panoramas of Istanbul, which, not only was the heart of the political authority, but also was an ever re-configuring port city where process of the Ottoman State's integration with the capitalist world economy was epitomized.

Istanbul in the late Ottoman period is a context that showcases all the conflicts, negotiations and alignments that were brought by the historical process where the Ottoman State's one and a half century long attempts towards bueroucratic, economic, industrial, educational and social modernization inevitably interacted with the process of integration with the capitalist world economy and the West. As a result of the boom in foreign trade, increase in the presence of foreign capital, in-flux of Western goods, re-configuration of bueroucratic, economic and educational organizations experienced in the second half of 19. Century, the city went through a complex social, economic and urban transformations. These transformations inevitably triggered change in the actions of human actors that operated in fields related to household goods and in how these actors (producers, merchants, store owners, repairmen etc.) re-positioned themselves in relation to the ever-transforming context of Istanbul. In this context, household goods as objects of production, trade, diplay, repair and education, are interpreted as mediators that emerged instantaneously or termly, and as crucial actors, took on roles that facilitated change in these actors' actions. Thus, this research focuses on how certain actors operating in the fields related to household goods re-positioned themselves through the mediating role of certain household goods.

First phase of this study introduces contemporary debates in design history discipline, which, from the 1990's, has been going through a process re-alignment with art history and re-defining of its approaches to historical analysis of products and design by developing interdisciplinary relationships with material culture studies, anthropology, ethnography, cultural studies and history of technology and science. This inclination is a result of the aim to further discuss the limits set by the mainstream form-function and designer-producers-user oriented approaches and to expand the discipline's area of interest from the history of the designed object towards the history of alignments, translations, interacitons and conflicts that take place around and through products. This transformation paved the way for the questioning of the passivity of the product that is designed, produced, displayed, sold and used, the discussing of the processes of consumption and use along side with processe of design, production, trade, marketing and display, the acknowledging of processes of signification in the post-commodity phase of products, and most importantly, of the interpreting the products as an agent that has the ability to help transform, align, configure and negotiate. In the light of these contemporary debates in design history discipline, a research layout that enables to focus on cases where household goods come forward as agents in the studied historical period. Moreover, the constraints set by the insuffieiency of primary sources citing how household goods were experienced during a historical period were attempted to surpassed by identifying sub-processes where these goods had as much agency as other actors and thus analysind the muti-faceted relatinship between household goods and Istanbulites.

During the research process, firstly the economic, urban and demographic scenaries (panoramas) of Istanbul during the period from the last quarter of the 19th century to the First World War were constructed by drawing relationalities between documents, publications and visual material that were produced with different visions and missions and that vary in their scale of impact and audience. These panoramas were instrumental in conceptualizing İstanbul as a domain of contact, an interface between interactions that took place between the process of Ottoman state's onging attempts towards modernization and the process of the state's integration and alignment with capitalist world economy. Further on, a sub-panorama of household goods that illustrates the production, trade, display and sales activities of consumer goods was constructed within the combined panorama that consists of demographic, economic and urban panoramas. Existing research and publications regarding industrial history, history of crafts, urban history, history of guilds and labor history as well as state statistics, tax listings became instrumental in identifying a sub-panorama of household goods. In order to further investigate and expand the sub-panorama of household goods, all the editions of the oriental directories that are commonly referred to as Şark Ticaret Yıllıkları or Annuaire Oriental published between 1881-1914 were investigated. The first phase of this investigation involved enlisting of professions that expand over thirty four years, narrowing over six hundred professions down to a pool of professions that are related to production, trade, display, sales and repair of household goods, and re-grouping these professions according to the type of goods such as furniture, lighting, heating and cooking, tableware and kitchenware, house tools and sewing machine.

Second phase of the investigation involved the screening of singular entries that are listed under the professions categories, which, directly or indirectly are related to the

production, trade, sales, diplay, marketing and repair of various household goods. At this phase, activities of people and companies that operated in fields related to household goods were tracked as in much detail as possible. Tracking these activities involved firstly, crosschecking the data presented in the lists in Professions of Istanbul sections with the related data in Addresses of Istanbul sections; secondly, studying the Commercial Announcements sections and analyzing the visual and textual contents of commercials that relate to the particular person or company; thirdly, browsing online genealogy databases, census and immigration records as well as the archives of digital libraries, collections of various museums and archives of foreign city councils. This thread of tracking helped to stretch an individual's or a company's data presented in the oriental directories and to outline a web of activities that not only were rooted in Istanbul, but also extended beyond the state's boundaries and involved foreign parties, and centers of trade and production. Official documents that are present in State Archives of the Prime Ministry and IBB Atatürk Kitaplığı were also studied for further streching of these webs of activities. Final phase of tracking involved an investigation of the commercials sections in periodicals such as Servet-i Fünun (1891-1944, published weekly), İkdam (1894-1928, published daily) and Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908, published weekly) for identifying corresponding activities of the particular individual or company.

Web of activities that were identified through the mentioned thread of tracking, were then interpreted within the sub-panorama of household goods in order to understand how the singular data presented in the oriental directories relates to the sub-panorama of household goods and in what ways it transforms or mobilizes the dynamics of the sub-panorama. The relationships drawn between the mico-data in the directories and the sub-panorama helped the expansion and detailing of the sub-panorama that now consisted of detailed, yet fragmented, processes of production, trade, sales, display, repair and use of household goods. Drawing relationalities between the micro-data in the directories and the sub-panorama, thus understanding how actors' actions related to the executive mechanisms, educational, financial and commercial organizations, local and foreign trade networks, centers of production, display and sales, was possible through the identification of the change in the actions of human and non-human actors that were either already active or ready to be mobilized within the sub-panorama. As per the aims of this research, instantaneous or termly mediating roles that certain household goods played in the mobilization of certain human and non-human actors and thus in the transformation and expansion of the relationships between these actors were then analyzed and presented as historical cases in Section 5.

1 GİRİŞ

1.1 Tezin Kapsamı ve Amaçları

Bu çalışma Geç Osmanlı Dönemi (1876-1918) İstanbul gündelik yaşamında, gündelik eşyanın dolaşıma girme kanallarını, dolayısıyla İstanbullu ve gündelik eşya ilişkisini, farklı düzeydeki karşılaşmalar üzerinden modellemekte; dönem İstanbulu'nun demografik, kentsel ve iktisadi panoramaları içerisinde eşyanın kentli ile birlikte kurguladığı veya dönüştürdüğü ilişki ağlarını irdelemeyi amaçlamakta; eşyanın kullanılmayı ya da anlamlandırılmayı bekleyen bir sonuç ürün olarak değil, bir süreç olarak bu ilişki ağlarında yarattığı anlık ya da dönemlik hareketlenmeleri anlamaya çalışmaktadır.

Tez kapsamında gündelik eşya olarak bahsedilen nesne grubu, mobilya ya da aydınlatma gibi tek bir eşya kategorisini temsil etmekten öte, gündelik hayatın akışında zaman zaman arka planda en yakınımızdaki sessiz tanıklar olarak kalabilen, zaman zaman, fikirsel, görsel, fiziksel boyutlarıyla ön plana çıkarak dolayımlayıcı *(mediator)* rolü üstlenebilen, sosyal ve iktisadi ilişki alanlarını yaratabilecek veya dönüştürebilecek nesnelerdir. Bu nesneler, dönemin ekonomik, sınai, ve teknik/teknolojik koşullarının sadece birer sonucu olmaktan çıkarak birer aktöre dönüşürler: Henüz malzeme olarak bekledikleri, üretildikleri, fikir veya nesne olarak ithal edildikleri, sergilendikleri, pazarlandıkları, satıldıkları, kullanıldıkları hatta tamir edildikleri ve kültür değeri olarak yeniden anlamlandırıldıkları mekan ve mecralarda, İstanbul'un "emperyal karakterinin" (Eldem, 1999, s. 158) gölgesi altında incelenmeye değer bir profil çizerler.

II. Abdülhamit Dönemi (1875-1908) ve ardından II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) ile başlayan İttihat ve Terakki Dönemi (1908-1918), 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın ilk yarısında siyasi otoritece atılan iktisadi, eğitsel ve toplumsal reform adımlarının gündelik hayata derinden sızdığı; medeniyet, ilerleme ve modernleşme gibi Batılı olguları siyasi ve bürokratik kadrolar tarafından Osmanlı bağlamında kavramsallaştırdığı ve uygulamaya çalışıldığı; kamusal ve özel hayatta yaşanan dönüşümün cisimleştiği ve sembolleştiği bir dönem olarak Cumhuriyet'in ilk otuz

yılına kadar uzanacak olan kritik bir yeniden yapılanma sürecinin önemli bir bölümünü temsil etmektedir.

Eldem'in (1999) de ifade ettiği gibi "19. yüzyıldaki değişimi, iç ya da dış olsun, tek bir bakış açısından tanımlamaya ve anlamaya yönelik her çaba, karmaşık bir etkileşim sürecini aşırı basitleştirmeye eğilimlidir" (s. 220). Örneğin, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gündelik hayatta yaşanan değişimin Batı'ya entegre olma sancısı etrafında okunması böyle bir basitleştirme tehlikesini içerir. Batılılaşma söylemi, Osmanlı'nın 19. ve 20. yüzyıllarda yaşadığı değişimin merkezine oturmuş gibi gözükse de, gündelik eşya etrafında yaşanan hareketlenmeleri anlamak için yeteri kadar kapsayıcı değildir. Kocabaşoğlu'nun (2009) Osmanlı ve Türkiye siyasi ve toplumsal zihniyetini son 300 yıldır ele geçiren "bir hasret" (s. 13) olarak nitelediği bu olgu, "ifade ya da eleştiri biçimlerini dile getiren Batı, Batılı, Batıcı; Avrupa, Avrupalı, Avrupalılaşma, Avrupalılaştırma; asrilik, modernleşme, modernizasyon; muasırlaşma, çağdaşlaşma vs. jenerik terim ve kavramlara" bölünmüştür (s. 13). Kaynar da (2012) Türkiye'de modernleşmenin bu jenerik terimler içerisinde genelde Batılılaşma ve çağdaşlık kavramlarının sınırları içerisinde tartışıldığına ve sonuç olarak "değişim süreçlerine dair yaklaşımları bir tür ön yargıyla sürekli aynı yöne yönlendirdiğine" (s. 19) dikkat çeker:

> Oysa bir toplumda, değişimi icbar eden bir erk olmaksızın da –değişen koşulların bir yansıması olarak- insanlar değişebilirler. Bu değişim, yenilikçi iktidarın arzularından bağımsız olarak daha çok gündelik hayatı belirleyen yeni koşullarla ilgilidir. Bu koşulların oluşmasında başrolün ona ya da şuna ait olması, bu koşullara bağlı olarak gerçekleşecek değişimin de bir banisi olmasını gerektirmez (Kaynar, 2012, s. 33).

Bu dönemde İstanbul, imparatorluğun herhangi bir liman kentinden farklı olarak, "emperyal karakteri" (Eldem, 1999) ve konumu gereği Asya ve Avrupa arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel iletişim kanallarından en önemlisi, Eldem'in deyimiyle "bir temas alanı" (Eldem, 1999) olarak karşımıza çıkar. Eldem (1999) temas kavramını, İstanbul'un "imparatorluğun en uzun yüzyılında" (Ortaylı, 2012), etnik-dini çizgilerle birbirinden ayrılan kent örgütlenmesi; yangınların kentsel dokuda yarattığı etki ve sosyo-ekonomik profilin değişimiyle birlikte sürekli dönüşen yerleşim topoğrafyası ve mimari çehresi; küresel ticaret ve ekonomi ile kurduğu bağlar nedeniyle, "siyasiden sosyale, iktisadiden kültürele uzanan bir zincirleme fonksiyon çeşitliliğinin ortak paydası" (Eldem, 1999, s. 155) olarak teşkil ettiği

potansiyele dikkat çekmek adına önerir. Bu kadar karmaşık ve çok bileşenli bir denklemin şekillendirdiği gündelik yaşam, imparatorluğun geri kalanına nazaran mekânsal çeşitlilik, eylemsel (mesleki faaliyet ve yaşayış biçimleri) çeşitlilik ve zihniyet çeşitliliğini (kültürel ve dini yapı kaynaklı) barındırır. İstanbul'un Osmanlı siyasi ve idari otoritesinin kalbi olarak sahip olduğu merkeziyet, kenti Osmanlı siyasal otoritesinin dünyanın geri kalanı ile olan ilişkilerinde geliştirdiği yeni politikaların ilk olarak denendiği ve hatta bu politikalar sonucu ortaya çıkan reflekslerin en yoğun olarak tartışıldığı yer olarak farklı bir konuma oturtmuştur:

Şehrin çeşitli işlevlerine ve yapılarına nüfuz eden bu 'siyasi enerji', İstanbul'un ticari, iktisadi ve sosyal oluşumunun üzerine ekonomi dışı (ya da ekonomi üstü) bir mantık ve/veya devinim yaratarak imparatorluğun diğer kentlerinden farklılaşmasına yardımcı oldu (Eldem, 1999, s. 158).

İstanbul, bu durum gereği araştırmacıların dikkatinin doğal olarak yöneldiği bir bağlamdır; çoğunlukla da imparatorluğun geri kalanı için çıkarımlar yapmak için bir araç, tüm imparatorluğun yaşayışını temsil eden bir mikrokozmoz olarak değerlendirilme yanılgısını beraberinde getirir. Quataert'e göre (2011) İstanbul "pek çok yönden, norm değil, norm karşıtıdır" (s. 95). Aslında, "İstanbul daha paradoksal nitelikte bir sapma oluşturur: ekonomik şekillenmesi bakımından Osmanlı devletinin hakim ideolojik ve ideal algılanış tarzına karşılık gelmekle birlikte, aslında devletin bu modeli kendi toprakları üzerinde uygulama konusundaki yetersizliği genel kuralına en büyük istisnayı İstanbul oluşturur" (Eldem, 1999, s. 159).

Payitahtta mukim Osmanlı öznesi, imparatorluğun geri kalanına nazaran, devletin nefesini sürekli ensesinde hissetmiş, siyasi ve ekonomik kararların etkilerini doğrudan deneyimlemiş, gündelik yaşamında "siyasi otoritenin kontrol ve denetleme mekanizmalarının en yoğun nüfuzuna tanık olmuş" (Eldem, 1999, s. 158) olsa da, İstanbullunun eşyayla olan gündelik ilişkisinin seyri, sadece bu tâbî olma durumuyla açıklanabilir mi?

Kaynar (2012) "işgale ve rejim değişikliklerine aldırmayacak kadar gündeliğe mahkum olanların" (s. 17), İstanbul halkının, şehrin değişen koşullarını nasıl deneyimlediğine, diğer bir deyişle "kendi modernleşmesini nasıl yarattığına" (s. 17) cevap ararken şu noktaya dikkat çeker: "(Özetle) siyasal erk sadece çerçeveyi değiştirebilir, şehrin fiziki çehresini belirleyecek reformlar yapabilir ancak bütün bu değişikliklerin insanlar üzerinde yol açacağı etkileri belirleyemez. Bu nedenle

modernleşme süreci, siyasal erkin projelerinden bağımsız, insanların karşılaştıkları yeni koşulları tecrübe etmeleri üzerinden de yürüyebilir" (Kaynar , 2012, s. 33).

Tam da bu nedenle İstanbullunun gündelik eşyayla olan ilişkisi, derinlemesine incelenmesi gereken bir araştırma konusu teşkil eder: eşyanın varlığının göz ardı edilemeyeceği, –çoğu zaman izleri çabuk silinen- bir takım hareketlenmelere (yeniden üretme, yeniden örgütlenme vb.) neden olduğu ilişki ağlarında, kentin ve kentlinin siyasi otoriteye tâbî olma durumundan sapan özgüllükler mevcuttur. Bu özgüllükler ancak İstanbullunun eşya ile ilişkisinin üretici-tüketici ikiliğinin ötesinde boyutlandırılmasıyla tespit edilebilir. Emperyal etkinin, Batılılaşma, medeniyet ve ilerleme, geleneksellik gibi üst kavramların ya da eşyaya dair akla ilk gelen biçim-işlev ve üretim-tüketim gibi ikiliklerin karşıladığı ilişkiler kadar, bu kavramların ya da ikiliklerin karşılamadığı ilişkilere de dikkat çekmek gerekmektedir.

Bir tarih araştırmasının konusu olarak gündelik eşya, bizlere (fikirsel ve fiziksel olarak) ortaya çıktığı, (görsel ve fiziksel olarak) dolaşıma girdiği, (meta ve eşya olarak) varlığını sürdürdüğü, fiziksel ve anlamsal olarak dönüştüğü ve belki de sonlandığı çevreler ve bu çevrelerde ortaya çıkan bazen anlık, bazen de zamana yayılmış ilişkilenmelere, dolayısıyla da kentlinin gündelik yaşamının farklı boyutlarda nasıl dönüştüğüne dair okumalar önerebilir. Tez kapsamında, gündelik eşyanın, henüz eşya ihtimallerini barındıran malzeme olma durumundan bir kullanım nesnesi olarak kişisel hayat ve mekanlarda yeni anlam ve işlevler yüklendiği durumlara uzanan süreçte, farklı aktörleri (insanları, kurumları, iletişim mecralarını vb.) bir araya getiren bağlar ve dolayısıyla sosyal ağlar kurgulayan etkileşim noktaları teşkil ettiği düşünülmektedir. Bu nedenle tez çalışması, herhangi bir eşyanın ya da eşya grubunun tarihini yazmayı amaçlamamakta; eşyanın belirli bir tarihsel dönemdeki varlığının analizi üzerinden İstanbullu-eşya ilişkisine yönelik okumalar yapmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım 1970'lerden itibaren akademik bir alan olarak gelişen tasarım tarihi disiplininin son on senedir yaşadığı dönüşüme de paraleldir.

Akademik bir alan olarak tasarım tarihi, 1970'lerde İngiltere'de klasik sanat tarihinin eser ve eserin yaratıcısı odaklı tarihleme, analiz ve değerlendirme yöntemlerini miras alarak ortaya çıkmış (Fallan, 2010; Maffei, 2009); bir disiplin olma yolunda evrildikçe kendi tarih yazımı yöntemlerini, teorilerini ve araştırma yöntemlerini sorgulayarak ürün, tasarımcı, üretici ve kullanıcı ilişkisine yaklaşım biçimini de

farklılaştırmıştır. Bir ürün ya da ürün kategorisinin estetik ve işlevsel değerini, tasarımcının ya da üreticinin yaratıcılığını yücelterek 'kült' ürünün ortaya çıkmasında ya da kullanıcıya ulaşmasında rol oynayan diğer aktörleri ve en önemlisi kullanıcının anlamlandırma süreçlerini sınırlı bir bakış açısıyla dikkate alan; dolayısıyla gündelik ve sıradan olanı, tasarlanmamış fakat iz bırakmış olanı dışlayan bu (elitist) yaklaşım, 1980'lerin sonlarından itibaren alandaki araştırmacıları eleştirel yaklaşımlar geliştirmeye itmiştir. 1990'larda tasarım tarihi, sanat tarihinin etkisinden kurtulmaya çalışırken nesnenin farklı yönlerine ilgi duyan antropoloji ve maddi kültür çalışmaları, sosyoloji, kültür tarihi, teknoloji ve bilim tarihi, kültürel çalışmalar gibi alanlardan etkilenerek konusunu tekrar tanımlamaya ve derinleştirmeye çalışmıştır. Bu dönemde antropolojik ve etnografik araştırma ve analiz yöntemlerinin tasarım tarihi araştırmalarına sağlayabileceği açılımlara sıcak bakılmış, "Miller'in (1987) ve Douglas ve Isherwood'un (1979) tüketim antropolojisi alanındaki çalışmaları tüketim eyleminin incelenmesinde etkili olmuştur" (Maffei, 2009, s. 16). Bu sayede tüketim süreçleri ve dolayısıyla kullanıcının ürün ile olan ilişkisini belirleyen anlamlandırma süreçleri de tasarım tarihinin ilgi alanına girmiştir. 1990'lardan günümüze kadar geçen süre içerisinde tasarım tarihinin üretim ve tüketim ilişkisine olan yaklaşımı derinleşmiş, araştırmacılar nesnelerin ya da ürünlerin nasıl dolayımlandıkları ve ne tip ilişkileri dolayımladıkları konusunda sorular sormaya başlamıştır. 'Dolayımlama *(mediation)*', üretim ve tüketim ilişkisinin nasıl kurgulandığının ve dönüştüğünün anlaşılabilmesi konusunda önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır: "Schot ve Bruheze'nin dile getirdiği üzere (2003) "müşterek bir eklemlenme ve hizalanma süreci olarak dolayımlama, sadece üreticilerin ve kullanıcıların eylemlerinden değil, dolayımlayıcıların işleyişinden ve kurumsal mahaller ve dolayımlamaya ev sahipliği yapan arenaların varlığından da etkilenir" (Fallan, 2010, s. 52'de atıfta bulunulduğu gibi). Tasarım tarihi artık "şeyler, insanlar ve fikirler arasındaki ilişkileri kuran çevirilerin, uyarlamaların, etkileşimlerin, aktarımların ve dönüşümlerin tarihi haline gelmektedir" (Fallan, 2010, s. viii). Bu yönelim eşya-insan ilişkisi etrafında çizilen dar çerçevenin genişlemesine; sosyal, kültürel, politik, ekonomik ve psikolojik dinamiklerin arasındaki ilişkilere karşı daha derinlikli okumalar yapmaya izin vermektedir: "Dolayımlama alanlarının incelenmesi üretim ve tüketim arasındaki uzlaşmaları daha iyi anlamak için verimli bir stratejidir" (Fallan, 2010, s. 18).

Tasarım tarihinin ürün ve üretim tarihine olan yaklaşımındaki tarihsel dönüşüme bu kısa bakıştan yola çıkarak tez çalışması, geç Osmanlı dönemi İstanbulu gündelik yaşamında, eşyanın tasarım nesnesi, üretim nesnesi, eğitim nesnesi, ticaret nesnesi, takas nesnesi, kullanım nesnesi olarak gündelik hayatta dolaşıma girdiği durumlarda malzeme tedarikçisi, üretici, zanaatkar, tacir, mümessil, satıcı ve dükkan sahibi, dağıtımcı, reklamcı, yazar/gazeteci fakat aynı zamanda tüketici ve kullanıcı olan İstanbullunun farklı kimlikleriyle olan etkileşimini anlamayı amaçlamaktadır. Tez çalışmasının alt amaçları şu şekilde sıralanabilir:

1. Eşyanın üretim, ticaret, sergileme, satış, tamir ve eğitim nesnesi olarak üretildiği, fikir veya meta olarak ithal edildiği, sergilendiği, pazarlandığı, satıldığı ve hatta tamir edildiği mekan ve mecralar arasında ortaya çıkan, İstanbul'un genel görünümünün kapsadığı eşyaya ilişkin alt-süreçleri belirlemek.

2. Günümüze kadar yapılan araştırma ve yayınların İstanbul'da eşyanın üretimi, ticareti, sergilemesi ve satışına dair çizdikleri görünümü Şark Ticaret Yıllıkları'nın 1881-1914 yılları arasındaki basımlarının incelenmesi yoluyla genişleterek bir eşya alt-panoraması oluşturmak.

3. Eşya-alt panoramasının içerdiği, gündelik eşya-İstanbullu etkileşimini mümkün kılan ilişkilenmelerin oluşmasında, nihai ürün olarak eşyanın kavramsal statikliğini kırarak eşyayı aktif bir katılımcı, insan-harici bir aktör olarak konumlandırmak; eşyanın değişen rolleri üzerinden İstanbullunun eylemlerinde gerçekleşen hareketlenmeleri tespit etmek.

4. Tasarım tarihinin akademik bir disiplin olarak sanat tarihinden kopma sürecinde, disiplinlerarası yaklaşımlar geliştirerek ilgi ve söylem alanının genişlemesine yönelik güncel tartışmalarda kendisine yer bulan Actor-Network-Theory'nin temel kavramlarının sağlayabileceği okuma biçimlerini bu çalışma kapsamında vakalar üzerinden tartışmak.

İstanbullu-eşya ilişkisinin arka planındaki iktisadi dinamikler, eşyanın dolaşımda olduğu İstanbul piyasasının koşullarının oluşmasını sağlayan iktisadi faktörler ve ekonomik aktörlerin faaliyetleri, farklı bir uzmanlık alanının kapsamına girdiği ve farklı bir dizi kaynağın iktisadi analiz yöntemleriyle incelenmesini gerektirdiği için kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca, çalışma kapsamında kullanılan kaynak dizisinin sağladığı verinin karakteri ve tez çalışmasının amaçları doğrultusunda, eşyanın

biçimsel çözümlemesine ve üslup analizine yönelik bir okuma mümkün olmamıştır. Ayrıca, incelenen dönemde dolaşımda olan eşyanın hem İstanbullu tasarımcı, üretici ve kullanıcının üslup eğilimlerinin, hem de Osmanlı sınırların dışında ortaya çıkan üslup akımlarının etkisiyle biçimlenmiş olması mümkünse de, eşyanın biçimsel özellikleri üzerinden üslupsal ve sembolik çözümlemeler yapmak, üslup akımlarının ve üslupsal bütünlüğün gözlemlenmesine imkan tanıyacak yeni bir kaynak dizisinin tanımlanmasını ve derinlemesine analizini gerektirmektedir. İncelenen dönem kapsamında farklı zaman aralıklarında, örneğin mimarlık alanında belli üslup eğilimlerin gözlemlenmesi mümkündür. Tez çalışmasında başvurulan kaynakların sağladığı veri, İstanbul'da dolaşımda olan eşyanın tasarımı ve üretimi alanında, benzer bir okumaya imkan vermemektedir. Bu nedenle üslup çözümlemesi, araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

1.2 Araştırma Konusuna Yaklaşım

Tez sürecinin başında, Osmanlı'daki toplumsal değişimin İstanbul gündelik yaşamında ne tip bir dönüşümü tetiklediği, kronolojik bir hatta gelişen tüm siyasi ve ekonomik olayların İstanbullunun eşya ile kurduğu ilişkide nasıl bir değişime neden olduğu merak edilmekteydi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti için bir reform yüzyılı olarak nitelendirilen; Osmanlı gündelik yaşamının bir dizi iç ve dış dinamik ile farklı kanallarda hızla değişime uğradığı bir zaman dilimi olarak 19. yüzyılda İstanbullu-eşya ilişkisi, değişim olgusunun cisimleştiği ve giderek görünür olduğu bir alan olmalıydı. Eşya da nihai haliyle, değişimin ruhunu, Osmanlı öznesinin toplumsal değişimle kurduğu ilişkiyi cisimleştiren ve yansıtan bir nesne olarak ele alınmakta; eşyanın değişimin varlığını gösteren ve yansıtan bir aracı olduğu var sayılmaktaydı. Bu varsayım, kullanıcı deneyimine dair ilk ağızdan ifadeler olmadan, hangi eşyanın değişimin hangi yönünü temsil ettiğiyle ilgili spekülatif yorumlara meydan veriyordu.

Ne var ki gündelik eşya, hayatın ritmine ayak uydurduğu ya da bu ritmi doğal seyrinde tuttuğu sürece, bu kadar yakınımızda olmasına rağmen çoğu zaman hayatın fiziksel fonunu oluşturur. Herhangi bir eşyanın kullanıcının hayatında bıraktığı etkiye ve kazandığı kişisel ve sosyal anlam(lar)a dair sorular eğer belirli bir tarihsel dönem kapsamında soruluyorsa, bu sorulara yanıt aramak bir dizi güçlüğü beraberinde getirir. Tarihsel bir dönemde, eşyanın meta-sonrası evresinde geçtiği

kişisel, kültürel ve sosyal anlamlandırma süreçlerinin takibi güçtür. Bu bağlamda gündelik eşyanın tarihsel bir dönemde farklı aktörler ve özellikle kullanıcılar tarafından nasıl deneyimlendiğine dair ilk elden dokümantasyonun azlığı önemli bir sorun teşkil etmektedir. "Betts'e göre (2004) bu sorun, tasarım tarihçileri ve genel olarak "maddi kültür araştırmacıları için "epistemolojik bir sınır tanımlar" (Fallan, 2010, s. 34'te atıfta bulunulduğu gibi). Bu epistemolojik sınır, sadece kullanıcının eşyayı nasıl anlamlandırdığı ile ilgili soruları yanıtlamak istediğimizde karşımıza çıkmayabilir. Tek bir eşya kategorisinin, örneğin mobilya, aydınlatma, ısınma ya da pişirme gereçlerinin, ürün fikri olarak doğdukları aşamadan meta-sonrası evrelerinde geçirdikleri anlamlandırma süreçlerine (kullanıcının hayatına dahil oldukları veya çıktıkları durumlar) uzanan hikayelerini tüm yönleriyle anlatmaya çalışmak da -eğer Osmanlı Sarayı'nda kullanılan gündelik eşyalar gibi üretici veya kaynağına, nasıl ve nerede kullanıldıklarına dair belgeler mevcut değilse- araştırmacıyı aynı epistemolojik sınırla karşı karşıya getirebilir.

Üretim-tüketim, üretici-tüketici eksenlerindeki ilişkilerin geçmişe dönük analizine ve boyutlandırılmasına odaklanan tüketim tarihi araştırmaları son yıllarda bu epistemolojik sınırın üzerinde gedikler açma eğilimindedir. Quataert (2000) ve Faroqhi (2000), Osmanlı tarihyazımında 1980'lerin başından itibaren tüketim araştırmalarının, geçmişi çözümlemek için önemli bir alan olarak ortaya çıktığını belitmektedir. Tüketim tarihi araştırmaları, belirli tarihsel dönemlerde tüketim örüntülerini, tüketici ürünlerinin anlamlandırılma süreçlerini, alım gücü ve tüketim eğilimleri arasındaki ilişkiyi, sosyal kimlik, statü ve tabakalaşmanın tüketimle olan ilişkisini, modern dünyanın tüketim üzerinden üretilmesi, anlamlandırılması, uygunlaştırılması ve hatta evcilleştirilmesi *(domestication)* süreçlerini anlamayı amaçlar. Arz ve talep, moda ve tüketim örüntüleri, alım gücü ve tüketim tercihleri, konut planları ve ürün tercihleri, aile yapısı ve mekan kullanımı, sosyal çevre ve sosyal hayat vb. arasındaki dinamikler bu süreçlerin şekillenmesinde etkendir.

Üretim-tüketim arasındaki ilişkinin Osmanlı bağlamındaki dönemsel bir analizi, öncelikle modernleşme, Batılılaşma ve Avrupalılaşma kavramları arasında olduğu varsayılan neden-sonuç ilişkisinin tasviyesini gerektirmektedir. Quatert'e göre (2000) "Ortadoğu tarihçilerinin, Batılı formların (yönetim, eğitim ve askeri) benimsenmesinin bu formları ödünç alanların Batılılaştığı anlamına geldiği varsayımları" (s. 5) tüketim araştırmaları tarafından olumsuzlanmaktadır: "Tüketim

araştırmaları, silah, saat veya kıyafet olsun, Batılı ürünlere sahip olmanın bu ürünlerin kullanıcılarının Batılılaştığı anlamına gelmeyebileceğini ortaya koymuştur" (s. 5). Osmanlı tüketicisinin belli ürünlere yönelimi, alım gücünden beğeni değişikliklerine, ilan ve kataloglar yoluyla artan ürün görünürlüğünden yeni pazarlama ve satış stratejilerine, kanaatkar dünya görüşünden sosyal kimlik ve statü tanımlama çabasına uzanan bir dizi faktörün etkisiyle şekillenebilir. Faroqhi (2000), Osmanlı bağlamındaki tüketim araştırmalarına veri sağlayabilecek kaynaklar arasında tereke defterleri ve arşiv belgeleri, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi, günlük, hatırat ve mektuplar, müze koleksiyonları ve arkeolojik bulgular, mimari yapılar gibi yazılı, görsel ve fiziksel kaynakları sıralamakta fakat bu kaynakların her yeni araştırmayla birlikte çeşitlenebileceğini belirtmektedir.

Üretici karakterinden çok, tüketici karakteriyle ön plana çıkan İstanbul, özellikle 19. yüzyılda bir tüketim merkezi, dolayısıyla tüketim kültürü göstergelerinin modernleşme, Batılılaşma, Avrupalılaşma gibi üst-kavramların gölgesinde cisimleştiği bir bağlam olarak, tüketim tarihi araştırmalarında merkezi bir konumdadır. Batılı tüketici ürünlerinin İstanbul pazarındaki artan varlığı, bu ürünlerin tüketicilere ulaştırılması sürecinde ortaya çıkan Batı tipi alışveriş merkezleri ve perakende zincirlerinin, ürünlerin pazarlanma ve tüketiciye önerilmesi süreçlerinde ilan, katalog, kullanım kılavuzlarının oynadıkları dolayımlayıcı roller, tüketim tarihiyle farklı ölçeklerde ilişkilenen son yirmi yıldaki tarih araştırmalarına konu olmuştur. Örneğin Köse'nin "dikey pazarlar" (2009, s. 92) olarak tanımladığı Batı tipi alışveriş merkezlerinin mağaza ve işgücü organizasyonları üzerinden İstanbullu tüketicilerle ilişki kurma biçimlerini analiz etmektedir. Altın (2014), 20. yüzyıl başından Erken Cumhuriyet'e uzanan dönemde Osmanlı insanının gündelik hayattaki değişimi makul kılma *(rationalization)* yoluyla meşrulaştırma pratiklerine eğilmekte, okul kitapları, süreli yayın yazı ve ilanları, dönem fotoğrafları, poster ve karikatürlerinin analizi yoluyla bu pratiklerin önemli bir bölümünü oluşturan eşya tüketimi ve mekan kullanımını irdelemektedir. Altın bir başka çalışmasında (2016) Baker Mağazaları'nın İstanbul'daki ticari başarı hikayesine odaklanmakta, Baker ailesinin İstanbul'da "dünyevileşen, tüketim merkezli bir aidiyet tahayyülüne gönüllü/gönülsüz katkı" sağladıklarını, ilan, afiş ve mağaza vitrinlerinin "bu yeni tüketim kültürünün iletişim araçları" olarak "tüketimi gösteriye dönüştürdüklerini" ileri sürmektedir.

Frierson (2000) Geç Osmanlı Dönemi toplumunda tüketim kültürünün oluşması sürecinde mağazacılık faaliyetleri ile Osmanlı tüketicisi arasındaki etkileşimi, kadınlara yönelik yazılı ve resimli basındaki ürün ilanları, tanıtım yazıları ve tüketici mektupları üzerinden irdelemektedir. Ürün ve mağaza ilanlarında kullanılan dili ve çizim, ilüstrasyon, fotoğraf gibi görsel unsurları analiz eden Frierson (2000), mağazaların bu ilanlar yoluyla hayal ettikleri müşteri kitlesini tanımladıklarını dile getirmekte, gazetelerdeki tüketici mektuplarının analizi yoluyla da İstanbullu tüketicinin alış-veriş deneyimine ışık tutmaktadır.

Tüm bu araştırmaların ortaya koyduğu ortak sorunsal, ürünleri veya hizmetleri geliştiren, ticaretini yapan ve tanıtan odakların tasavvur ettikleri tüketici ile gerçek tüketici arasındaki mesafedir. Bu bağlamda tüketim araştırmaları da tüketim eylemi üzerinden şekillenen kişisel ve sosyal anlamlandırma süreçlerinin anlaşılması konusunda yukarıda değinilen epistemolojik sınırdan kaynaklanan güçlüklerle yüzleşmektedir.

Araştırmanın ileriki aşamalarında İstanbullu-eşya ilişkisini sadece ürün-kullanıcı çerçevesinde değerlendirmek yerine, bu ilişkiye daha parçalı bir yaklaşım geliştirmek amaçlandı. Yukarıda değinilen çalışmaların ışığında, kullanıcının eşya ile ilişkisini dolayımlayan ürün katalogları, ilanlar, gazete ve dergi yazıları, öneri yazını gibi kanalların ve bu kanalları kurgulayan üretici, malzeme tedarikçisi, yazar, editör, reklamcı vb. aktörlerin faaliyetlerinin analizi, nihai kullanıcının ürünü nasıl deneyimlediğine yönelik soruları tam olarak yanıtlayamasa da tasarlayan, üreten ve pazarlayan odakların tüketicinin ürünü nasıl deneyimlemesi ve anlamlandırması gerektiğiyle ilgili idealiyle ve harekete geçirmeye çalıştığı kullanıcının profiliyle ilgili çıkarımlarda bulunulmasına hizmet edebilir. Kullanıcı veya tüketicinin bir ürün olarak eşyayla kurduğu ilişkinin bu dolayımlayıcılar üzerinden okunması, nihai kullanıcının gerçek anlamda ürünü nasıl deneyimlediği ile ilgili çok fazla bilgi vermese de üretici, yaratıcı ve pazarlayıcı aktörlerin ürün fikrini ve ürünü nasıl deneyimledikleri, idealize edilmiş bir tüketiciye ulaşmak için hangi kanalları kullandıkları ile ilgili bir takım önerilerde bulunması mümkündür.

Bu nedenle, İstanbulluyu sadece kullanıcı veya tüketici olarak, eşyayı ise sadece nihai ürün olarak ele almak yerine, her iki kavramın da katmanlaştırılması yaklaşımı benimsendi. Bu sayede eşya, nihai ürün olarak kullanıcıyla buluşmadan önce parçası olduğu üretim, ticaret, sergileme, pazarlama ve satış gibi süreçlerde de görünür

kılınabilecek; İstanbullu da eşyanın dahil olduğu farklı süreçlerde farklı kimlikleriyle yer alabilecekti. Şeylerin eşyaya dönüşerek kişiselleştiği; anlam ve sembolik değer kazandığı kişisel hayat ve mekanlar kadar, ticari ve kurumsal ilişkilerin kentsel mekanda yeniden örgütlenme süreçlerinin de araştırmaya dahil olması, kentin demografik, mekansal ve iktisadi panoramaları içerisinde bir alt panorama olarak 'eşya panoramasının' tez çalışması sonunda yeniden kurgulanmasına yardımcı olabilecekti. Tez çalışması sonucu ortaya çıkacak olan 'eşya panoraması', eşyanın farklı evrelerinde dahil olduğu veya kurgulanmasında rol oynadığı ilişki ağlarını kapsayacak; İstanbullunun malzeme tedarikçisi, üretici, tacir, tüketici ya da kullanıcı olarak üstlendiği farklı rollerin yanı sıra insan harici faktörlerin de üstlendiği roller bu sayede tartışılabilecek; bu ilişki ağlarının yarattığı sosyalliklerde, kentlinin davranış ve örgütlenme biçimlerini değiştiren insan-harici faktörler de göz önünde bulundurulabilecekti.

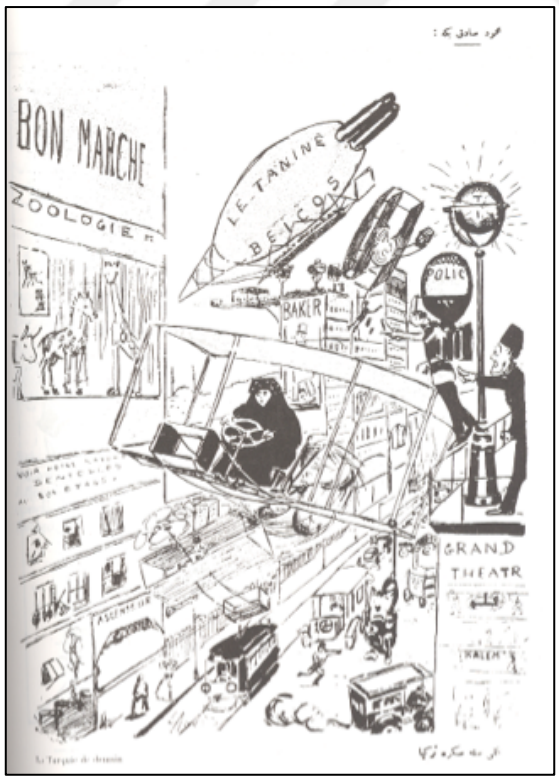
Bu çok katmanlı ve parçalı yaklaşım, aynı zamanda, 19. yüzyıldaki değişimi açıklamaya çalışan üst olguların gözünden kaçan, eşyanın da en az insan kadar önemli roller üstlendiği ilişki ağlarında aktör hiyerarşisine temkinli yaklaşmamıza yardımcı olabilecekti. Örneğin; mevcut eşya üreticilerinin üretim mekanizmalarına müdahale ederek onları dönüştüren siyasi bir karar, yeni bir malzemenin ithal edilmesi, bir sanayi mektebinin kuruluşu, dönemin süreli yayınlarında karşımıza çıkan yabancı bir eşyanın ismi veya fotoğrafı, ithal edilen 'Parizyen' bir konsolun gazete ilanı, dünya fuarları üzerine yazılmış bir izlenim yazısında 'ecnebi' bir eşyaya dair bir anlatı, mevcut mekanizmaların işleyişinde hareketlenmelere neden olan 'harekete geçiriciler', aynı ilişki ağının paydaşları olarak hiyerarşik olmayan bir biçimde değerlendirilebilecekti. Aynı şekilde, elektriğin bir harekete geçirici olarak İstanbul gündelik hayatındaki rolü, dönemin ev hayatına dair tartışmalarla, ticaret yıllıklarındaki üretici ve tüccarların mesleki pratiğinin yeniden tanımlanmasıyla, elektrikli ev eşyalarının tanıtılması için yayımlanan süreli yayınlarda kullanılan öneri diliyle bir arada tartışılabilecekti (Yançatarol, 2014).

İstanbullu-ev eşyası ilişkisini katmanlaştırmanın bir başka nedeni de, tanımlanan her ilişki ağının, imparatorluk genelinde ve kentte gerçekleşen, birbirini izleyen bir çok olayın tarihsel kronolojisinden kısmen bağımsız bir zamansallık önermesidir:

> Zamana dair ve zamanla geçen şeylerin çabukluğu yahut yavaşlığı hakkında doğru fikir edinmemiz çok güçtür. Zira zamanın hep iç içe geçen hudutları bildiğimiz diğer hudutların

> hiçbirine benzemez. Birçok şey vardır ki pek eski zamanlarda kalmış sanırız. Halbuki bunların bir isim verilemeyen tesirleri yeni zamanlar içinde duyulur. Birçok şeyler de vardır ki dünya kadar eskiyecek sanırız ve günün birinde bunlardan hiçbir eser kalmaz. Adetler ve nizamlar bazen o kadar yavaş, bazen de o kadar çabuk değişir ki çok kere uzakta sanılan ve sayılan bir tarih ve mazi hala içimizdedir; çok kere de pek yakında zannolunan bir mazi havsalalarımızın (zihinlerimizin) dışında kalır. Öyle ki artık bunları birbirinden kolay kolay ayırt edemeyiz. İçtimai hareketler siyasi hadiselere daima hakimdir ve resmi tarihlere göre yazılan tarih içtimai ve samimi olacak bir tarihin daima dününda kalır. Zira içtimai nizamlar kanunla tespit ve ilan edilen resmi tarihlerde değişmez, göreneklere, adetlere geçerek içtimai bünye tamamen başkalaşıncaya kadar, epey bir müddet daha devam eder ve ne vakit değiştikleri pek bilinemez (Hisar, 2005, s.182).

Şekil 1.1'de görülen Kalem Dergisi'ndeki '50 Yıl Sonra Türkiye' isimli bir karikatür 50 yıl içerisinde kentin gündelik yaşamının nasıl dönüşeceğine dair fütüristik bir tablo çizmekte, modern ulaşım ağları, Batı tipi mağazalar ve elektrikli sokak aydınlatmalarıyla temsil edilen modern kent yaşamıyla Osmanlı insanının giyim-kuşam alışkanlıkları arasındaki tezatı resimlemektedir. Karikatür, gündelik hayatın işleyişini dönüştüren farklı toplumsal ve iktisadi süreçlerin arasındaki ritim farkına dikkat çekmektedir.

Şekil 1.1 : 50 Yıl Sonra Türkiye, Kalem Dergisi, 12 Aralık 1908 (Çeviker, 1988, s. 221).

Nitekim Osmanlı gündelik yaşamı, hayatın işleyişinde kırılmalar yarattığı düşünülen ve tarihçiler tarafından sıkça atıfta bulunulan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması (1826) (Quataert, 2011), İngiliz Ticaret Anlaşması (1838) (Önsoy, 1988), Tanzimat Fermanı'nın ilanı (1839) (Çelik, 1998), Islahat Fermanı'nın ilanı (1856), I. Meşrutiyet'in ilanı (1876) ve II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) gibi tüm önemli olayların önceleri ve sonraları arasında diyaloglar kuran bir zamansallık önerir. Ülgener (2006) 19. yüzyılda esnaf zihniyetinin dönüşümü ve esnaf nizamnameleri arasındaki ilişkiyi incelerken, "herhangi bir hayat ve cemiyet anlayışının tarihte başladığı ve bittiği noktaları, bir kanunname veya esnaf statüsünün yürürlüğe girmesini veya çıkmasını günü gününe tayin eder gibi kestirmenin" oldukça güç olduğunu ifade eder (s. 15). Benzer şekilde Duben (2009), Cumhuriyet'in kuruluşunun İstanbul'da aile yaşamını değiştirip değiştirmediğini sorguladığı bir çalışmasında, 1926 tarihli Medeni Kanun'un hem kırsalda hem de kentte demografik etkilerinin uzun süre kendini gösteremediğine dikkat çeker (s. 41): "evliliklerin Cumhuriyet'in resmi ve laik düzenlemeleri yerine yerel gelenekler ve İslami kurallara göre idare edilmesi nedeniyle, 1950'lere kadar ülke genelinde ne doğurganlık düşüş göstermiş, ne de evlilik yaşı yükselmiştir" (Duben, 2009, s. 41). Duben (2009) İstanbul'da kadınların evlilik yaşının yükselmeye ve doğurganlık oranının azalmaya başlamasının Medeni Kanun'un çıkışından çok daha önce, 19. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleştiğine dikkat çeker. Kadınların kent ekonomisine gittikçe daha hızlı bir biçimde katılması, kanuni düzenlemeler olmadan da hayat şartlarının gerektirdiği kendiliğinden değişikliklerin mümkün olduğunu göstermektedir. Bu da siyasi tarih ile gündelik hayatın işleyişinde, kaçınılmaz ritim farklılıklarının varlığına işaret eder.

Eldem (2016) belirli siyasi, iktisadi ya da sosyal olaylar referans alınarak başı ve sonu belirlenen tarihsel dönemlerdeki değişimi okumaya yönelik geliştirilecek yaklaşımlardan doğabilecek teleolojik (ereksel) riskleri[1] dile getirdiği çalışmasında, yapılan dönemlemenin öncesi ve sonrası ile olan devam ilişkisinin göz ardı edilme ihtimaline dikkat çekmektedir. Tarihsel bir dönemi algılamaya ve okumaya yönelik yaklaşımlarından doğabilecek bir başka risk, belirlenen dönemde yıllara yayılan değişim süreci farklı zaman aralıklarında farklı karakterlere bürünmesine rağmen bu sürecin "sonlarına doğru oluşan görüntüsüyle algılamaya ve bu görüntüyü geriye

[1] Eldem (2016) teleolojik risklerle tarihsel bir dönemin varılmak istenen sonuç doğrultusunda okunması eğilimini kastetmektedir.

dönük olarak bütün döneme yansıtmaya" (Eldem, 2016, s. 23) olan yatkınlıktır. Eldem (2016) bu yatkınlıkları 'Tanzimat Dönemi' olarak anılan 1839-1878 arası dönem üzerinden irdelemektedir: "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunduğu bağlamla Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiği ortam arasındaki farkı düşününce, bu iki olayı ayıran sürenin değil yeknesak olmasını, muntazam bir değişim sürecine şahit olduğunu bile düşünmek imkansız gibidir" (Eldem, 2016, s. 23).

Tez çalışmasında incelenen 1876-1918 yılları arasındaki dönem- başı ve sonu her ne kadar önemli olaylara işaret etse de-, İstanbullu-eşya ilişkisinde farklı insan ve insan-harici unsurların anlık ya da dönemlik harekete geçiriciliğiyle gerçekleşen yeniden örgütlenmeleri, adaptasyon ve uygunlaştırma süreçlerini, dolayısıyla eski-yeni, önceki-sonraki kutuplaşmasının arz ettiği keskinlikten uzak döngüleri barındıran bir zaman dilimi olarak alarak ele alınmaktadır.

1.3 Yöntem ve Kaynaklar

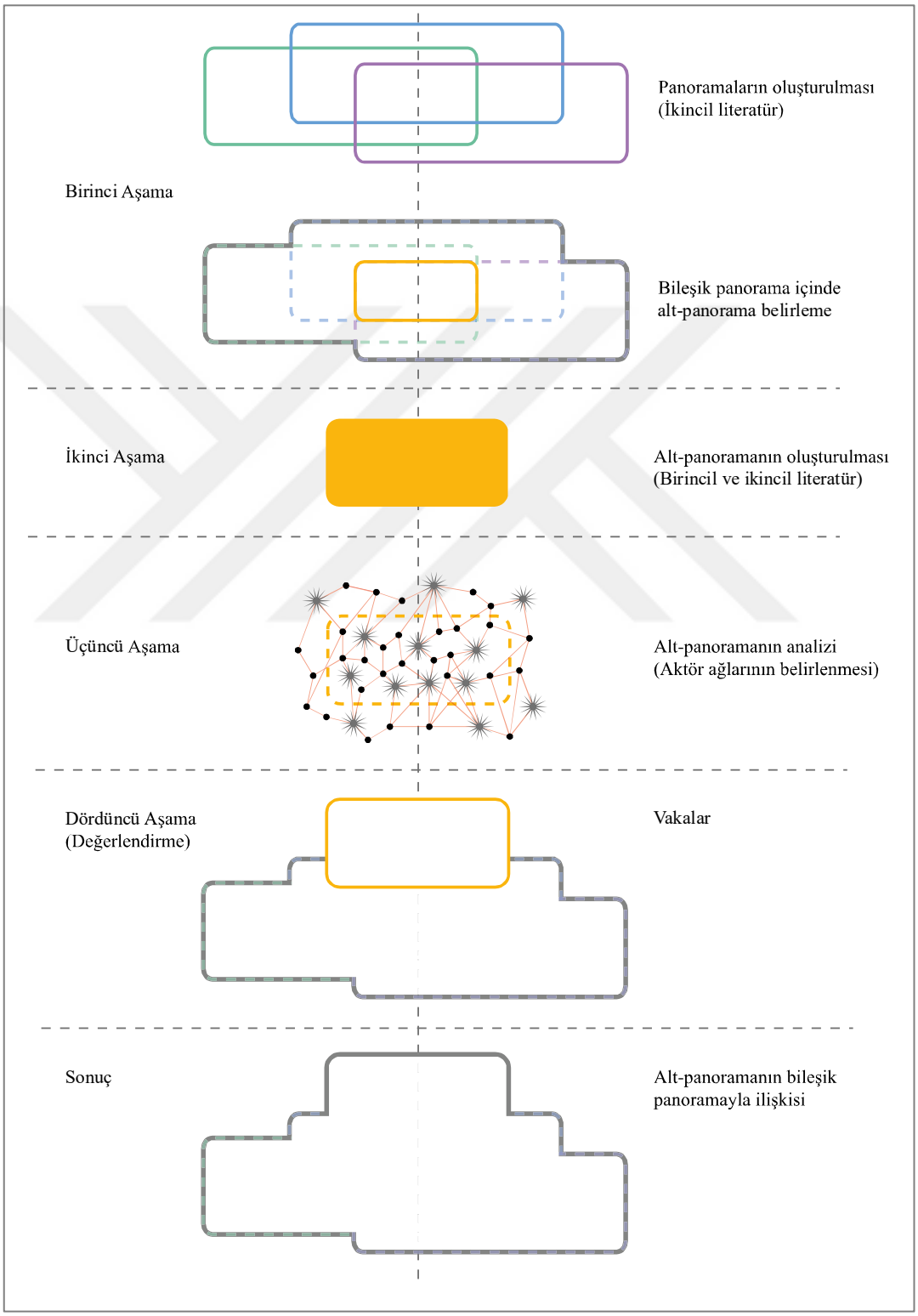
1.3.1 Araştırmanın kurgusu

Araştırma, daha önce ifade edilen amaçlar doğrultusunda, genelden özele doğru daralan bir kurgu izlemekte, İstanbul'un incelenen dönemdeki en genel görünümünden, eşyanın değişen rollerinin İstanbul'da eşyaya ilişkin faaliyet gösteren aktörlerin eylemlerinde yarattığı değişimi örnekleyen tekil vakalara uzanan bir hat izlemektedir. Araştırmanın her aşamasında, bir önceki aşamada ulaşılan veriye miyopik bir gözle bakılmakta, diğer bir deyişle bir aşamada elde edilen veri İstanbullu-eşya ilişkisini detaylandıran bir sonraki aşama için altlık teşkil etmektedir. Araştırmanın son aşamasında tekil vakalar, İstanbul'un genel görünümleriyle tekrar ilişkilendirilmekte, genelden özele giderek ulaşılan ve İstanbullu-eşya ilişkisinin çok boyutlu okunmasına imkan sağlayan bu vakalar, genele tekrar bakmak için kullanılmaktadır. Şekil 1.2'de görüldüğü üzere araştırma dört aşamadan oluşmaktadır.

Birinci aşamada İstanbul'un 19. yüzyılın ikinci yarısındaki demografik, kentsel ve iktisadi görünümleri (panoramaları) oluşturulmuş, bu görünümlerin oluşturulması sürecinde yakın dönem araştırmalarını kapsayan ikincil literatüre başvurulmuştur.

İkinci aşamada, bu görünümlerin birleşmesiyle oluşan bileşik panorama içerisinde bir alt-panorama olarak 'eşya panoraması' belirlenmiş, bu süreçte Osmanlı imalat

sektörünü, gündelik ve lüks eşyanın imalatı, ticareti ve teşhirini konu alan, son yıllarda tez, kitap veya makale olarak yayınlanmış ikincil literatür ile seyahatname, hatırat, vergi tarifeleri, resmi sanayi sayımları, şehir ve belediyecilik tarihi eserlerine başvurulmuştur.

Şekil 1.2 : Araştırma kurgusu diyagramı (Yağız, 2017).

Ayrıca, Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, IRCICA Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi ile SALT Araştırma Dijital Arşivi'ne sıklıkla başvurulmuştur. Bu kaynakların ışığında oluşturulan eşya alt-panoramasının genişletilmesi ve detaylandırılması için, Şark Ticaret Yıllıkları'nın 1881-1914 yılları arasındaki basımları taranmış, eşyanın üretimi, ticareti, sergilenmesi, satışı ve tamiri alanında faaliyet gösteren kişi ve işletmelerin, izleri sürülebildiği ölçüde, belirlenmesine ve eşya-alt panoramasının zenginleştirilmesine çalışılmıştır. ŞTY'deki kayıtların analizi, bugüne kadar yapılan sanayi ve ticaret tarihi araştırmalarına konu olan kişi ve işletmelere ek olarak, İstanbul eşya alt-panoramasında gölgede kalmış veya henüz değinilmemiş aktörlerin belirlenmesi ve hikayelerinin izlenmesi için hayati önem taşımıştır.

Üçüncü aşamada, tezin İstanbullu-eşya ilişkisinin boyutlandırma amacı doğrultusunda ŞTY kayıtlarının analizi sonucu ön plana çıkan aktörlerin tekil hikayelerinin, İstanbul'un bileşik görünümüyle de ilişkilenerek bu görünüme bakışımızı değiştirdiği, dolayısıyla genel görünümün içerik ve yapısındaki hareketliliğin ve değişimin takibine imkan verdikleri ön görülmüştür. Bu aşamada, bir önceki aşamada genişletilen eşya alt-panoraması içinde ön plana çıkan aktörlerin faaliyetlerindeki hareketlenmeler bu aktörlerin İstanbul'daki diğer aktörlerle etkileşerek oluşturdukları ilişki ağları üzerinden analiz edilmiştir.

Dördüncü aşamada bu ilişki ağları birer vaka olarak ortaya konulmuş, vaka haritaları oluşturulmuştur. Sonuç bölümünde, ŞTY analizi ve ortaya konulan vakalar ışığında eşya-alt panoraması ve bu panoramanın İstanbul'un genel görünümü ile ilişkisi tekrar değerlendirilmiştir.

1.3.2 Veri toplama ve kullanılan kaynaklar

İstanbullu-gündelik eşya ilişkisinin incelenen dönemdeki analizi, dönem boyunca üretilmiş olan yazılı ve basılı kaynak çeşitliliğinden dolayı kolay gözükse de mevcut resmi ve gayrı resmi kaynaklar ile görsel ve yazılı kayıtların dışında, göz önünde olmayan, gündelik hayatın doğal seyrinde belgelenme gereği duyulmayan detayların, özel ve kişisel mekandan dışarı sızmayan deneyimlerin ve dışa vurulmayan zihniyet değişikliklerinin muhtemel varlığına dikkat çekmek gerekir. İncelenen dönemin gündelik hayatının takip edebildiğimiz kısımları kadar, takip edilemeyecek kısımlarının da varlığı ne yazık ki göz ardı edilemez. "Kültür ve tasarım tarihçisi Meikle'ye göre (1988) "kullanıcıların belli bir tarihsel an ya da dönemde belirli

ürünlere nasıl ve neden yöneldiğini bilmek hiç bir zaman mümkün değildir" (Fallan, 2010, s. 34'te atıfta bulunulduğu gibi), "çünkü tasarımın ya da ürünün üretim aşamasının aksine, kullanıcının ürünle olan ilişkisinin belgelenmesi nadirdir" (Fallan, 2010, s. 34). "Meikle'nin bu argümanını yankılayan Balszczyk de (1998) "bizlere nesnelerin gündelik hayattaki anlamları hakkında birinci ağızdan ifadelerin ne kadar nadir olduğunu hatırlatır, çünkü az sayıda insan bilinçli olarak nesneler dünyasına dair dilsel dağarcığını maddesel deneyimlerini anlatmak için kullanır" (Fallan, 2010, s. 34'te atıfta bulunulduğu gibi).

Koyuncu'ya göre (2008) "Osmanlı bürokrasisi belge bırakma açısından oldukça cömert olsa da.....Osmanlı'yı oluşturan büyük çoğunluk, sıradan insan kitlesi zihniyetini yansıtacak bir belge bırakmamıştır" (ss. 9-10). Kaynar'ın de dikkat çektiği gibi (2012) farklı aktörlerin resmi kayıtlar dışındaki varlıklarını keşfetmek, araştırmacının kaynaklar arasında ilişki kurma biçimlerine bağlıdır: "gündelik hayatın asıl kahramanları olan sıradan insanların değişimine dair inşa edilecek bir yaklaşım, okuyacağı sayfaları kendisi derleyip bir araya getirmek zorundadır" (s. 14). İstanbullu ve eşya arasındaki ilişkiyi gündelik hayatın doğal seyrinde her yönüyle belgeleyen tek bir kaynak çeşidi mevcut olmadığından, tez çalışmasının başından itibaren görsel ve yazılı/basılı kaynakların birbirini desteklemesi planlanmış, bu kaynakların araştırmanın çeşitli aşamalarında sağladıkları verilerin değerlendirilmesinde ve başka aşamalarda ulaşılan verilerle ilişkilendirilmesinde doğrusal bir yöntem izlenmemiştir. Bu nedenle, farklı vizyon ve misyonlarla üretilmiş, yarattıkları etkinin ve ulaştıkları kitlenin ölçeği açısından farklılık gösteren resmi ve özel belge, ticari ve resmi kayıt, yayın ve görsel materyalin araştırmanın farklı aşamalarında hiyerarşik bir ön-değerlendirme yapılmadan kullanılmaları, bu aşamalar arasında çeşitli ölçeklerde ilişkisellikler önerecek biçimde değerlendirilmeleri ön görülmüştür.

Araştırmanın ikinci aşaması, temel verinin toplandığı aşamadır ve üç bölümden oluşmaktadır. Bu aşamada tek bir veri toplama yöntemi benimsenmemiş, bugün tarih araştırmalarında sıklıkla başvurulan arşiv araştırması *(archival research)*, veritabanı analizi *(database analysis)* ve şecere araştırması *(geneaological research)* yöntemleri kullanılmıştır.

Eşya-alt panoramasının belirlenmesini, genişletilmesini ve detaylandırılmasını kapsayan ikinci aşamanın ilk bölümünde, SALT Araştırma koleksiyonlarında

bulunan ve 1881-1914 yılları arasındaki basımları incelenen Şark Ticaret Yıllıkları temel veri kaynağı olarak kullanılmıştır. ŞTY kurgusu ve kayıt formatı dolayısıyla ilkel bir veri tabanı olarak ele alınmıştır. Genellikle Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul Adresleri, Meslekler, Sokak ve Han Adresleri, Osmanlı Vilayetleri ve İlanlar bölümlerinden oluşan yıllıkların İstanbul Adresleri, Meslekler ve Sokak ve Han Adresleri bölümleri İstanbul'da ticari faaliyet gösteren kişi ve işletmelere ilişkin veriyi isim, uzmanlık alanı ve kent içindeki konumları bazında tekrar tekrar gruplamakta, ayrı bölümlerde sunmaktadır. Bu bağlamda yıllıklar İstanbul'daki ticari faaliyete ilişkin veriyi filtrelemektedir. Yıllıkları herhangi bir adres veya ticaret rehberinden ayıran özelliği, araştırmacıların binlerce kayıdı farklı yollarla incelemelerine imkan sağlayan bu filtrelerdir. Yıllıkların farklı bölümlerinin oluşmasını sağlayan bu filtreler aracılığıyla, bir araştırmacının araştırma sorusu doğrultusunda ek filtre ve sınıflandırmaya gerek duymadan kullanabileceği veri grupları oluşturmaktadır. Örneğin, Pera'daki mimarlık ofislerinin belirli bir dönemdeki faaliyetlerini araştıran bir araştırmacı, Meslekler bölümlerindeki Mimarlar listelerini yıllar bazında analiz ederek Pera'da ofisi bulunan mimarların bilgilerine ulaşabilir, bu bilgileri Pera Adresleri bölümündeki verilerle doğrulayabilir ve İlanlar bölümündeki mimar ilanlarını analiz ederek bu alandaki faaliyet çeşitliliği hakkında bulgulara ulaşabilir. Bu bağlamda ŞTY'nin sunduğu filtreler verinin doğrulanması ve bir takım düzensizliklerin tesbitini de mümkün kılmaktadır.

Eşyaya ilişkin üretim, ticaret, sergileme, satış ve tamir faaliyetinin uzmanlık alanları bazında izlenmesine imkan tanıyan Meslekler bölümleri araştırmanın ana veritabanını oluşturmaktadır. Bu bölümlerin analizinde Morris'in (2011) "arşivcilerin *instance paper* olarak tanımladıkları, ölüm, vasiyetnamenin tebliği ve onaylanması, mahkeme davası, oy verme gibi belirli vakaların detaylarını, standart bir formatta, tekrar tekrar kaydeden dökümanların" (s. 143) içerdikleri büyük miktarda verinin sistematik analizi için önerdiği, verinin dijital tablolanması *(spreadsheeting)* yoluyla araştırmacı tarafından belirlenen belirteçler *(indicator)* altında sınıflandırılması ve gruplandırılması yöntemi benimsenmiştir. Öncelikle ŞTY'nin 1881-1914 arasındaki 21 adet basımının Meslekler bölümleri yıllar bazında incelenmiştir. 34 seneye yayılan 600'ü aşkın meslek kolunun yıllıklardaki orjinal başlıkları, uzmanlık alanı belirteçleri olarak birebir kullanılarak EXCEL tablosu oluşturulmuştur.

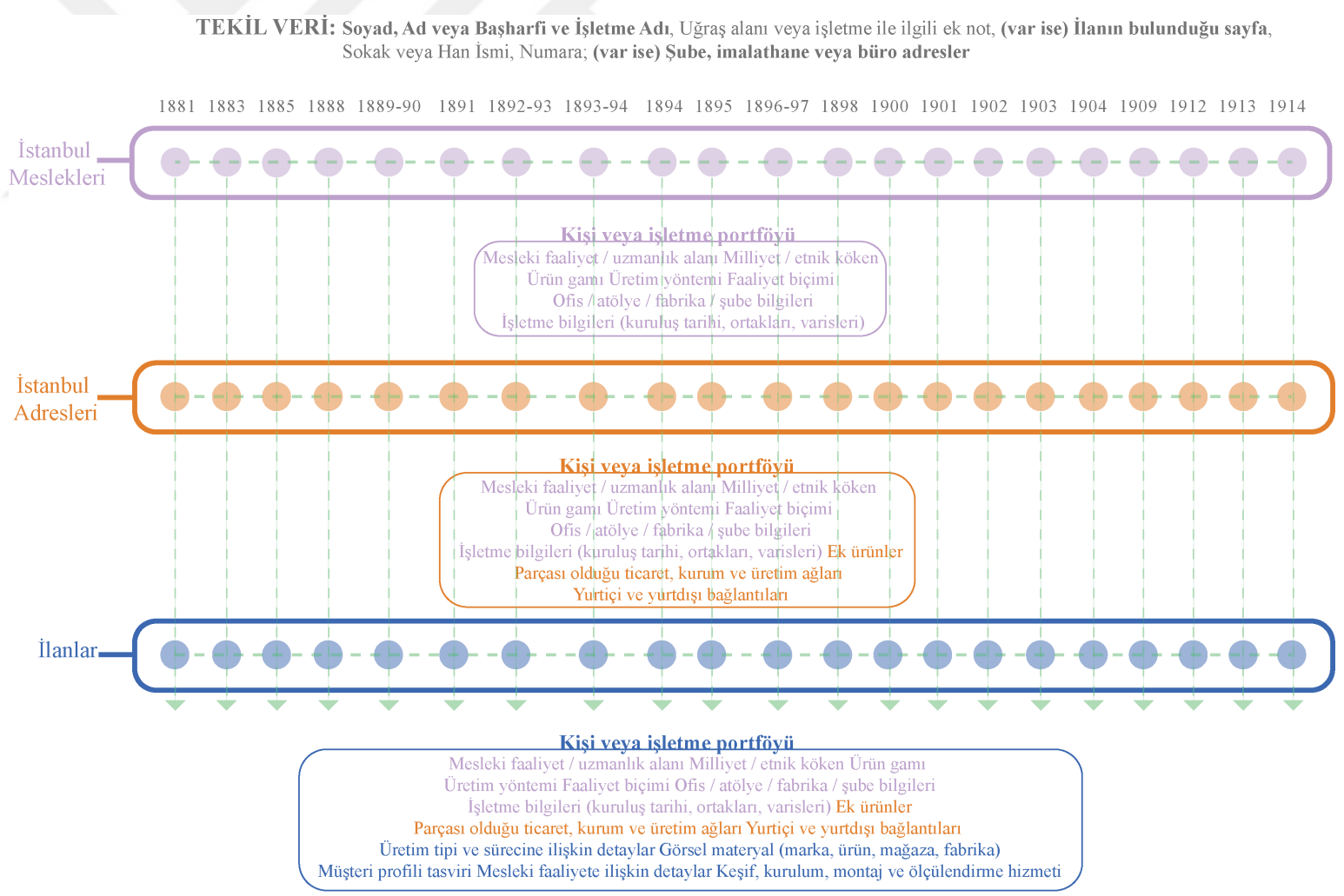

Şekil 1.3 : ŞTY meslek kolları havuzunun oluşturulması ve daraltılması (Yağız, 2017).

Bu tablonun içerdiği meslek kolları havuzunun tezin amaçları doğrultusun daraltılması için ek filtreler uygulanmış, ürün, malzeme, tedarik hizmeti, montaj kurulum hizmeti, nakliye faaliyeti, tamir hizmeti, zanaat ve atölye üretimi, yerli yabancı üreticilerle kurulan ticari ilişkiler ve sergileme ve satış yerlerine atfen açıl başlıklar kendi aralarında yıllar bazında gruplanmıştır. Bu gruplar mobilya ürünle aydınlatma ürünleri, ısınma ve pişirme ürünleri, sofra ve servis ürünleri / mutfak ev gereçleri, dikiş makinesi ev aletleri ek filtreleri kullanılarak tekrar gruplanm temel eşya gruplarına ilişkin faaliyete işaret eden meslek kolları listel oluşturulmuştur. Farklı listeler içerisinde aynı eşya kategorisiyle ilişkilenen başlıkl tekrar bir araya getirilerek belirli bir eşya kategorisiyle üretim, ticaret, sergilem satış ve tamir faaliyeti aracılığıyla doğrudan ve dolaylı yolla ilişkilenen mesl kolları gruplanmıştır. Bu gruplar **4.4** numaralı bölümünün alt-başlıkları oluşturmaktadır (Şekil 1.3).

Meslek kollarının eşya kategorileri bazında daraltılmasından sonra, her başlık altın yer alan kişi ve işletme kayıtları incelenmiştir. Meslekler bölümleri, kişi işletmelere ilişkin bilgileri uzmanlık alanı bazında standart bir formatta, *Soyad, A veya Başharfi ve İşletme Adı, Uğraş alanı veya işletme ile ilgili ek not, (var is İlanın bulunduğu sayfa, Sokak veya Han İsmi, Numara; (var ise) Şube, imalatha veya büro adresleri* sıralamasıyla sunmaktadır. Meslek kolları başlıkları altında listelerde yer alan her kayda eşit mesafede durulmuş, her kaydın eşyaya ilişk potansiyel bir hikayenin başlangıç noktası olduğu var sayılmıştır. Listelerde yer al isim ve işletmelerin her biri şu şekilde ele alınmıştır:

Eşya kategorileri bazında oluşturulan gruplardaki meslek kollarının altında listelerde yer alan kişi veya işletme kayıtları 1881-1914 arasında yayımlanmış h basım için ayrı ayrı incelenmiş, her isim için otuz dört seneye yayılan bir portf oluşturulmuştur. Meslekler bölümündeki her kayıt aynı yılın İstanbul Adresle bölümündeki ilgili kayıtla karşılaştırılmış, bu kayıtlar arasında bağlantı *(reco linkage)* kurulmuştur. Adres listelerindeki kayıtlarda yer alan ve ilgili ismin mesle faaliyetini, yurtiçi ve yurt dışı bağlantılarını, milliyet veya etnik kökenini, a bilgilerini, parçası olduğu üretim, ticaret, ve satış ağlarını ve kurumsal ilişkileri içeren bilgiler ilgili ismin portföyüne eklenmiştir. Kayıtlararası bağlantıla kurulması yoluyla ilgili ismin mesleki faaliyetindeki dönüşüm ve boyutlan izlenebilmiştir (Şekil 1.4).

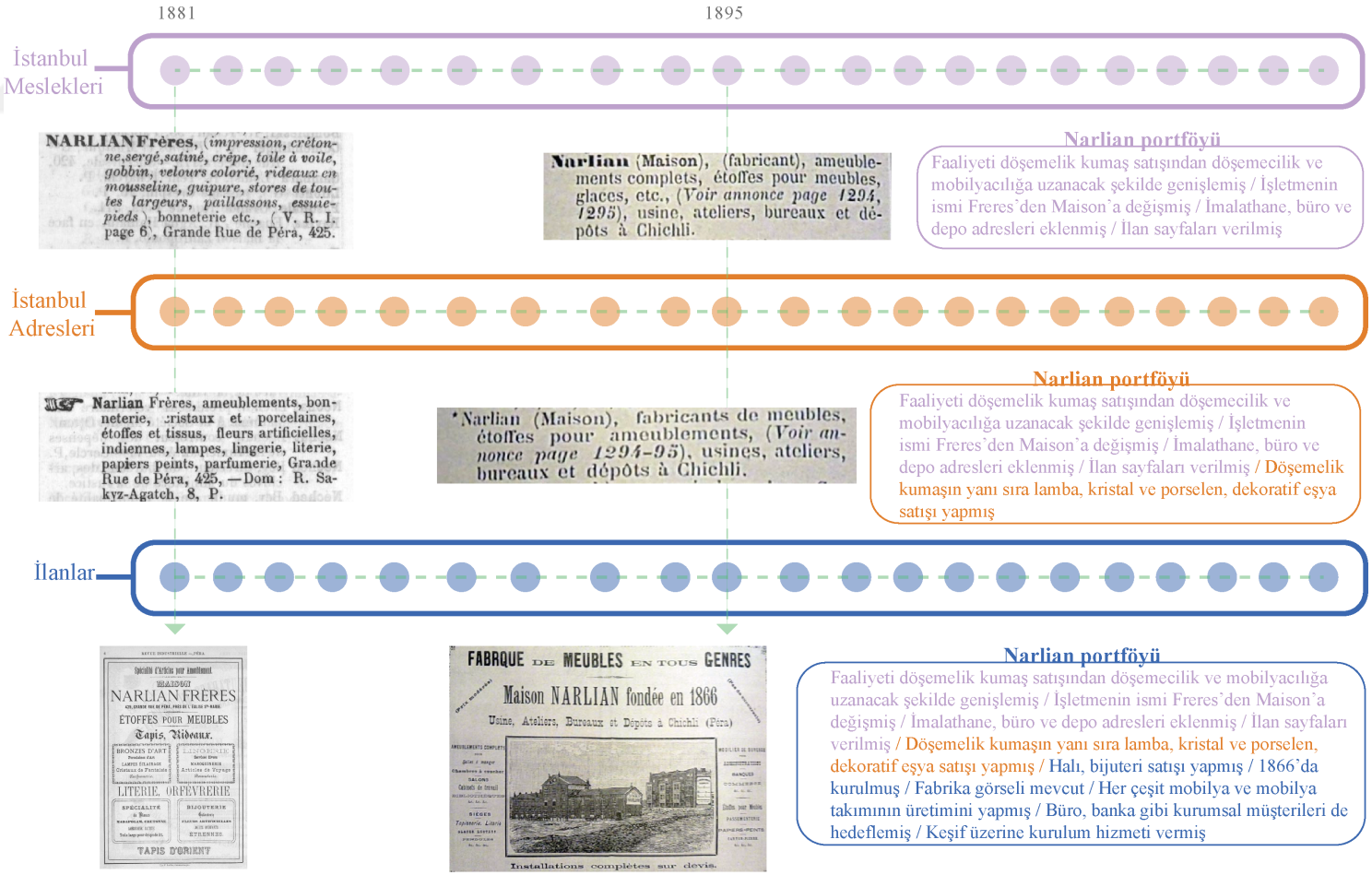

Şekil 1.4 : ŞTY analiz yöntemi ve portföylerin oluşturulması (Yağız, 2017).

Bir ismin mesleki faaliyet bilgilerinin boyutlandırılması için yıllıkların İlanl bölümleri taranmış, ilgili isim yıllıklara ilan vermiş ise, bu ilanlardaki metinler içeriği ve görsel materyal (marka, ürün, mağaza, üretim ve teşhir yöntemi ile müşte profilini tasvir eden çizim, fotoğraf, logo ve semboller) analiz edilmiştir. İlanlar içerik analizi yoluyla, her durumda geçerli olmasa da, ilgili ismin mesle faaliyetinin detaylandırılması mümkün olmuş, bu detaylar ilgili kişinin portföyü eklenmiştir (Şekil 1.4). Şekil 1.5 ve Şekil 1.6, meslekler listelerinde yer alan bir ki ya da işletmenin portföyünün nasıl oluşturulduğunu Maison Narlıyan ve Sidne Nowill & Co. üzerinden örneklemektedir. Örneğin, Maison Narlıyan'ın İstanb Meslekleri listelerindeki kayıtları incelendiğinde, bu işletmenin önceleri Narlıya Freres ismiyle faaliyette bulunduğu, döşemelik kumaş satışı yaptığı anlaşılmaktad İşletmenin 1895 yılı basımındaki Meslekler bölümünde isminin Maison Narlıya olarak değiştiği, ayrıca uzmanlık alanının döşemelik kumaş ticaretinde mobilyacılığa genişlediği, Şişli'de bir fabrikanın açıldığı görülmektedir. 1895 y Adresler bölümündeki adres kayıtları da firmanın faaliyetindeki bu dönüşün desteklemektedir. Bu dönüşümün farklı bir boyutu, 1895 yılı İlanlar bölümünde Maison Narliyan ilanından izlenebilmektedir. Bu ilana göre Maison Narlıyan, h çeşit mobilyanın üretimini yapmakta, büro ve banka gibi kurumsal müşterilere d hizmet vermektedir. Firmanın keşif üzerine kurulum hizmeti de verdiği ayrı anlaşılmaktadır. Şekil 1.6'da görülen Nowill portföyünün genişletilmesi sürecind Sidney Nowill'in ŞTY'nin 1881 basımına verdiği ilandaki bir detayın önemli r oynadığı görülmektedir. Bu ilandan Sidney Nowill'in John Nowill & Sons, Sheffie isimli İngiliz çatal-bıçak üreticisinin varisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu detay Now portföyünün ŞTY verilerinin sapladığı zemin üzerinde genişletilmesinde hayati r oynamıştır.

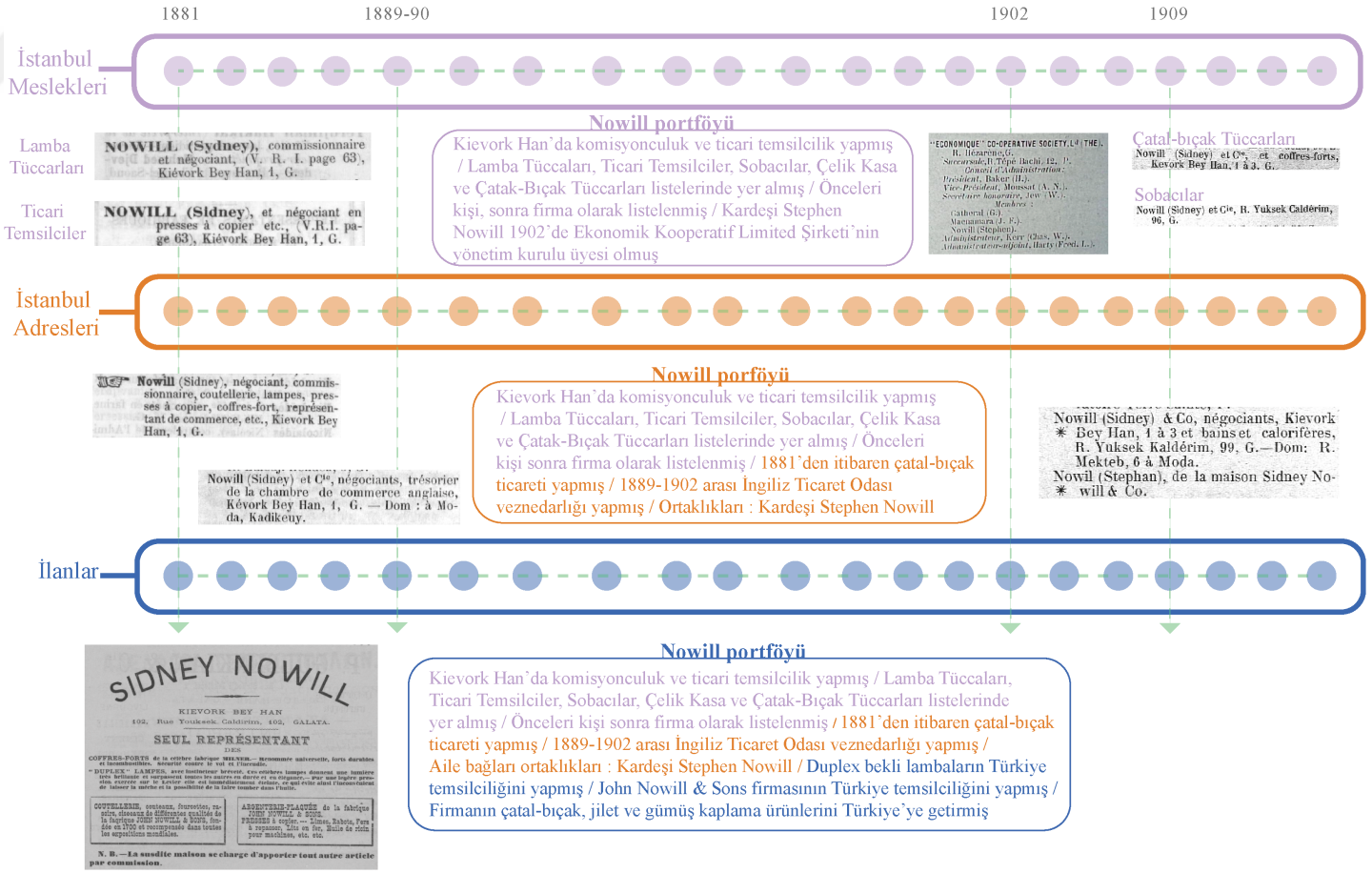
Bu portföyler, İstanbul'da eşyaya ilişkin faaliyet gösteren kişi ve işletmeler faaliyetlerindeki boyutlanmanın ve dönüşümün izlenmesini mümkün kılmakta, o ki veya işletmenin İstanbul'daki serüvenini de hikaye etmektedir.

TEKİL VERİ: Soyad, Ad veya Başharfi ve İşletme Adı, Uğraş alanı veya işletme ile ilgili ek not, **(var ise) İlanın bulunduğu sayfa**, Sokak veya Han İsmi, Numara; **(var ise) Şube, imalathane veya büro adresler**

Şekil 1.5 : Narlian portföyü (Yağız, 2017).

TEKİL VERİ: Soyad, Ad veya Başharfi ve İşletme Adı, Uğraş alanı veya işletme ile ilgili ek not, **(var ise) İlanın bulunduğu sayfa**, Sokak veya Han İsmi, Numara; **(var ise) Şube, imalathane veya büro adresler**

Şekil 1.6 : Nowill portföyü (Yağız, 2017).

Tezin **4.4** numaralı bölümü ve alt-başlıkları, açıklanan analiz yöntemi sonucu oluşturulan portföylerin temel eşya kategorileri bazındaki bir kataloğudur. Bu katalogda yer verilen portföyler, incelenen dönemde İstanbul'da eşyanın üretim, ticaret, dağıtım, sergileme, satış ve tamirine ilişkin faaliyetin farklı boyutlarını sergilemektedir. Portföy sahiplerinden bazıları dönemin popüler isimlerindendir ve geçmiş araştırmaların konusu olmuşlardır. Bazı isimler ise şimdiye kadar değinilmeyen, gölgede kalmış isimlerdir ve bu araştırmanın sonucunda görünürlük kazanmış, eşya-alt panoramasındaki yerlerini alarak bu panoramanın genişlemesine katkıda bulunmuşlardır.

ŞTY kayıtlarının analizi, araştırmanın ikinci aşamasının ilk bölümünü oluşturmaktadır. ŞTY analizi yoluyla oluşturulan portföyler, araştırmanın bir sonraki bölümü için birer iskelet teşkil etmektedir. Araştırmanın amaçlarından biri olan eşyanın değişen rollerinin faaliyetlerinde hareketlilik yarattığı aktörlerin belirlenmesi, bu hareketliliğin vaka boyutunda incelenebilmesi için bu portföylerin genişletilmesi, diğer bir deyişle yıllıkların düzen örüntüsü ve kayıt formatının sağladığı verilerin, başka kaynak dizilerinden elde edilecek verilerle ilişkilendirilmesi gerekmiştir. ŞTY'nin analiziyle oluşturulan her portföy, araştırmanın bir sonraki bölümünde gerçekleştirilen şecere araştırması ve arşiv araştırması için anahtar kelimeler *(keywords)* sağlamıştır.

Araştırmanın ikinci aşamasının ikinci bölümünde, öncelikle ŞTY portföylerinin sahiplerinin soyadları şecere araştırmasının anahtar kelimeleri olarak kullanılmıştır. Geneanet.org, roegeneaology.co.uk, genesunited.co.uk gibi çevrimiçi şecere veritabanlarında, ayrıca Amerika, Kanada ve İngiltere menşeli çevrimiçi göçmen veritabanları, nüfus sayımı ve mezarlık veritabanlarında yürütülen araştırma ile, ilgili ismin doğum ve ölüm tarih ve yerleri, milliyeti, etnik kimliği, göçmenlik durumu, mesleki uzmanlığı, aile bireyleri, önceki ve sonraki jenarasyon aile bireylerinin uğraşları, firma bilgileri ve yurtdışı bağlantılarına ilişkin veriye ulaşılmıştır. Çevrimiçi şecere veritabanları arasında yapılan karşılaştırmalar, örneğin ŞTY'de kaydı bulunan bir kişinin Fransa'dan İstanbul'a göç etmeden önce lamba imalatçısı olduğunu, fakat İstanbul'da lüks tüketime yönelik sofra ve servis takımları ticaretine yöneldiğini ya da İstanbul'da lamba ticareti yapan Ermeni bir tüccarın Manchester şehrine göç ettikten sonra İstanbul'la ticaret ilişkisini kesmediğini göstermiştir. Benzer şekilde, ŞTY'de kaydı bulunan bir işletmenin aslında bir aile firmasının alt-

kuruluşu olduğu bilgisine, firma sahibinin önceki jenerasyonlara mensup akrabalarına ilişkin kayıtların incelenmesi yoluyla anlaşılmıştır. Şecere araştırması sürecinde veritabanlarında karşılaşılan ek notlar da kişilerin geçmişleri ve işletmelerin tarihçeleri üzerine bilgi edinilmesini sağlamıştır. Kişilerin yurtdışındaki üretici ve tüccarlarla kurdukları ticaret ilişkilerine işaret eden ipuçları (Ermeni tüccarların Amerika ve İngiltere ile olan mesleki bağlantıları gibi), şecere veritabanlarında yapılan araştırmayı Manchester, Philadelphia, Sheffield gibi şehirlerin çevrimiçi kent meclisi arşivlerinin ve kent müzelerinin çevrimiçi koleksiyonlarının incelenmesine doğru genişletmiştir.

ŞTY'ye kayıtlı kişi ve işletmelerin ağırlıkla gayrimüslim olması, araştımanın bu bölümünde *Levantine Heritage Foundation*'ın çevrimiçi makale, fotoğraf ve kitap arşivinin incelenmesini gerektirmiştir. Osmanlı topraklarında özellikle İstanbul, İzmir, Selanik ve Bursa gibi şehirlerdeki Levanten mirasını hatıra yazıları, aile ve firma tarihçeleri, Levanten'lerin ağırlıkla yöneldiği uzmanlık alanlarına (bankerlik, tekstil ve tüketici ürünleri ticareti vb.) odaklanan makaleler, firma kartları, mektup ve fatura koleksiyonları ve Levanten aile bireylerinin yazdıkları kitaplar yoluyla bir araya getiren bu kaynak, ŞTY'de kaydı bulunan bir çok ismin İstanbul'daki veya İstanbul dışındaki kişisel, kurumsal ve mesleki faaliyetlerine ilişkin detaylara ulaşılmasını sağlamıştır.

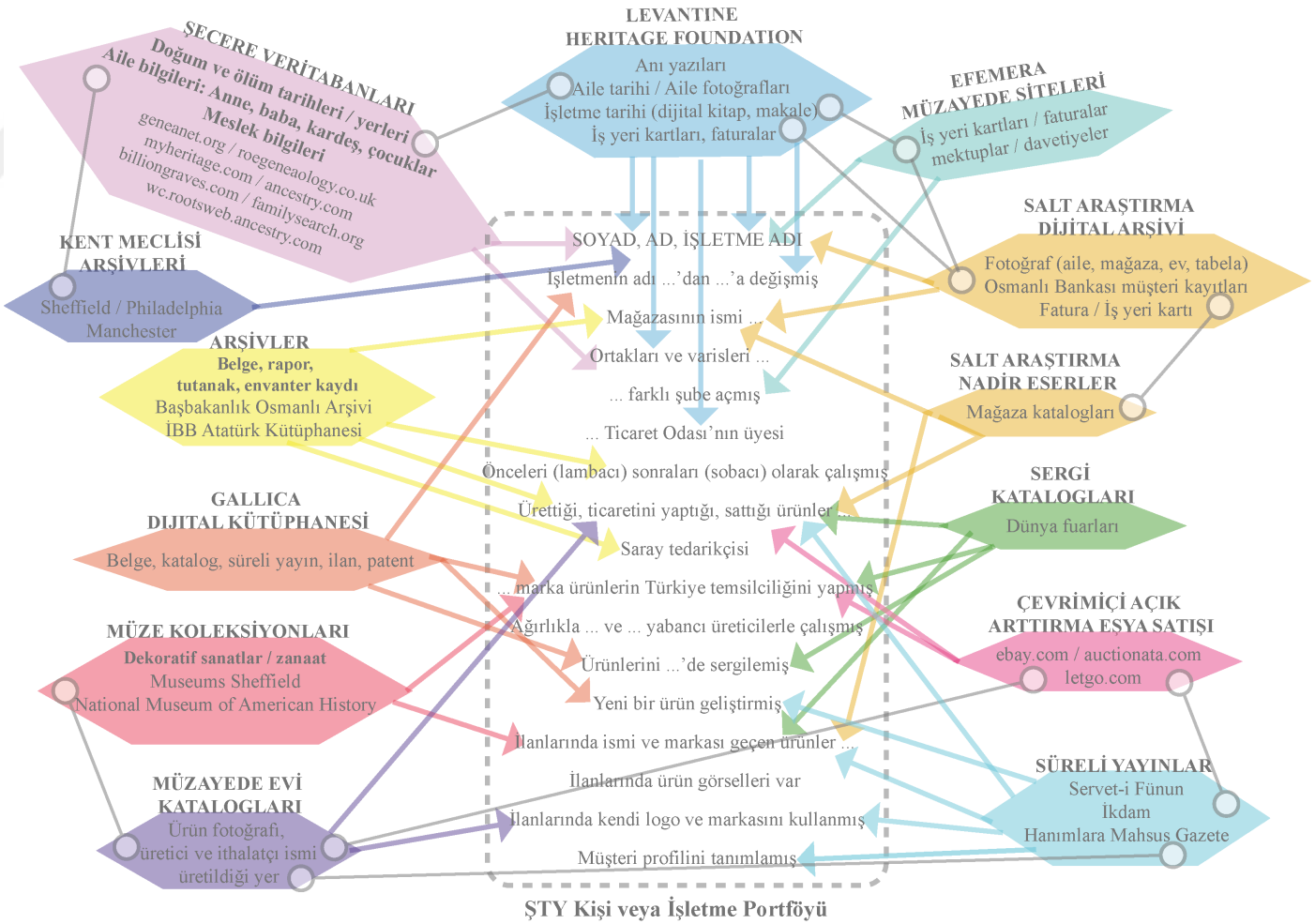
ŞTY analizi yoluyla oluşturulan ve şecere araştırmasıyla genişletilen kişi ve işletme portföyleri, araştırmanın bu bölümünde yürütülen arşiv araştırması için anahtar kelimeler sağlamıştır. Tarihyazımında en yaygın araştırma yöntemi olan arşiv araştırmasının alandaki geleneksel algısında King'e göre (2011) "bulguya ulaşılan an fetişleştirilir" (s. 20). Halbuki "arşivlere yanıt bulmak için değil, daha iyi sorular sormak için gideriz" (King, 2011, s. 20). Belirli bir kurumun ya da güç odağının bakış açısıyla üretilen, sınıflandırılan ve bir araya getirilen belgeler "yarı yolda yakalanmış hikayeler, süreksizlikler" sunarlar (Steedman, 2002, King, 2011'de atıfta bulunulduğu gibi). Belirli bir yapı ve düzen içerisinde sunulan belgelerin araştırmanın amaçlarına uygun olarak filtrelenmesi ve araştırma sicimlerinin tanımlanması gerekir. Bu bağlamda Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve İBB Atatürk Kitaplığı yazma eser arşivlerinde yürütülen araştırmada ŞTY porföylerindeki kişi, işletme ve mağaza isimleri, uzmanlık alanları (lambacı, sobacı vb.), üretimini veya ticaretini yaptıkları eşya cinsi (dikiş makinesi, porselen, kristal), üyesi olduğu kurum

(ticaret odası vb.) anahtar kelimeler olarak kullanılmış, bu kelimeler baz alınarak yapılan taramalarda ulaşılan belgeler birbirleriyle çoğu zaman kesişen araştırma kanalları oluşturmuştur. Yapılan katalog taramaları sonucu ulaşılan belgeler öncelikle ilgili kişi ve işletmenin portföyünün ortaya koyduğu kronoloji ile ilişkilendirilmiş ve portföye eklenmiştir. Bu süreçte araştırma konusuyla yakından ilgili olan fakat ŞTY kayıtlarından elde edilemeyen kişi ve işletme bilgilerine bir belgede ulaşılmış, bu belge farklı bir araştırma patikası açmıştır. Örneğin ŞTY'nin Meslekler bölümlerindeki Dikiş Makinesi Tüccarları listelerinde karşılaşmadığımız dikiş makinesi tüccarı Mehmet Salim Efendi'nin ismine, dikiş makinesi anahtar kelimesiyle yapılan taramada rastlanmıştır. Bu kişinin Osmanlı eğitim kurumlarına dikiş makinesi sattığı, aynı zamanda Dersaadet Sanayi Mektebi mezunu olduğu öğrenilmiştir. Tek bir belge, araştırmada yeni soruların sorulmasına yol açmış, örneğin Mehmet Salim Efendi'nin sanayi mektebi mezunu olmasının ticari faaliyetini ne şekilde etkilediği ve buna benzer durumların mevcut olup olmadığı üzerine bir dizi soruyu beraberinde getirmiştir. Mehmet Salim Efendi'nin ŞTY kayıtlarında neden yer almadığı da ayrıca irdelenmiş, ŞTY'ye tekrar başvurularak aslında Mehmet Salim Efendi'nin 1901-1914 yılları arasında Meslekler bölümlerinde değil, Adresler bölümlerinde önce dikiş makinesi tüccarı, daha sonra soba tüccarı olarak listelendiği görülmüştür. Bu durum ŞTY'nin bir kaynak olarak ortaya koyduğu düzensizlik ve kısıtlara işaret etmesi açısından önemlidir. Bu sayede, ŞTY'deki verilere eleştirel bir mesafede durulmuş ve bu verilerin mutlaka doğrulanması gerektiği sonucuna varılmıştır.

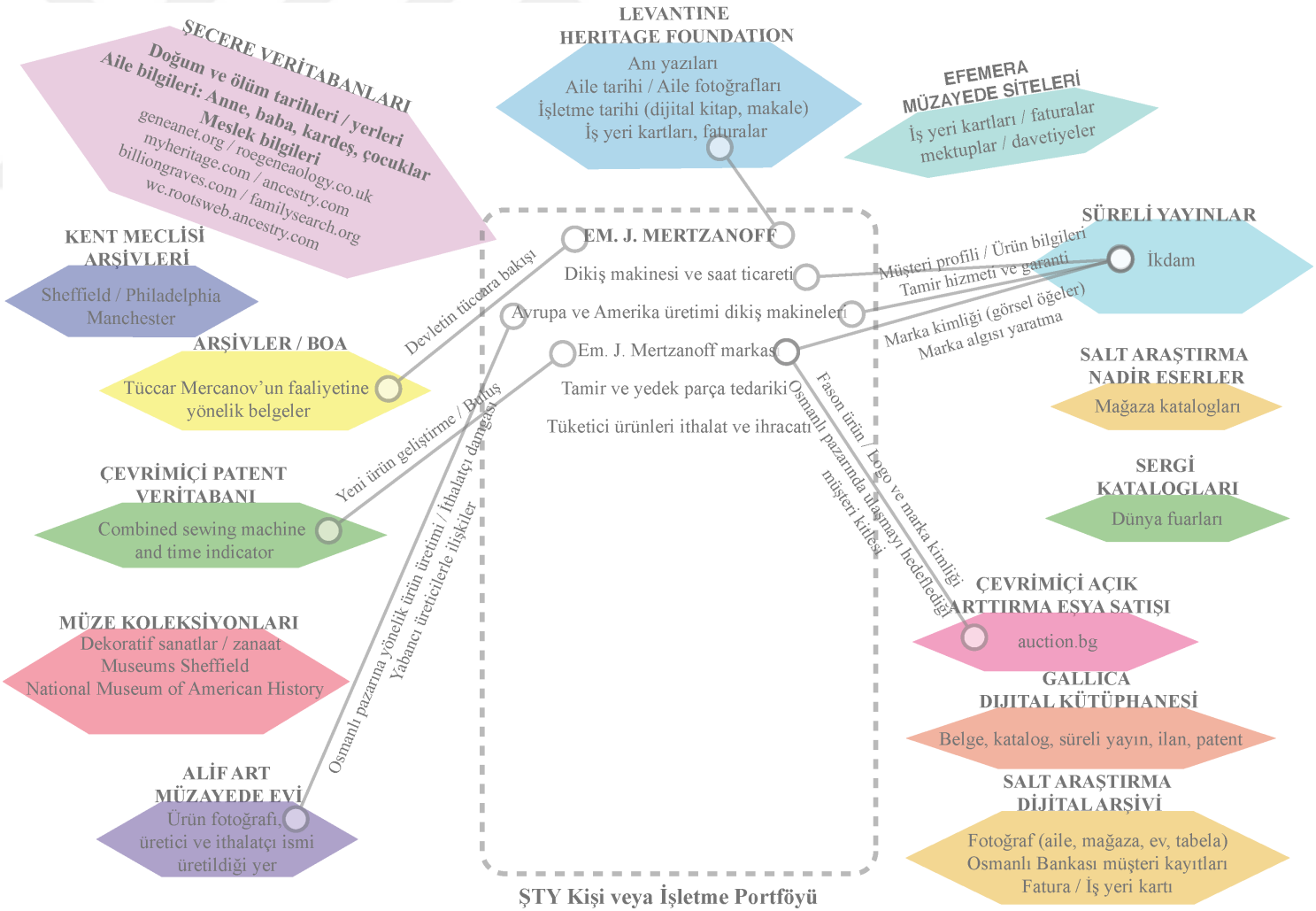
Araştırmanın ikinci aşamasının üçüncü bölümünde, ŞTY analizi vasıtasıyla oluşturulan portföylerin görsel içeriğinin oluşturulması hedeflenmiştir. İlgili ismin faaliyet alanına giren eşya veya yan ürünleriyle ilgili görsel materyalin temini için ŞTY'nin İlan sayfalarının yanı sıra, ilan sayfalarındaki çeşitlilik ve zenginlik göz önünde bulundurularak, Servet-i Fünun (1891-1944, haftalık), İkdam (1894-1928, günlük) ve Hanımlara Mahsus Gazete'nin (1895-1908, haftalık) yıllıkların incelenen basım yıllarıyla paralel, ulaşılabilen tüm sayılarının ilan sayfaları taranmıştır. Bu sayede yıllıkların yanı sıra süreli yayınlara da ilan vermeyi tercih eden ya da yıllıklardaki ilanlarından farklı ilanlarla çeşitli kitlelere ulaşmaya çalışan isimlerin ilanlarına ulaşılmıştır. Bu ilanların görsel içerikleri (çizim, fotoğraf, logo vb.) ve metin içerikleri analiz edilerek ilgili ismin üretimini, ticaretini veya tamirini yaptığı

eşya ve eşya grupları, hitap ettiği müşteri kitlesi, pazardaki konumunu, kimliğini ve markasını tanımlama biçimi, mesleki faaliyetindeki yeni yönelimler, müşterilere verdiği ek hizmetler (ücretsiz tamir, keşif üzerine kurulum, ölçülendirme üzerine üretim vb.) üzerine yeni bilgilere ulaşılmıştır. Buna paralel olarak, ŞTY'de kaydı bulunan işletme ve mağazaların mevcut kataloglarının taranması vasıtasıyla mağaza iç mekanı, reyon ve ürün görsellerine ulaşılmıştır. Kataloglardaki ürün listeleri, ürün özelliklerine ilişkin açıklamalar incelenerek eşya ve yerli / yabancı marka çeşitliliği, ürünlerin getirtildikleri ülkeler ve tüketiciye ulaştırılma biçimleri (mağazada satış, katalog üzerinden sipariş, eve teslim vb.) üzerine parçalı verilere ulaşılmıştır. SALT Araştırma Fotoğraf Arşivi ve Nadir Kitaplar Koleksiyonu'na bu aşamada sıklıkla başvurulmuştur. Son olarak, ŞTY'de kaydı bulunan isimlerin üretimini veya ticaretini yaptıkları eşyanın tarihi veya güncel fotoğraflarına ulaşmak için yerli ve yabancı müzayede evleri ve platformlarının müzayede katalogları taranmış, bu sayede bugün antika değeri taşıyan bazı ürünlerin fotoğraflarına ulaşılmıştır.

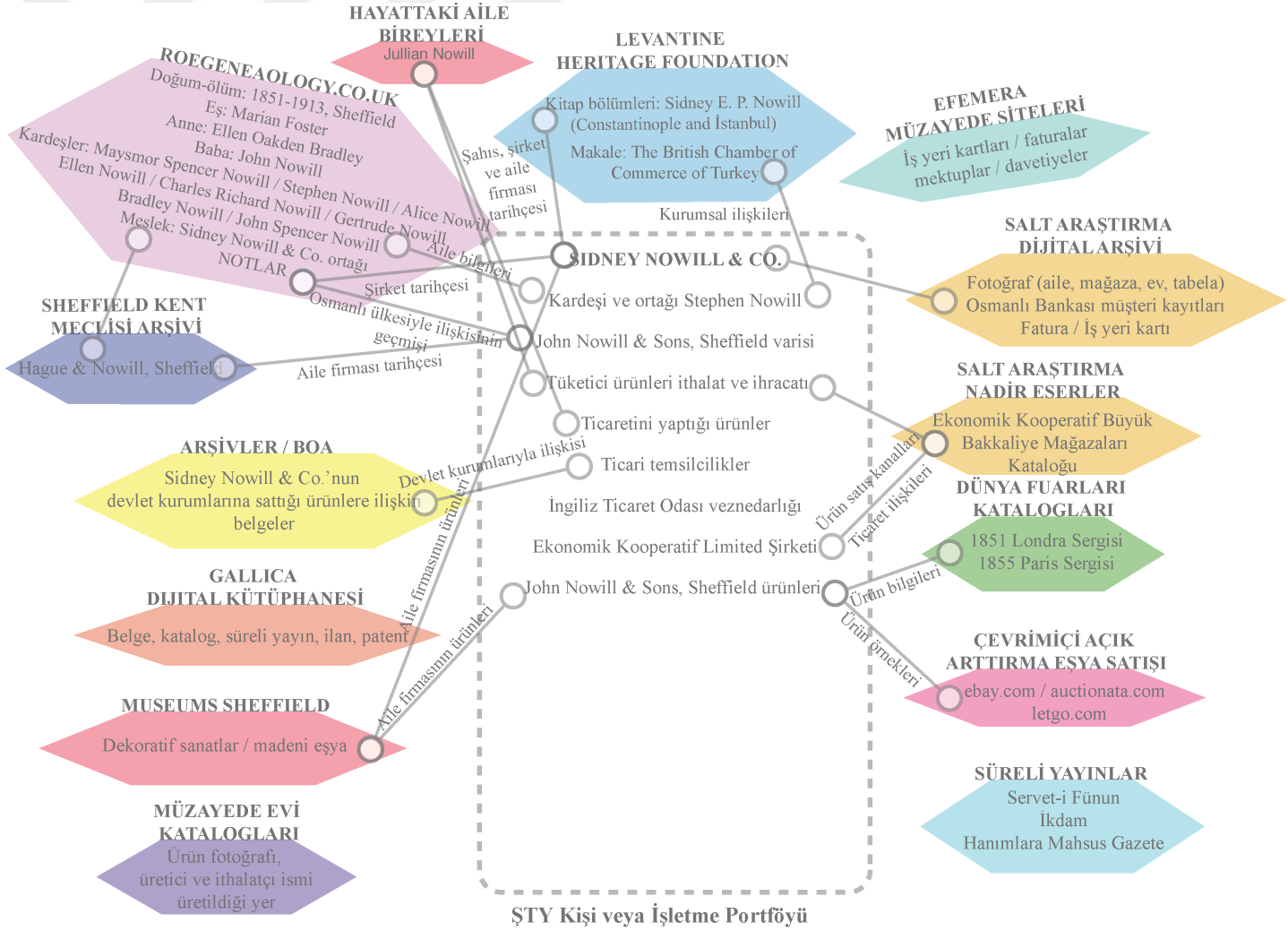
Veritabanı analizi, şecere ve arşiv araştırması, süreli yayın ve katalog taraması yoluyla toplanan veriler, ŞTY analizi sonucu oluşturulan portföylere eklenmiştir. Bu portföylerdeki verilerin birbirleriyle ilişkilendirilerek değerlendirilmesi, bu sayede vaka olarak ele alınabilecek isimlerin ortaya çıkarılması araştırmanın üçüncü bölümünde gerçekleşmiştir. Şekil 1.7, bir ŞTY portföyünün hangi kaynak dizileriyle ilişkilenerek genişlediğini şematik olarak göstermektedir. Şekil 1.8 ve Şekil 1.9, portföy genişlemelerini dikiş makinesi tüccarı Em. J. Mertzanoff ve tüketici ürünleri ticareti alanında faaliyet gösteren Sidney Nowill & Co. üzerinden örneklemektedir.

Şekil 1.7 : ŞTY portföylerinin kaynak dizileriyle ilişkisi (Yağız, 2017).

Şekil 1.8 : Em. J. Mertzanoff örneği (Yağız, 2017).

Şekil 1.9 : Sidney Nowill & Co. örneği (Yağız, 2017).

1.3.3 Verilerin değerlendirilmesi

Araştırmanın üçüncü ve dördüncü aşamaları, bir önceki aşamada toplanan verilerin değerlendirilmesini kapsamaktadır. ŞTY kayıtlarının analiziyle başlayan ve yukarıda anlatıldığı gibi boyutlanan araştırmanın üçüncü aşamasında farklı karakterdeki bir çok kaynağın sağladığı veriler, İstanbullu-eşya etkileşimini mümkün kılan ilişkilenmelerin oluşmasında aktif bir katılımcı, insan-harici bir aktör olarak eşyanın değişen rollerini belirlemek, bu roller üzerinden İstanbullunun eylemlerinde gerçekleşen hareketlenmeleri tespit etmek üzere birbirleriyle ilişkilendirilerek değerlendirilmiştir. Bu aşamada, geliştiricileri tarafından "ilişkiler sosyolojisi" (Latour, 2005) ve "çeviri sosyolojisi" (Law, 1992) olarak tanımlanan ve bilim ve teknoloji sosyolojisi alanında ilk olarak ortaya atıldığı 1970 sonlarından itibaren sosyalin oluşmasında insan ve insan-harici (mimari yapılar, mekanlar, ürünler, teknik araç ve gereçler, makineler, yazılı ve dijital doküman, kanunlar vb.) aktörlerin arasındaki ilişkisellik ve maddeselliğin rolünü ilişki ağlarının analizi üzerinden irdeleyen *Actor-Network Theory* kavramsal bir çerçeve olarak kullanılmıştır. ANT, bugün hem yaratıcıları hem de takipçileri tarafından bir yöntem veya teori olarak değil, kavramsal bir çerçeve, bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Fallan (2010) da ANT'ı tasarım ve dolayısıyla nesneler hakkında yeni ve dinamik düşünce biçimlerine olanak sağlayan kavramsal bir çerçeve olarak tanımlamakta, tasarım tarihçileri ve araştırmacılarının da ANT'ın temel prensiplerinden hareketle ürün ve ürün tarihine daha miyopik ve eleştirel yaklaşmalarının mümkün olabileceğini ifade etmektedir.

Araştırmanın bu aşamasında ANT'ın harekete geçmeyi bekleyen aktör *(actant)*, aktör *(actor)*, dolayımlayıcı *(mediator)*, aracı *(intermediary)*, bağlayıcı *(connector)* ve aktör ağı *(actor-network)* kavramları veriler arasındaki ilişkilerin kurulması ve değerlendirilmesinde referans kavramlar olarak kullanılmıştır. Bu aşamada bazı ŞTY portföyleri, veri toplama sonucu ulaştıkları olgunluk düzeyi, kişi veya işletmenin mesleki uzmanlık alanındaki dönüşümün incelenen zaman diliminde tutarlı bir şekilde izlenebilmesi açısından ön plana çıkmıştır.

Uzmanlık alanına konu olan eşyanın kişi ve işletmenin faaliyetinin incelenen dönemdeki seyrinde hareketlenme noktaları yaratıp yaratmadığı, ANT'ın aracı ve dolayımlayıcı kavramları referans alınarak yorumlanmıştır. Eşyanın değişen rollerinin belirlenmesine imkan veren bu kavramlar, aynı zamanda bir aktör olarak niteleyebileceğimiz kişi veya işletmenin başka aktörlerle ilişki kurdukları,

dolayısıyla eşyanın dolaşımını sağlayan kanalların karakterlerinin (ticari, kurulmsal, eğitsel vb.) ve bu kanallarda gerçekleşen hareketlenmelerin de karakterinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.

Araştırmanın dördüncü aşamasında, portföyleri oluşturan verilerin bu yaklaşımla bir arada değerlendirilmesi sonucu, bir dolayımlayıcı olarak eşyanın insan ve insan-harici aktörlerin eylemlerinde yarattığı hareketlenmeler ve ilişkilenmeler kişi ve işletme özelinde birer vaka olarak tanımlanmıştır. Bu vakalar **Değerlendirme: Eşya Alt-Panoramasında Aktör Ağları** başlıklı beşinci bölümde tartışılmıştır. Vakalar, İstanbul'daki eşya-alt panoramasındaki aktör hareketlerine miyopik bir bakış önermekte, eşyaya ilişkin alt-süreçlerin şekillenmesinde rol alan aktör hareketlenmelerini mercek altına almaktadırlar. Bu nedenle eşya-alt panoramasının eşyanın değişen rolleri üzerinden nasıl genişlediği ancak vakalar üzerinden anlaşılabilir. Vakalara ilişkin üretilen hareketlenme ve ilişkilenme haritaları, bu vakaların İstanbul bağlamına görsel olarak oturtulmasını sağlamış, ayrıca eşya alt-panoramasının bileşik panoramayla olan ilişkisinin okunabilmesinine yönelik bir platform teşkil etmiştir. Bu vakaların çoğaltılması durumunda, eşya-alt panoramasının bütüncül fakat aynı zamanda detaylı bir okuması yapılabilecektir.

2 TEZİN KAVRAMSAL ARKA PLANI: NİHAİ ÜRÜN OLARAK EŞYADAN EŞYANIN FARKLI ROLLER ÜSTLENDİĞİ SÜREÇLERE BAKMAK

Bu bölümde İstanbullu-gündelik eşya ilişkisini farklı boyutlarıyla anlamaya yardımcı olacak kavramsal bir çerçeve çizilecektir. Nesne-insan ilişkisine olan farklı yaklaşımlar sosyoloji, maddi kültür ve tüketim çalışmaları alanlarından örneklerle açıklanacak, tez çalışmasının İstanbullu-gündelik eşya ilişkisini ele alma biçimi, değinilecek farklı yaklaşımların önerdiği tartışmalar üzerinden ifade edilecektir. Bu bölümdeki tartışmaların amacı, bir takım teknik (üretime odaklı), sosyal (tüketim alışkanlıkları ve sosyal sınıflara özgü yaşam biçimleri) ve kültürel (gelenek ve toplumsal zihniyete atfedilen davranış biçimleri) faktörlerin sonucu olarak eşyaya bakmaktan, bu faktörlerle farklı düzeylerde iletişime geçen, bir takım sosyal süreçleri farklı ölçeklerde kurgulayan veya yönlendiren bir 'süreç' olarak eşyaya bakmanın tez çalışmasına sağladığı açılımları anlaşılır kılmaktır.

Tez çalışması boyunca gündelik eşya olarak anılan nesneleri sadece üretim aşamasında, üretim sistemlerinde benimsenmiş teknolojik bir yeniliğin veya iktisadi bir gelişmenin doğal sonucu; kültürel anlamlandırma sistemlerine dahil olduklarında sadece belirli bir sosyal sınıfın tüketim alışkanlıklarındaki değişimin birer sonucu ya da dönemin sosyal tartışmalarını görünür kılan birer araç olarak görmek, bu nesneleri pasif varlıklar olarak konumlandırmak anlamına gelebilir. Tez kapsamında eşya bir sonuç veya araç olarak sorunsallaştırılmalı, eşyanın süreç olarak ele alındığında görünür kıldığı ve dolayımlayıcı olarak dahil olduğu ya da yarattığı farklı ritim ve karakterdeki ilişki ağlarına odaklanılmalıdır. Gündelik eşyayı bu doğrultuda ele almak için, İstanbulluyla arasındaki ilişkinin dolaysız (kullanım, kişiselleştirme, yeniden anlamlandırma vb.) ve dolaylı kabul edilen yönleri arasındaki bağlantıları yeniden yorumlamak önemlidir.

2.1 İnsan-Eşya İlişkisini Anlam Sistemleri Üzerinden Okumak

Eşyanın gündelik hayatta parçası olduğu ilişkilerden en dolaysızı kullanıcı ile bire bir kurduğu ilişkidir. Bir çok kullanıcı, eşyanın tasarım, üretim ve dağıtım süreçlerinden, bu süreçleri başlatan veya onlara müdahale eden siyasi, ekonomik veya toplumsal

faktörlerin varlığından haberdar olmak zorunda değildir. Üretilen, dağıtım kanallarına girerek metalaşan eşya, kullanıcıyla fiziksel veya imgesel olarak buluştuğu mecralarda (mağazalarda veya ilanlarda) kültürel anlamlandırma sistemlerine dahil olmaya başlar. Satın alındıktan ya da edinildikten sonraki "meta-sonrası" (Attfield, 2000, s. 144) evresinde ise, hem pratik hem de sosyal işlevlerin bir kısmını karşılamak üzere kişiselleştirilir, yeniden anlamlandırılır. Baudrillard'a göre (2010) "nesnelerin nasıl algılandıkları; işlevleri dışında hangi gereksinimlere yanıt verdikleri; işlevsel yapılarla iç içe geçen ve karşı karşıya kalan zihinsel yapıların hangileri olduğu; günlük yaşamdaki yerlerinin hangi kültürel, infrakültürel ya da transkültürel sistemler üzerine oturtulmuş oldukları" (s. 10) gibi sorulara cevap ararken asıl mesele, nesneleri sınıflandırmaktan ziyade, "insanların nesnelerle ilişkiye geçiş süreçleri ve bunun sonucunda ortaya çıkan insani ilişkiler ve davranışlar sistematiğidir" (s.10).

> Şu halde gözle görünür bir şekilde değişen nesneler dünyasını sınıflandırabilmek ve betimleyici bir sistem oluşturabilmek mümkün müdür? Bu durumda nesne sayısı kadar sınıflandırma ölçütü olacağı kesindir. Örneğin; boylarına, işlevlerine (nesnel işlevleriyle nasıl bir ilişki içindedirler?), zorunlu kıldıkları (çok ya da az, gelenekselleşmiş veya gelenekselleşmemiş) jestlere, biçimlerine, kullanım sürelerine, gün içinde ortaya çıkış saatlerine (az çok düzenli ve bilinçli şekilde kullanılan), dönüştürdükleri malzemeye (kahve değirmeni konusunda bu durum açık seçik bir şekilde görülürken, bir ayna, bir radyo ya da bir otomobil konusunda aynı şey söylenemez. Oysa her nesnenin dönüştürdüğü bir şey vardır), kullanım düzeyindeki (özel, aile, kamu vs.) toplumsallık ya da öncelik derecesine göre vs. Aslında sürekli bir yenilenme ve çoğalma eğiliminde olan nesneler dünyası açısından bütün bu sınıflandırma yöntemlerinin neredeyse alfabetik sıralama kadar rastlantısal oldukları görülmektedir. (Baudrillard, 2010, ss. 9-10)

Bu bağlamda nesneleri sınıflandırmak, nesnenin başlattığı ilişkisel süreçleri ve dönüştürdüğü sistemleri anlamak için ancak bir başlangıç olabilir: Nesneleri nasıl sınıflandırdığımız, bırakacakları etkiyi ya da dönüştürecekleri ilişkileri önceden varsaymak yanılgısını beraberinde getirebilir. Bu anlamda her sınıflandırma yaklaşımına temkinli yaklaşmak gerekir: Baudrillard'a göre (2010) nesneler, tüketici ya da kullanıcıların haberdar olmak zorunda olmadıkları teknik bağlamlarından çıktıkları an, kültürel anlamlandırma sistemlerine dahil olmaya başlarlar; hangi anlamlandırma sistemlerine dahil olacakları ise önceden kestirilemeyebilir.

Bu yaklaşımdan yola çıkarak değişimin hayatın her alanında görünürlük kazandığı 19. yüzyılda İstanbulluyu ağırlıkla kullanıcı/tüketici olarak konumlandırabilir; teknik

bağlamını terk ederek meta haline gelen ‘şeylerin’ nasıl ‘eşyaya’ dönüştüğünü dönemin toplumsal ve kültürel anlamlandırma süreçleri ile ilgili genellemeler yaparak okuyabilir; ev eşyasının incelenen dönemde ‘İstanbullu kullanıcının’ hayatında kazandığı anlamlar ve üstlendiği rollerle ilgili bir çok soru sorabiliriz. Örneğin, İstanbullu kullanıcı toplumsal değişimi ev eşyası üzerinden nasıl anlamlandırmıştır? Ev eşyası 19. yüzyıldaki değişimin yarattığı paradigmaları tekrar ‘gündelik’ hale getirmek için bir araç haline mi gelmiştir? İstanbullu kullanıcının değişimle beraber gelen, “yabancılaşmadan uygunlaştırmaya giden süreci nasıl yönettiği” (Attfield, 2000, s. 157) eşya üzerinden okunabilir mi? Daha da önemlisi, bir tarih araştırmasında eşyanın kullanıcının hayatında yüklenmiş olduğu tüm yan anlamları değerlendirebilmek mümkün müdür?

Ne yazık ki doğası gereği gündelik eşya, gündelik hayatın ritmine ayak uydurduğu ya da bu ritmi doğal seyrinde tuttuğu sürece hayatın tam ortasında olmasına rağmen çoğu zaman onun fiziksel fonunu oluşturur. Bunun nedeni eşyanın, pratik veya sosyal gereksinimleri karşıladığı sürece, fiziksel varlığının normalleşmesi, kanıksanmasıdır. Bir çok ev eşyası, yabancı bir nesne olarak hayatımıza girdiği anda yarattığı etkiye yönelen dikkatimizi ömrü boyunca üzerinde tutamaz. Her gün üzerinde oturduğumuz bir kanepe veya etrafında yemek yediğimiz masanın fiziksel varlığı, gündelik hayatın ritmine giderek uyum sağlar ve bu nedenle de nesnenin zihinlerimizdeki ‘görünürlüğü’ giderek azalır; ta ki işlevini karşılayamaz duruma gelip tamire ihtiyacı olduğu, evimize gelen bir konuk onun artık nadir bulunan bir cins eşya olduğunu hayranlıkla dile getirdiği ya da güncel yayınlardan birinde bu nesnenin tekrar moda olduğunu okuduğumuz ana kadar. Eşya, gündelik hayatın ritminde yenilik ya da dönüşüm yarattığını fark ettiğimiz anda görünürlük kazanır ve sonra tekrar kaybolur. Bu nedenle yüklendiği yan anlamlar her zaman gözlemlenemez, göstergeler anlık ya da dönemlik olarak görünür.

2.2 İnsan-Eşya İlişkisini Maddi Kültür Üzerinden Okumak

İstanbullu-gündelik eşya ilişkisine bir başka yaklaşım, incelenen dönemde ortaya çıkan eşyayı Osmanlı maddi kültürünün bir parçası olarak çerçevelemek olabilir. Maddi kültür araştırmaları, insanın bilinçli ya da bilinçsiz, dolaylı ya da dolaysız olarak ürettiği, dönüştürdüğü ya da düzenlediği nesnelerin, onları üreten, ürettiren, satın alan, kullanan insanların inançlarını, dolayısıyla da parçası oldukları kültürün

değerlerini yansıttığını var sayar (Prown, 1982, ss. 1-2). Maddi kültür, her ne kadar 'insanın ürettiği ya da dönüştürdüğü' şeylerin maddeselliğine başvursa da, aslında bu 'şeylerin' maddeselliğini birincil veri olarak kullanarak kültüre dair çıkarımlar yapmayı amaçlar (Prown, 1982, s. 1). Bu anlamda maddi kültür çalışmaları da kabaca kültürün maddi öğelerini konu alan bir araştırma alanı olarak tanımlanabilir (Fallan, 2010, s. 35).

Eşyanın maddeselliğinde cisimleşen kültürel değerlere odaklanmak, Osmanlı kültürünün ifade alanlarından biri olarak eşyaya bakmak elbette ki mümkündür. Fakat "kozmopolit, çok kültürlü ve hem çok derinden Müslüman, hem de öylesine Hıristiyan" (Duben, 2009, s. 36), "bir temas alanı" (Eldem, 1999, s. 155) olan İstanbul, 'Osmanlı' sıfatıyla nitelendirilen kültürel öğelerin kent kültüründe erimesine; dini-etnik ve kültürel yapılara sızarak dönüşmesine neden olmuş olabilir. Üstelik kent sakinlerinin yanı sıra göç yoluyla kente akın eden farklı kültürel profildeki gruplar, kent mekanında bir arada yaşamanın ve gündelik hayatı paylaşmanın çatışma ve uzlaşmalarını da beraberlerinde getirmiştir. Bu sayede 'İstanbullu' kimliği sürekli yeniden üretilmiş, eski İstanbullular ve yeni İstanbullular (2009) arasındaki gerilim kent hayatını ve kültürünü şekillendirici bir öğe halini almıştır.

Bu nedenle İstanbul'da eşyaya Osmanlı maddi kültürü çerçevesinde bakmak, öncelikle kent kültürünün içinde Osmanlı kültürünü ayırt etmeyi, böylesi bir etkileşim ortamını kaçınılmaz olarak tek bir kültüre veya etnik-dini gruba indirgemeyi gerektirir. Ayrıca Osmanlı maddi kültürünün parçası olarak değerlendirilebilecek nesnelerden bir çoğu, maddi kültürün yukarıda yapılan tanımı gereği kültür nesnesi olarak sembolik değerler kazanmış ya da gündelik hayatta çoktan dönüşmüş olan Osmanlı ritüel ve adetlerinde saflığını koruyabilmiş eşya arasından seçilmek durumunda kalacaktır. Bu nedenle araştırma kapsamında sorulan sorulara yanıt aramak için, İstanbul'da Osmanlı maddi kültürünün izlerini sürmektense kent kültürünün farklı dinamikleri arasındaki etkileşim ve örgütlenmelerle ilişkilenen eşyaya bakmak gündelik olanı yakalamak adına faydalı olacaktır.

Maddi kültür araştırmaları alanında, kültürün dışa vurulduğu, dolayısıyla bir şekilde cisimleştirilerek temsil edildiği nesnelere yönelik üretim (nesnenin içsel niteliklerini oluşturan süreç) ve anlamlandırma (nesneye toplum ya da topluluk tarafından

atfedilen nitelikleri oluşturan kültürel süreçler) odaklı okumalara sıklıkla başvurulurken, insanın eylem dağarcığına daha geniş bir perspektiften bakarak farklı açılımlar getiren araştırmacılar da mevcuttur. Örneğin antropolog Daniel Miller, kültürün oluşması için ön koşul olarak kabul ettiği somutlaştırma *(objectification)* kavramını genişleterek (Miller, 1994, s. 33), maddi kültür araştırmalarını gündelik yaşamın daha da içine çekmeye çalışır. Miller (1994) özne-nesne ilişkisinin felsefi izlerini sürerken, Hegel'in Phenomenology of Spirit'te (1897) özne ve nesnenin birbirini itme ve besleme süreci; öznenin dış dünya ve ötekinin varlığını anlaması üzerinden kendi bilincine vararak ilerlemesi olarak tanımladığı somutlaştırma kavramını ödünç alır. Miller'a göre (1994) somutlaştırma sürecinde, özne kendini yaratıcı farklılaşma eylemiyle dışa vurarak bir şekilde cisimleştirir (din ve sanat; üretilen bir ürün ya da bir eşyayı satın alma süreci; diller ve kurumlar bu cisimleşmeye örnek teşkil edebilir) ve yarattığı cisimleşmeyi tekrar uygunlaştırıp özümser (s. 28). Bu, özne ve nesnenin birbirinden ayrılmasını değil, cisimleştirme yoluyla dışa vurulanın özneyi geliştirmesini sağlayan diyalektik bir süreçtir (Miller, 1994, s. 28): Öncelikle kültür, daha sonra da nesne, somutlaştırma sürecinin hem sonucu, hem de aracı haline gelir (Miller, 1994).

Miller, somutlaştırma kavramını farklı şekillerde yorumlayan Karl Marx[2], Nancy Munn [3] ve Georg Simmel'in [4] yaklaşımlarına atıfta bulunarak maddi kültür araştırmalarının son yıllarda dikkatinin yöneldiği başka bir eyleme, modern tüketime odaklanır. Tüketime olan bu vurgu, tasarım tarihinin 1980 sonlarından itibaren tüketime bakışını da etkilemiştir. Miller'a göre (1994) Marx somutlaştırmayı özne ve nesne arasında bir kopma; insanın emek ve üretim yoluyla anladığı dünyaya ve ürettiğine yabancılaşması; insan emeğinin yarattığı değerin özneyi beslememesi sonucu üreten ve üretilenin radikal ayrılığı; üretim ve tüketimin özneyi geliştirmeyecek biçimde ayrıldığı bir süreç olarak algılar. Antropolog Nancy Munn

---

[2] Marx'ın 'Capital' (1974) ve 'Early Writings' (1975); Marx ve Engels'in 'The Communist Manifesto' (1967) isimli eserlerine referansla.

[3] Munn'ın 'The Effectiveness of Symbols in Murngin rite and myth' (1969); 'The Transformation of subjects into objects in Walbiri and Pitjantjatjara myth' (1971); 'Walbiri Iconography: Graphic Representation and CUltural Symbolism in a Central Australian Society' (1973); 'The spatial presentation of cosmic order in Walbiri iconography' (1973); 'Spatiotemporal transformations of Gawa canoes' (1977); 'Gawan Kula: spacitemporal control and symbolism of influence' (1983) ve 'The Fame of Gawa' (1983) isimli çalışmalarına referansla.

[4] Simmel'in 'The Sociology of Georg Simmel' (1950); 'Fashion' (1957); 'The Conflict in Modern Culture and other Essays' (1968) ve 'The Philosophy of Money' (1978) isimli eserlerine referansla.

örneğin Avustralya'daki aborijinler gibi kapitalist olmayan toplulukları gözlemleyerek yaptığı araştırmalar sonucu somutlaştırmayı, kültürün kendisini oluşturan bir süreç olarak değerlendirir. Buna göre somutlaştırma, dışa vurulan nesneler ve onlara bağlı ritüeller yoluyla sürekli kendine referans veren komplex kültür yapılarını oluşturan bir süreçtir. Modern hayatın insan üzerindeki etkilerine odaklanan Georg Simmel'e göre ise somutlaştırma, kültür ve toplumun önkoşuludur; fakat modern toplumlarda değer takas yoluyla yaratıldığı için, bir takas sembolü olarak para özne ve nesnenin arasına mesafe koyar. Buna bağlı olarak da somutlaştırma nesnelerin giderek arttığı bir dünyayla başa çıkamayan öznenin trajik kayboluşuna neden olan sürecin ta kendisidir (Simmel, 1968; Miller, 1994'te atıfta bulunulduğu gibi).

Miller (1994) maddi kültürde tüketimin de üretim kadar önemli bir somutlaştırma eylemi olduğuna dikkat çeker. Sosyal bilimlerdeki bir çok disiplinin eleştirel bir mesafeden incelediği tüketim eylemi, tüm negatif tınısına rağmen Miller'ın maddesel dünyaya olan ilgisini kültürel değerleri cisimleştiren nesneler grubu üzerinden alarak, yaratıcı bir eylem olarak tüketim olgusuna, daha gündelik bir odağa kaydırır. Tasarım tarihçisi Judy Attfield da (2000) Miller'ın bu yaklaşımından esinlenerek maddi kültür tanımını "gündelik hayatın maddi kültürü" olarak esnetir; bu alanı, tasarım, üretim, dağıtım, tüketim, kullanım, geri dönüşüm ve tekrar değerlendirme eylemleriyle ilişkilendirerek genişletir. Bu sayede gündelik yaşam ve maddi kültür tartışmalarının odağı, nesnenin içsel değeri ile ona atfedilen kültürel değer arasındaki bağlantının, dolayısıyla da varlığı önsel (*a priori)* kabul edilen bir kültürün analizinden, gündelik hayatta yapılan bir takım eylemlerin konusu olarak gündelik nesneye -ağırlıklı olarak da eşya denilen nesne grubuna-, dolayısıyla da gündelik hayatın işleyiş kültürünün analizine, kayar. Attfield'a göre (2000) tüketim, bir malın edinilmesi veya satın alınmasıyla başlayan "nesneleri meta olma halinden kişisel mülk haline dönüştürme sürecidir" (Attfield, 2000, s. 143).

2.3 İnsan-Eşya İlişkisini Sosyal Farklılaşma Üzerinden Okumak

Tüketim eyleminin, dolayısıyla tüketilen nesnenin, sosyal farklılaşma ve tabakalaşmayı görünür kılan göstergeler olarak ele alındığı iki temel çalışma, maddi kültür ve sosyoloji çalışmaları alanlarında tüketimin sosyal bir olgu olarak ele alınmasında önemli rol oynamıştır. Bunlar, tüketim eylemi ile toplumsal tabakalaşma

arasındaki fonksiyonel ilişkiye ilk olarak dikkat çeken Thorstein Veblen'in *Theory of the Leisure Class* (1899) ve sosyolog Pierre Bourdieu'nün *Distinction: A Social Critique of The Judgement of Taste* (1984) isimli eserleridir. Miller'a göre (1994) Veblen, aylak sınıfının, toplumsal statüsünü farklılaştırmak için tüketimi, dolayısıyla tükettiği lüks nesneleri, ve aylaklığı gösterişçi stratejiler olarak kullandığını, bu sınıfın beğeni eğilimlerinin alt sınıflar tarafından kopyalanarak toplumsal yapıya nüfuz ettiği konusunda isabetli saptamalar yapmış (Miller, 1994, s. 148); fakat Veblen'in (1899) toplumun çok küçük bir bölümünü temsil eden aylak sınıfına dair tespitleri popüler tüketim çalışmalarında genellenmiştir (Miller, 1994, s. 149).

Bourdieu gösterişçi kuramın tüketim eylemine ve dolayısıyla da tüketilen nesneye atfettiği simgesel role Veblen'den (1899) farklı bir biçimde yaklaşmış; nesnenin sosyal anlamını kontrol eden bir mekanizma olarak üslup (veya beğeni) yargısını sınıflandırıcı ve farklılaştırıcı bir araç olarak ele almıştır. Bourdieu, üslup yargısına bağlı tüketimi "özel bir eyleyicinin ya da bir eyleyiciler sınıfının pratikleriyle mallarını/varlıklarını birleştiren üslup birliğini aktarabilen" (Özsöz, 2007, s. 18) ve bu yolla sosyal farklılaşmayı yeniden üretebilen, "Bourdieu ve Wacquant'a göre (2003) "bir yatkınlıklar bütünü" (Özsöz, 2007, s. 18'de atıfta bulunulduğu gibi) olarak tanımladığı *habitus* kapsamında incelemiştir. " Bourdieu'ye göre (1995) *habitus* "bir konumun içkin ve bağıntısal özelliklerini birlikçi (üniter) bir yaşam stilinde, yani insanların, malların/varlıkların, pratiklerin tercihindeki birlikçi bir bütünde dile getiren can verici ve birleştirici kökendir" (Özsöz, 2007, s. 18'de atıfta bulunulduğu gibi). Bourdieu'nün belli bir topluluğun üslup eğilimleri ve tüketim arasında kurduğu bağ, Miller'ın ele aldığı anlamda somutlaştırma kavramıyla ve nesneler dünyasıyla kolaylıkla ilişkilenebilir. Bu durumda nesneler dünyası farklılaşmayı sadece yansıtmaz; farklılaşmak için araçsallaşır. Miller'a göre (1994) Bourdieu maddi kültürü herhangi bir nesne özelinde tartışmakla özellikle ilgilenmemiştir; çünkü "Bourdieu'nün habitusu kendine özgü bir nesneler dünyası oluşturmaz; tüketimde de gözlenebilen bir dizi eğilim üretir" (s. 155); bu eğilimleri gündelik sosyal karşılaşmalar özelinde de yeniden üretir.

> Bu eğilim dizilerinin oluşumnda "Bourdieu (1979) "sunum ve temsile dair tüm faaliyetleri (satış, pazarlama, halkla ilişkiler, moda, dekorasyon vb.),....., kültürel üretim ve oluşumlarda rol alan tüm aktörleri (gençlik liderleri, radyo ve televizyon yapımcıları ve sunucuları, dergi muhabirleri) ve bildiğimiz anlamda tüm zanaatkar ve üreticileri (mobilya döşemecileri, marangozlar, çerçeveciler, kuyumcular, varakçılar ya da kabartmacılar ve 1960'lardan sonra

> mücevher üreticileri, basmacılar, dokumacılar ve seramik üreticileri)" kültürel aracılar (cultural intermediaries) olarak kabul ederek bu aracıların, "meşrulaştırıcı harekete geçiricilerin", işlev ve kültürel önemini teslim etmiş; fakat bu kuvvetlerin ya da aracıların dinamiklerini incelememiştir" (Maffei, 2009, s. 23'te atıfta bulunulduğu gibi).

Antropolog Mübeccel Kıray (2005) bir toplumdaki fertlerin hiç bir zaman aynı biçimde tüketemeyeceğini; dolayısıyla "tüketimin bir toplumda var olan toplumsal tabakalaşmaya ve diğer statü organizasyonlarına göre farklılaştığını" dile getirir (Kıray, 2005, s. 14). Kıray (2005) 1946 ve 1947 yıllarında Ankara'da yürüttüğü saha araştırmasında "toplumsal tabakalaşmaya ve varlık birikimine ait özellikler gösterişçi tüketimin şeklini belirler" (s. 25) hipotezini farklı tabakalardan ailelerle birebir görüşerek ve anket yoluyla topladığı verilerle desteklemiştir. Ankara'daki toplumsal tabakalaşmayı (en alt tabaka, alt tabaka üstü orta tabaka altı, gerçek orta tabaka, üst orta tabaka) tespit etmek için bu tabakaların tüketim profillerinin analizini ev eşyası kullanımı, ikram tarzı, giyim (özellikle kürk) ve hizmetçilerin varlığı arasında belirlediği korelasyonlar üzerinden analiz etmiş; tüketim örüntülerinin alt tabakadan üst tabakaya doğru modernleştiğini ve gösterişçi tüketimin en üst tabakada ön plana çıktığını saptamış; modern tüketim örüntülerinin alt tabakalar tarafından derece derece içselleştirildiğini ve sonuç olarak da Ankara'da "saygınlık ve geçim ekonomilerinin yan yanalığını" (Kıray, 2005, s. 115) göstermiştir.

Tez kapsamında İstanbullu-ev eşyası ilişkisini belirli bir hayat tarzının benimsenmesiyle ortaya çıkan üslup eğilimlerinin ve tüketim yoluyla sosyal farklılaşma olgusunun üzerinden incelemek, İstanbul'da birbirinden kesin çizgilerle ayırabileceğimiz sosyal sınıf veya tabakaların olduğu varsayımını gerektirecektir. Batılı ürünlerin gündelik hayata girmesi sonucu ortaya çıkan tüketim eğilimleri sosyal farklılaşmaya neden olmuş mudur? İstanbullunun ev eşyasıyla ilişkilenme biçimlerini inceleyerek, belirli bir sosyal sınıfın gündelik eylemleri ile mal varlıklarını ilişkilendiren bir üslup birliğinin, gündelik yaşam pratiklerini belirleyen bir strateji üretme alanının, kısacası bir '*habitus*'un varlığına işaret edebilir miyiz? Kıray'ın anketler ve yüz-yüze görüşmeler yoluyla topladığı verilerin benzerlerini bir tarih araştırması kapsamında toplamak, saray ve çevresine, veya herhangi bir sosyal sınıfa mensup olmayan İstanbullunun eşya özelindeki tüketim tercihlerini tüm yönleriyle incelemek mümkün olamayacaktır. Nitekim böyle bir araştırma girişimi için en sağlıklı verileri sağlayabilecek kaynaklar olan tereke defterleri "gündelik şeylerin maddi kültürü" (Attfield, 2000, s. 2), Osmanlı insanının mal varlığı ve

tüketim alışkanlıkları üzerine hipotezler üretmek için kullanılmış; tüketim tercihleri ve sosyal sınıf arasında bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır.

Örneğin Göçek (1996) 19. yüzyıl Osmanlı toplumundaki sınıf oluşumlarının izlerini sürmüştür. Göçek'e göre (1996) savaşlar, ticaret ve Batı menşeli medeniyet düşüncesinin Osmanlı sosyal yapısıyla olan etkileşimi, segmentasyona uğramış ve gittikçe etno-dinsel çizgilerle birbirinden ayrılmış bir burjuva sınıfı doğurmuştur. Bu burjuva sınıfı, bürokratik (Batılı eğitim alarak saraya yakın yönetim kademelerinde ve askeri makamlarda baskın hale gelen ağırlıklı olarak Müslüman kesim) ve ticari burjuva (Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomik yapısına eklemlenmesiyle beraber ticari hayatta aktif hale gelen gayrimüslim azınlık ağırlıklı tüccar sınıfı) olarak çatallanmıştır. Bu topluluklar, kendi değer ve amaçları uğruna grup bilinciyle hareket etmeleri, kamusal alanda varlık göstermeleri ve medya organlarını kullanarak değer ve inançlarını ifade etmeleri nedeniyle sosyal sınıf bilinci oluşmuş gruplardır (Göçek, 1996).

Özellikle Tanzimat sonrası kurulan modern eğitim kurumlarından yetişip kendini bir sosyal sınıf olarak ifade etmeye başlayan Osmanlı bürokratik sınıfının Avrupa'da sanayi devrimi sonrası üretim kiplerini elinde tutan ve yönlendiren burjuva sınıfından farklı bir karakterde olduğu açıktır. Bu sınıf, kapitalist bir ortamda yeşermemiş fakat Avrupa'nın entelektüel üretimini Osmanlı bağlamında bir sosyal bilince çevirebilmiş, "sınıfın sosyal ve ekonomik sınırlarını belirleyen bir sosyal kaynağı" (Göçek, 1996, s. 81) oluşturabilmiştir. Bu sosyal sınıfın mensupları olan yüksek rütbeli bürokratlar "geçmişte olduğu gibi topraktan gelen gelirle geçinmek yerine devlet bütçesinden düzenli maaş aldılar ve en önemli tüketici grubunu oluşturdular. Alışverişlerinde nakit para ödeyerek maaşlarının çoğunu başkentte harcadılar. Bürokratların alım gücü, kentin ekonomisindeki üç temel sektörü ciddi olarak etkiledi: yemek, giyim ve konut..." (Karpat, 2010, s. 189).

Öte yandan Osmanlı'nın ticari burjuvazisini oluşturan sosyal sınıfın tabanı, imparatorluk genelinde ve özellikle İstanbul'da cemaat ilişkilerinin sağladığı dayanışma ve Avrupa ülkelerinin İstanbul'daki azınlıklara yönelik politikaları nedeniyle, çoğunlukla gayrimüslim azınlıklardan oluşur (Göçek, 1996, s. 89). Tanzimat'tan yaklaşık yirmi yıl sonra ilan edilen Islahat Fermanı'nın (1856) azınlıklara sağladığı haklar, azınlıkların Avrupa ülkelerinin İstanbul'daki siyasi ve ekonomik temsilcilikleriyle kurduğu yoğun ilişkiler sonucu elde ettikleri ticari

ayrıcalıklar (beratlı tüccarlık ve Avrupa vatandaşlığı vb.) ve İstanbul ticaret ve finans dünyasında oynadıkları aracı rol (tercüme, komisyon, faizcilik vb. araçlarla), tabanı gayrimüslim azınlıklardan oluşan bir ticari sosyal sınıfın doğmasına neden olmuştur. Bu sosyal sınıfın Avrupa maddi kültürüne giderek artan aşinalığı Avrupai yaşam biçimlerinin benimsenmesine neden olmuş, İstanbul'a Batı maddi kültürüne ait malların ve hizmetlerin akışını hızlandırmıştır.

Daha önce ele alınan teorik yaklaşımlar ışığında, Göçek'in işaret ettiği bürokratik ve ticari burjuvazinin Avrupa ile kurduğu farklı düzeydeki ilişkilere dayanarak bu toplulukların, tükettikleri veya sahip olmayı seçtikleri eşyayla halkın geri kalanından farklılaştığı yolunda bir sav ileri sürülebilir. Nitekim Göçek (1996), 18. yüzyıl tereke defterlerini inceleyerek yaptığı analizde, en zengin olan sosyal grubun en çok Batı kökenli nesneye sahip olacağı şeklindeki hipotezini doğrulamaya çalışmış; askeri kesim, bürokratik kadro ve halkın sahip olduğu Batılı malları tereke kayıtları üzerinden inceleyerek bu hipotezinin doğrulanmadığını görmüştür (ss. 96-116).

Benzer şekilde Bozkurt (2011) 1785-1875 yılları arasında İstanbul'daki halkın ve elit tabakanın sahip olduğu eşyayı tereke kayıtları üzerinden incelemiş, bu kayıtlarda var olan gündelik eşyanın Batılılaşma kapsamında değişim ve sürekliliğini tespit etmeye çalışmıştır. Bozkurt (2011) 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı gündelik hayatında kullanılan eşyanın dramatik bir şekilde değiştiğine; "Avrupai maddi kültür araçlarının ürettiği Batılı yaşam tarzının 18. yüzyıldan çok farklı bir maddi kültür oluşturduğuna" (s. 265) işaret etmektedir. Ne var ki Bozkurt (2011) Batılı eşyanın sırf yurt dışı kaynaklı olduğu için kültürel farklılaşmayı doğurmadığını, Batılılaşmanın her kesimde farklı düzeylerde gerçekleştiğini belirtmekte; fakat sınıfsal olarak en çok Batılılaşanın en varlıklı kesim olduğuna dair varsayımların doğrulanmadığını göstermektedir.

2.4 İnsan-Eşya İlişkisinde Rollerin Dağılımındaki Hiyerarşilere ve Etkileşim Senaryolarına Tekrar Bakmak: *Actor-Network Theory*

Şimdiye kadar ele alınan farklı yaklaşımların ışığında, nesne ve insan arasındaki diyalektik ilişkide harekete geçme niyetinin ve dolayısıyla harekete geçirme kapasitesinin genel olarak insana atfedildiği anlaşılmaktadır. İnsan nesnel dünyayı önce oluşturur; sonra hayatı anlamlandırmak için onu araçsallaştırır: Toplumu, kültürü ve belli bir topluluğu, harekete geçirdiği kavramlar, nesneler, ilişkiler ile

önce oluşturur; sonra yerleşikleşmiş sosyal ilişki ağlarındaki (toplum, topluluk, kültür, sosyal sınıf vb.) mekanizmaların ve süreçlerin tanımladığı hareket alanlarında var olur: üretir, anlamlandırır, tüketmeyi ya da kullanmayı seçer. Halbuki varlıkları önsel kabul edilmiş kurgusal sosyal bütünler içinde insan ve nesne arasında kurulan bir takım hiyerarşiler, hem insanların hem de nesnelerin birbirleriyle ilişkilenmeleriyle ortaya çıkan anlık veya dönemlik etkileşimlerin oluşma süreçlerini gölgelemekte, bu süreçlerin görünürlüğünü azaltabilmektedir. Hiyerarşik ön kabuller, çeşitli güç odaklarının bu etkileşimlerin doğasını belirlemedeki rollerini besleyebilmekte, sosyal ve kültürel süreçlerin işleyişine dair yapılan değerlendirmelerde yönlendirici olmaktadır.

Bruno Latour'un "ilişkiler sosyolojisi" (Latour, 2005) olarak tanımladığı ve sosyoloji biliminin sosyal bağların mutlak varlığının ön kabulünden yola çıkarak sosyal olanı irdeleme yaklaşımına bir eleştiri ve alternatif bir kavramsal çerçeve olarak geliştirilmesine katkıda bulunduğu *Actor-Network Theory*, bilim ve teknoloji sosyolojisi alanında ilk olarak ortaya çıktığı 1970 sonlarından itibaren insan ve insan-harici unsurlar (gündelik nesneler, mimari yapılar ve mekanlar, makineler, teknolojik araç ve gereçler, rapor ve belgeler vb.) arasındaki ilişkiselliğe ve maddeselliğe dair farklı disiplinlerde kendisine yer bulan bir yaklaşım geliştirmiştir. ANT "genellikle, bilimsel ve teknolojik inovasyona olan yaklaşımlarını açıklamak için bu terimi ilk olarak ortaya atan üç yazar ve araştırmacıya (Michel Callon, Bruno Latour ve John Law) atfedilmektedir" (Cressman, 2009, s. 1). İlk geliştirenler tarafından "ilişkiler sosyolojisi" *(sociology of associations)* (Latour, 2005) ve "çeviri sosyolojisi" (sociology of translation) (Law, 1992) olarak tanımlanan ANT'ı özetlemek, bir teori ya da metot olarak tanımlamak bugün hala zor bir uğraş olarak değerlendirilmekle birlikte (Cressman, 2009), ANT'ın özgün ilişki ağlarının oluşmasında ve ayakta kalmasında güç ve bilgi, insan ve insan-harici, maddesel ve sosyal, aktif ve pasif arasındaki hiyerarşileri yıkmaya yönelik yaklaşımı bir çok akademik disiplinin dikkatini çekmiştir.

Law (2007) ANT'ı bir teori olarak değil, "birbirinden farklı maddesel-göstergesel araçlardan, hassasiyetlerden ve analiz yöntemlerinden oluşan bir aile, sosyal ve tabii dünyalardaki her unsuru yer aldığı ilişki ağlarının bir sonucu olarak değerlendiren bir yaklaşım" (s. 2) olarak tanımlamaktadır. Buna göre ANT, sosyal ve doğal hayatın her unsurunu, örneğin bilgiyi, toplumu, sosyali, aileyi, teknolojiyi, kurum ve

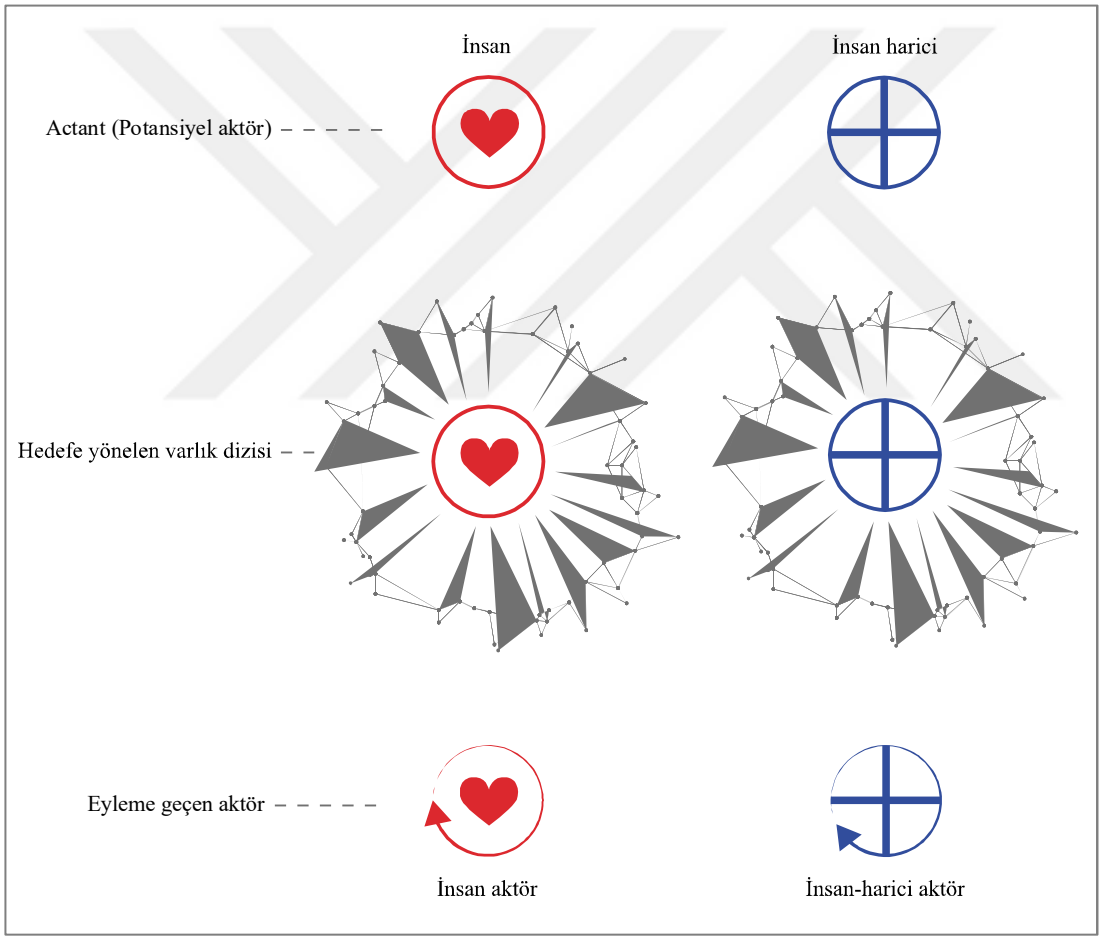
organizasyonları, hükümetleri çeşitli insan ve insan-harici varlıkların heterojen bir tavırla birbirleriyle ilişkilenmeleri, ağlaşmaları ve (dirençlerinin kırılarak) bir arada durabilmeleri sonucu oluşan aktör ağları olarak değerlendirir (Law, 1992).

Latour (2005), sosyal bağların ve dolayısıyla toplum denilen kurgunun *a priori* (önsel) kabulünün, sosyali oluşturan, ayakta tutan veya dönüştüren unsurların bıraktıkları izleri önemsiz kıldığını ve dolayısıyla da sildiğini öne sürer. Latour'a göre (2005) sosyal dediğimiz olgu, "katılaşmış, her zaman orada olan ve yerleşik mekanizmalar tarafından yönlendirilen bir sosyal bağ yığını değil; canlı ve cansız, insan ve insan-harici bir çok varlığın aktif katılımı ve harekete geçiriciliği sonucu oluşan, mevcut ilişkileri *(association)* yeni veya farklı şekillerde dönüştüren bir hareketlenmedir" (Latour, 2005, s. 36). Law'a göre (1992) de, "sosyal ağlar insanların birbirleriyle etkileşmeleri sonucu değil, birbirleriyle ve daha bir çok insan-harici unsurla etkileşmeleri sonucu oluşur" (s. 382). Diğer bir deyişle insanlar arasındaki etkileşimler birçok insan-harici varlığın, örneğin mimarı yapıların ve mekanların, bilgisayar, cep telefonu, sosyal medya uygulamaları gibi iletişim teknolojilerinin, yazı, kitap, makale, fotoğraf, grafik, çizim gibi görsel ve yazılı araçların, makine, araç ve gereç, gündelik veya özel amaçlı (bilimsel, teknik ve teknolojik) birçok işlevsel ürünün, oluşturduğu heterojen ağların dolayımlayıcılığıyla gerçekleşir. Law'a göre (1992) bu unsurların ortadan kalkması, sosyal dediğimiz olgunun da yok olması anlamına gelir. Diğer bir deyişle "sosyal maddesel olarak örüntülenir" (Law, 1992, s. 382) ve "insan ve insan-harici unsurlardan hangisinin hangisini harekete geçirdiğini ön kabullerle belirlemek için bir neden yoktur" (Law, 1992, s. 382). 'Sosyal', sadece insanlar arasında insan harici faktörler (örneğin nesne) vasıtasıyla oluşan ilişkileri (örneğin farklılaşma) kapsamaz; yeni ilişkilerin ortaya çıkması sadece doğasında sosyallik olan insanın başlattığı bir süreç değildir: nesneler veya fiziksel yapılar da ilişki ağlarının oluşmasında en az insanlar kadar aktif roller üstlenebilirler. Bu nedenle "insan ve insan-harici aktörler arasındaki yerleşikleşmiş ayrımın tasviyesi, ANT'in temel meselelerinden biridir" (Fallan, 2010, s. 67): "İnsan-harici unsurlar basitçe sembolik yansıtımın bahtsız taşıyıcıları olarak değil, aktör olarak değerlendirilmelidirler" (Latour, 2005, s. 10). Bu bağlamda 'sosyal', rolleri ve önemleri üzerine yapılan varsayımlardan ve hiyerarşik ön kabullerden arınmış insan ve insan-harici unsurların arasındaki ilişkilerin bir araya gelme, gruplaşma ve ağlaşma hareketi sonucu ortaya çıkan alandır.

Latour (2005) ANT'ın temel prensiplerine açıklık getirdiği çalışmasında, insan ve insan-harici unsurların birbirleriyle ilişkilenme süreçlerinde harekete geçme biçimlerinin, eylemlerin kaynağının ve yarattıkları değişiklik ve dönüşümün izlerini sürmeye yardımcı olacak bir dizi kavramı tanıtmaktadır. Latour'un (2005) ele aldığı harekete geçmeyi bekleyen aktör *(actant)*, aktör *(actor)*, dolayımlayıcı *(mediator)*, aracı *(intermediary)*, bağlayıcı *(connector)* ve aktör ağı *(actor-network)* kavramları İstanbullu-eşya ilişkisinde eşyanın değişen rollerinin İstanbullunun eylemlerinde yarattığı hareketlenmelerin belirlenmesinde ve haritalanmasında referans kavramlar olarak kullanılmaktadır. Bu kavramlar aşağıda ele alınmış ve Latour'un tanımlamalarına referansla görselleştirilmiştir. ANT'ın insan ve insan-harici aktörler arasındaki ayrımın tasviyesine yaptığı vurgu göz önünde bulundurulmakla beraber, tezin ileriki bölümlerinde İstanbullu ve eşyanın rollerinin haritalar üzerinden algılanmasını kolaylaştırmak adına insan ve insan-harici unsurların, hiyerarşik bir ayrıma işaret etmeyen, farklı grafiklerle temsil edilmesi gerekliliği doğmuştur.

Law (1992) aktör kavramının ne olduğunu anlamaya yönelik iki temel soru sorar: "Bir eyleyici *(agent)* öncelikli olarak bilgiyi, becerileri, değerleri ve geri kalan herşeyi taşıyan bir vücutta meskun olduğu için mi eyleyicidir? Yoksa bir eyleyici onu çevreleyerek bedensel *(somatic)* olan veya olmayan madde ağlarına uzanan bir dizi unsurda meskun olduğu için mi eyleyicidir?" (Law, 1992, s. 384). Bu iki sorudan yola çıkarak ANT "sosyal eyleyicilerin sadece ve sadece bir bedenden teşekkül etmediği konusunda ısrarcıdır; zira bir aktör heterojen ilişkilerin örüntülü bir ağı ya da bu ağın bir sonucudur" (Law, 1992, s. 384). Örneğin üretken bir bilim adamı, araştırmalarını yürütmesini ve bilgi üretmesini mümkün kılan mekanlar (laboratuar vb.), teknolojiler, araç ve gereç (deney tüpleri, mikroskop vb.), kendi alanında yapılan bilgi üretimi (makale, kitap, referans kaynakları vb.), araştırma fonları, hatta kurumlar (araştırma merkezleri, bilim merkezleri vb.) olmadan bir eyleyici, bir aktör, değildir. Tüm bu unsurların bilim adamını aktör yapacak bir biçimde ilişkilenmesi ve ağlaşması gerekir. Benzer şekilde bir cep telefonu, dışarıdan bakıldığında tek bir gövdeden ibarettir, kabuğunun altındaki parçaların ve teknolojik unsurların oluşturduğu ağ gizlidir. Bu parçaları ve teknolojik unsurları bir araya getiren mühendisler, tasarımcılar, yazılımcılar, üreticiler, teknolojik ve teknik bilgi, ve hatta farklı kurumlar ve ülkeler arasındaki üretim, ticaret ve teknoloji ilişkisi, bilgi alışverişi de görünür değildir, fakat oradadır. Cep telefonunu, çeşitli insan ve insan-

harici unsurların birbirleriyle ilişkilenerek oluşturdukları heterojen bir ilişki ağının bir sonucudur. ANT kapsamında aktör, "başka faktörlerin etkisiyle harekete geçen biri ya da şeydir.... Aktör eylemin kaynağı değil, ona doğru akın eden geniş bir varlık dizisinin hareket eden hedefidir" (Latour, 2005, s. 46). Bilim adamı örneğine referansla, insan aktörler tarafından yerine getirilen eylemler, başka insan ve insan-harici unsurlar tarafından onlara tebliğ edilir; "insan harici aktörlerin (nesnelerin) yerine getirdikleri eylem ve görevlerin tasarımcılar ve diğerleri tarafından onlara tebliğ edilmesi gibi…" (Latour, 2005, s. 46). Buna göre "bir farklılık yaratarak mevcut ilişkilerde değişiklik yaratan her hangi bir şey aktör; eğer henüz biçimlenmemişse harekete geçmeyi bekleyen aktördür *(actant)* (Şekil 2.1).

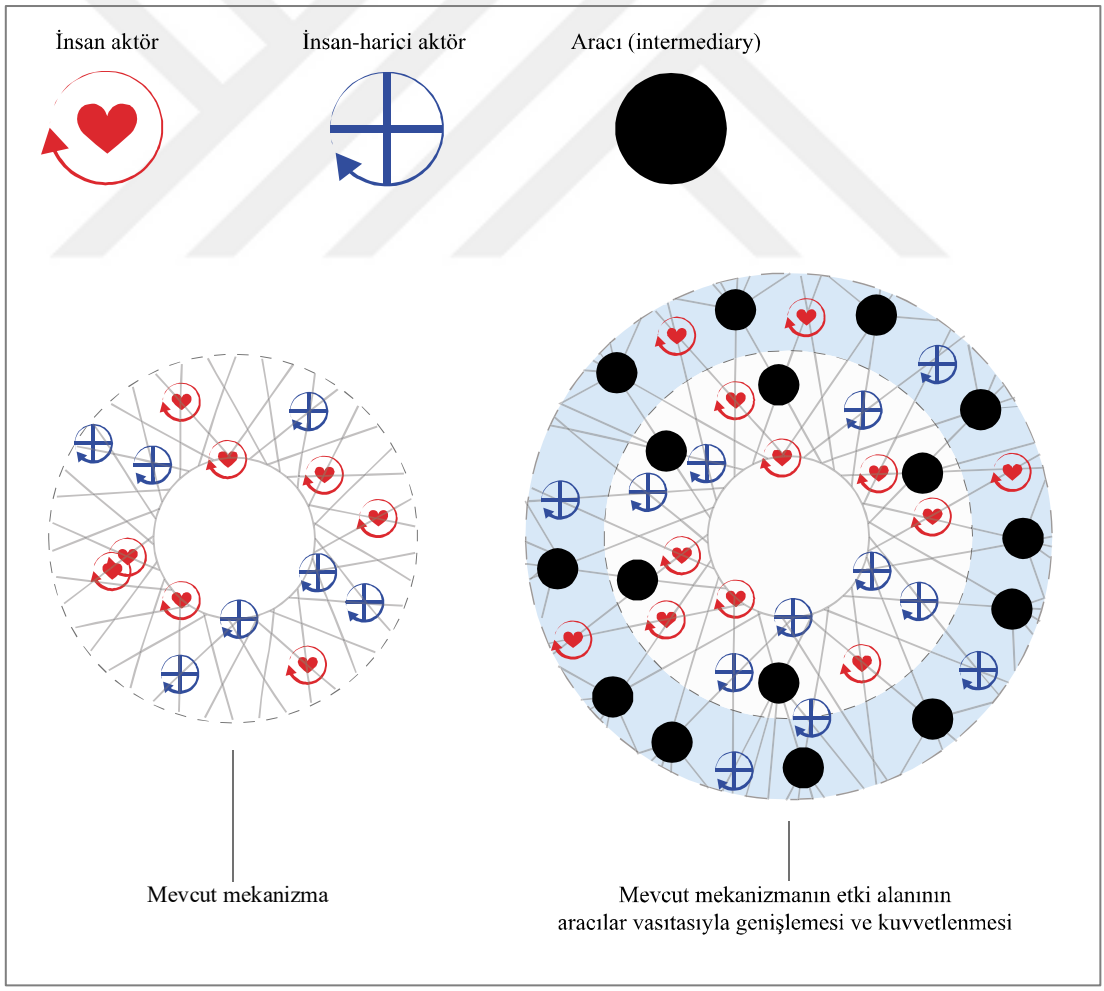

Şekil 2.1 : Potansiyel aktör (actant) ve eyleme geçen aktör (Yağız, 2017).

Şekil 2.1'e göre potansiyel bir aktör *(actant)* insan ve insan-harici unsurların heterojen bir biçimde ilişkilenmesi ile oluşan ağların ona yönelttiği etkinin sonucu olarak eyleme geçer ve aktör *(actor)* olur. Her aktör kendisine yönelen bir varlık ağının bir sonucudur, fakat bir çok aktör başka varlık ağlarının da parçaları olarak hareket edebilir, diğer aktörlerin etkisiyle eylemlerinde değişiklik ve dönüşüm

gerçekleşebilir. Latour (2005), aktörlerin eylemlerinde ortaya çıkan değişiklik ve dönüşümün karakterini anlamak üzere şu soruyu sorar: "Diğer aktörlerin eylemlerinde bir değişiklik yaratılmakta mıdır?" (Latour, 2005, s. 71).

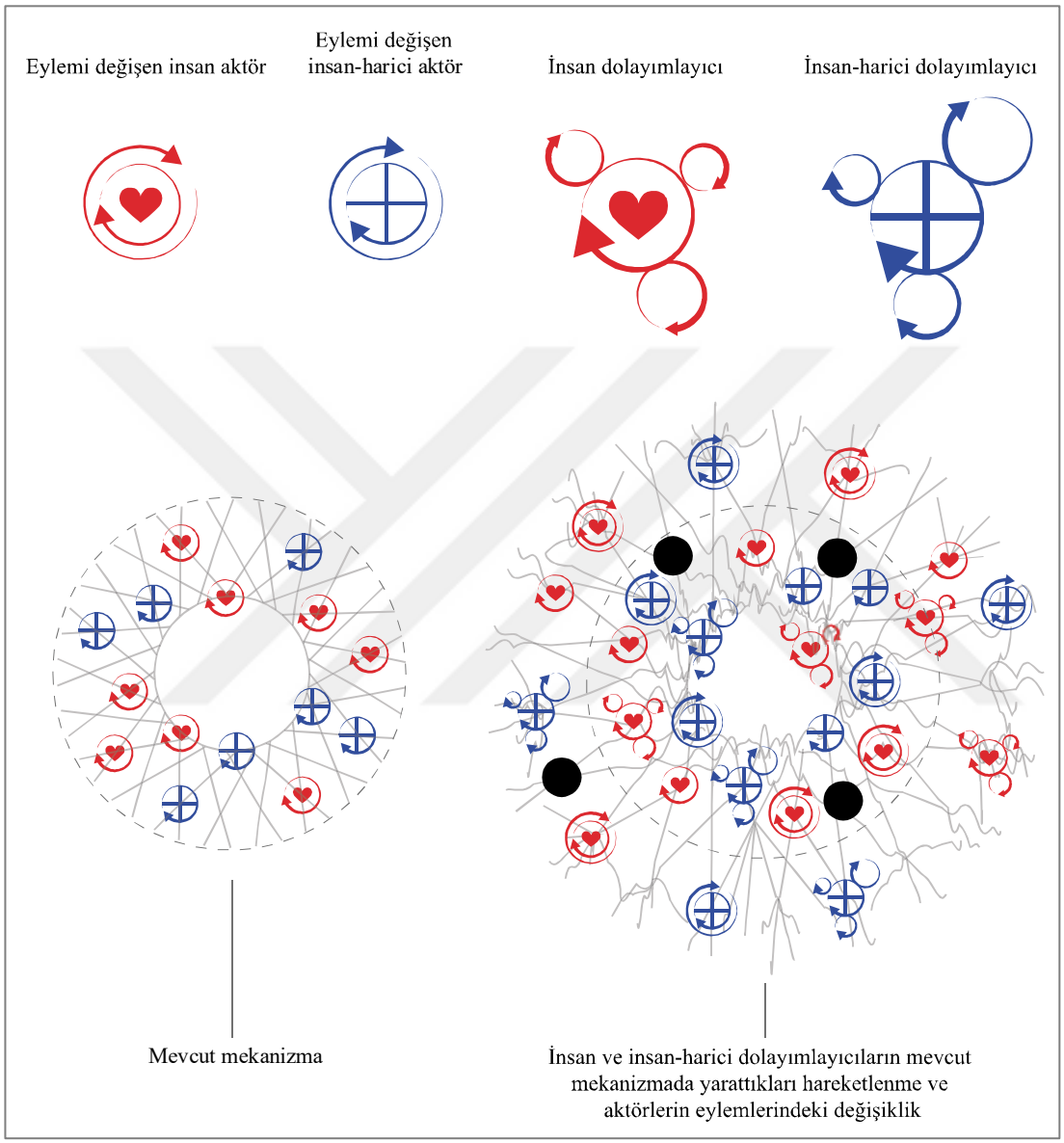
Bu noktada dolayımlayıcı *(mediator)* ve aracı *(intermediary)* kavramları aktör eylemlerindeki değişiklik ve dönüşümün karakterinin anlaşılmasında yardımcı olmaktadır. Latour'un (2005) dolayımlayıcı ve aracı arasında yaptığı ayrım, tez çalışması kapsamında İstanbullunun farklı kimlikleriyle, eşyanın ise değişen rolleriyle aktör olarak ön plana çıktıkları durumların belirlenmesi ve bu aktörlerin parçası oldukları ilişki ağlarındaki hareketlenmelerin anlaşılmasında etkili olmuştur.

Latour'a göre (2005) aracı, "bir anlam veya gücü dönüştürmeden ileten kara bir kutudur" (s. 39). Dolayısıyla bir aracı olarak nesne, mevcut mekanizmaların varlığını ve etkisini kuvvetlendirir (Şekil 2.2).

Şekil 2.2 : Mevcut mekanizmanın etki alanının aracılar vasıtasıyla genişlemesi ve kuvvetlenmesi (Yağız, 2017).

Dolayımlayıcı ise “anlam ya da taşımakta olduğu her ne ise onu dönüştüren, tercüme eden, bozan ya da değiştirendir” (Latour, 2005, s. 39). Aracı, varlığı kabul edilmiş bir olguyu dönüştürmeden ‘resmederken’, dolayımlayıcı mevcut ilişkileri dönüştürecek ya da yeniden kurgulayacak aktörleri harekete geçirir (Şekil 2.3).

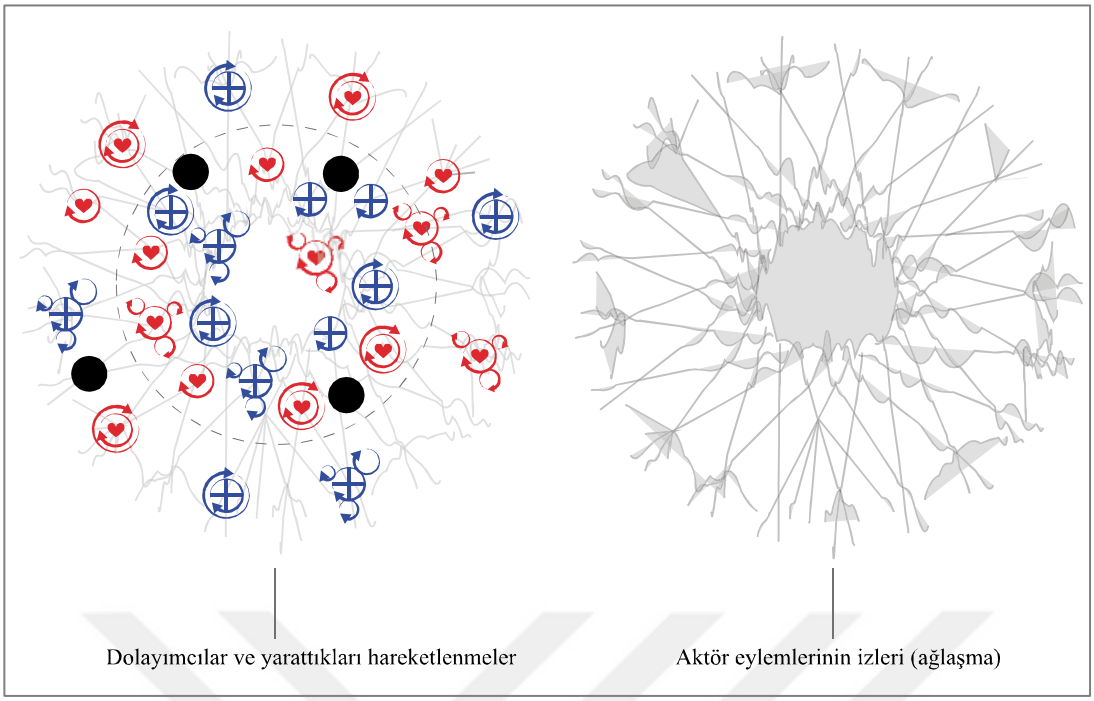

Şekil 2.3 : İnsan ve insan- harici dolayımcılar ve mevcut mekanizmadaki etkileri (Yağız, 2017).

Örneğin Osmanlı Devleti temsilcilerinin ve üreticilerinin gözlemci veya sergileyici olarak katıldığı uluslararası sergilerde karşılaştıkları yabancı ürün ve teknolojiler, ilk bakışta Avrupa sanayi ve biliminin gösterdiği ilerlemenin ve Avrupa medeniyetinin somut kanıtları, bu medeniyetin bir çok ‘ileri’ yönünü temsil eden araçlar olarak ele alınabilirler. Fuara gözlemci olarak katılan bir Osmanlı muhabirinin bu ürünlerden bir tanesini gazetedeki köşe yazılarına konu etmesi, ürün fotoğraflarının ve

çizimlerinin yerel gazete ve dergilerde yayınlanması - ürünün kendisi henüz yerel bağlamda var olmasa da- bu ürünü bir temsil nesnesinden Osmanlı bağlamında bir takım aktörlerin hareketlenmesini tetikleyen bir dolayımlayıcıya dönüştürmeye başlamıştır bile. Avrupa'da üretilmiş bir endüstriyel ürün artık Osmanlı'nın sanayi mekteplerindeki eğitim programını, bu mekteplerde eğitim verecek olan öğretim elemanlarının profilini belirleyecek bir dolayımlayıcı haline gelecektir. Benzer şekilde belli bir sosyal sınıfın, örneğin Paris elitlerinin estetik tercihlerini ve hayat tarzlarını cisimleştirdiği düşünülen bir konsol, İstanbullu bir üreticinin harekete geçerek ve onu taklit ederek yeniden üretmesi ya da olduğu gibi ithal ederek yeni bir dil ve reklam stratejisiyle yerel tüketiciye tanıtmasıyla Parizyen estetiğin bir temsili olmaktan öteye geçecek, İstanbul gündelik hayatında henüz mevcut olmayan yeni kullanıcı-eşya ilişkileri tanımlayacak veya mevcut ilişkilerle ilgili tartışmalar yaratacak bir dolayımlayıcıya dönüştürecektir.

Tez çalışmasında eşyanın anlık ya da dönemlik olarak dolayımlayıcı rolü üstlendiği ya da aracı rolünden dolayımlayıcı rolüne geçiş yaptığı durumlar 6. Bölüm'de vakalar üzerinden ele alınmaktadır. İncelenen dönemde eşyanın tasarım ve üretim süreçlerini, farklı aktörlerin birbirleriyle etkileşerek bu süreçlere yaptıkları etkiyi belgeleyen veya hikaye eden görsel ve yazılı kaynakların kısıtlı olmasının, aynı zamanda kullanıcı deneyimine ve tüketim eylemine ilişkin birinci ağızdan anlatıların azlığının teşkil ettiği engel, eşyanın değişen rollerinin dolayımladığı ilişkilerin izini sürerek ve eylemlerinde değişiklik gerçekleşen aktörlerin faaliyetlerinin mevcut ilişkiler üzerindeki etkisini anlamaya çalışarak bir derece aşılabilir: "Bir dolayımlayıcı olarak nesneyi dinlemek tarih araştırmacıları ve tarihsel aktörler için bir ikna etme, tercüme, uzlaşım ve ağlaşma meselesi haline gelir" (Fallan, 2010, s. 47).

Şimdiye kadar ele alınan temel kavramlar ışığında, çeşitli insan ve insan-harici unsurların birbirleriyle heterojen bir tavırla ilişkilenmeleri sürecine karşılık gelen 'ağlaşma', bir sistem veya organizasyonel bir şema değildir (Fallan, 2010; Latour, 2005). Fallan'a göre (2010) "ağlaşma, belirli varlıklar veya boğumlar arasındaki ilişkiselliği, dolayısıyla hizalanmaları, karşılar" (s. 67). Bu durumda "ağ, harekete geçen aktörlerin bıraktığı izlerdir" (Latour, 2005, s. 131), (Şekil 2.4).

Şekil 2.4 : Aktör eylemlerinin izleri (Yağız, 2017).

Latour'un dikkat çektiği gibi (2005), "ilişkilerin şeklini, ölçeğini, heterojenliğini ve bileşimini önceden sınırlandırmamak gerekir" (s. 11). Tezin bağlamını oluşturan İstanbul, bu nedenle aktör kolektiflerinin oluşumuna imkan tanıyan bir ortam olarak ele alınmaktadır. Bağlamı İstanbul'a sabitlemek her ne kadar sınırlayıcı gözükse de İstanbul'u aktör kolektiflerinin ya da ilişki ağlarının belirlediği sosyalliklere ev sahipliği yapacak bir referans çerçevesi olarak düşünmek yararlıdır. Bu sayede Galata'daki bir atölyede veya Şişli'deki bir mobilya fabrikasında gerçekleşen bir yeniliğe, sanayi mekteplerinin ders programına sonradan eklenen 'Batı tarzı mobilya üretimi' isimli bir derse, ürünleri halka arz eden bir satıcının pazarlama yöntemlerine, değişen konut planlarının tanımladığı yeni ihtiyaçlara eşit öneme sahip harekete geçiriciler olarak bakmak mümkün olacaktır. Ayrıca, "Schot ve Bruheze'nin dile getirdiği üzere (2003) "müşterek bir eklemlenme ve hizalanma süreci olarak dolayımlama, sadece üreticilerin ve kullanıcıların eylemlerinden değil...kurumsal mahaller ve dolayımlamaya ev sahipliği yapan arenaların varlığından da etkilenir" (Fallan, 2010, s. 52'de atıfta bulunulduğu gibi). Bu anlamda İstanbul'un devingen kentsel mekanı ağlaşma hareketlerine ev sahipliği yapar.

2.4.1 Kavramsal bir çerçeve olarak *Actor-Network Theory*'nin tez çalışmasındaki yeri

Tasarım çalışmaları ve tasarım tarihi alanlarında ANT'ın bugün sıkça ele alınmasının nedenlerinden biri, sosyali oluşturan bağların ortaya çıkmasında nesnenin veya nesne sistemlerinin üstlendikleri dolayımlayıcı rollere yaptığı vurgudur. ANT yaratıcıları ve araştırmacılarının 1980 sonları ve 1990'larda bilim ve teknoloji araştırmaları alanında bilimsel ve teknolojik inovasyon üzerine yaptıkları vaka çalışmaları, ürün tasarımı, mimarlık, kentsel tasarım alanlarında nesnelere (ürünler ve parçaları, teknik donanımlar vb.), mimari yapılar ve mekanlara, fiziksel ve teknik altyapılara tasarımcı-üretici-kullanıcı arasındaki ilişki eksenini boyutlandıran yaklaşımlar geliştirilmesinde etkili olmuştur. ANT araştırmacıları, nesneyi kendisine yönelen bir dizi insan (tasarımcı, mühendis, teknisyen, üretici, dağıtıcı, müşteri, hukukçu vb.) ve insan-harici unsurun (bilgisayar teknolojileri, üretim teknolojileri, malzemeler, kanunlar, güvenlik kriterleri vb.) heterojen ilişkilenmesi sonucu oluşan bir aktör olarak değerlendirirken, nesnenin tasarımcılar, mühendisler ve geliştiriciler tarafından oluşturulan teknik program ve içeriğinin nesnenin tasarlandığı, üretildiği ve kullanıldığı bağlamlarda farklı aktörler arasındaki ilişkileri kurgulamadaki dolayımlayıcı rolünü teslim ederler. Latour'un gündelik hayattaki işlevleri kanıksanmış emniyet kemeri, hidrolik kapı iteceği *(door-closer)* gibi sıradan ürün ve teknik parçaların sosyolojik analizi yoluyla insan-harici unsurların, bu durumda ürünlerin, diğer aktörlerin (kullanıcıların, teknisyenlerin, tamircilerin vb.) eylemlerini ve karar alma süreçlerini şekillendirme, dayatma ya da toptan tasviye etme potansiyellerine vurgu yapan çalışmaları (1988; 1992); Law'un Portekiz'in Hindistan'daki sömürgeci yayılımını kurgulama ve sürdürmede gemi ve yelkenli, magnetik pusula gibi vasıta ve gereçlerin oynadıkları rolü irdelediği çalışması (2012); Callon'un Fransa'da elektrikli araba geliştirilmesi ve kullanımının uygulamaya konması sürecinde tasarımcıların, bu yeni teknolojiyi geliştiren uzmanların, mühendislerin, devlet kurumlarının, parça tedarikçilerinin, girişimcilerin, fon sağlayıcıların ve yerli sanayicilerin arasında ortaya çıkan ilişkilenmeleri ortaya koyduğu çalışması (1980) ve Akrich'in az gelişmiş ülkelerde (ağırlıkla Afrika'da) gelişmiş ülkeler tarafından tasarlanmış ve üretilmiş inovasyon ürünü teknik ürün ve cihazların gerçek kullanıcılarıyla karşılaştıklarında yereldeki aktörler arasında ortaya çıkan ilişki ağlarını irdelediği kült çalışması (1992) tasarım disiplinleri ve tasarım tarihi alanlarında ANT'a yönelen güncel ilginin temelini

oluşturmaktadır. Tüm bu araştırmalar, bir kullanıcı profili tasavvur eden tasarımcı ya da geliştiriciler tarafından tasarlanan ve programlanan ürünlerin teknik içerik ve fiziksel kurgularının, ürünler gerçek kullanıcılarıyla karşılaştıklarında ürünün fiziksel sınırlarının dışına esneyen ilişkilenmeleri dolayımladıklarına dikkat çekerler: "Teknik nesneler her çeşit ve ölçekte insan ve insan-harici potansiyel aktörü (actant) bir araya getiren heterojen ağların oluşmasına iştirak ederler" (Akrich, 1992, s. 206).

Tasarım tarihçisi Kjetil Fallan (2008), ANT'in tasarım tarihçileri için ne gibi bir çerçeve önerebileceği üzerine yazdığı bir makalede, ANT'i bir metodolojiden ziyade tasarım ve dolayısıyla nesneler hakkında yeni ve dinamik düşünce biçimlerine olanak sağlayan teorik bir çerçeve olarak ele alır. ANT'in maddesellik, ilişkisellik ve süreç meselelerine geliştirdiği yaklaşımın, insan ve insan-harici aktörlerin arasındaki hiyerarşileri bozduğunu, bu sayede gücün tek bir aktörün elinde olduğu ve geri kalanların bu gücü iletmek ve görünür kılmak için sadece birer araç olarak kaldığı durumlardan uzaklaştığını dile getirir (Fallan, 2008). ANT'ın insan-harici unsurlar olarak bahsettiği insan dışındaki varlık evreni, tez çalışması kapsamında eşyaya ve eşyanın üretimini, ticaretini, sergilemesini, satışını ve tamirini mümkün kılan unsurlara (üretim yöntemleri ve teknolojileri, üretim, ticaret, sergileme ve satışı mümkün kılan fiziksel yapılar, eşyayı görsel ve fikirsel olarak dolaşıma sokan yazılı ve görsel materyal, kurumlar ve insanlar arası iletişimi mümkün kılan rapor, belge, not vb.) tekabül etmektedir. Bu bağlamda ANT, eşyaya ve onu ortaya çıkaran süreçlerin parçası olan insan ve insan-harici aktörlerin hareketlerine yönelik farklı bir bakış ve okuma biçimi geliştirmek üzere bir çerçeve olarak kullanılmaktadır.

Fallan (2008) Latour'un nesnelere, diğer bir deyişle insan-harici aktörlere olan yaklaşımında, eşya ve tasarım tarihçilerinin benimseyebileceği şu prensiplere dikkat çeker:

1. Nesnenin içsel bir anlamı veya ideolojisi yoktur: Anlam ve ideoloji uzlaşma yoluyla oluşan ilişki ağları vasıtasıyla üretilir (s. 47).

2. Ontolojik bir kategori olarak nesne ve toplum birer kurgudur. Nesneler ilişkilenme ve ağlaşma sürecinde aktif roller üstlenebilir (s. 48).

3. Herhangi bir ürünün üstlenebileceği rolü küçümsemek, zıt bir gündeme sahip bir aktörün benimseyebileceği stratejik bir eylemin, bir güç savaşının işareti olabilir (s. 48).

Latour'un aktörlerin izini sürme prensibi, bir durumu incelerken o durumu yaratan aktörlerin arasındaki hiyerarşileri bir kenara bırakmamız konusunda bir hatırlatıcı niteliğindedir. Latour'un sosyoloji çalışmaları için önerdiği bu teori, tez kapsamında bir çerçeve olarak ele alınmakta, sosyal olanın ayakları yere basan bir şekilde takip edilebilmesi için önerdiği prensiplerden bir kısmı tez araştırmasının yapılandırılması için kullanılmaktdır.

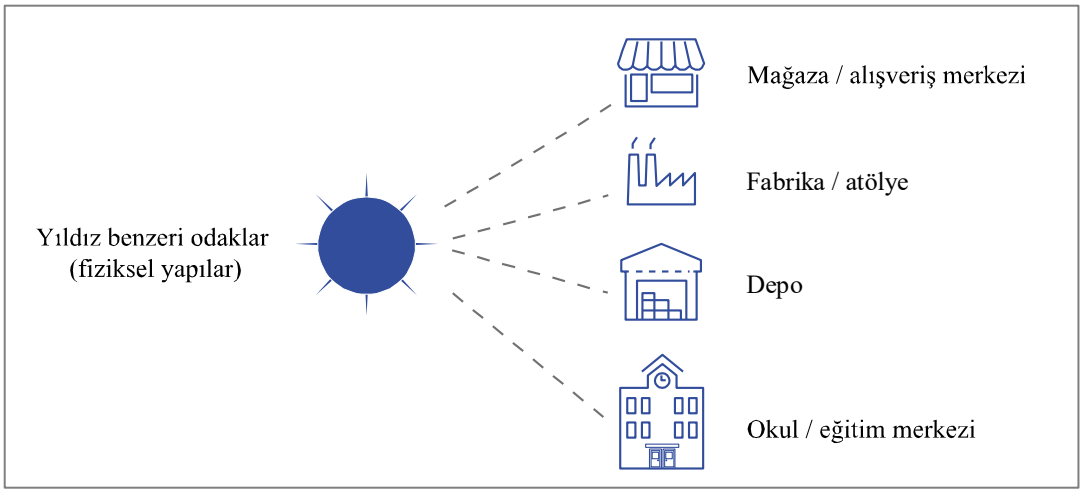
Tez çalışması kapsamında sorulan en önemli sorulardan biri İstanbul'da gündelik eşyanın hangi biçimlerde hangi ilişkileri harekete geçirirken görünür olduğudur. Latour'un da belirttiği gibi anlık veya dönemlik olarak dolayımlayıcı rolünü üstlenen bir nesne, yarattığı dalgalanmalar kanıksandıktan sonra bir araç haline gelebilir. Bir tarih araştırmasına başlamadan önce arka plana gömülü halde duran nesneler arşivler, belgeler, hatıratlar, müze koleksiyonları ve en önemlisi araştırmacının hikaye etmesiyle tekrar ön plana çıkarılabilirler (Latour, 2005, s. 81). Tarihsel ön kabullerden yola çıkarak kurduğumuz bağlantılar, yazılagelmiş hikayeleri ancak tekrar tekrar anlatmamıza yarayabilir. Tez çalışmasında benimsenen yönteme göre tez metninin bütünü, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbullu ve gündelik eşya arasındaki ilişkiyi takip etmek, oluşan ilişkisellikleri hikaye etmek için araçsallaşmalıdır.

Latour (2005) ilişkiselliklerin farkına varmak ve aktörlerin izini sürmek için 'sosyal' denilen topoğrafyanın kavramsal olarak mümkün olduğunca hiyerarşilerden arındırılması gerektiğini ifade eder; yereldeki ilişkilerin izini sürerken araştırmacının ayaklarının yere basması, diğer bir deyişle kavramların bağlamla ilişkisinin kurulabilmesi, için bir takım kelepçeler *(clamps)* önerir. Latour'un önerdiği her kelepçe, aktörleri ve hareketlerini tanımlamak, konumlandırmak ve diğer bağlamlarla ilişkilerini belirleyebilmek, kısacası birer vaka olarak ele alabilmek için gereklidir. Tez çalışması kapsamında bu kelepçelerden bir kısmı, İstanbul'daki insan ve insan-harici aktörler arasındaki ilişkilerin hangi mekan ve mecralarda üretildiğini, bu mekan ve mecraların birbirlerine hangi kanallar ve bağlayıcılar vasıtasıyla bağlandığını ve bu kanallarda gerçekleşen aktör ilişkilenmelerini anlamak için kullanılacaktır. Bu kelepçeler, 1) bir üst-anlatı olarak 'küresel'in yerelleştirilmesi, 2) yerelin yeniden dağıtılması ve konumlandırılması, 3) konumlar arasında bağlantıların yeniden kurulmasıdır.

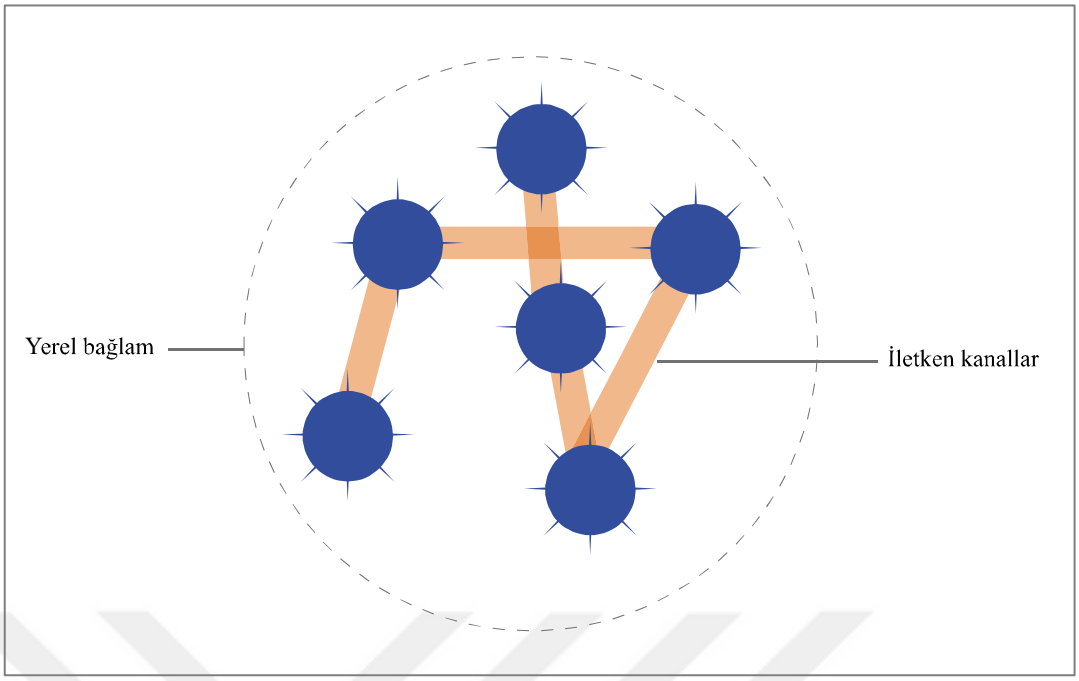
2.4.2 Kelepçe 1: Küreseli yerelleştirmek (etkileşimler hangi fiziksel alanlarda ve yapılarda üretiliyor?)

Latour'un yerelle bağlarımızı koparmamak için önerdiği kelepçelerden ilki, etkileşimlerin üretildiği ve gerçekleştiği mekanların ve fiziksel yapıların belirlenmesidir: "(Yerelin oluşumuna dair) 'biri ne zaman bir 'sistemden', 'küresel bir varlığın gücünden', 'bir üst-yapıdan', 'toplumdan', 'imparatorluktan', 'dünya ekonomisinden', 'bir organizasyondan' bahsetmeye başlasa, ANT'in ilk refleksi şunu sormaktır: Hangi binalarda? Hangi büroda? Hangi kanaldan geçerek ona ulaşılabilir?" (Latour, 2005, s. 183).

Bu prensip, tez çalışmasında İstanbullu ve gündelik eşyanın karşılaşma alanlarından bir bölümünü teşkil eden fiziksel yapıların, atölye ve fabrikaların, hanların, pasaj ve alışveriş merkezlerinin, mağazaların ve sergi binalarının belirlenmesine ve bu alanların birbirleriyle nasıl ilişkilendiklerinin anlaşılmasına yardımcı olmak üzere benimsenmiştir. Birbirleriyle ilişkilenerek bağlanan, Latour'un deyimiyle "yıldız benzeri odaklar" (Latour, 2005, s. 177), merkezlerinden ışıyan, bu odaklara giren ve çıkan iletkenler vasıtasıyla başka odaklarla ilişkilenir (Şekil 2.5; Şekil 2.6). Bu yönden bakıldığında bir mimarın, danışmanın veya akademisyenin ofisi, bir fizyoloğun laboratuvarı, bir avukatın çalışma odası yıldız benzeri bir odağa dönüşür (Latour, 2005, s. 177).

Şekil 2.5 : Yıldız benzeri odaklar olarak fiziksel yapılar (Yağız, 2017).

Şekil 2.6 : Fiziksel yapıların iletken kanallarla bağlanması (Yağız, 2017).

Latour'un yerele daha da yaklaşmak adına önerdiği bu prensip, diğer bir deyişle kelepçe, onun sosyal bilimlerde her yereli daha geniş bir bağlamdan yola çıkarak değerlendirme ve ilişkilerin gerçekleştiği yerelin çoğu zaman bir üst-yapı tarafından yönlendirildiğini, yerelin her zaman daha büyük bir bağlamın, bir üst-anlatının cisimleşmesi olduğunu var sayma eğilimine bir eleştiri niteliğindedir. Latour'a göre herhangi bir yereli daha geniş bir çerçevenin içine her yerleştirdiğimizde yerel ve küresel arasında gidip gelmeye başlar, yerelden küresele atlamaya çalışır, yerelde var olan etkileşimleri gözden kaçırırız (Latour, 2005, s. 173). Bu nedenle tespit ettiğimiz bir etkileşimin yerelde ortaya çıkmasına neden olan başka yerleri, zamanları ve harekete geçiricileri tanımalı, etkileşimin bunlarla olan bağlantısını ortaya koymalıyız; bunu yaptığımız taktirde farklı etkileşim alanlarını birbirine bağlayan aktör zincirlerini gözden kaçırmaz, mikro ve makro arasındaki ilişkileri adım adım takip edebiliriz (Latour, 2005, s. 173). Herhangi bir yerel ve orada meydana gelen ilişkiler doğrudan bir üst-kuvvete, varlığa, söyleme ya da yapıya bağlanmaz. Farklı odaklar arasında ilişkilerin oluşmasını sağlayan iletkenler, bu odakları üst söyleme değil birbirlerine bağlar ve ağlaştırır: "Makro, etkileşimlerin ne yukarısında ne de aşağısındadır: etkileşimlere etkilenen başka bir bağlantı boyutudur" (Latour, 2005, s. 177). Bu nedenle üst anlatıları sağlıklı bir şekilde, vücut buldukları yerellerdeki (fiziksel yapılarda ortaya çıkan) ilişki ağlarının içine tekrar yerleştirmek, diğer bir

deyişle bağlamı evcilleştirmek ve uygunlaştırmak gerekir[5]. Bu fiziksel yapılarda küresel olan, yapısal olan ve bütüncül olan tekrar örgütlenir, bir araya getirilir; daha sonra da yıldız biçimli bu odaklardan dağılan iletkenler yardımıyla dağılır (Latour, 2005, s. 191).

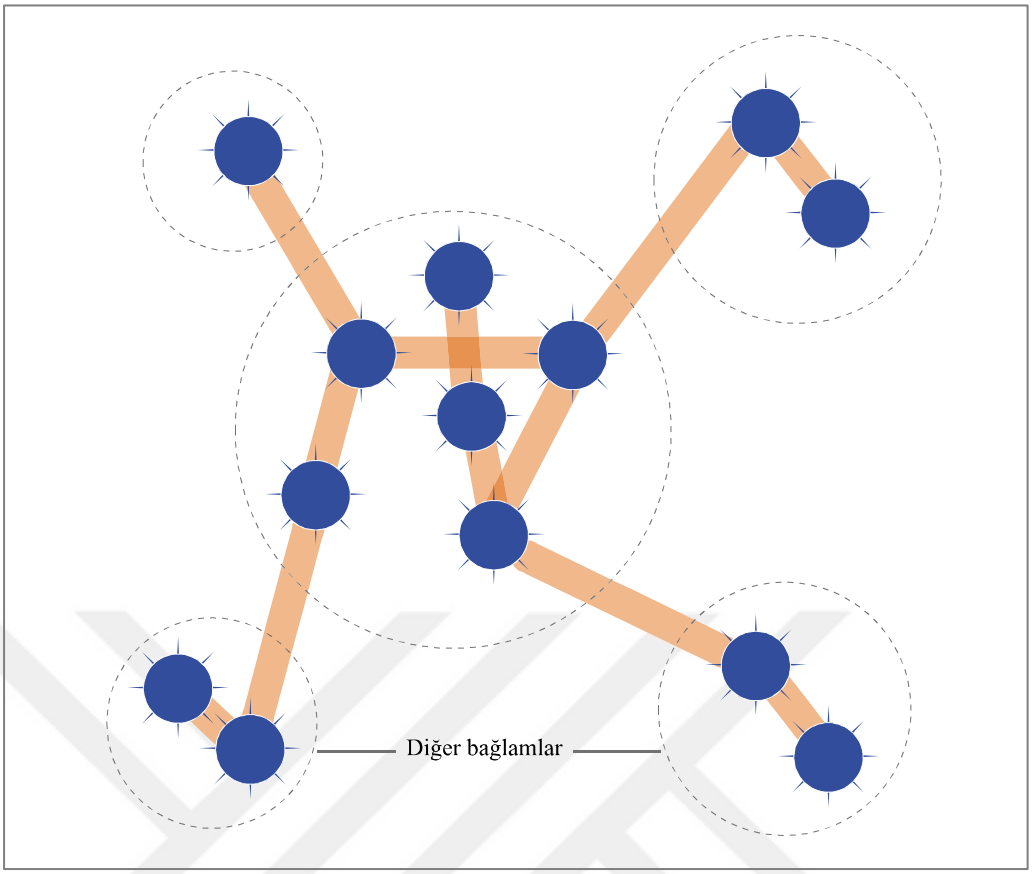
Araştırmacının ayaklarının yere basması için ilk adım öncelikle etkileşimin hangi fiziksel alanlarda/yapılarda üretildiğini, bu fiziksel alanlarla başka alanların arasında ilişki kurulmasını sağlayan iletkenleri ve o iletkenler vasıtasıyla bu alanlara giren ve çıkan harekete geçiricileri tespit etmektir. Tez kapsamında etkileşimlerin odak noktalarını oluşturan fiziksel yapıları herhangi bir üst-söylemin (Batılılaşma, kapitalizm vb.) ürünü olduklarını varsaymadan incelemek, bu odak noktalarının birbirlerine hangi kanallarla bağlandıklarını anlayabilmek adına önemlidir.

2.4.3 Kelepçe 2: Yereli tekrar dağıtmak

ANT'in insan-harici aktörlere (nesne ve fiziksel yapıların) verdiği önemin tasarım tarihçileri için nesnelere farklı yaklaşımlar geliştirme olanağı sunduğu daha önce ifade edilmişti. Latour'un panoramalar olarak tanımladığı büyük resmin, yani sosyal bağlamın etkisi, bir etkileşim alanına (yerel dediğimiz oluşuma) insan-harici aktörlerin varlığından süzülerek iletilir: "Bir eylemi meydana getiren unsurların etkileşimi yaratmak için takip ettiği dolambaçlı patika, ancak insan-harici aktörlerin çoğaltılması, kaydedilmesi, göze çarpmayan önemlerinin ortaya çıkarılması.....ile mümkündür" (Latour, 2005, s. 193).

İnsan harici aktörler, sadece bu etkiyi yerelleştirmekle kalmaz; o etkileşim alanını zaman ve mekanda dağılmış başka etkileşim alanlarına da bağlar. Bir etkileşim alanı, insan harici aktör ağları sayesinde, başka bir yer ve zamanda gerçekleşen diğer yerel etkileşimlerle bağlantıya geçer ve dağılır, bu sayede bir yerelin mevcudiyeti başka bir etkileşim alanına aktarılır (Latour, 2005, s. 194). Bir yerelin etkileşim dinamikleri, başka bir yerelde bu aktörler vasıtasıyla dağılır, etkileşimde bulunan insanlar (aktörler) arasındaki ilişkilenmeleri mümkün kılar (Şekil 2.7).

[5] Latour, bağlamın yerine 'panorama' kavramını önerir. Panoramalar, daha büyük sosyal bağlamların yerine geçen 'büyük resimlerdir'. Panoramalar, araştırmacıların yerelin onu kapsayan bir bağlamın kaçınılmaz olarak varsaydığı durumlarda, aktörlerin eylemlerinin ölçeğini baştan belirleme kaygısından doğan bir kavramdır. Panorama büyük resmin ta kendisi yani bağlamdır.

Şekil 2.7 : Yerel etkileşim alanının diğer etkileşim alanlarına bağlanması (Yağız, 2017).

Bu sayede bir yerde insan-harici faktörlerin olanaklı kıldığı etkileşim, başka yer ve zamanlara bağlanır. Bu bağların insan harici aktörlerden süzülerek kurgulanması; her yereli (etkileşim alanını) başka bir yerelin dağıtılmış dinamiklerinin anlık ya da dönemlik bir sonucu yapar.

İlişkilenmelerin izleri insan harici aktörlerden süzülerek vücut bulur, dolayısıyla takip edilir. Örneğin, başka bir yer ve zamanda bir mimarın ofisinde yapılan bir tasarım, tasarımın uygulandığı ve gerçekleştirildiği yerdeki tüm insan-harici elemanlar tarafından (pencere, kapı, merdiven vb.) o yerdeki potansiyel etkileşimin oluşması için transfer edilir. Bu yerde gerçekleşen birebir etkileşimler, bu insan-harici faktörlerin (örneğin ses izolasyonu sağlayan bir pencerenin ya da projeksiyonun ışığı doğru yansıtması için konulan bir güneş kesicinin yardımıyla mümkün olabilir (Latour , 2005, ss. 196-97).

Aslında yerel bir etkileşim olarak tanımlanan, başka yer ve zamanlara dağılmış etkileşimlerin, bir alanda insan harici aktörler vasıtasıyla tekrar toplanması ve bu sayede yerele eklemlenmesidir (Latour, 2005, s. 194). Etkileşimlerin gerçekleşmesini ve kurgulanmasını sağlayan insan-harici aktörlerin tümü aynı kuvvet ve baskıyla bu

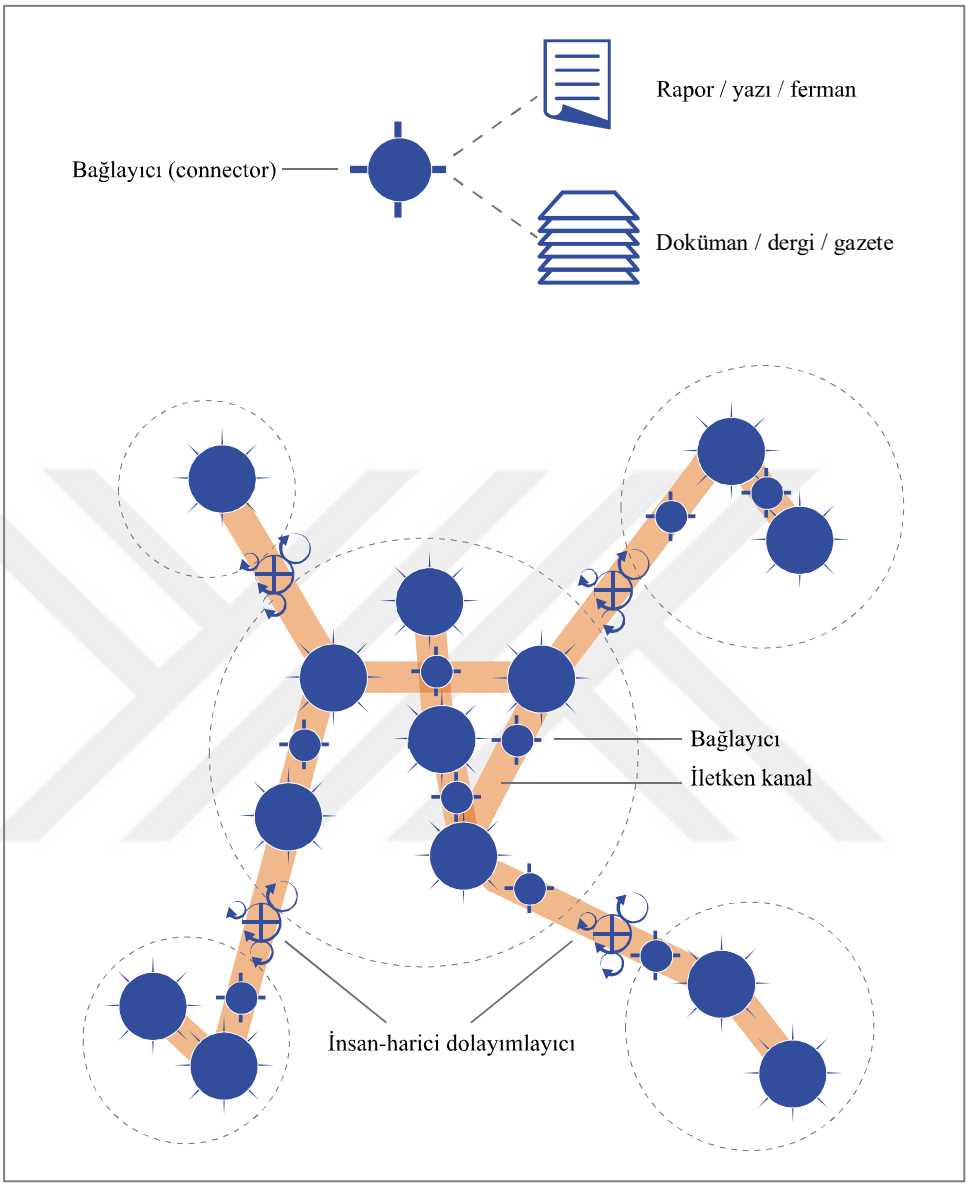
etkileşimleri dolayımlamaz: Bazıları geri planda bir etkiyi ileten araçlar (intermediary) olarak kalır, bazıları ise bir etkiyi dönüştüren ve beklenmedik şekillerde dağıtan dolayımlayıcılara dönüşürler. Örneğin bir konferans salonunda konuşmacının sesinin dinleyicilere ulaşmasına aracı olan bir mikrofon, bozulduğu zaman (Latour, 2005, s. 202), belki de konuşmacının dinleyicilerin arasına oturarak konuşmasına devam etmesine neden olur; kürsüyle izleyici arasındaki mesafeyi kısaltarak konuşmanın karakterini, izleyicinin katılımını ve sonuç olarak öngörülen etkileşim biçiminin değişmesine neden olabilir, bir dolayımlayıcı haline gelir. Aktörlerin eylemleri bir çok durumda, varlığını aynı ağırlık ve baskıda belli edemeyen, aynı anda görünür olmayan heterojen unsurların müdahalesine maruz kalır (Latour, 2005, s. 202). "Eylemlerin sayı ve çeşidi, uzandıkları aktörler arası mesafe büyük ölçüde göz ardı edilmiştir: herhangi bir etkileşimi esnettiğiniz vakit, bir aktör ağı (actor-network) karşınıza çıkacaktır" (Latour, 2005, s. 202). Bu durumda aktör ağı, kendisine yönelen yıldız biçimli dolayımlayıcı ağları tarafından harekete geçirilen şeydir (Latour, 2005, s. 217).

19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de üretilen, Sanayi Devrimi'nin doğduğu yer olarak İngiltere'nin gücünü ve gelişmişliğini temsil etmek üzere bir aracı *(intermediary)* olarak 1863 yılında sergilenmek üzere Sergi-i Umumi-i Osmani'ye gönderilen bir ziraat makinesi, ülkesine geri gönderilmeden önce "Serdar-ı Ekrem Paşa'nın Küçük Çekmece civarındaki çiftliğinde Sadrazam Fuat Paşa ve diğer devlet ileri gelenlerinin önünde" (Önsoy, 1988, s. 91) tecrübe edildiğinde, o etkileşim alanındaki insanların (aktörlerin) arasındaki ilişkilenmeleri kurgulayan bir dolayımlayıcı haline gelir; onları harekete geçirir. Yine aynı sergiye gönderilmiş olan Fransız ve Avusturya imalatı alet ve makinelerin nasıl çalıştığını sergi ziyaretçilerine anlatmak üzere İstanbul'a gelen Fransız mühendisler, bu insan harici aktörlerin dolayımlayıcılığı vasıtasıyla ziyaretçiyle ilişkilenir.

2.4.4 Kelepçe 3: Etkileşim alanlarını birbirine bağlamak

Şimdiye kadar tartışıldığı üzere Latour'un küreseli yerelleştirme prensibiyle küresel, bağlamsal ve yapısal olanın çift yönlü dolaşımlar sayesinde başka bir yerele transfer edilebildiği, yerelin tekrar dağıtılması prensibiyle etkileşimin gerçekleştiği her alanın zaman ve uzamda dağılmış başka etkileşim alanlarının anlık ya da dönemlik sonuçları olarak tanımlanabileceği, böylece başka bir etkileşim alanında gerçekleşen

eylemlerin insan-harici aktörler (dolayımlayıcılar ve aracılar) sayesinde bir yerele nakledilebileceği görülmektedir.

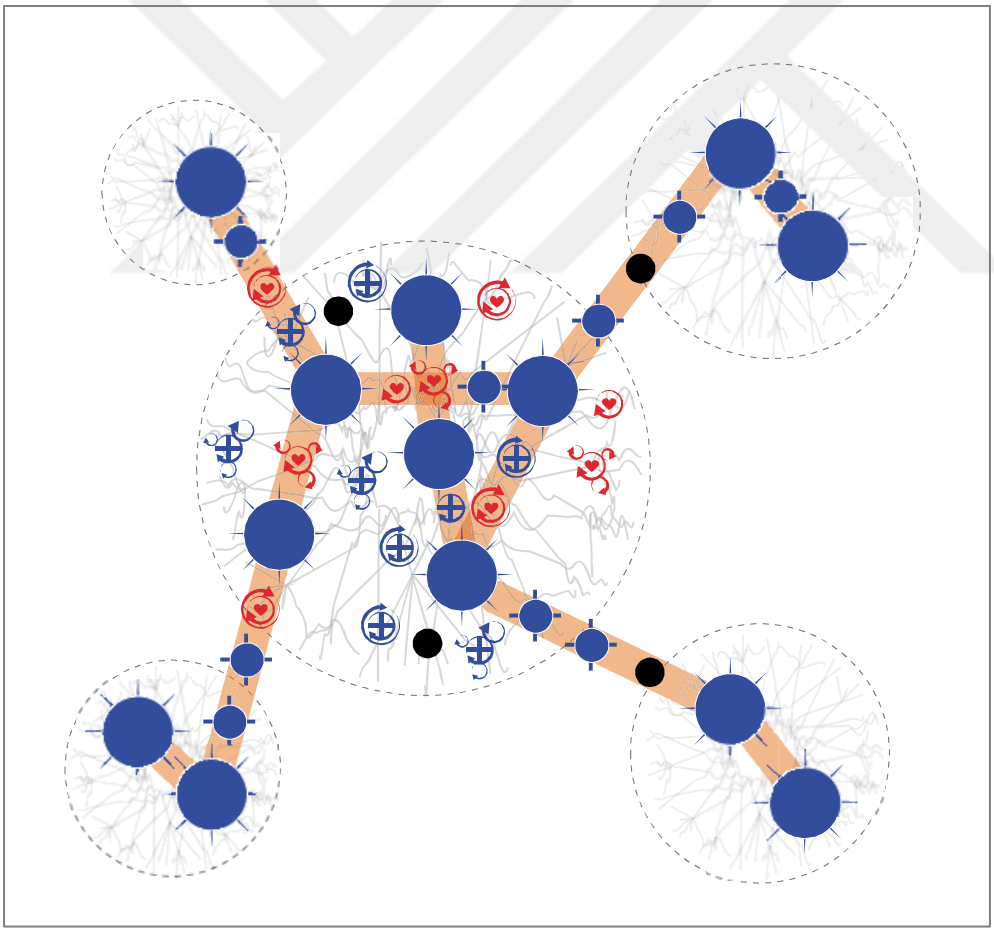

Şekil 2.8 : Farklı etkileşim alanlarının iletken kanallarda dolaşan bağlayıcılar ve insan-harici aktörler vasıtasıyla ilişkilenmeleri (Yağız, 2017).

"Bir yerelin artık bir aktör ağına dönüşmüş başka bir yereli harekete geçirmesi, etkisini iletebilmesi ya da sürdürebilmesi, ona yönelttiği kanallarda dolaşan unsurlar yani bağlayıcılar *(connector)* aracılığıyla mümkündür" (Latour, 2005, s. 219), (Şekil 2.8).

Örneğin bir alandan başka bir alana bilgiyi transfer eden bir doküman veya bir rapor, bir odaktan başka bir odağa gücü transfer eden bir ferman ya da kanunname,

seçmenin tercihini ülkenin kendisine transfer eden bir oy pusulası[6] bu bağlayıcılara örnektir. Aynı şekilde bir yazarın kaleminden çıkmış bir köşe yazısı veya Fransız gazetelerinde günün modasına dair çıkmış bir yazının Osmanlı gazetelerinde tercüme edilerek okura ulaşması bağlanma durumuna örnektir.

Tüm bu prensipler ışığında tez İstanbul gündelik hayatında sosyallik alanlarının analizine değil, eşya odaklı sosyallik alanlarının, dolayısıyla iktisadi, kültürel ve teknolojik ilişkilenmelerdeki hareketlenmenin analizine odaklanmaktadır. Tezin ileriki bölümlerinde fiziksel yapıları yıldız biçimli odak noktalarına dönüştürmek; bu yapıların mümkün kıldığı ilişkilenmeleri analiz etmek; bir alandan diğer alana nakledilen harekete geçiricilerin hangi bağlayıcılarla yani mecralarla iletildiğini; dolayısıyla yereldeki ağlaşma hareketlerinin nasıl oluştuklarını ve farklı bağlamlarla nasıl ilişkilendiklerini anlamak amaçlanmaktadır (Şekil 2.9).

Şekil 2.9 : Aktör ağlarının etkileşimi (Yağız, 2017).

[6] Latour (2005) bu konnektörlerin ifadeye imkan tanıyan biçimler olduklarını dile getirir. Bu noktada fikir, ideal, güç, duygu vb. daha soyut harekete geçiricilerin transferini mümkün kılan, bu konnektörlerdir.

3 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İSTANBUL PANORAMASI

Araştırmanın bağlamını teşkil eden İstanbul, Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıl ortalarından itibaren deneyimlemeye başladığı değişime dair gerçekliğin tüm boyutlarıyla yaşandığı ve gözlemlendiği bir alan olması nedeniyle önemlidir. İstanbul değişmeye ve değişmemeye dair tüm çatışmalara yoğun olarak ev sahipliği yapmış, 18. ve 19. yüzyıllarda "her türden yeni deneyimlerin, gerginliklerin ve çatışmaların kendisini gösterdiği bir ara zemin" haline gelmiştir (Eldem, 1999, s. 225). Ara zemin olma hali, İstanbul gündelik hayatının her açıdan karakteristik bir özelliğidir. Bu durumda, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul gündelik yaşamını, sosyal, iktisadi ve fiziksel ara zeminlerde girift etkileşimlere ev sahipliği yapan bir bağlam, bir ev sahibi olarak nitelendirmek mümkündür.

İstanbul'a sürekli yeniden üretilen bir ara zemin olarak bakıldığında, iktisadi, siyasi ve toplumsal olanın da bu ara zeminde sürekli kesişerek kentin 19. yüzyıl boyunca yaşadığı değişimin ilişkisel karakterini belirledikleri söylenebilir.

Bu bölümde İstanbul tez konusunun bağlamı olarak ele alınmış, tez çalışmasında daha yakından incelenmesi gereken 19. yüzyıl İstanbulunun demografik, kentsel ve iktisadi panoramaları oluşturulmuştur.

3.1 19. Yüzyılın Birinci Yarısından İtibaren İstanbul'un Kentsel Panoraması

Çelik (1998) 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un yaşadığı kentsel değişimi kentin Avrupa'nın kültürel ve fiziksel etkisine maruz kalmasına bağlar. Buna göre 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren gerçekleştirilen siyasal ve toplumsal reformlara paralel olarak "1830 sonrasında İstanbul, Türk-İslam mirasından bilinçli bir kopuş yaşamış"; "karmaşık tarihsel mirası ve hiçbir zaman sömürgeleşmemesi dolayısıyla, bu dış etkilere tepkisi benzersiz olmuştur" (Çelik, 1998, ss. 1-2). Çelik'e göre (1998) Paris, Viyana ve Roma gibi Avrupa şehirlerindeki kentsel dönüşüm deneyimi, Osmanlı'nın kent politikalarına ve yerel yönetim örgütlenmelerine, kentsel dönüşüme ve yapılanmaya dair çıkarılan kanun ve nizamnameler yoluyla çeşitli kanallarla aktarılmıştır. Avrupa kentlerinin dönüşümüne birebir tanık olan bürokrat ve devlet adamlarının hükümdarlara gözlemlerini aktararak ve Avrupa şehirlerindeki

kentsel dönüşüm politikalarını İstanbul bağlamında yeniden üretilmesini teşvik ederek bu süreçte önemli harekete geçiriciler olarak ön plana çıktıkları söylenebilir. Çelik'in (1998) İstanbul ve Avrupa başkentlerinin dönüşümü arasında kurduğu paralellikten ve bu etkilenmeyi mümkün kılan insan ve insan-harici unsurlar (bürokratlar, yerli ve yabancı mimarlar, kent planlamacıları, ferman ve nizamnameler, yangınlar vb.) üzerinde yaptığı analizlerden yola çıkarak şu sonuca varılabilir: kentsel dönüşüme yönelik alınan kararların ölçeği ve kentsel planlamanın devlet kurumları ve karar mekanizmalarıyla olan doğrudan ilişkisi nedeniyle, Avrupa'nın kentin dönüşümündeki etkisi, Avrupa'daki farklı yerellerin Osmanlı yereline nasıl dağıldığı, medeniyete dair fikir ve söylemlerin İstanbul ile nasıl ilişkilendiği kentsel düzeyde rahatlıkla okunabilmektedir. Ne var ki Latour'un (2005) tavsiye ettiği 'miyopik yaklaşım', bu etkilenmenin İstanbullu-eşya ilişkisi bağlamında tümüyle tekrar etmeyebileceği olasılığını düşündürür. Eşya, ölçeği, ilişki ağlarının oluşumunda rol oynarken bir görünür bir kaybolur karakteri, gündelik hayatla girişik işlevsel ve pratik varlığı nedeniyle üzerinde doğrudan resmi kararlar alınan, her zaman dış etkileri birebir yansıtan bir profil çizmeyebilir. İstanbullu-eşya arasındaki ilişkiler üzerine yapılacak bir okumada, Avrupa'nın ya da özellikle Batılılaşma ve modernleşme gibi kavramların kent içerisindeki belki daha küçük ölçekli fakat daha karmaşık ve heterojen ilişki ağlarında eridikleri, bu ağların hareketlenmesine belli düzeylerde neden olurken tüm hareketlenmeyi açıklayamayacakları ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

İstanbul'da yapılan ilk nüfus sayımlarının çoğunda İstanbul'un coğrafi kapsamı *Dersaadet* ve *Bilad-ı Selase* (Mutluluk Kapısı ve üç belde) olarak tanımlanmıştır. Dersaadet (İstanbul) tarihi yarımada ve sur içini, Bilad-ı Selase ise Eyüp, Galata ve Üsküdar ile "Boğaz ve Marmara Denizi boyunca yer alan bazı küçük köyleri" kapsamaktadır (Karpat, 2010, s. 213). İstanbul'un kentsel yapısının evrimi, kentin içine girdiği demografik dönüşümden bağımsız değildir. 16. ve 17. yüzyılda Celali İsyanları'nın Anadolu'da yol açtığı güvenlik sorunları ve huzursuzluk, kitleleri harekete geçirerek göç dalgalarını başlatmış, İstanbul da göç dalgalarının hedefi olmuştur. "Sur içi İstanbulu'nun geleneksel yapısı 18. yüzyıldan itibaren değişmiş" (Kaynar, 2012, s. 101), artan nüfus ve beraberinde gelen iktisadi ve sosyal çalkantılar, "kent seçkinlerinin şehir içindeki hareketliliğine ve dağılmasına" (Eldem, 1999, s. 176) yol açan etkenlerden biri olmuştur. Bu hareketlilik, 18. yüzyılda kentin

coğrafi kapsamının, tarihi yarımada merkezinden Haliç'in kuzeyine ve Boğazın iki kıyısına yayılmasına neden olmuştur.

Behar (2014), İstanbul'un "sosyal topoğrafyasını" (s. 23), kent sakinlerinin yaşam alanları olan etnik-dini eksende örgütlenmiş mahallelerle, etnik ve dinsel anlamda heterojen bir karakter sergileyen iktisadi faaliyet alanlarından oluşan "bir mozaik" (s. 23) olarak tanımlar. Kentlinin ikamet ettiği mahalleler, "şehir dokusunun temel taşları" (Behar, 2014, s. 24), İstanbul halkının asgari sosyal ve yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayabilen, bu bağlamda belli ölçüde kendi kendine yetebilen yaşamsal birimlerdi. Mahalleler, hemşerilik ve dayanışma ağlarının sağladığı güvenlik çemberinde "kalıcı bir yerel aidiyet ve dayanışma duygusunun doğmasına ve beslenmesine vesile olan" (Behar, 2014, s. 24) değişken ve organik birimlerdi.

Behar'a göre (2014), bir çok Osmanlı kenti gibi İstanbul'un da kentsel gelişimi, gelişigüzel olmamakla birlikte bir planlama veya tasarıma dayanmıyordu:

Şehrin şekil aldığı 15. ve 16. yüzyıllarda İstanbul'da yeni bir merkez ya da mahalle oluştuğu zaman ortaya çıkan sonuç, olsa olsa gayet katı mülkiyet kurallarına tabi olmuş ve yolları dolambaçlı bir mahalle olabilirdi. Çünkü-büyük yapı komplekslerini, cami ve külliyeleri bir yana bırakırsak-bir ibadethanenin etrafına kümelenmiş olan alelade mahallelerin iskanına rehber olabilecek *a priori* bir mekan tasarımı düşüncesi mevcut olmadığı gibi, ideal bir sokak örgüsü de söz konusu olamazdı (Behar, 2014, ss. 81-82).

Buna göre özellikle sur içi İstanbulu'nun mekânsal ve dolayısıyla nüfus örgütlenmesi tamamen rastlantısal olmasa da akılcı da değildi: Sokaklar "sur içi şehrin muntazam olmayan zeminini ve inişli çıkışlı topoğrafyasını izlemek zorundaydılar" (Behar, 2014, s. 82). Behar'ın (2014) dile getirdiği üzere, "arnavut kaldırımlı sokakların iki yanına düzenli olarak bitişik nizamda dizilmiş iki ya da üç katlı, çıkmalı, cumbalı, geniş saçaklı, pencereleri kafesli ahşap evlerin oluşturduğu klasik mahalle imajı aslında 18. ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır" (s 85).

Çoğunlukla cami, kilise ve sinagog gibi dini yapılar etrafında örgütlenen mahalleler, "orada oturanlara asgari düzeyde bir özerk örgütlenme sunan" (Eldem, 1999, s. 171), gündelik yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çeşme, fırın, manav, kasap, berber dükkanları ile bazı durumlarda ilkokul ve tekke gibi "kamuya yönelik binaları" (Behar, 2014, s. 24) kapsamaktaydı. Mahalle örgütlenmesinin karşılamadığı

gündelik ihtiyaçlar için mahalle halkı, semt pazarları, Kapalıçarşı veya Mısır Çarşısı gibi ticari merkezlere yönelirdi (Behar, 2014). Bir çok mahalle, etrafında örgütlendiği ana yol, dini yapı veya kamusal binanın adıyla anılır, mahallenin coğrafi konumu resmi evraklarda ya mahalle merkezinde bulunan bu yapıların ya da mahallenin yakınında bulunan liman, iskele, şehir kapıları veya ana yol gibi topoğrafik belirteç veya referans noktalarına göre tanımlanırdı (Behar, 2014).

Mahallenin temel gündelik ihtiyaçlar ve sosyal çevre bağlamında kendine yeterli ve kısmen özerk bir birim olması, onun kentin geri kalanından izole ve statik bir varlık olduğu anlamını taşımamalıdır. Osmanlı İstanbulu'ndaki bir çok mahalle, 'kendi halindeliğinin' ötesinde kentin fiziksel çevresiyle ve kent hayatıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilenmekte, mahallenin fiziksel çevresi sakinlerinin hareketliliğini mümkün kılmakta, kentin geri kalanıyla ve kent merkeziyle olan ilişkisinde önemli bir rol oynamaktaydı. Behar'ın Kasap İlyas Mahallesi özelinde belirttiği üzere (2014), kentin sıkça anılan nispeten büyük mahallelerine göre neredeyse önemsiz gözüken bu mahallenin yakınındaki Davut Paşa İskelesi ve Langa Bostanları, hem mahallenin sosyal ve iktisadi örgütlenmesini şekillendirmiş, hem de fiziksel örgütlenmesini belirlemiştir. Örneğin deniz kıyısındaki Davut Paşa İskelesi, yakındaki Langa bostanlarında üretilen meyve sebzenin şehrin diğer bölgelerine deniz yoluyla taşınmasında önemli bir rol oynamakta, mahallenin "ekonomik açıdan şehre eklemlenmesinin sembollerinden birini" teşkil etmekteydi (Behar, 2014, s. 69). İskeleye getirilen kömür, kereste, odun gibi temel ihtiyaç ve inşaat malzemeleri, iskeleye yakın depolar veya ambarlarda muhafaza edilmekte, şehir içi perakende satış için bu depolardan dağılmaktaydı. İskelenin varlığının sadece yakın fiziksel çevrenin şekillenmesinde değil, mahalle sakinlerinin uğraşlarının, mahalledeki esnaf ve zanaatkar profilinin de şekillenmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir: Behar'ın belirttiği üzere (2014), "iskelenin ve depoların işlevine bağlı olarak mahalle sakinlerinin çalışan kesimi hamallık, manav küfeciliği veya seyyar meyve ve sebze satıcılığı ile uğraşmaktaydı" (s. 143). Kasap İlyas Mahallesi örneğinden yola çıkarak, İstanbul mahallelerinin kendine yeten özerk birimler olmalarının yanı sıra, aktif yaşamsal birimler oldukları, kentlinin temel yaşamsal sınırlarını belirlemelerine rağmen ekonomik faaliyetlerini yönlendiren aktif ve geçirgen örgütlenmeler oldukları söylenebilir.

Karpat'ın belirttiği üzere (2010) 19. yüzyılın ortalarında İstanbul halkı 318'i sur içinde, 137'si ise sur dışında olmak üzere (Kasımpaşa, Hasköy, Galata, Pera, Tophane, Fındıklı, Üsküdar, Eyüp ve civarları), 455 mahallede ikamet etmekteydi. Etnik-dini bazlı yerleşim kalıpları İstanbul'un bir çok mahallesinde ön plana çıkıyordu: "En büyük grubu oluşturan Müslümanlar yarımadanın merkezinde yaşarlardı. Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler ise daha çok sahillerde yerleşmişlerdi. Haliç, Rum ve Yahudi mahalleleriyle çevrelenmişti" (Çelik, 1998, s. 5). Yine de "etnik veya dinsel açıdan karma sayılabilecek mahalleler de yok değildi" (Behar, 2014, s. 25). Behar'a göre (2014), mahalle örgütlenmesinde sakinlerin sosyo-ekonomik durumları ikinci plandaydı ve "İstanbul'un geleneksel mahalleleri sakinlerinin gerek serveti, gerekse statüleri ya da mensubu oldukları sosyal katman açılarından hiç de homojen değildi" (Behar, 2014, s. 24). Buna göre aynı mahalle içerisinde farklı ekonomik gelir düzeyine sahip insanlar bir arada yaşayabiliyor, bu nedenle de aynı mahallede bekar odalarından konaklara kadar uzanan çeşitlilikte konut tipleri görülebiliyordu.

On dokuzuncu yüzyılda, İstanbul tepeleri üzerindeki anıtsal yapılar arasındaki yoğun dokuyu konut mimarisi oluşturmaktaydı (Çelik, 1998). Yüzyıl ortalarında, özellikle nüfusun yoğun olduğu Galata ve tarihi yarımadanın bazı bölgelerinde düzensiz ve çarpık sokak yapılaşmaları, dar ve çıkmaz sokaklar, esas bina dokusunu oluşturan ahşap konut kümeleşmeleri göze çarpıyordu. Çelik (1998), 1840 tarihli B. R. Davies'in İstanbul haritasından yola çıkarak kentteki nüfusun tarihi yarımadanın doğu bölgesi ile Galata'nın sur içi bölgesinde özellikle yoğunlaştığını fakat nüfusun bu bölgelerden dış mahallelere yayılarak 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşacak yeni yerleşim bölgelerinin habercisi olduklarını dile getirir (s. 33). Avrupa Yakası'nda Ermeni, Rum, Yahudi ve Frenklerden oluşan kozmopolit Galata'nın kuzeydoğusundan Boğaz sahili boyunca Müslüman nüfusun yoğunlaştığı Tophane ve Fındıklı, daha ileride saray hanedanının yerleşme eğilimi gösterdiği kozmopolit Beşiktaş sahili ve yönetici kadronun yalılarının sıralandığı Boğaz köyleri, Hristiyan azınlıkların yoğunlaştığı Pera'nın kuzey ve kuzey batısında kalan yamaçta Tepebaşı, daha da kuzeyde Tatavla, Haliç'in kuzey sahilinde Müslüman köyleri olan Kasımpaşa, Sütlüce ve Yahudi yerleşimi Hasköy; Anadolu yakasında ise en büyük yerleşim bölgesi olarak Üsküdar ve daha sonra Kadıköy göze çarpıyordu (Çelik, 1998).

Birbirlerinden denizle ayrılan bu bölgeler kentsel dokunun yoğunluğu anlamında farklılık gösteriyorlardı: Müslüman nüfusun yoğun olarak yerleştiği ve sokakların sık bir ağ oluşturduğu İstanbul yarımadasının doğu bölgesi, Haliç'in girişindeki limana yakınlığı ve Divanyolu ile liman arasında yer alan büyük çarşılar, Haliç'e bakan yamaçlardaki çok sayıda han nedeniyle aynı zamanda bir ticaret bölgesiydi (Çelik, 1998). Kapalıçarşı, Eminönü ve Haliç kıyıları kentin başlıca ticaret alanlarını oluşturmaktaydı. Galata'nın kentsel görünüşü Çelik'e göre (1998) 1838 itibarıyla tarihi yarımadaya göre oldukça farklıydı: "15. yüzyıl surlarıyla kuşatılmış olan Galata kalabalık bir nüfusu barındırıyor, semtin yüzyıllar boyunca biçimlenmiş sıkı sokak ağı, bölgenin topoğrafyasını izleyerek, kavis çizen kıyı şeridine paralel uzanan merkezden açılan bir dizi yarım daire ve bunları sahilden yukarı semtlere düzensiz biçimde bağlayan geçitlerden oluşuyordu" (Çelik, 1998, ss. 8-9).

İstanbul'un coğrafi kapsamı ve mahalle örgütlenmelerinin seyri sadece hızla artan nüfusa, kent mekanındaki etnik-dini bölünmenin modernleşme süreciyle girdikleri etkileşime bağlı olarak değişmemiştir: Çelik'in de dikkat çektiği üzere (1998) kentte büyük yıkımlara neden olan yangınlar (1856 Aksaray yangını, 1865 Hocapaşa yangını, 1870 Pera yangını) sonrasında kentin idari ve altyapısal örgütlenmesini yeniden yapılandıracak olan adımların atılması (1855 yılında şehremaneti makamının, İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun ve Altıncı Daire-i Belediye'nin, 1865 yılında Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun kurulması; 1848 ve 1882 arasında kent planlanması ve inşaat faaliyetlerini düzenleyen altı nizamname çıkarılması) kentin fiziksel yapısının ve mimari çehresinin değişmesinde etkili olmuştur. Yangının önemli bir dolayımlayıcı olarak ön plana çıktığı bu dönemde, görevleri keskin sınırlarla tanımlanmamış dini, etnik ve mesleki cemaatlerin yönettiği belediye çalışmaları, kentin farklı dairelere bölünerek belediye hizmetlerinin örgütlenmesiyle kurumsal bir karakter kazanmaya başlamıştır. Şehirde belediye düzeyindeki idari örgütlenme, Avrupa kentlerindeki altyapı hizmetlerinin benzerlerini en çok talep eden bölgeler olan Galata ve Pera'nın 'altıncı daire' olarak tanımlanmasıyla başlamış; "1868 yılında belediye kanununun kabul edilmesiyle Pera ve Galata'ya getirilen idari örgütlenme kentin diğer 14 bölgesine de uygulanmıştır" (Karpat, 2010, s. 211).

Çelik (1998) yangınların yarattığı yıkımlar, kente akın eden yabancı ve Müslüman unsurlar ve Avrupa ile artan ticari ve kültürel ilişkiler nedeniyle başkentin 19.

yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın ilk on yılında fiziksel sınırlarındaki gelişmeleri şöyle özetler: Haliç'in kuzey yakası Harbiye-Şişli hattının ana bir arter haline gelmesiyle Taksim'den Şişli'ye doğru; Fındıklı ve Dolmabahçe arasındaki şeridin yapılaşmasıyla Tophane'den Boğaz'a doğru; Osmanlı elitleri, saray çalışanları ve bürokratik kadroların Dolmabahçe ve Beşiktaş'taki sarayların çevresine yerleşmeleri nedeniyle Teşvikiye ve Nişantaşı'na doğru genişlemiştir:

Bu sırada Boğaziçi köyleri de büyüyerek, aralarındaki boşlukları dolduran yalıların çevresini iyice kuşatmışlardı. Anadolu yakasında ise Üsküdar'la Kuzguncuk'tan başlayan doğrular Bağlarbaşı ve İcadiye'de birleşen bir konut üçgeni oluştururken, Haydarpaşa ve Yeldeğirmeni Üsküdar'la Kadıköy'ü birleştirmiş sayılırdı.... İstanbul'a kitleler halinde gelen göçmenler Kasımpaşa, Hasköy, Okmeydanı, Fener, Balat gibi mahallelerin asırlardır etnik kimliğe göre oluşmuş karakterini tedricen değiştirerek, buraları alt gelir grubunun yoğun olarak yaşadığı semtler haline getirdiler (Kaynar, 2012, ss. 102-103).

Yeni yerleşim bölgelerinin arasında açılan ana arterler ve düzensiz sokak yapısına düzen getirmeyi amaçlayan yol yapım faaliyetleri, yangınlar sonrası ahşap yapılardan kagir yapılara geçiş (ki kentin bir çok bölgesinde bu geçiş nizamnamelerin tanımladığı kadar keskin olmamış, nüfusun gelir düzeyinin el verdiği ölçüde uygulanabilmiştir), artan nüfusun özellikle Galata, Pera ve Taksim-Şişli hattında dikey eksende yükselen yapılarda örgütlenmesi, kısacası kentte gözlenen yoğun inşaat ve düzenleme faaliyeti, İstanbul'un 19 yüzyılın ikinci yarısındaki kentsel dönüşümünün ana hatlarını belirlemektedir.

Behar (2014), 19. yüzyıl öncesinde kent için ulaşımın henüz gündelik bazda hareketliliğe kolayca imkan vermediğini, bu bağlamda Dersaadet ve Bilad-ı Selase'nin "sadece basit bir coğrafi ve idari gerçeği değil, aynı zamanda İstanbul sakinlerinin günlük hayatlarında güçlü bir biçimde hissettikleri bir boyut ve mesafe duygusunu" (s. 21) da pekiştirdiklerini belirmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında nüfusun kentsel planlama ve inşaat faaliyetleri ile yeniden örgütlenmesi, yeni ve eski yerleşim birimleri arasında farklı karakterdeki ulaşım ağlarının kurulmasıyla kentsel mekandaki hareketlilik artmış, gündelik yaşamdaki zaman ve mesafe algısına yeni bir boyut katmıştır. İstanbul'un sürekliliği olan bir kent dokusu kazanması, 19. yüzyılın ikinci yarısından ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede kentteki deniz ve kara ulaşımının, vapur seferleri, elektrikli tramvay, banliyö trenleri ile

ulaşım ağının genişlemesi ve inşa edilen yol ve köprülerle hızlanması ve kolaylaşması ile de yakından ilgilidir.

Nüfusun hem gündelik hem de uzun vadeli hareketliliğini (taşınma, yer ve semt değiştirme gibi) üst düzeye çıkaran ulaşım ve haberleşme ağı, zamanla bazı mahalle ve semtlerin gözden düşmesine, bazılarının ise popülerlik kazanmasına neden olmuştur. 1851 yılında kurulan Şirket-i Hayriye, giderek çeşitlenen ulaşım hatlarıyla zaman içerisinde hem Boğaz köylerini, hem Haliç kıyısındaki yerleşmeleri, hem de İstanbul yarımadası ve Haliç'in kuzeybatı sahillerini birbirine bağlamış; ayrıca Anadolu ve Avrupa yakaları arasında çoğunlukla kayıklarla sağlanan ulaşımı da kolaylaştırmıştır. Yeni gelişen mahalleler arasındaki kara ulaşımı da, yeni arterlerin açılması ve yolların genişletilmesiyle birlikte örgütlenmeye başlamıştır: "1872 yılında Azapkapı-Beşiktaş arasında tamamlanan ilk atlı tramvay hattına ek olarak, 1896 yılına kadar Eminönü-Aksaray, Aksaray-Yedikule, Aksaray-Topkapı ve Karaköy-Cadde-i Kebir-Şişli hatları hizmete girmiştir" (Çelik, 1998, s. 77).

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir iş ve finans merkezi olarak ön plana çıkan Karaköy, 1845'te inşa edilen ilk Galata Köprüsü'nün 1878'de yeniden yapılmasıyla Eminönü'ne bağlanmış, Tünel-Karaköy arasında 1875 yılında hizmete giren Tünel metro hattı ise Karaköy'ü Cadde-i Kebir'e (Beyoğlu'na) bağlamıştır. Bu gelişmeler sonucu İstanbul'un geleneksel ticaret merkezi olan tarihi yarımadanın Beyazıt, Eminönü ve Haliç kıyıları karşısında, yeni bir finans ve ticaret merkezi doğmuştur. Karaköy'ün yeni bir finans ve ticaret merkezi olarak ortaya çıkması süreci, Haliç, Galata ve Eminönü sahillerinde "dış ticaret hacmindeki artışın sonucu olarak yaşanan ticaret hareketliliğinin gerektirdiği liman, rıhtım ve dok inşası" süreçleriyle paraleldir (Bilgili, 2016, s. 47). Bilgili'ye göre (2016) Galata Rıhtımı (1892-1895) ve Eminönü Rıhtımı'nın (1894-1900) inşası, ticari faaliyetlerin iyileştirilmesine yönelik bölgesel yapılanmanın yolunu açmıştır. Kıyı şeritlerinin doldurularak şekillendirilmesi, bu alanlar üzerine gümrük binaları, antrepo ve depolar, idare binaları, iş hanları, bürolar gibi yapıların ortaya çıkması (Bilgili, 2016), yeni ve geleneksel ticaret bölgelerinin mekansal yeniden-örgütlenmesini mümkün kılmıştır.

Bu dönemde İstanbul'un Marmara sahillerindeki Sirkeci, Kumkapı, Yedikule, Bakırköy, Yeşilköy ve Küçük çekmece gibi semtleri birbirine bağlayan banliyö hatları İstanbul'un merkeziyle sahiller arasındaki bağlantı sağlanmış; Avrupa kentlerine bağlayan demiryolu hatları da kentin Avrupa ile olan ulaşım imkanlarını

arttırmıştır: 1874'te İstanbul-Sofya hattı, 1888'de de İstanbul-Viyana hattı tamamlanarak hizmete açılmıştır (Çelik, 1998).

3.2 19. Yüzyılın İkinci Yarısından İtibaren İstanbul'un Nüfus Panoraması

Duben ve Behar (1998) 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında İstanbul'daki Müslüman haneler üzerine yaptıkları araştırmada İstanbul'un "en uç görünümleriyle, Türk toplumu için yeni olsalar da ileriki yıllarda merkezi ilgi odaklarını oluşturacak kimi temel toplumsal ve kültürel temaları bünyesinde dramatik biçimde belirginleştirdiğini*"* savunurlar (s. 12). Duben'e göre (2009) İstanbul, "demografik örüntüler ve aile yaşamı açısından İstanbul'un taşrasından belirgin farklarla ayrılır" (s. 35) ve özgül bir durum oluşturur.

Tekeli (2009) bir kentin nüfus dinamiklerini anlayabilmek için üç ayrı bileşen tanımlar. Bunlardan birincisi "kentin nüfusu ve büyüme hızı" yani "kaba doğum oranları, kaba ölüm oranları ve kentin aldığı ya da verdiği net göç oranları"; ikincisi "kent nüfusunun yaş, cinsiyet, eğitim, hüner, meslek gibi kompozisyonlarında yaşanan değişme eğilimleri"; üçüncüsü ise nüfusun kent mekanının dönüşmesi, büyümesi ve gelişmesiyle girdiği etkileşim, yani "nüfusun mekana dağılımıdır" (s. 15).

İstanbul nüfusunun 1829'da 359.089, 1864'te 490.000-600.000, 1877'de 606.000-720.000, 1884'te 895.000, 1897'de 1.116.000, 1901'de 1.159.000, 1914-1916 arası 1.600.000 olduğu tahmin edilmektedir (Karpat, 2010, s. 214). Çelik'in (1998) Shaw ve Shaw'ın (1977) araştırmasından aldığı nüfus artış rakamları da Karpat'ın tahminlerini az çok tamamlar: "Shaw ve Shaw'ın verilerine göre (1977) 1844'teki nüfus 391.000 iken, 1886 itibarıyla kırk yılda ikiye katlanmanın ötesinde bir artış göstermiştir" (Çelik, 1998, s. 33'de atıfta bulunulduğu gibi). Behar da (2014), yüzyıl başında tahminen 400.000 olan İstanbul nüfusunun, 1885 nüfus sayımında iki katına çıkarak 873.000 kişi olarak ölçüldüğünü belirtmektedir (s. 146).

Behar'a göre (2009) İstanbul'un nüfusundaki bu yükseliş sadece kaba doğum ve ölüm oranlarıyla, yani doğal sebeplerle, ilgili değildir: "İstanbul'un beşeri tarihi kente göçlerin tarihiyle büyük ölçüde örtüşür" (s. 45). İstanbul, 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilişinden itibaren Osmanlı Devleti'nin iskan politikalarının merkezinde yer almış, "Osmanlı toplumunda dikey sosyal hareketliliğin ara duraklarından biri", "kırsal göçün başta gelen istikameti" olmuştur

(Behar, 2014, s. 157). Fethedildiği dönemdeki 50.000 civarındaki nüfusuyla (Karpat, 2010) bir imparatorluk başkenti olmaktan oldukça uzak olan İstanbul'un iskan politikaları kapsamında doldurulması, "meskun ve mamur kılınması" gerekmiştir (Behar, 2009, s. 45). Bu politikalar kapsamında kente yerleştirilen bir çok göçmen, kentin günümüze kadar gelecek nüfus örüntülerini ilk şekillendiren gruplar olmuştur. Anadolu ve Rumeli'nin çok çeşitli yerlerinden getirilen (Müslüman ve gayrimüslim) göçmenler şehre yerleştirilmiştir; bugün hala birçok mahalle ve semtin adı (örneğin Balat, Aksaray) göçmenlerin geldikleri yerleri temsil etmektedir (Behar, 2009).

Hem kitlesel hem de zincirleme göç olgularının İstanbul tarihindeki etkisi, kentsel topoğrafyada ve iktisadi hayatın işleyiş biçiminde ve nihayetinde gündelik hayatın kendisinde belirginleşir. Kente akın eden farklı etnik-dini ve kültürel profilleri olan gruplar, kent mekanında gündelik hayatın tezin giriş kısmında dikkat çekilen çeşitliliğini oluştururken, bir arada yaşamanın ve gündelik hayatı paylaşmanın çatışma ve uzlaşmalarını da beraberlerinde getirmişlerdir. 'İstanbullu' kimliği sürekli yeniden üretilmiş, 'eski İstanbullular ve yeni İstanbullular' arasındaki gerilim kent hayatını şekillendirici bir öğe halini almıştır. Kentin gündelik yaşamına entegre olmaya çalışan 'yeni gelenler', zincirleme göç modelini takip ederek kendilerine hemşerilik ve cemaat dayanışmaları ile yer bulmaya çalışmış (Behar, 2014), "tamamen hemşerilik veya akrabalık ilişkileri üzerine kurulu olan bu zincir şehrin göçmenlere sağlayamadığı yasal veya formel desteklerin yerini almış ve kısa sürede bir dizi enformel ilişki ağına dönüşmüştür" (Behar, 2014, s. 173). Behar (2014) zincirleme göç vesilesiyle aynı köy veya kasabadan İstanbul'a göçerek 'memleketli' dayanışmasıyla iş bulan göçmenlerin yakın meslek gruplarında yoğunlaşmalarına şaşırmamak gerektiğini belirtir (s. 173). İstanbul, Anadolu'nun sağladığı göçmen iş gücünden sonuna kadar yararlanmış, fakat yerleşik İstanbullular, gündelik ve iktisadi faaliyetlerinin sekteye uğramaması için refleksler geliştirmişlerdir. "Shaw ve Shaw'ın verilerine göre (1977) 1885 sayımında İstanbul' nüfusunun % 44.06'sı Müslüman, % 17.48'i Ortodoks Rum, % 17.12'si Ermeni, % 5.08'i Yahudi, % 1.17'si Katolik, % 0.50'si Bulgar, % 0.12's Latin ve % 0.09'u Protestanlardan, geri kalan % 14.74'lük kısmını ise yabancılardan oluşuyordu" (Çelik, 1998, s. 33'te atıfta bulunulduğu gibi).

Tekeli'nin (2009) dikkat çektiği ikinci bileşen olarak kent nüfusunun eğitim ve mesleki formasyon alanında yaşadığı yapılanma, 19. yüzyılın ikinci yarısında eğitim

ve sanayi alanında devlet eliyle ve özel teşebbüs tarafından atılan adımlarla ve kentin iktisadi hayatındaki dönüşümle yakından ilgilidir. Duben ve Behar'ın ifade ettikleri üzere (1998) yüzyılın ilk çeyreğinde kent nüfusunun bürokratik, ticari ve endüstriyel mesleklere mensup kesiminde önemli bir artış yaşanmış, ikinci yarısında ise eğitim ve sanayi alanında yapılan reformlar kentte yeni bir çekim gücü yaratmıştır: "İstanbul'un Avrupa ile giderek yoğunlaşan ticari ilişkileri sadece ücretli emeğin giderek yaygınlaşması sonucunu doğurmakla kalmayıp tüm şehir halkını giderek gelişen para ekonomisinin dinamiklerine tabi kılmıştı. 1880'lerde bu gelişmeler yeni bir ivme kazandı. Bu yıllarda bürokrasinin modernleşip genişlemesi sonucu, şehir halkının büyük kısmı ücretli veya aylık hale geldi" (Duben ve Behar, 1998, s. 16).

Kentteki iktisadi aktivitenin çeşitlenmesi ve farklı hizmet sektörlerinin (finans, kentsel altyapı, ulaşım vb.) oluşması hem memur, hem kalifiye işçi, hem de teknik eleman eksikliğini doğurmuş; bu eksikliğin giderilmesi için modern eğitim kurumlarına önemli roller biçilmiştir. 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumi Nizamnamesiyle, "sıbyan okulu, rüştiye, idadi/sultani, yüksek okullar ve darülfünundan oluşan sistem 1880 yıllarından sonra imparatorluk topraklarında", doğal olarak İstanbul'da da, "yaygınlık kazanmıştır" (Tekeli, 2010, s. 18). İmparatorluk genelinde mesleki eğitim kurumlarının yaygınlaşması, yüzyıllardır lonca teşkilatı bünyesinde gerçekleşen mesleki eğitimin modern sanayi ve hizmet kurumlarının ihtiyaçlarını karşılamadaki yetersizliğine ve kentteki çalışma kültürünün lonca teşkilatındaki çalışma ve iş edinme kültürüyle bağlarının kopmasına bağlanabilir. Kentte, yüzyılın ikinci yarısında kurulan Hasköy Tersanesi (1861), Kuzguncuk Gazhanesi (1865), Telgraf Fabrikası (1869), Dersaadet Tramvay ve Anonim Şirketi (1869), Dersaadet Anonim Su Şirketi (1874), Cibali Tütün Fabrikası (1884), Tersane Elektrik Fabrikası (1888) gibi bir çok işletmenin yanı sıra dokuma ve matbaacılık alanında kurulan yeni işletmelerdeki kalifiye eleman ve işçi ihtiyacı, kent nüfusunun mesleki formasyon alanında yeniden yapılanmasına neden olmuştur. Tanzimat'tan itibaren sanayiye teknik eleman ve memuriyet kadrolarına da yetkin memurların yetiştirilmesi girişimleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında hız kazanmıştır. "Giz'e göre (1968) 1864 yılında kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu, güçlü sanayi kuruluşlarının kurulmasını, bu kuruluşlara kalifiye eleman yetiştirilmesini sağlayacak okulların açılmasını ve bu sayede Osmanlı pazarının rekabet yetisini arttırmayı amaçlamıştır" (Semiz ve Kuş, 2004, s. 275'te atıfta

bulunulduğu gibi). Sanayi mekteplerinin öncülleri kabul edilen Islahhaneler'den yola çıkılarak 1868'de İstanbul'da Mekteb-i Sanayi kurulmuş, 1894'ten sonra okul sayıları artarak öğrenci sayıları da yükselmiştir (Semiz ve Kuş, 2004, s. 275).

Şehrin 1913-1914'te Balkanlardan gelen göçmenler nedeniyle milyonu aşan nüfusu, önce Birinci Dünya Savaşı daha sonra da Cumhuriyetin ilk yıllarındaki mübadeleler nedeniyle hatırı sayılır biçimde azalmıştır: "Türkiye Cumhuriyeti'nin 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında şehir nüfusu 690.000'dir" (Behar, 2009, s. 49).

3.3 19. Yüzyılın İkinci Yarısından İtibaren İstanbul'un İktisadi Panoraması

İstanbul'daki iktisadi faaliyetin geçmişine kısa bir bakış, kentin 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başındaki iktisadi panoramanın oluşturulmasında yardımcı olacaktır. Kentin iktisadi hayatında 19. yüzyıl öncesi ve sonrasında gerçekleşen dönüşümün arka planında devletin yüzyıllardır uyguladığı iktisat politikalarının ve bu politikaların belirlediği üretim ve ticaret alanındaki örgütlenme biçimlerinin kaçınılmaz dönüşümü yatmaktadır. İstanbul imparatorluğun başkenti olarak önemli bir ticaret ve iktisat merkezi olagelmiş, fakat tarihi boyunca iktisadi bir art ülkeye (hinterland) gereksinim duymuş, imparatorluğun kalbinin attığı yer olarak geri kalan topraklar tarafından beslenmek ve desteklenmek durumunda kalmıştır. Bu nedenle Ülgener'in de belittiği gibi (2006) "şehir iktisadından sadece nazari şema manasında bahsedilse bile, onu az çok geniş bir ticaret ve nakliye şebekesiyle ilişki olmaksızın kendi içine kapalı bir iktisadi ünite gibi tetkik edemeyiz" (s. 168). Bu yüzden iç ve dış ticaret de kentin iktisadi hayatının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Üretimin gerçekleşmesi için gereken hammadde temini, kentsel dokusu sürekli değişen ve nüfusu sürekli artan İstanbul gibi bir kent söz konusu olduğunda, yurt içi ve yurt dışı kaynaklardan sağlandığı gibi; tüketime hazır malların girişi de nüfusun ihtiyaçlarına bağlı olarak giderek artmış ve çeşitlenmiştir.

Eldem'e göre (1999) İstanbul, 17. yüzyılda "temelde imparatorluk üretiminin büyük bir kısmını yutan asalak bir devdir" (s. 182). Devletin öncelikli hedefi nüfusu gittikçe artan kentin temel ihtiyaç ve tüketim malları konusundaki taleplerini karşılamak, "buğdaydan ayakkabı derisine, yünlü dokumadan diğer birçok ürüne, hammaddelerin ve mamul ürünlerin akışını düzenlemekti" (Quataert, 2011, ss. 21-22).

Yakın çevresi, şehrin ihtiyaçlarını karşılamakta tamamen yetersiz kaldığı için, devlet, kentin temel mallara olan gereksinimini sürekli bir biçimde karşılayacak bir ticari ağı

kurmak zorundaydı. Haliç üzerindeki bir takım temel iskelelere verilen adlar bu temel işlevleri açık biçimde yansıtır: Un Kapanı, Yemiş İskelesi, Odun Kapısı, vb. Bunların tümü İzmit (odun, meyve), Karadeniz (hububat, odun) ve Mısır (hububat, pirinç, pamuk, kahve) gibi yerlerden şehre gelen gemilerin ve malların-bu malların kent ticaret ağı aracılığıyla son dağıtımından önce-yerleştirilmesine yönelik görevinin somut ifadesidir. Yerel üretim temelde bu malların işlenmesi ve mamul madde haline getirilmesiyle sınırlıydı. Yerel tüketimin ardından ihraç edilecek pek bir şey kalmıyordu. Saraya ve kent nüfusunun üst tabakalarına mahsus lüks mallar söz konusu olduğunda ise bu model daha da geçerliydi (Eldem, 1999, s. 182).

19. yüzyıl öncesi Osmanlı iktisat politikalarına bakıldığında, Genç'e göre (2000) "Osmanlı'da iktisadi fonksiyonların, bürokratik organizasyonda belirli bir organı olmadığı gibi, toplum içinde de, iktisadi olaylar, diğer sosyal ilişki ve kurumların denizinde erimiş halde bulunur ve farklılaşmış belirgin bir nitelik göstermezdi" (s. 46). Osmanlı iktisadi dünya görüşünün özellikle 1500-1800 yılları arasında etkin temel ilkeleri olarak fiskalizm, gelenekçilik ve iaşeciliğe (provizyonism) işaret eden Genç (2000) "devletin iktisadi fonksiyonlar ve bu fonksiyonları görmekle uzmanlaşmış organlar henüz teşekkül etmemesine rağmen" (s. 46), her halükarda var olan Osmanlı iktisadi hayatının, bu ilkeler yardımıyla sınırlı da olsa açıklık kazanabileceğini belirtir. Bu ilkeler, örneğin gelenekçilik ve iaşecilik, iktisadi faaliyetin devletin kontrolü altında işleyebilmesi için bir arada, çoğu zaman birbirlerini güçlendirecek şekilde var olmuşlardır.

İaşecilik (provizyonizm), Osmanlı gündelik hayatında üretim ve tüketim ilişkilerini düzenlemeyi diğer bir deyişle tüketicinin ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan, dolayısıyla geçindirmeci bir yaklaşımla "piyasada mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz malın arzının sağlanması" ilkesidir (Genç, 2000, s. 48). Özellikle ziraat alanında ön plana çıkan iaşecilikle devlet, her yerleşim biriminin beslenme ihtiyacını karşıladığına emin olmak için "malların ilk üreticiden nihai tüketiciye intikal edinceye kadar geçtiği bütün aşamaları kapsayan bir müdahalecilik" (Genç, 2000, s. 48) geliştirmiştir. Çiftçi ve esnafın mülkiyet haklarının ve servet birikimine yol açacak dengesiz üretimin ve satışın devlet tarafından kontrol altına alınmasının gerekçelerinden biri gibi gözüken iaşecilik, gelenekçilik ilkesiyle beraber devletin üretim, tüketim ve satış ağlarını örgütleme, denetleme ve müdahale mekanizmalarını geliştirmesini mümkün kılar. "Sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan

dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hakim olması" (Genç, 2000, s. 50) olarak tanımlanabilecek olan gelenekçilik ilkesi, Osmanlı'nın klasik dönemi boyunca üretim ve tüketime dair zihniyetin belkemiğini oluşturmuştur. Bir başka iktisadi ilke olarak tanımlanan fiskalizm de, gelenekçiliğin 'dengeleri koruma' hedefini içerir. Fiskalizm, "hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir" (Genç, 2000, s. 52).

İstanbul, daha önce Eldem'in de işaret ettiği (1999) emperyal karakteri nedeniyle, "devletin iktisadi politikalarının en iyi ve etkin uygulandığı yer" (Koyuncu, 2008, s. 167) olarak karşımıza çıkar. Kent iktisadi hayatı, devletin iktisadi ilkelerinin bir uygulama alanı olduğu kadar, imparatorluğun geri kalanına nazaran bu uygulamalara en çabuk tepkiyi veren unsur olarak da ilgi çekicidir. Yeni iktisat politikaları ve alınan kararların ilk İstanbul'da yürürlüğe konması, bu kararlara tepkilerin yine ilk olarak İstanbul'da su yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Örneğin, iaşe politikasına göre devletin öncelikli hedefi "ilgili şehrin ihtiyaçları karşılandıktan sonra ordu, saray ve payitahtın mukimlerinin iaşesinin temin edilmesidir" (Koyuncu, 2008, s. 166). Başkent iaşesinin arzu edilen şekilde uygulanması, kentteki iktisadi faaliyetin mümkün olduğunca kontrol altına alınmasını gerektirir.

Eldem (1999) her ne kadar yabancı unsurların İstanbul iktisadi hayatına 18. yüzyılın ortalarından itibaren hakim olmaya başladıklarını ve dolayısıyla Osmanlı pazarının "eşitsiz koşullarda Batı ekonomisine dahil edilmesinin zeminini hazırlayan bir sürecin harekete geçtiğini*"* (s. 206) belirtse de, Karpat'a göre (2010) Osmanlı Devleti "1820'li yıllara dek görece güçlü askeri konumu sayesinde temelinde ekonomik liberalizm düşüncesinin yattığı piyasa ekonomisinin gereklerini yerine getirme yönünde bir baskı hissetmemiştir" (s. 174). Fakat, Osmanlı iktisadi görüşüne uygun olarak tamamen devlet kontrolünde şekil bulan üretim, ticaret ve tüketim denklemi, devletin dış dünyadaki liberal ekonomi politikalarını artık görmezden gelemeyeceği noktada dengesini yitirecek, kritik bir kırılmaya uğrayacaktır.

Quataert (2006) 19. yüzyıldaki Osmanlı iktisadi politikasını dört safhada inceler: Yeniçeri Ocağı'nın kaldırıldığı 1826 senesine kadar olan dönemde himayeci politikalar takip edilerek inhisarlar ve hammaddeler yerli üretimde kullanılmıştır; 1826-1860 yılları arasında mevcut şartlara uyum sağlanmış, dış pazarlara yapılan

açılımla birlikte iç pazarlar bir dereceye kadar serbest bırakılarak ticaret serbestleşmiş; 1860-1908 yılları arası gümrük vergileri arttırılarak yerli imalatçılar korunmaya çalışılmış; Jön Türk ihtilaliyle başlayıp 1914'e uzanan dönemde ise milli iktisat düşüncesi baskın olmuştur (s. 888).

Keyder (2006) İstanbul'un küresel ve yerel arasında deneyimlediği dönüşümü derlediği çalışmasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentlerin, özellikle de ticaret ve finans merkezi olarak öne çıkan liman kentlerinin, kapitalist dünya ekonomisi ile kurdukları zorunlu, ve hatta itaatkar, bağa işaret eder. Keyder'e göre bu kentler, zorunlu olarak çevre ve yarı-çevre rolüne soyunan, "işlevsel bir bütün içinde hiyerarşik olarak sıralanmış bir sistemde" (Akpolat, 2013, s. 29) çoktan merkezileşmiş Avrupa ekonomi ve toplumunun kıyısında küresel ekonominin dayattığı kurallara göre oynamak ve yapılanmak durumunda kalan, bu manada da parçası oldukları idari ve ekonomik yapının geri kalanına nazaran daha 'özerk' bir konumda olan kentlerdir.

Emperyal karakteri, yoğun iktisadi hayatı, kültürel çeşitliliği ile ön plana çıkan, 19. yüzyıl Osmanlı bürokrasi ve diplomasisinin merkezi olan İstanbul da, Keyder'in bahsettiği modelin bir oyuncusu gibi gözükür. İstanbul bu durumda çoktan merkezileşmiş Batı ekonomik modelleri ve finansal işleyiş biçimlerinin periferisinde bulunan, o düzene eklemlenmeye ve kendini de yerel ve küresel değerler arasında tanımlamaya çalışan bir kent profili çizer. Eldem'e göre (1999) 19. yüzyılda İstanbul, "Tanzimat hareketi öncesinde değişim konusunda hala belli bir iç potansiyele sahip olmasına rağmen, aşağı yukarı bu dönemden itibaren artık kontrol edemeyeceği, ancak uyum sağlamak için elinden geleni yaptığı bir sürece sürüklenmiştir" (s. 156).

On dokuzuncu yüzyılda kent içerisindeki iktisadi örgütlenme, bir liman kentiyle bir başkentin özelliklerini kaynaştıran bir yapı arz etmekteydi. Kentsel mekanda farklı grupların birbiriyle etkileştiği alanlardan biri olan iktisadi faaliyet (ticaret, üretim, satış, pazarlama ve tüketim), Eldem'in (1999) işaret ettiği 'ara zeminlerden' birini teşkil etmekteydi. Kentteki iktisadi örgütlenmeye bakıldığında, "Haliç'in girişinde yer alan liman, kendisi hemen hemen hiç yiyecek üretmeyen bu 'gırtlak kentin' *(ville ventre)* ekonomik yaşamında belki de en önemli yeri işgal etmekteydi" (Çelik, 1998, s. 5). İstanbul'un Marmara kıyısındaki iskelelerinin her biri, kente getirilen belli bir mal türünde uzmanlaşmıştı (Yemiş İskelesi, Odun İskelesi gibi); dışarıdan gelen ham ve yarı-işlenmiş maddeyi işleyerek halkın ihtiyaçlarına cevap veren esnaf belli

mahalle ve sokaklara yerleşmişti. Galata İskelesi ise yabancı ülkelerden gelen malların indirildiği ayrı bir ticaret odağıydı. Farklı etnik ve dini kökenli gruplar, kentin ticaret ve finans merkezlerinde yan yana çalışmakta; bu sayede farklı aktörler ticaret ve finans bölgelerinin fiziksel yapısı içinde bir araya gelerek birbirleriyle ilişki kurmaktaydılar. Eldem'e göre (1999) topoğrafyası etnik-dini çizgiler doğrultusunda şekillenen İstanbul'da, kristalleşen cemaatlerin ve sosyal grupların birbirleriyle zorunlu veya gönüllü olarak etkileşime geçtikleri alan iktisadi faaliyetti: Kentin "dini belirlenimli topoğrafya kuralının tek istisnası, özel bir işlevin (genellikle iktisadi / ticari) yerine getirilmesi için farklı din ve kökenlerin kaynaşmasının gerektiği bölgelerdi" (Eldem, 1999, s. 171). Buna göre İstanbullular ikamet ettikleri mahallelerin ihtiyaçlarını karşılamadığı durumlarda mahalle biriminin dışına çıkarak kent iktisadi hayatının bir parçası haline geliyorlar, hareketlilik kazanıyorlardı. Kentteki özellikle erkek nüfusa özgü iş-ev arası hareketlilik yanında, sosyal ve kültürel ihtiyaçların (eğlence, boş zaman geçirme vb.) giderilmesi gerekliliği farklı sosyal grupların hareketliliğini de tetikliyordu: "Nispeten temel ihtiyaçlara daha az hitap eden ve seyrek kullanılan mal ve hizmet sunan merkezler (belli malların satıldığı dükkanlar, çarşılar, hamamlar, mahkemeler, boş vakitlerin değerlendirildiği yerler) daha yüksek düzeyde entegrasyon sağlıyordu" (Eldem, 1999, s. 172).

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bir liman kenti olarak İstanbul, yerli ve yabancı tüccarların yoğun aktivitesine ev sahipliği yapan ticari bölgeleriyle hem Osmanlı toprakları hem de Avrupa ile ticari ilişkilere aracılık eder hale gelmişti. Aktif bir tüccar grubunun ilişkilendiği devlet yetkilileri, esnaf loncaları ve yetkilileri, yabancı ve Osmanlı tebeasından olan gayrimüslim tercüman ve aracılar, sarraflar ve faizciler kentteki iktisadi hareketliliğin bir bölümünü oluşturuyordu. Galata Limanı'na olan yakınlığı nedeniyle Galata ve Karaköy "borsa, banka ve acenta merkezleri, tercüme büroları, ticarethaneler, depo vb. türde yapıların yoğunlaştığı" (Akın, 2011, s. 221) önemli bir faaliyet bölgesiydi. Esnaf teşkilatları ve bu teşkilatların üretim ve ticaretinin devamını sağlayan ham madde sağlayıcılar, aracılar, üretim merkezleri ve atölyeler, satış alanları başka bir iktisadi faaliyet odağıydı. Kent seyyar ürün ve hizmet satışından aile aktivitesine dayalı ev eksenli üretime, küçük ölçekli atölye üretiminden sanayi kuruluşlarına kadar uzanan bir üretim çeşitliliğine ev sahipliği yapıyordu. Kent içerisindeki üretim mekanizmaları

liman kenti olma kimliğiyle birleşince, ortaya ticaretin yoğunlaştığı ve dolayısıyla paranın hızla el değiştirdiği kozmopolit bir finans merkezi çıkıyordu. Kentteki yoğun iktisadi aktivite kent sakinlerinin yaşamlarını kazanmak ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere dahil oldukları idari ve ekonomik yapılanmaları da etkiliyordu.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, "yeni devlet kurumlarının ve bürokrasinin oluşmasına paralel biçimde kent merkezi büyümüş, işlevler çeşitlenmiş, modern kesimlerle geleneksel kesimler farklılaşmıştı" (Tekeli, 2009, s. 21). Bu dönem, Osmanlı iktisadi hayatının varlığını sürdüre geldiği geleneksel mekanlar (kapalıçarşılar, bedestenler, çarşılar, hanlar vb.) ile Avrupa ile artan ticari ilişkiler sayesinde kurulan modern çalışma mekanlarının (bankalar, sigorta şirketleri, temsil ofisleri ve büroların bulunduğu iş hanları, oteller, postane ve antrepolar) bir arada var olmayı öğrendiği bir zaman dilimidir.

Kentte toplu taşıma ve ulaşım sistemi genişleyip çeşitlendikçe, iktisadi faaliyetin yoğunlaştığı farklı karakterdeki bir çok bölge birbirine bağlanmaya başlamış; mevcut üretim ve ticaret yapılarının etrafındaki örgütlenmeler ve örgütlenmelerde faaliyet gösteren aktörlerin birbirleriyle ilişkilenme biçimleri de değişmeye başlamıştır. Eldem'e göre (1999), tarihi yarımada iktisadi olarak yaşamını sürdürse de "imparatorluğun iktisadi kaderini kontrol eden belli başlı ağlara ve araçlara erişim açsından marjinallleşmekten kurtulamamış" (s. 227), Batı tarzı pasajları, Bon Marche mağazaları ve çok katlı iş hanlarıyla ön plana çıkan Galata'nın yörüngesine girmiştir (s. 227). Bu dönemde "Haliç'in iki yakasındaki farklı karakterde ticaret bölgelerinin bir köprüyle bağlanmasıyla, Eminönü-Galata arasında gelişmeyi etkileyen önemli bir aks oluşturulmuş" (Akın, 2011, s. 24), bu köprü iki taraf arasındaki "ticari ve mali gücün transferini doğrulamıştır" (Eldem, 1999, s. 227). Tarihi yarımada, Karaköy, Galata ve Pera aksında hızla devam eden yoğun inşaat faaliyeti, iktisadi faaliyeti mümkün kılan yapıların hem çeşitlenmesine, hem de farklı karakterdeki üretim ve ticaret yapılarının bir arada var olmasına imkan tanımıştır.

4 EŞYA ALT-PANORAMASI: ÜRETİM, TİCARET, SERGİLEME, SATIŞ VE TAMİR

Demografik, kentsel ve iktisadi panoramaların birlikte oluşturdukları genel görünüm içerisinde eşya İstanbul gündelik hayatında hangi kanallar yoluyla dolaşıma girmiş, nasıl bir varlık göstermiştir? Bu bölümde öncelikle dönemin imalat ve ticaret sektörü üzerine yapılan çalışmalardan yararlanılarak İstanbul'a özel bir 'eşya panoraması' belirlemek hedeflenmiş, genel olarak Şark Ticaret Yıllıkları olarak anılan ticaret rehberlerinin incelenmesiyle bu panoramanın genişletilmesine çalışılmıştır. Farklı üretim kipleri üzerinden eşya üretim ve ticaretine bakarak bir bütüne ulaşmak amaçlansa da, eksiksiz bir panorama çıkartmak pek mümkün gözükmemektedir. Lüks ve yarı lüks kalemler hakkında bizlere ulaşan belgelerin, gündelik mallar hakkında ulaşan belgelere kıyasla daha çok olması (Faroqhi, 2011) ve İstanbul imalat sektöründe fabrikalardan daha baskın bir rol oynayan küçük işletmeler hakkında -fabrikalara nazaran- daha az şey biliyor olmamız (Quataert, 2011, s. 97) da eksiksiz bir panoramanın oluşturulmasında engel teşkil etmektedir.

Eşya üretim panoraması oluşturulmadan önce, Osmanlı imalat sektörünün 19. yüzyılda İngiliz Sanayi Devrimi'nin etkileri ve dünya ekonomisine uyum süreci karşısındaki seyri konusundaki farklı görüşlere yer verilecek, başkentin Osmanlı imalat sektöründeki yeri üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

4.1 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Osmanlı İmalat Sektörü

Ökçün (1997) Osmanlı Devleti tarafından 1913-1915 yılları arasında yapılan sayım sonucu 1917 yılında yayınlanan 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki'ni derlediği çalışmasının önsözünde, imparatorluğun son dönemlerinde imalat sektörünün, tarımsal üretim dışındaki alanlarda, eş zamanlı olarak dört farklı düzeyde gerçekleştiğini dile getirmektedir. Ökçün'ün (1997) çizdiği bu üretim manzarası, Osmanlı sanayisinin çok parçalı yapısına dikkat çekmektedir. Buna göre üretimin büyük bir kısmı hala, sahip oldukları düşük teknolojili el aletleri ve tezgahlarla bizzat kendileri çalışarak veya az sayıda işçi çalıştırarak yerli ve yerel pazar için mal üreten küçük üreticiler tarafından gerçekleştirilmekte; özellikle dokumacılık, halıcılık ve

dikiş gibi tekstil alanlarında devam eden ev eksenli üretim de bu kategoriye dahil bulunmaktadır (Ökçün, 1997). Ökçün (1997), ikinci bir üretim kipi olarak "ticaret sermayesinin küçük üreticiler tarafından yapılan üretimi kontrolü altına almak suretiyle yavaş yavaş sanayi sermayesi haline dönüşmesinde ilk aşama olarak nitelendirilen" ve "Batı'da 'putting-out system veya Verlag system olarak adlandırılan" (s. ix) parça başına üretim sistemine dikkat çekmektedir:

Osmanlı uygulamasına göre, bu sistemde tüccar bir müteahhide ham maddeleri ve parça başına hesaplanan imalat ücretini verir, müteahhit de genellikle evlerinde çalışan işçilere bu malzemeyi dağıtır ve imalatı gerçekleştirdikten sonra mamul eşyayı toplayarak tüccara teslim eder. Osmanlı ülkesinde özellikle büyük şehirlerde, halıcılık, kunduracılık, elbise, kravat, gömlek, şapka ve şemsiye imalatı gibi alanlarda parça başına iş gördürme sistemi oldukça yaygındır. (Ökçün, 1997, s. ix)

Parça başına üretimin yanı sıra, "imalathane sisteminin de Osmanlı topraklarındaki yaygın bir üretim biçimi olduğu görülmektedir" (Ökçün, 1997, s. ix). Büyük ticarethanelerin kendi özel atölyelerinde gerçekleştirdikleri bu üretim biçiminde, küçük imalathanelerin aksine sayıları 60'ı bulan işçi çalıştırılmakta, hatırı sayılır bir üretim kapasitesine ulaşılmaktaydı (Ökçün, 1997). Loncalar dışında kalan örgütlenmemiş işgücünü kullanan bu üretim biçimi, lonca sistemi dışında da canlı bir üretim senaryosunun mümkün olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Ökçün'ün (1997) son olarak dikkat çektiği diğer bir üretim biçimi, üretimin buhar gücüyle ve modern makinelerle gerçekleştirildiği, gerek devlet gerekse özel girişimciler tarafından kurulan fabrikalar bünyesinde yapılan üretimdir. Fabrikalar bünyesinde yapılan üretim her ne kadar imparatorluk bünyesinde yapılan üretimin ancak küçük bir kısmını oluştursa da (Quataert, 2006), devlet ve ordunun ihtiyaçlarını karşılama konusunda devlet nazarında özel bir konumu olmuştur.

Ökçün'ün (1997) imparatorluğun son dönemlerinde Osmanlı topraklarında mevcut olan üretim biçimleri arasında özellikle değinmediği fakat küçük üreticiler sınıfına dahil edebileceğimiz üretim sistemi, Osmanlı'da imalat denildiğinde ilk aklımıza gelen, her türlü mamul ve yarı-mamulün üretimini yüzyıllar boyunca gerçekleştirmiş olan esnaf birlikleri, yani loncalardır. Büyük bir kısmı Osmanlı'nın kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme sürecinde dağılmış olsa da, bazı sektörlerdeki loncalar 19. yüzyılın sonralarında hala faaliyet göstermekteydiler: "Devlet 1887 yılında imalat

vergisi oranlarını değerlendirirken, 287 İstanbul loncası için eski ve yeni vergilerin listesini çıkarmıştır" (Quataert, 2011, s. 99).

Ergin (1995) Mecelle-i Umur-ı Belediyye isimli eserinde esnafı, "şehirlerde mukim avam takımına" mensup "sanayi ve ticaret ile geçinen sınıf" (s. 492) olarak tanımlar. Osmanlı toplumunda, özellikle kentlerde ama hem merkezde hem de taşrada, hem saray ve ordunun hem de her seviyedeki sosyal sınıfın gündelik ve lüks tüketim ve hizmet ihtiyacını karşılayan, hem tüketim mallarının başlıca sağlayıcısı hem de hizmet sektörünün ana aktörü olan esnaf teşkilatı, üretim alanında "en örgütlü sivil kesim" (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999, s.13) olarak karşımıza çıkar: "Hammaddelerin arz ve talebini tanzim eden bir mekanizma olarak işleyen lonca sistemi" (Önsoy, 1988, s.3) bünyesinde her türlü hammaddenin yarı-mamul ve mamule dönüşmesinde, farklı alanlarda ve seviyelerde uzmanlaşarak örgütlenen esnaf, yüzyıllar boyunca Osmanlı imalat kültürünün bel kemiği, 19. yüzyılda girdiği çözülme sürecine kadar da kentlerin sosyal yaşamında sivil tabanın nabzı olarak kalmıştır.

Osmanlı'daki kökenleri 15. yüzyıla dayanan Osmanlı esnaf birlikleri en parlak dönemini 18. yüzyılda yaşamıştır. Esnaf birlikleri, kentlerin iktisadi yaşamında hammadde sağlayıcı ve işleyici, üretici, tamirci, perakendeci, toptancı ve hizmet sağlayıcılar olarak ön plana çıkmışlardır. Hammadde (deri, ahşap, kumaş vb.), hammaddeyi işleme biçimi (tabaklama, tel çekme vb.), üretim biçimi (dikiş, döküm, kalıplama, doğrama vb.) ve satış biçimi (toptan veya perakende) bazında sınırları katı bir biçimde çizilerek birbirinden ayrılan, farklı alanlarda uzmanlaşmış olan esnaf, "kendilerine kolektif davranış biçimi sağlayan ve onları hem pazarda, hem de devletle ve yerel yönetimlerle ilişkilerinde temsil eden, sıkı kontrol altındaki hiyerarşik hatlar boyunca örgütlenmişti" (Eldem, 1999, s. 181). Loncalar, katı hiyerarşik yapılarının sürdürülebilirliğini mümkün kılan kefillik yoluyla kontrol, dayanışma, geleneğe ve denetlemeye dayalı eğitim sistemi vasıtasıyla farklı uzmanlık alanlarında kalite ve standardı denetlemeyi sağlamış; Eldem'in (1999) bahsettiği "hiyerarşik hatlar" (s. 181) vasıtasıyla hem lonca içi dengeleri korumayı hem de devletin farklı kademeleriyle olan ilişkilerinde savunma ve talep hatları oluşturmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda esnaf birlikleri, devletin iktisat politikalarının çoğunlukla gölgesinde, çoğu zaman devletin talep ve dayatmalarına boyun eğen, zaman zaman da bu politikaların doğurduğu sonuçlara karşı çıkarak "taban siyaseti üretebilen" (Faroqhi, 2011, s. 31) hem sosyal hem de iktisadi bir sınıf

olmuştur. Ayrıca fütüvvet ve ahilik geleneğine bağlı kalmalarıyla ahlak kurallarını (sahtekarlık yapmama, hammaddeden çalmama, haksız kar elde etmeme gibi) dinin yol göstericiliğinde birleştiren loncalar, toplumun çoğunlukla Müslüman kesimine hitap eden baskın bir etnik-dini zihniyet de yaratmıştır. Loncalar, genellikle Müslüman esnafın örgütlendiği birlikler olarak bilinse de, gayrimüslim esnafın da lonca sisteminin bir parçası olduğu bilinmektedir. Ergin'e göre (1995), esnaf örgütlenmelerinde etnik-dini çizgilerin baskın olmadığı daha erken dönemlerde, gayrimüslim ve Müslüman esnaf bir arada faaliyet göstermiş, esnaf arasında yaşanan rekabet ve loncaların idari işleyişlerindeki pürüzler nedeniyle Müslüman ve gayrimüslim loncaları zamanla birbirlerinden ayrılmıştır. Faroqhi (2011), loncalar bünyesinde dinler arası rekabetin daha erken dönemlerde mevcut olmamakla birlikte lonca üyelerinin dini ayrışmasının 18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarında fakat değişik zamanlarda gerçekleştiğini, bu ayrışmanın "19. yüzyılın teknik gelişmeleri nedeniyle eski konumunu kaybeden zanaatlarda da görüldüğünü" (s. 58) ifade etmektedir.

Behar'a göre (2014) "Osmanlı'da işçi sınıfı ve sanayileşmenin başlangıç evreleri hakkındaki tarih araştırmaları çoğunlukla esnaf örgütlerinin yapısı, bu örgütlerin işgücü piyasasında oynadıkları sınırlayıcı ve tekelci rol ve zamanla bu loncaların ortadan kalkması gibi konularda yoğunlaşmıştır" (s. 190). Esnafın etnik-dini temelli gruplaşması, belli etnik-dini grupların belli faaliyet alanlarına hakim olmaları, diğer bir deyişle "emeğin etnik belirlenimli bölünüşü" (Kırlı, 2001, s. 125) bu araştırmalarda baskın bir tema olarak karşımıza çıkar. Kırlı'nın dile getirdiği gibi (2001) Müslüman kesimin genellikle tarım ve mütevazı üretim faaliyetleriyle, gayrimüslim kesimin ise çoğunlukla ticaret ile uğraştığı görüşü Osmanlı'daki ana iş gücünü oluşturan esnaf ve çıraklarının profilini doğru bir şekilde temsil etmekten uzaktır. Kırlı'nın (2001) 19. yüzyıl başlarında İstanbul'un Haliç (özellikle Eyüp ve Hasköy bölgeleri) ve Boğaz'ın batı kıyılarında bulunan 1,859 adet, dükkan, atölye, işyeri ve bahçeyi kapsayan bir esnaf sayımına dayanarak gösterdiği gibi, etnik işbölümü bir çok alanda sanıldığından daha önemsiz bir temadır: İşyerlerinin sahipleri, çırakları, çalışan sayıları, faaliyet alanları üzerine detaylı bilgiler veren bu sayıma göre (Kırlı, 2001) "Müslüman ve gayrimüslim esnaf hem ticari hem de üretim bazlı faaliyetlerde bulunmakta" (s. 129), "az sayıda kişinin çalıştığı işyerlerinde usta ve çırakların aynı dine mensup olduğu" (s. 131) görülürken, "beş

veya altıdan çok kişinin çalıştığı işyerlerinde çalışan arasında etnik ve dini bir bölünmenin geçerli olmadığı" (s. 132) görülmektedir. Behar da (2014) esnaf birliklerinin geçirgenliği kontrol etmeye hizmet eden katı hiyerarşilerinin kentteki iktisadi hareketliliği kısıtladığı görüşüne karşı çıkmakta, Suriçi İstanbulu'nun periferisinde, Samatya ve Langa semtleri arasında küçük bir mahalle olan Kasap İlyas Mahallesi'ndeki esnaf faaliyetlerinden yola çıkarak İstanbul'daki işgücünün lonca ve esnaf örgütleri hakkında şimdiye kadar yapılan araştırmaların çizdiği tablodaki kadar katı olmadığını, "muhtemelen aynı iş sahasının örgütlü ve örgüt dışı kesimleri arasında sanıldığından daha büyük bir geçirgenlik" olduğunu (s. 190) savunmaktadır.

İstanbul'daki esnaf birlikleri, siyasi otoriteye olan yakınlıkları, devlet yetkililerileriyle olan doğrudan ilişkileri nedeniyle devletin iktisadi politikalarının sonuçlarını en hızlı ve şiddetli biçimde hisseden kesim olmuştur. İstanbul esnaf ve zanaatkar örgütlenmesi bağlamında önemli bir zenginlik ve çeşitlilik barındırmış, Eldem'e göre (1999) "eğer lonca sistemi bir olgunlaşma noktasına varmışsa, bu muhtemelen imparatorluğun başkentinde olmuştur" (s. 180). Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı seyahatnamesinde (2014) sıraladığı esnaf gruplarına bakıldığında, İstanbul nüfusunun, neredeyse "bütün ahalinin" (Ergin, 1995, s. 478) farklı meslek grupları altında örgütlendiği, "şehrin lonca kurumunu, yaklaşık 260.000 adamı istihdam eden ve sayısı 1.109'dan az olmayan farklı esnafın oluşturduğu" (Eldem, 1999, s. 181) ve Evliya'nın bu esnafı "kapitalizm öncesi kent yapısının tüm önemli iktisadi etkinliklerini kusursuz bir biçimde kapsayan" (Eldem, 1999, s. 181). kırk yedi grup lonca altında topladığı görülür. Bu gruplar altında toplanan esnafın hizmet (sağlık, eğlence, yemek vb.), ticaret (Akdeniz sahili ve Mısır tüccarları gibi) ve farklı mal ve ürünün üretimin farklı aşamalarıyla uğraştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, farklı loncaların da kendi içerisinde ileri derecede uzmanlaşmış ve uzmanlık alanlarının sınırları net bir şekilde belirlenmiş alt şubelere ayrıldığı görülmektedir. Hammaddesi ortak olan aynı aileye mensup ürünlerin üretim süreçlerinin farklı aşamalarında uzmanlaşan bu alt şubeler, ürün ya da hizmetin yerine ulaşmasına giden yolda zincirler oluşturmuşlar, aynı zamanda birbirlerinin de hizmet sağlayıcıları olmuşlardır. Bir ürünün hammadde olma aşamasından yarı-mamul ve mamul durumuna gelene kadarki aşamalarının hemen her biri farklı esnaf gruplarının uzmanlık alanlarını oluşturmuş, örneğin derici esnafı "celepler, sığır

kasapları, koyun kasapları; ham deriyi işleyen debbağlar ve bundan mamul madde yapan saraçlar, kavaflar, kolancılar, deri tulumcular, yularcılar, kamçıcılar, meşinci ve sahtiyancılar, ciltçiler" gibi farklı faaliyet alanlarında (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999, s. 21) uzmanlaşmıştır. Quataert'e göre (2006) 19. yüzyıl başlarında bir çok lonca "imal edilen mallara göre hem yatay hem de dikey şekilde küçük gruplara ayrılmıştı" (s. 1007):

Mesela ayrı ayrı loncalar çeşit tip (ve bazen çeşit renkli) pamuk, yün ve ipekli kumaşlar ile iplik ve ibrişim imal ediyorlardı. Ayakkabı tabanları imal edenlerin loncası ayrı, ayakkabı yününü yapanlarınki de ayrıydı. Bazen çeşitli ipekli mensucat gibi birbirine benzer mal imal eden veya hamallar gibi benzer hizmetlerde bulunan loncalar, bir çok loncaları ihtiva eden daha büyük teşkilatlara mensuptular. Fakat aynı malı imal etmek veya aynı hizmette bulunmalarına rağmen, şehirlerde loncaları ayrıydı. Bu tür bölünme nakliyat hizmetleri ve perakende loncalarının karakteristiğiydi (Quataert, 2006, s. 1007).

Evliya'nın yaptığı gruplamalara göre (2014), hem gündelik hem de lüks eşyanın üretim, satış ve tamir süreçlerine dahil olan esnaf grupları ve alt-grupları (bir kısmı Evliya'nın deyimiyle yamak esnaf olmak üzere) aşağıdaki gibi bir çeşitlilik arz eder:

- Çilingir demircileri ser-çeşmesi esnafı (500 dükkan, 1000 nefer): Makasçılar (30 dükkan, 100 nefer), iğneciler (55 dükkan, 200 nefer), demir çekenler (15 dükkan, 40 nefer), demir tel çekenler (40 dükkan, 200 nefer);
- Kazancıbaşı esnafı (900 dükkan, 4000 nefer): Cam ve kristal tasçılar (15 dükkan, 105 nefer), bakır sızırıcılar yani eriticiler (4 işyeri, 65 nefer), kazan tacirleri (300 dükkan, 105 nefer), kalaycılar (106 dükkan, 500 nefer);
- Zergeran (kuyumcubaşı) esnafı (3000 dükkan, 5000 nefer): Cevahir bezirgan (600 nefer), incici (40 dükkan, 100 nefer), cevahir kuyumcuları (100 dükkan, 155 nefer), saatçiler (45 dükkan, 1000 nefer), kuyumcu kalcıları yani gümüş eriticiler (40 dükkan, 200 nefer), gümüşhaneciler (40 işyeri, 105 nefer), elmas tıraşçıları yani hakkakları (7 işyeri, 45 nefer), cevher-satıcılar (70 dükkan, 103 nefer), hakkaklar (30 dükkan, 103 nefer), kuyumcu kalemkarları (300 dükkan, 400 nefer), sırmakeşler, demir tel çekenler (80 dükkan, 105 nefer), potacılar (10 dükkan, 20 nefer), boracılar (3 dükkan, 10 nefer), sarı pirinç borucular (1 dükkan, 1 nefer), divitçiler (19 dükkan, 40 nefer), tenekeciler (300 dükkan, 305 nefer), bıçak kıncıları (105 dükkan, 200 nefer);
- Dökmecibaşı esnafı (1000 dükkan, 1300 nefer): Dökmeciler, kalay düğmeciler (150 dükkan, 200 nefer);
- Hayyatlar (terziler) esnafı (3000 dükkan, 5000 nefer): Dolamacı terzileri (.....), kapamacılar yani kapama elbiseciler (300 dükkan, 500 nefer), pamuk hallaççıları (104

dükkan, 300 nefer), kadın takyacıları (55 dükkan, 300 nefer), kavukçular (105 dükkan, 400 nefer), kellepuşçular (105 dükkan, 305 nefer), yorgancılar (105 dükkan, 400 nefer), gömlekçiler (300 dükkan, 400 nefer), tülbentçiler (100 dükkan, 500 nefer), yağlıkçılar (60 dükkan, 100 nefer), örücüler (10 dükkan, 35 nefer), çuka ve kumaş parçacıları (45 dükkan, 105 nefer), iplikçiler (255 dükkan, 500 nefer), gazzazlar (300 dükkan, 800 nefer), Yahudi ibrişimcileri (100 dükkan, 200 nefer), ipek düğmecileri (50 dükkan, 600 nefer);

- Kürkçüler esnafı (500 dükkan, 1000 nefer): Samur kalpakçıları (80 dükkan, 105 nefer), samur bezirganları (1000 nefer), kuş ve başka hayvan avcıları (200 nefer), parsçıbaşılar (55 nefer), arslancılar kethüdası (.....);
- Ahiler (Debbağlar) esnafı (700 işyeri, 3000 nefer): Sağrıcılar (12 dükkan, 100 nefer), güdericiler (80 işyeri, 300 nefer), tirşeciler (26 işyeri, 105 nefer), keçeciler (400 işyeri, 1005 nefer), tülbent börkçüleri (40 dükkan, 1000 nefer), Yeniçeri keçecileri (10 dükkan, 60 nefer), mutafçılar (300 dükkan, 1000 nefer), mutaf tacirleri (50 dükkan, 80 nefer), debbağ tacirleri (50 dükkan, 100 nefer), parça tacirleri (10 dükkan, 15 nefer);
- 'Aziz ve Makbul' saraçlar esnafı (1084 dükkan, 5000 nefer): Kaltakçılar yani eyerciler (100 dükkan, 300 nefer), tirkeşçiler yani ok kabı üreticileri (30 dükkan, 60 nefer), gedeleççileri yani ok kılıfı üreticileri (7 dükkan, 13 nefer), tegelticiler (49 dükkan, 105 nefer), saraç meşkçileri (50 dükkan, 105 nefer), debbeciler yani yağ kapçıları (40 dükkan, 105 nefer), sofracılar (50 dükkan, 300 nefer), sepet sandıkçılar (305 dükkan, 105 nefer), kamçıcılar (12 dükkan, 25 nefer), semerciler (50 dükkan, 1005 nefer);
- Pabuççu (Ayakkabı dikicileri) esnafı (3400 işyeri, 4000 nefer + 8000 silahlı pabuççu bekarı)
- Paşmakçı kavaflar (pabuç, çizme, paşmak, yemeni, terlik satıcıları) esnafı (1000 dükkan, 1004 nefer): Paşmakçıbaşılar (70 dükkan, 170 nefer), dikici attarları (80 dükkan, 100 nefer), çizmeciler (100 dükkan, 500 nefer), iç edikçiler (80 dükkan, 200 nefer), mestçiler (100 dükkan, 500 nefer), terlikçiler (200 dükkan, 400 nefer), pabuç tamircileri (105 mekan, 105 nefer), kavaf dellalları (500 nefer);
- Attarlar esnafı (3500 dükkan): Fincancılar (6 dükkan, 15 nefer), fincan tamircileri (10 dükkan, 20 nefer), çömlekçiler (300 dükkan, 500 nefer), çömlekçi işyerleri esnafı (300 dükkan, 400 nefer), şişeciler (4 işyeri, 105 nefer), şişeci tacirleri esnafı (200 dükkan, 300 nefer), eyvaycı yani çiniciler esnafı (100 dükkan, 300 nefer), tekneci tacirleri esnafı (100 dükkan, 102 nefer);
- Cihan nakkaşları esnafı (nakkaşbaşı işyeri 1, başka yerlerde 100 dükkan): Altın döğücüler (55 dükkan, 70 nefer), altın yaldızcılar (40 dükkan, 105 nefer), ciltçiler (100 dükkan, 300 nefer), mukavva kubur ve divitçiler (55 dükkan, 105 nefer), oymacılar (9 dükkan, 20 nefer), yastık basmacılar (15 dükkan, 55 nefer), çit basmacıları (25 dükkan, 100 nefer) sırma nakışçıları (20 dükkan, 25 nefer), yağlıkçı nakkaşları (20 dükkan, 25 nefer);

- Eski bedesten esnafı (600 dükkan, 2000 dolap): İç bedesten dellalları (40 nefer), dış bedesten dellalları (300 nefer), çukacılar (100 dükan, 107 nefer), atlasçılar (105 dükkan, 300 nefer), dibacılar (106 dükkan 25 nefer), kadifeciler (70 dükkan, 200 nefer), sereng ve kadife yastıkçıları (100 dükkan, 400 nefer), daracılar (200 dükkan, 500 nefer), ipek hil'atçılar (5 dükkan, 105 nefer), muhattemciler (17 dükkan, 40 nefer), Tire ve Şam alacacıları (70 dükkan, 100 nefer), peştemalcılar (1 dükkan, 400 nefer), bezciler (500 dükkan, 600 nefer), bezci tacirleri (700 dükkan, 1000 nefer), haliçeciler (40 dükkan, 111 nefer), abacılar (300 dükkan, 700 nefer), sofçular (90 dükkan, 400 nefer);
- Yeni bedesten cemaati esnafı (600 dolap, 1000 nefer): Yeni bedesten dellalları, dış bedesten dellalları, aynacılar (90 dükkan, 105 nefer), boyacılar (500 dükkan, 800 nefer), boyacı tokmakçıları (100 dükkan, 700 nefer), Galata bedesteni esnafı (100 dolap, 200 nefer);
- Doğramacılar esnafı (100 nefer): Sadefkarcılar (100 dükkan, 500 nefer), çıkrıkçılar (500 dükkan, 1005 nefer), kaşıkçılar (300 dükkan, 1000 nefer), kutucular (100 dükkan, 1000 nefer), varilciler (80 dükkan, 105 nefer), nalıncılar (13 dükkan, 106 nefer), zer-desteciler (8 dükkan, 25 nefer);
- Mimar marangozları esnafı: Marangozlar (4000 nefer), camcılar (71 dükkan, 105 nefer), Eyüp oyuncakçıları (100 dükkan, 105 nefer), sandıkçılar (55 dükkan, 80 nefer), iskemleciler (40 dükkan), gergefçiler (6 dükkan, 20 nefer), bıçkıcılar. (Evliya Çelebi, 2014, ss. 570-629).

Evliya Çelebi'nin verdiği rakamların şehrin o dönemdeki nüfusuna oranlandığında şişirilmiş olduğu ve bu nedenle ihtiyatla yaklaşılması gerektiği çoğunlukla düşünülse de Evliya'nın İstanbul'un iktisadi hayatına dair çizdiği manzara birçok araştırmacı tarafından gerçekçi kabul edilmekte, bu nedenle de İstanbul esnafı üzerine yapılan araştırmalarda başat kaynak olarak kullanılmaktadır.

Faroqhi'ye göre (2011) "padişahın uyrukları genelde dünya pazarı için değil, iç tüketim için imalat yapıyorlardı; ama gene de imparatorluk üç kıtaya yayıldığı için çoğu zaman uzun mesafe ticareti söz konusuydu" (s. 38). 19. Yüzyılın başında "yerli üretim, pahalı yünlü kumaşlar, kağıt ve cam ürünleri gibi belirli istisnalar dışında, Anadolu ve İmparatorluk nüfusunun talebini karşılayabiliyordu" (Pamuk, 2014, s. 140). Fakat "ulaşım kolaylıkları nedeniyle ilk aşamada İstanbul ve Anadolu'nun kıyı bölgeleri" (Pamuk, 2014, s. 140), demiryollarının yaygınlaşmasıyla beraber de iç bölgelerde "mesafelerin himaye ettiği bazı zanaatkarlar" (Quataert, 2006, s. 934), mamul malların ithalatı karşısında zamanla korunaksız kalmıştı. Loncaların daha çok mahalli ihtiyaçları karşıladıkları büyük oranda geçerli olsa da, Faroqhi (2011) lonca üyelerinin ürettiği malların yurt dışı pazarlarında sanıldığından daha çok satış noktası

olduğunu ve bu nedenle de uluslararası ticarette de faal olabildiklerini düşünmektedir.

Ergin'in (1995) Mecelle-i Umur-ı Belediyye'nin dördüncü cildinde aktardığı esnaf faaliyeti üzerine yayınlanmış nizamname ve kararnameler 19. yüzyılın ikinci yarısında faal olan, hem ticaret hem de üretimle uğraşan esnaf hakkında fikir vermektedir. Bu belgelerden bir tanesi, 1304 (1886/1887), 1314 (1896/1897) ve 1316 (1898/1899) tarihlerinde yenilerek yayınlanan ve Dersaadet ve Bilad-ı Selase sınırları içerisinde "icra-yı sanat ve ticaret eden" (Ergin, 1995, s. 1920) esnafı farklı sınıf ve derecelerine göre vergilendiren Esnaf Vergisi Tarifesidir. Ergin (1995), bu tarihlerden önce de esnaf faaliyetine dair yayınlanan tarifeler olduğunu dile getirmekte; örneğin 1294 senesi (1877/1878) Devlet Salnamesi'nin üç yüz on sekizinci sayfasında "Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de kethüda-yı mahsusları bulunan yapıcı, satıcı, işleyici bi'l-cümle esnafın tertib-i hece üzre sınıfları esamisini mübeyyin cetveldir' sernamesi altında 239 nev' esnaf ismi beyan olunmaktadır" (Ergin, 1995, ss. 1920-1921). Ergin (1995) zaman geçtikçe ve ihtiyaçlar çeşitlendikçe esnaf çeşitliliğinin seneden seneye arttığını dile getirmekte, 1877/1878 senesi salnamesinde sıralanan 239 çeşit esnafa, aynen aktardığı 1319 (1901/1902) tarihli Esnaf Vergisi Tarifesinde 46 çeşit esnafın daha eklenerek 287 çeşit esnafa ulaştığını belirtmektedir (s. 1921). Quataert'e göre (2006), 287 rakamı, ayrı ayrı loncalardan ziyade "muhtemelen birleşme derecesi ilerlemiş olan loncaları" (s. 1007) göstermektedir: Özellikle 1860'larda benzer mallar veya hizmetler üreten fakat zayıflamış olan loncalar arasında genel bir eğilim haline gelen 'birleşme', "özellikle kumaşçı, kemhacı, çatmacı" esnaf loncaları arasında gerçekleşmiş fakat bunlarla sınırlı kalmamış, bir çok lonca birleşme yoluyla verimliliği ve malların satışını arttırmak üzere ürün çeşitliliğini arttırmıştır" (Quataert, 2006, s. 1007).

1887 vergi listesinde bazı esnaf alt sınıflara ayrılarak (gezginci, desgahdarlar, beher dükkan vb.), çoğu esnaf ise usta, kalfa ve çırak olarak derecelendirilerek vergilendirilmiştir. Listelenen, gündelik ve lüks eşyanın üretim ve ticaretinde faaliyet gösteren vergi yükümlüsü esnaf (Ergin, 1995, ss. 1924-1952) şu şekilde gruplanabilir:

- Tekstil sektörüne malzeme, yarı-işlenmiş mamul, kumaş ve ürün sağlayan üretici ve tüccar esnaf: İp bükücü esnaf (beher çerh /çark, kalfa, çırak); ip haffafı (Beher dükkan, kalfa, çırak); bürümcük bükücü esnafı (usta, kalfa, çırak); peştemal ve

havlu satıcı esnaf (dükkan ustaları: birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf, usta, kalfa, çırak); Yenikapı ve Ahmediye basmahaneleri (beher oda, kalfa, çırak); Üsküdar basmahaneleri (beher oda, kalfa, çırak); ressam basmacı esnafı (usta, kalfa, çırak); Kırkçeşme ve Ahmediye peştemalci esnafı (usta, kalfa, çırak); iplik ve elbise vesaire boyacı esnafı (birinci sınıf kebir boyahaneler, ikinci sınıf / fırça ile elbise boyayanlar, üçüncü sınıf / fes boyayıcı ve makinesi, kalfa, çırak); tuhafiyeci esnafı (birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf, gezginci, kalfa, çırak); tüccar-ı karaca kuşak (dükkancı, gezginci); Çarşamba ve Eyüp çulha esnafı (usta, kalfa, çırak); umum hallaç esnafı; sof tüccarı; dülbendçi ve abacı ve flemekçi esnafı (birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf, pazarcı, kalfa, çırak); Simkeşhane-i Amire şeridci esnafı (usta, kalfa, çırak); abacı esnafı (birinci sınıf, ikinci sınıf, işçi, çırak, pazarcı); çukacı esnafı (beher dükkan, hademe ve yazıcı ve kalfa); sırma işlemeci esnafı (usta, kalfa, çırak); kumaşçı esnafı (usta, hademe, çırak), Şam kumaşçı esnafı: birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf, birinci sınıf şerikleri, ikinci sınıf şerikleri, üçüncü sınıf şerikleri, kalfa); keçeci esnafı (beher nefer); kazzaz esnafı (mizancı, birinci sınıf, ikinci sınıf, gezginci, bükücü, kalfa, çırak); kürkçü (tüccar sınıfı, çarşı ve hanlarda ve memerr olan mahallerde bulunan dekakin, mahallat arasında bulunan dekakin, işçi, çırak); astarcı esnafı (dükkan ustaları: birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü snıf, usta, kalfa, çırak);

- Giyim eşyası malzeme tedariki, üretimi ve ticareti yapan esnaf: terzi esnafı (birinci sınıf beher dükkan, ikinci sınıf beher dükkan, birinci sınıf terzi, ikinci sınıf terzi, üçüncü sınıf terzi, umum hademenin beheri, işçi başı, işçi, çırak); çorapçı esnafı (beher dükkan, mahalle aralarında bulunan dükkanlar ile gezginci, kalfa, çırak); çizmeci esnafı (usta, kalfa, çırak); terlikçi esnafı (usta kalfa, çırak); keten bez gömlekçi ve ince bezzaz ve yağlıkçı esnafı (birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf, birinci sınıf şerikleri, ikinci sınıf şerikleri, üçüncü sınıf şerikleri, kalfa); papuş imalci (birinci sınıf dekakin, ikinci sınıf dekakin, hanlar derununda kundura imal edenler, işçiler, gezginci, çırak); kundura malzemesi füruht eden esnaf (usta, kalfa, çırak); umum haffaf esnafı (usta, kalfa, çırak); dülbendci çini esnafı (usta, kalfa, çırak); kunduracı ve perakende kunduracı esnafı (birinci sınıf dekakin, ikinci sınıf dekakin, hanlar derununda kundura imal edenler, işçiler, gezginci, çırak); yazma yemenici esnafı (beher dükkan, kalfa, çırak, fabrikalar, haneler); umum fes ve püskül ve takye ve kalıpçı esnafı (beher dükkan, gezginci, kalfa, çırak);

- Çeşitli maden ve metalleri işleyen, madeni eşya üretimi ve ticareti yapan esnaf: Bakır kazgancı esnafı (usta, kalfa, çırak); bıçkı alatı satıcı esnafı (usta, kalfa, çırak); Avrupakari teneke vesair imal ve füruht edenler (mağaza, gezginci, hademe, usta, kalfa, çırak); demir dökme fabrikaları; lenger demirci esnafı (dökümhanelerin beheri, usta, kalfa, çırak); bakır haffafı esnafı (usta, kalfa, çırak, münadi/çığırtkan, hamal, pazarlarda icra-yı sanat eden); dökmeci esnafı (kalfa, çırak); kalaycı esnafı (usta, kalfa, çırak);
- Hasır eşya üretimi ve ticareti yapan esnaf: Hasır sandalyeci esnafı (usta, kalfa); hasır sürpürgeci esnafı (usta, gezginci); hasır iskemleci esnafı (beher nefer); Mısır hasırcı esnafı (Mısır ve Tunus hasırcı); Tunus hasırcı ustası (kaba hasırcı ustası); kaba hasırcı esnafı (kalfa, çırak);
- Ham deri işleyen, deri eşya üretim ve ticareti yapan esnaf: derici esnafı (usta, gezginci, kalfa); umum debbağ esnafı (debbağ fabrikaları, kadim debbağhaneler, işçi, çırak); saraç esnafı (usta, kalfa, çırak); sahtiyan tüccarı (beher dükkan, gezginci, hademe, haffaf); kırmızı sahtiyancı esnafı (beher dükkan, gezginci, hademe, haffaf);
- Ahşap işleyen, ahşap ürün üretimi ve ticareti yapan esnaf: tahta rendeci esnafı (beher nefer); bıçkı talaşçı esnafı (beher nefer); doğramacı esnafı (beher dükkan, usta, çırak, mağazalar); ince marangoz esnafı (beher dükkan, usta, çırak)
- Ayna ve cam eşya üretimi ve ticareti yapan esnaf: Ayna ve camcı esnafı (mağaza , birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf, kalfa, çırak); şişe ve gaz lambacı esnafı (mağaza, dükkan, gezginci, mağaza yazıcısı, hademe, çırak, şişehane);
- Çömlek ve seramik eşya üretimi ve ticareti yapan esnaf: çömlek imalci esnafı (beher dükkan, imalci beher nefer, küfeci, kalfa, çırak); çömlek haffafı (beher dükkan, kalfa, çırak);
- Zanaatkarlar: hakkak esnafı (usta, kalfa, çırak); sedefçi esnafı (usta, kalfa, çırak); altın varakçı esnafı (usta, kalfa, çırak); kuyumcu esnafı (çarşı derununda ve mahall-i dairede bulunan dükkanlar, gümüş imal edenler, han odaları, tonbakçı, mizancı, dellal, sadekar ve mıhlayıcı ve cilacı ustaları, kalfa, çırak);
- Ev tekstili ve manifatura üretimi ve ticareti yapan esnaf: kilim tüccarı (mağazacı, gezginci); manifaturacı esnafı (birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf, yazıcı destgahdar ve hademe, çırak); mefruşat mağazaları (beheri); yorgancı esnafı (usta ve kalfaların beheri); hem mefruşat hem antika füruht eden esnaf;

- Ulaşım araçları imali ve ticareti yapan esnaf: araba imalci esnafı (binek araba imal ve tamir eden fabrikalar, araba tamirci dükkanları, çırak, tanzifat-ı araba yapan dükkanlar, tanzifat-ı araba yapan ameleler);
- Geleneksel eşya üretimi ve ticareti yapan esnaf: imameci esnafı (dükkan ustaları: birinci sınıf, ikinci sınıf me'a gezginci, kalfa, çırak); çubukçu esnafı (birinci sınıf, ikinci sınıf ve gezginci, kalfa, çırak); enfiyeci esnafı (usta, kalfa, çırak); mahfazacı esnafı (usta, kalfa, çırak); kaşık ve tarakçı esnafı (usta ve gezginci, kalfa, çırak); lüleci esnafı (usta ve gezginci, kalfa, çırak); bıçak ve kalemtraşçı esnafı (usta, bıçak haffafı, gezginci, kalfa, çırak); misk yağcı ve antikacı esnafı (antikacı, misk yacı, sergici); na'lin ve takunyacı esnafı (usta, kalfa, çırak);
- Kişisel eşya üretimi ve ticareti yapan esnaf: saatçi esnafı (saat ve kordon ve bu gibi mücevherli emtia satan mağazalar, birinci sınıf saat tamirci, ikinci sınıf saat tamirci, kalfa, çırak); şemsiyeci esnafı (mağaza, dükkancı ve tamirci, gezginci, kalfa, çırak); oyuncakçı esnafı (dükkancı, gezginci, kalfa, çırak); kutucu esnafı (usta, kalfa, çırak); sandıkçı esnafı;
- Saklama ve depolamaya yönelik eşya üretimi ve ticareti yapan esnaf: fıçıcı esnafı (usta, kalfa, çırak);
- Isınma gereçleri ticareti yapan esnaf: Sobacı mağazaları (birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf);
- Büyük mağazalar: Bonmarşe ve ona mümasil mağazalar (beheri).

Bu listeden de anlaşılacağı üzere, İstanbul'da eşya üretimi ve ticareti alanında faaliyet gösteren bir çok iş kolu 19. yüzyılın son çeyreğinde canlılığını korumaktadır. Vergiye tabi olan esnaf arasında Bonmarşe gibi çok katlı mağazalarla, mahalle arası dükkanların bir arada bulunması; geleneksel zanaatleri icra eden esnaf ile fabrika gibi büyük ölçekli imalathanelerin bir arada listelenmesi o dönemdeki faaliyet çeşitliliğini, çeşitli üretim ve ticaret kiplerinin yan yanalığını göstermesi açısından önemlidir.

Listede baskınlığı ile öne çıkan tekstil ve giyim eşyası sektörlerinde, hammadde işleme, tedarik ve ticaretinden nihai ürünün üretim ve ticaretine uzanan çeşitlilikteki uzmanlaşma alanlarında yoğun bir faaliyetin devam ettiği görülmektedir. Bu sektörlerde üretim basmahane, boyahane, fabrika, dükkan ve han odalarında eş zamanlı olarak devam ediyor gözükmektedir. Yemenici esnafının sınıflandırılmasında 'hane' üretimine de değinilmesi, o dönemde haneler bünyesinde

üretim yapan esnafa dikkat çekmesi açısından önemlidir. Çeşitli maden ve metalleri işleyen, madeni eşya üretimi ve ticareti yapan esnaf grubunda, atölye ve dökümhane ölçeğinde üretim yapan ve usta, kalfa, çırak hiyerarşisinin korunduğu imalathaneler ile fabrika ölçeğinde üretim yapan işletmeler mevcuttur. Bu grup içerisinde 'Avrupakari teneke' üretimi ve satışı yapan esnaf tanımı dikkat çekmektedir. Avrupakari tenekeyle neyin kastedildiği tam olarak belli olmamakla birlikte, nikelaj işlemine atıfta bulunulduğu düşünülmektedir. Listenin geneline bakıldığında eşyanın ticaretinin yapıldığı mekanlarda da çeşitlilik görülmektedir. Gezginciler (seyyar satıcılar), pazarlar, mahalle arası dükkanları, dükkanlar, mağazalar, Bon Marşeler ve han ve çarşılarda satış ve ticaret yapan esnaf farklı vergilere tabi tutulmuştur. Ergin'in (1995) sunduğu listeyi içeren tablonun ayna ve cam eşya ticareti yapan esnafın listelendiği kısmında, mağazalar da derecelendirilmiş, kebir mağazalar (büyük mağazalar) ve mahalle arasındaki mağazalar olarak ikiye ayrılmıştır.

Serbest ticaret, girişim ve rekabet konularının lonca hiyerarşisi ve devletin iktisadi politikalarının gölgesinde ve belirleyiciliğinde kaldığı lonca üretimi, 19. yüzyıl boyunca liberal ekonomi politikalarının dönüştürdüğü pazar şartlarına uyum sağlamakta kuşkusuz zorlanmış, fakat en azından 19. yüzyıl ortasına kadar kentlerin iktisadi hayatındaki önemini korumuştur. Ülgener (2006) Ortaçağ iktisat ahlakı ve zihniyetini irdelediği çalışmasında Osmanlı'nın kapitalist ekonomiye geçememesinde en büyük direnç noktasının, "madde alemine karşı ferdin vicdanında daima geniş mesafeleri şart koşan, kendi içine kapalı, sakin, kanaatkar bir yaşayış tarzını benimseyen*"* (s. 77) esnaf loncaları olduğunu dile getirir. Ülgener'e göre (2006) maddiyatla araya konulan mesafe hareketsizlik ve atalet ile birleşerek Ortaçağ zihniyetinin esnaf zihniyetinde ipoteklenmesine neden olmuş, katı denetleme mekanizması nedeniyle liberal ekonominin kapital birikimi, serbest rekabet ve kar elde etme konusundaki prensipleri benimsenememiştir. Faroqhi (2011), özellikle Max Weber'in Protestan ahlakı ve kapitalizm arasında kurduğu ilişkiyi benimseyerek Ortaçağlaşma (Ortaçağ değerlerine dönüş) ve kapitalistleşememe olgusuna odaklanan Ülgener'in "dünyevi başarıya karşı çoğu kez dini terimlerle ifade edilen sözde bir ilgisizlik olduğu varsayımını" (s. 38) ve Osmanlı loncalarını "durağan, üretim yöntemlerinde her türden değişikliği önleyen yapılar olarak" (s. 38) değerlendirmesini yeni araştırmalar ışığında tatmin edici bulmamaktadır. Faroqhi (2011) dini değerler (kanaatkarlığın ve eşitliğin bir erdem olarak değerlendirilmesi)

bazlı lonca zihniyetinin gerçekte loncalar bünyesinde üretim yapan kişilerin "en başarılı meslektaşlarının liderliğini kabul etmeye hazır" (s. 38) olmasına istisnasız bir engel teşkil etmediğini, hatta Osmanlı pazarının 19. yüzyıl ortalarında ithal Batı mallarının istilasına uğradığı dönemde bile yeni koşullara uyum sağlamaya ve pazar fırsatlarını değerlendirmeye çalıştıklarını belirtmektedir. Faroqhi (2011), loncaların törensel pratiklerinde (kuşak bağlama, çıraklıktan ustalığa geçiş vb.) referans aldıkları ideolojik kaynakların (fütüvvetnameler) sunduğu rekabet ve kar sağlama konularındaki öğretilerin lonca bünyesinde üretim yapan kişilerin mesleki pratiklerindeki belirleyiciliğini sorgulamakta, örneğin "bir loncanın üyelerinin başka zanaat örgütlerinin mensupları ile ortaklık kurup, müşteriye sundukları ürün türlerini arttırabildiklerini" (s. 124), "belli bir mesleğe girmek isteyen bir zanaatkarın gerekli malzeme ve aletleriyle birlikte bir dükkanı kiralayarak gizli gizli başka bir işle uğraşabildiğini" (s. 124) belirtmektedir. Eldem de (1999), loncaların endüstrileşme ve kapitalist iktisadi yapının oluşması sürecinde sergiledikleri atalete karşılık, "özellikle Anadolu'daki proto-endüstri kollarının Avrupalıların ülkeye endüstriyel anlamdaki girişine ve rekabetine ya lonca sisteminin sergilediği yumuşak bir evrim yoluyla ya da sistemin kısıtlayıcı karakterinin formel bir biçimde terk edilmesi ve sonuçta ev temelli bir parça başı üretim tarzına yönelik örgütlenmeye dönüşmesi yoluyla sık sık direndiklerini" (Eldem, 1999, s. 180) belirtmektedir. Eldem'in işaret ettiği gibi bazı üretim sektörlerinde lonca teşkilatının işleyişinden önemli sapmalar olmuş fakat bazı sektörlerin İngiliz Sanayi Devrimi'nin yarattığı değişim dalgasına adapte olmalarını sağlayacak yapıda bir esneklikleri olmamıştır. Yerli sanayinin oluşması için gerekli olan sermaye birikimi ve girişimcilik, tekstil ve dokuma gibi el üretimi ve makine üretimi arasında geçiş sağlayabilen bazı sektörlerde ön plana çıkmış, hayatı tehdit altında olan bir çok zanaat kolunda ise lonca teşkilatı bünyesinde nesilden nesile aktarılan üretim bilgisi yeni koşullara transfer edilememiştir: "İstanbul loncaları 1910'da taşra loncaları da 1912'de resmen feshedilmiştir" (Faroqhi, 2011, s. 286).

Yaygın görüşe göre (Önsoy, 1988; Issawi, 1975; Sarç, 1940; Kütükoğlu, 1974) 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması, 1839 Tanzimat Fermanı ve daha sonraki ticaret anlaşmalarının "Osmanlı ticaretindeki devlet kontrolünün kısmen kaldırılarak ithal mallardan alınan gümrük oranlarının düşürülmesi" ve "serbest ticaret esaslarının uygulanmasıyla Osmanlı topraklarının açık bir pazar haline gelmesi" (Önsoy, 1988,

s. 5) yönündeki etkileri nedeniyle loncalar bünyesinde örgütlenmiş olan Osmanlı sanayii Batılı malların ülkeye hızla girmesi ve iç bölgelere kadar sızması karşısında direnememiştir. Avrupa'daki gelişmelerle rekabet edemeyen, sermaye birikimi ve makineleşme konusunda düşük performans gösteren Osmanlı sanayii devletin ıslah çabalarına rağmen gerilemiştir.

Osmanlı imalat sektörünün 19. yüzyıldaki seyrine damga vuran yerli bir Osmanlı sanayii oluşturma girişimleri, kimi zaman Osmanlı Sanayi Devrimi olarak adlandırılmaktadır. Öncelikle askeri alanda başlayıp daha sonra farklı üretim sektörlerinde ön plana çıkan üretimde makineleşme ve modernizasyon girişimleri, öncelikle İstanbul ve yakın çevresinde başlamış, devlet destekli sanayileşme ancak yüzyılın üçüncü çeyreğinden sonra Osmanlı topraklarının geneline yayılmaya başlamışsa da İstanbul ve yakın çevresindeki Bursa, İzmit; Batı'da İzmir ve çevresi; Adana ve Çukurova, Edirne ve Rumeli'nin bazı kesimleri ana odaklar olmuştur (Quataert, 1992). Kırsal kesimde özellikle bu fabrikaların varlığı topyekün bir Osmanlı Sanayi Devrimi'ne işaret etmemektedir. Quataert'e göre (1992) Osmanlı yönetimi, devletin Osmanlı topraklarındaki siyasi ve ekonomik politikalarını uygulamada çoğunlukla birer araç, "aktarma kayışı" (Faroqhi, 2011, s. 41) olarak da gördüğü loncaların işlevini, mekanize üretim yoluyla daha verimli üretim koşullarının sağlanması karşısında sürekli tartmıştır (Quataert, 1992, s. 11). Loncalar devlet yönetimiyle olan direkt ilişkileri nedeniyle, kontrol edilebilir mekanizmalar olarak görülmüş, sanayileşme için hayati olan fabrikalaşmanın getireceği yeni sorunlara karşı kuşku da duyulmuştur: Örneğin fabrikalarda yoğunlaşan işgücünün örgütlü hareketlere dönüşme ihtimali Osmanlı yöneticilerinin kuşku ve hatta endişeyle değerlendirdiği bir ihtimal olmuştur (Quataert, 1992, s. 11). Kurulan ilk fabrikaların genellikle kışla düzeninde yönetiliyor olması, belki de bu kaygının bir sonucudur.

Quataert'e (1992) göre devlet, büyük fabrikalar kurulmasını iktisadi gelişmenin araçları olarak değil, devlet ihtiyaçlarını karşılamanın araçları olarak görmüştür. Kabadayı (2012), on dokuzuncu yüzyıl boyunca devlet eliyle kurulan fabrikaların sayısı ve bu fabrikaların Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam sanayi üretimindeki payının görece önemsiz olduğunu dile getirmekle beraber, bu fabrikaların üretiminin "çarpıcı derecede yüksek olmasa da" devlet ve ordunun ihtiyaçlarına cevap verdiği

sürece devlet nazarında oldukça önemli bir yer teşkil ettiklerini dile getirmektedir (s. 74).

Quataert (1992) devlet destekli Osmanlı sanayileşmesini beş dönemde inceler: Devletin endüstrileşme çabalarının ilk dalgası 1790-1804 arasında III. Selim döneminde kurulan ya da mekanize edilen askeri fabrikalarla gelmiştir. Bu dönemde askeri üniforma üretimi için yün dokuma imalathaneleri, İncirköy'de bir cam ve porselen fabrikası ve Beykoz Kağıthanesi (Zorlu, 2010) kurulmuş, mevcut olan imalathaneler ise iyileştirilmeye çalışılmıştır. Birinci dalga ve ikinci dalga arasındaki dönemde Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası (1810'lu yıllar) kurulmuş; sanayileşmenin ikinci dalgası 1826 ile başlayıp 1830'lara uzanan dönemde gerçekleşmiştir (Quataert, 1992). Bu dönemde Eyüp İplik Fabrikası (1827), İngiltere ve Belçika'dan getirtilen modern makinelerle üretim yapan Feshane-i Fabrika-i Hümayunu (1833) ve Balkanlar'daki ilk yün iplik eğirme ve dokuma fabrikası İslimiye'de kurulmuş (1836); Tophane ve Dolmabahçe'deki top ve misket üretimi yapan askeri fabrikalar buhar gücüne geçerek üretim teknolojileri güncellenmiştir (Quataert, 1992, s. 29).

Üçüncü dalga endüstrileşme girişimleri 1840 ve 1850'lerde gerçekleşmiş, İstanbul'un Batısında Dadyan kardeşlerin yönetiminde demir ve çelik üretimi için fabrika kompleksleri kurulmuştur (Quataert, 1992, s. 29). Zeytinburnu Demir Çelik Fabrikası (1843), Beykoz Çini ve Billur Fabrikası (1844), Çubuklu Cam Fabrikası (1845), Hereke Dokuma Fabrikası (1845), Bakırköy Basmahanesi (1850), Dolmabahçe Gazhanesi (1853) ve Paşabahçe İspermeçet Mumu Fabrikası (1857) bu dönemde kurulmuştur.

Dördüncü dalga endüstrileşme, 1860'lı ve 70'li yıllarda gerçekleşmiş (Quataert, 1992, s. 30), yüzyılın ilk yarısında kurulan fabrikaların istenilen başarıyı gösterememesi, dış ticaret serbestisinin doğurduğu rekabet ortamında bir çok üretim dalının yaşam mücadelesi vermesi, yabancı malların ülke pazarlarında giderek artan varlığı 1860 sonrasında Batı tipi üretim yapmak üzere fabrikalaşmayı teşvik etmek ve makineli üretimde kalifiye eleman yetiştirmek için gerekli eğitim alt yapısını kurma çabalarının artmasına neden olmuştur. Önsoy'un (1988) ifade ettiği üzere, 1860'lı yıllarda Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi gibi Osmanlı aydınlarının tepkileri çoğunlukla yerli mallarını Avrupa malları karşısında savunmasız kılan serbest ithalat politikalarına yöneliktir (ss. 30-31). Ne var ki ziraat,

sanayi ve ticaretin geliştirilmesi, bu hedef doğrultusunda eğitim ve altyapı faaliyetlerinin iyileştirilmesi için 1838 yılında Ziraat ve Sanayi Meclisi'nin kurulmasıyla başlayan bürokratik süreç, 1860'lı yıllara kadar devamlılığı olan politikalar üretememiş, Ziraat ve Sanayi Meclisi sürekli yeniden teşkilatlandırılarak ülke genelinde hazırlanan sanayii ve altyapı raporları sonuçsuz kalmıştır (Önsoy, 1988, ss. 38-40). Semiz ve Kuş'un (2004) Giz'den (1968) aktardığı üzere "Islah-ı Sanayi Komisyonu, rekabet gücü olan sanayi kuruluşlarının kurulmasını teşvik etmek, üretim kalitesi ve fiyat konusunda standartlar getirmek, her üretim dalı için kalifiye eleman yetiştirmek üzere eğitim kurumları açmak, esnaf arasında dayanışmayı sağlamak amacıyla" (s. 278) 1863 yılında kurulmuştur. Aynı sene İstanbul'da "ülkede üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tespit etmek, başarılı üreticileri ödüllendirmek amacıyla" (Önsoy, 1988, s. 71) Avrupa'daki benzerleri model alınarak Sergi-i Umumi-i Osmani isimli bir sergi düzenlenmiş, bu sergide Avrupa'dan getirtilen alet ve makineler teşhir edilerek bunların Osmanlı imalatçısı teşvik edilmeye çalışılmıştır. Mithat Paşa'nın 1863'te Niş, Rusçuk ve Sofya'da açtığı ıslahhanelerin başarısı üzerine bu ıslahhaneler model alınarak 1868 yılında kurulan Dersaadet Sanayi Mektebi, modern sanayiye kalifiye eleman yetiştirmeyi amaçlamıştır. Öncelikle İstanbul ve çevresinde sayıları artan sanayi mektepleri, zamanla Anadolu ve Rumeli'nin farklı bölgelerine daha sonra da imparatorluk geneline yayılmış olsa da Quataert'e göre (1992), okulların eğitim programları "devletin sanayi anlayışının mobilya ve ayakkabı üretimi ile terzilik gibi alanlarda yoğunlaştığını" göstermektedir (s. 10).

1874 yılına kadar faaliyet gösteren Islah-ı Sanayi Komisyonu küçülen sanayi dallarını şirketler halinde birleştirmek ve "dağınık halde çalışan esnafın imkanlarını bir araya getirerek dışarıdan makine ve hammadde ithal edip seri üretime geçirilmesini mümkün kılmak" (Önsoy, 1988, s. 99) üzere girişimlerde bulunmuştur. Önce simkeşhane, saraçhane ve debbağhane esnafının, daha sonra da kumaşçı, kemhacı, sandalcı, çatma yastıkçı, dökmeci, demirci ve zilci esnafının birleşmesi öngörülmüş (Önsoy, 1988), komisyon şirketleşmeye teşvik ettiği esnaf grubunun şirketleşme durumunda üretebileceği ürün grubuyla ilgili listeler hazırlamıştır. 1866'da Debbağlar (Dericiler) Şirketi'nin başarılı bir şekilde kurulması üzerine cesaretlenen saraçlar, dokumacılar, dökümcüler ve demirciler de şirketleşmek üzere komisyona başvurmuşlar, şirketleşmeleri durumunda üretmeyi taahhüt ettikleri eşya

ve ürün gruplarının listelerini de hükümete vermişlerdir (Önsoy, 1988). Komisyonun şirketleştirmeyi düşündüğü esnaf grubuna üretebilecekleri ürün ve eşya grubu listelerini vermesi kadar, şirketleşmek için başvuran esnaf grubunun üretmeyi taahhüt ettiği ürün ve eşya grubu listelerini hükümete vermesi de oldukça ilginçtir. Bu listeler 19. yüzyılın ikinci yarısında esnafın ürettiği ya da üretebileceği eşya çeşitliliği hakkında fikir vermektedir. Örneğin dökümcü esnafının üretmeyi düşündüğü ürünler arasında kanepe ve sandalye takımları, avize, şamdan, gaz feneri, kafes, çatal, kaşık, bıçak kabzası, kepçe, soba, soba borusu, semaver, leğen, ibrik, sini, cezve ve çaydanlık gibi gündelik eşyalar sıralanmaktadır (Önsoy, 1988). Demirci esnafının hükümete yaptığı başvuruda daha da ilginç bir durum söz konusudur. Hükümete başvuran demirciler, "aralarında Avrupa imalatı derecesinde demir işleyecek uzmanlar olduğunu ve icabında yabancı ülkelerden ustalar dahi celb edebileceklerini ileri sürmüşlerdir" (Önsoy, 1988, s. 111). Demircilerin üretmeyi taahhüt ettikleri ürün listesi içinde sandalye, koltuk, dökme masa, şamdan, kandil avizesi, her çeşit tabaklık, gaz feneri, tepsi, kafes, kepçe, çatal, kaşık, bıçak ve benzerleri, kasa, dolap, mangal, soba, ecza dolabı gibi eşya göze çarpmaktadır (Önsoy, 1988).

Quataert'e göre (1992), dördüncü dalga endüstrileşme, devletin yeni fabrikaların kurulması sürecini yönetmedeki son planlı çabasıdır: "bu dönemden sonra devlet ilgisini fabrika kurmaktan ziyade fabrika kuracak girişimcileri teşvik etmeye kaydırmış" (ss. 30-31), 1870'lerde düzenlenen yeni kanunnamelerle özel sektörün desteklenmesi planlanmıştır.

Beşinci dalga endüstrileşme 1880'li ve 1890'lı yıllarda gerçekleşmiş, 1880'lerde yeni fabrika tesisinde izlenen yolda ve sanayileşme örüntüsünde önemli bir değişiklik yaşanmış; bu değişim 1890'larda kurulan fabrikalarda etkisini göstermiştir (Quataert, 1992): "Bu dönemde Osmanlı topraklarındaki fabrika sayısı neredeyse üçe katlanmış, daha da önemlisi, hem yerli hem yabancı özel girişimciler bu artışın arkasındaki başlıca gücü oluşturmuştur" (s. 33). "Çoğunluğu tüccar kökenli olan ve biriken sermayelerini üretim alanında yatırım yaparak değerlendirmek isteyen" (Quataert, 1992, s. 35) yerli ve daha az sayıda yabancı girişimciler tarafından kurulan ve çoğunlukla bulundukları yerelde hemen kullanılmak üzere tüketim malları üreten bu fabrikalar, liman kentleri ve İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılayanlar ve dış Pazar için üretim yapan fabrikalar olarak iki grup altında incelenebilir (Quataert, 1992, s.

59). Özel girişimciler tarafından kurulan fabrikalar 1880 sonrası Selanik, Trabzon, Uşak, Adana gibi şehirlerde konumlanarak Osmanlı topraklarına yayılmış, 1880 öncesi dönemde İstanbul ve yakın çevresindeki endüstriyel kümeleşme örüntüsü kırılmıştır (Quataert, 1992, s. 33). Bu dönemde Modiano Cam Fabrikası (1884), Cibali Tütün Fabrikası (1884), Yedikule İplik Fabrikası (1888), Cankoç Soba – Yemek Ocağı ve Su Tesisatı İmalathanesi (1890), Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu (1894), Dolmabahçe-Hereke Dokumahanesi (1891), Ahırkapı Fanila Fabrikası (1895) ve Ohannes Papazyan Soba İmalathanesi (1890ların sonu) kurulmuştur.

Quataert (2011), Osmanlı imalat sektörünü ağırlıklı olarak kırsal alandaki tekstil ve dokuma faaliyeti üzerinden incelediği çalışmasında, Osmanlı imalat sektörünün İngiliz Sanayi Devrimi ve kapitalist dünya sisteminin etkisiyle sanayisizleştiği mitinin sorgulanması gerektiğine dikkat çeker. Bu bağlamda Quataert (1992), Osmanlı imalat sektörünün yaşadığı dönüşümü yorumlama biçimimizi etkileyen, endüstrileşme modeline ilişkin birbirine zıt iki farklı akademik yaklaşımının varlığına dikkat çeker. Bu yaklaşımlardan, İngiliz sanayileşme modeli ve deneyimini esas alan ve eğer 'fabrika yoksa, endüstri de yoktur' mantığına dayanan ilkine göre (Quataert, 1992, s. 3), "18. ve 19. yüzyıllardaki yoğun makineleşme ve fabrika-bazlı seri üretim teknolojilerinin yükselişi" endüstrileşme denilen sürecin anahtarı (Quataert, 1992, s. 3) diğer bir deyişle DNA'sıdır. Bu DNA'ya sahip olmayan veya yeterli derecede dönüşemeyen yerel genler, örneğin 19. yüzyılda Sanayi Devrimi'nin ve kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin yarattığı koşullardan kaçınılmaz olarak etkilenen ve fabrikalaşma sürecinde dilediği ivmeyi yakalayamayan Osmanlı imalat sektörü, mutlak bir çöküş yaşamaya mahkumdur. Buna karşılık ikinci bir yaklaşım, yüksek teknoloji ve fabrika üretimini yüceltmekten ziyade, İngiliz Sanayi Devrimi'nin yürümesini sağlayan asıl kahramanların "kitlesel emek girdisi, düşük-seviyeli teknoloji, el emeği ve iş yerindeki dinamiklerin yoğunlaşması" (Quataert, 1992, s. 3) olduğunu iddia etmektedir: "buna göre Avrupa rekabetçiliği sadece üretim maliyetlerini düşüren kitlesel, yüksek seviye mekanizasyon girdisinin yarattığı iş ritminin bir sonucu değildir" (Quataert, 1992, s. 3).

Quataert de (2011), Osmanlı imalat sektörünün dünya ekonomisindeki öneminin sürekli olarak küçüldüğünü belirtmekle birlikte, sektörün bazı kollarında büyümenin eskiye nazaran süreklilik kazandığını ifade eder:

Başlangıçta Avrupa'nın tesiri her şeyi tahrip etti; ithalat ve bunun sebep verdiği zevk değişmesi, imalatçıları şaşkına çevirdi. Olayları gözlemleyen Osmanlıların ve yabancıların ekseriyeti dikkatlerini Avrupa ve Osmanlı sanayi sektörü arasında başlangıçta vuku bulan bu karşılaşma üzerine çektiler. Fakat hikaye burada bitmedi; çünkü İmparatorluktaki imalatçılar, bu ilk dalga geçer geçmez, üretim metotlarını değiştirerek çalışmaya devam ettiler. İmparatorluğun sanayiinin 19. yüzyıldaki başlıca vasfı yıkılmak değil, büyük gayretler sarf ederek değişen şartlara devamlı suretle intibak etmekti. Bazı sektörlerde üretim 20. yüzyılın başında rekor kıran seviyelere ulaştı. (Quataert, 2006, ss. 1001-1002)

Sanayisizleşme miti Quataert'e göre (2011) imalat sektörüne ilişkin tarih yazıcılığının "loncalar tarihini genel olarak Osmanlı imalat sektörünün temsilcisi saymaya" (s. 25); "loncaların kaderini Osmanlı imalat sektörünün kaderiyle bir tutmaya" (s. 26) yönelik ısrarlı tutumundan; imalatın "yalnızca kentsel olduğu, ya lonca örgütlenmesine dayalı olarak ya da bir fabrikada yapıldığı zaman görünürlük kazandığı" (s. 26) varsayımından; ayrıca devlet eliyle kurulan fabrikaların imalat sektöründeki iktisadi önemini olduğundan fazla gösterme eğiliminden doğmaktadır (s. 16). Halbuki Osmanlı imalat sektörünü sadece fabrika üretimi ve lonca faaliyetiyle eş tutmak yanıltıcıdır. Fabrikaların yeterince varlık gösterememiş ve lonca teşkilatının çözünmüş olması bir yana, küçük-ölçekli üretimin bazı sektörlerde artan, bazı sektörlerde de dönüşen varlığının Osmanlı imalat sektörü üzerine yapılan değerlendirmelerde göz ardı edilmemesi gerekir. Hem başkentte ve diğer Osmanlı kentlerinde faaliyet göstermeye devam eden küçük ölçekli imalathaneler, hem de Osmanlı kırsal kesiminde tekrar örgütlenen -parça başı ve ev eksenli üretim de dahil- üretim ve ticaret ağları bazı imalat sektörlerinin "yaratıcı tepkisellikler" (Quataert, 1992, s. 4) geliştirdiğini göstermektedir. Quataert (1992), Avrupalı Endüstri Devrimi tarihçilerinin de Manchester fabrikalarına yoğunlaşırken Saksonya'daki parça başı üretim ve küçük üretici ağlarını görmezden gelerek benzer bir hataya düştüklerini dile getirir. Halbuki Avrupa'daki benzerleri gibi Osmanlı topraklarında yaratıcı tepkiselliğin üretim panoramasını dönüştürdüğü bir takım kırsal bölgelerde yeni dağıtım ve üretim ağları oluşurken bazı bölgelerdeki yerleşik ağlar zayıflamış; bazı bölgeler yeni üretim merkezlerine dönüşürken bazıları bu özelliklerini kaybetmiş; farklı üretim sektörleri ve üretici toplulukların kaderleri farklı olsa da, her üretim

topluluğu değişen dış ve iç kuvvetlerin sunduğu kısıtlar ve imkanlar çerçevesinde işleyişini sürdürerek manevra yapmayı sürdürmüştür (Quataert, 1992, s. 4).

Sanayi Devrimi'nin yarattığı yeni ekonomik koşullar Osmanlı imalat sektörünü kaçınılmaz olarak etkilemiştir; fakat çoğunlukla kırsal ve yer yer kentsel bölgelerde lonca dışı faaliyet gösteren Osmanlı (tekstil ve dokuma) imalatçıları yeni koşullara tam bir teslimiyet göstermek yerine, hayatta kalma stratejileri geliştirmiştir: "Aslında, söz konusu olan, 'aralıksız doğaçlamalar', ilgili bölgedeki aktörlerin verdikleri kararlar dizisidir" (Quataert, 2011, s. 43). Quataert'e göre (1992) Osmanlı imalat sektörü yaygın görüşün aksine "canlı, yaratıcı, gelişmekte olan ve çeşitlilik gösteren" bir profil çizer (s. 4).

Hayatta kalma mücadelesini karakterize eden yaratıcı tepkisellik hem Batı kaynaklı imalat ürünlerinin yarattığı kıyasıya rekabet karşısında ayakta kalmak için fiyatları düşürmeyi, hem de dış ticaretteki payı gittikçe daralan Osmanlı imalat sektörünün iç pazar dinamiklerini daha çok dikkate almayı gerektirmiştir: "Aslında mesele Batı'yla arayı kapatmaktan ziyade Osmanlı kamu ve özel sektörünün uluslararası ekonominin sağladığı olanakları değerlendirmesidir" (Quataert, 1992, s. 13). Buna göre devlet ve ordunun ihtiyaçları büyük fabrikalar için böyle bir fırsat yaratırken, Osmanlı imalat sektörünün kendine özgürce faaliyet gösterebileceği alanlar açma gayretini küçük ölçekli imalat alanında en başarılı şekilde örnekleyen imalat sektörü de, Osmanlı tekstil ve dokuma sektörüdür (Quataert, 1992, s. 13): Osmanlı tekstil ve dokumacıları Batı malları ile rekabet etmeye çalışırken, fiyat düşürmek ve daralan dış pazarın açığını iç pazarın taleplerini karşılayarak kapatmak amacıyla, yerli hammadde ve ithal yarı mamullerden seçmeci bir yaklaşımla faydalanmışlar, müşterilerin isteklerini anlamaya çalışarak amaçlarına en uygun hammadde, ithal yarı-mamul, üretim ve pazarlama tekniği bileşimini gerektiği durumlarda değiştirerek kullanmışlardır.

Quataert'e göre (2011) Osmanlı tekstil üreticileri ve dokumacıları, hatta tüccarları, fiyatları düşürmek ve iç pazarın taleplerini karşılayabilmek ya da yeni talepler yaratabilmek için şu yöntemleri kullanmışlardır (ss. 49-50):

- Hane halkının iş gücünden faydalanmak ya da atölye iş gücünü daha yoğun biçimde sömürmek;
- İthal makine ipliklerinin fiyat ve kalite üstünlüklerinden yararlanmak;
- 1870'li ve 1880'li yıllarda kurulan yerli iplik fabrikaların ürünlerinde de yararlanmak;

- Belirli bir dokumada istenen nitelikleri elde etmek için (gerektiğinde) tezgahlarında elle eğrilmiş ve makinede üretilmiş ipliklerin çeşitli karışımlarını kullanmak (belirli bir dokunuş özelliği veya başka özellikler taşıması gereken çeşitli tekstil ürünleri için, elle eğrilmiş iplik kullanmak);
- Fabrika üretimi yeni ve ucuz boyaların kullanımında ustalaşmak;
- (Özellikle yüzyılın ikinci yarısında) boyanmış ithal iplik kullanmak yerine, boyanmamış iplik ithal edip bu iplikleri bu fabrika üretimi boyalarla boyamak;
- Kendi sentetik ve yapay boyalarını üretmek;
- Yerli müşterinin talep ettiği Batı tarzı olmayan giysilerin üretimine daha çok yoğunlaşmak;
- Hem mevcut yerel giyim tarzlarının sürdürülmesi için hem de yenilerinin yaratılması için çaba göstermek;
- Yerel desen modalarını hızla değiştirmek ve fabrikada kopya edilmesi güç desenler yaratmak suretiyle Avrupalı rakipleri saf dışı bırakmaya çalışmak (Owen, 1981, Quataert, 2011'de atıfta bulunulduğu gibi);
- Belirli kumaşları Avrupalı imalatçıların göz dikemeyeceği küçük miktarlarda dokumak ve boyamak; bunları pazarın en alt kesimine çok düşük fiyatlara satmak (Owen, 1981;, Quataert, 2011'de atıfta bulunulduğu gibi).

Osmanlı üreticilerinin değişen koşullara uyum sağlamak için geliştirdikleri yöntemler sayesinde iç pazarlarda satışlar artmış; Osmanlı üreticilerinin uğraşa geldiği halı ihracatı 19. yüzyıl sonunda en yüksek seviyesine ulaşmış, dantel ve ibrişim sanayii gibi ihracata yönelik yeni sanayiler kurulmuştur (Quataert, 2006, s. 1002). Kendisi bir yüksek teknoloji ürünü olan dikiş makinesinin Osmanlı topraklarına transferi, 1870 sonrası dönemde hem kırsaldaki hem de kentlerdeki tekstil üretiminde önemli dönüşümlere neden olmuştur. Önceleri Fransız, İngiliz ve Alman üreticilerin baskın olduğu dikiş makinesi piyasasında, Amerikan şirketi Singer daha ucuz ve kullanımı kolay dikiş makineleri sunarak üstünlük sağlamış, taksitle ödeme, tamir, yedek parça sağlama, ürün değiştirme gibi konularda sunduğu hizmet ve mağazaları ile pazarı ele geçirmiştir (Quataert, 1992, s. 23) . Örneğin dikiş makinesinin İstanbul'da yaygınlaşmasıyla 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında hazır giyim ve ayakkabıcılık alanında önemli bir canlanma yaşanmış, evlerinde üretim yapan kentli aileler Avrupa menşeli büyük mağazalar için takım elbise, pantalon ve giyim eşyası satmış, ayakkabı üretiminin yapıldığı atölyelerde hem iç pazara hem de ithalata yönelik ayakkabı üretimi mümkün olmuştur (Quataert, 1992, ss. 24-25). Dikiş makinesi gibi mütevazi bir ürünün, kadınların da üretime daha çok dahil olduğu üretim koşullarını yarattığı, parça başı üretim sistemini canlandırdığı

görülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 15 Rebiyyül Ahir 1270 tarihli bir belge, Osmanlı yönetiminin de dikiş makinesi denilen alete oldukça erken bir dönemde ilgi duyduğunu belgelemekte, "Amerika'da icad edilen dikiş aletinin" Fabrika-yı Hümayun'da imali'nin düşünüldüğünü belirtmektedir.[7]

Faroqhi de (2011) 1500-1914 arası dönemde zanaatkar tarihini incelediği çalışmasında çoğu Osmanlı zanaatkarlarının serbest ticaret ve kapitalist dünya ekonomisine karşı savunmasız kaldıklarını ve zanaatkarların çalışma koşullarının özellikle 1850 sonrası dönemde kesin olarak değiştiğini kabul etse de, Osmanlı topraklarının sanayisizleşmesi konusunda şüphecidir. Faroqhi (2011) kimi el sanatlarının tamamen yok olduğunu kabul etmekle birlikte kimilerinin kabuk değiştirerek yeni koşullara uyum sağladığını ifade etmektedir. Quataert'in (2011) lonca dışı üretim yapan imalatçıların geliştirdiğini ifade ettiği hayatta kalma stratejileri, bazı zanaat kollarının varlıklarını sürdürebilmelerini sağlamıştır. Örneğin yok olan zanaat kollarının yerini "çoğu kez ithal yarı mamul girdiler kullanan başkaları almış", "bazı türde pamukluların da içinde bulunduğu zayıflayan sanayiler halı ve kilim imalatı, dantel yapımı ve ham ipek üretimiyle telafi edilmiştir" (s. 263). Faroqhi'ye göre (2011) yeni koşullara uyum sağlamaya çalışan zanaat kollarının makine ürünü mallarla olan rekabeti çoğu zaman yerli ve yabancı tüccarlar tarafından kontrol edilmiştir: "Makine ürünü mallarla rekabet her zaman olmasa da çoğunlukla üretimi finanse eden ve düzenleyen tacirlerin rolünün artması anlamına geldi. Bu tacirler yarı ithal yarı-mamul girdileri yerel zanaatkarlara dağıtabildikleri gibi Osmanlı devletiyle de sözleşmeler yapabiliyorlardı" (s. 264).

Görüldüğü üzere, ne devlet eliyle sanayileşme çabaları ve sonuçları odaklı bir imalat sektörü okuması, ne de kent üretiminde baskın olan lonca imalatı Osmanlı sanayiinin 19. yüzyılda yaşadığı dönüşümü açıklamak için yeterince kapsayıcı değildir. Bu bağlamda İstanbul, her ne kadar devlet eliyle kurulan fabrika sayısının çokluğu ve sıkıca denetlenen lonca sistemi ile ön plana çıksa da, Osmanlı topraklarının geri kalanında geliştirilen rekabet stratejilerinin bir kısmının, İstanbul'da da mevcut olabileceğini varsaymak yanlış olmaz.

İstanbul'un iktisadi panoramasının anlatıldığı önceki bölümlerde de dile getirildiği gibi, İstanbul ürettiğinden çok daha fazlasını tüketen bir merkezdi. Fakat "nüfusun

[7] BOA, A.}MKT.NZD. / 105-18-0, H-12-Ra-1270.

inanılmaz büyüklüğü sayesinde İstanbul'da yerel ihtiyaçları karşılamaya yönelik önemli endüstriyel faaliyetler yürütülüyor", buna bağlı olarak "zengin ve farklılaşmış bir zanaat ve ticaret altyapısı, ürünleri işliyor, yeniden değerlendiriyor ve/veya dağıtıyordu" (Quataert, 2011, s. 96).

4.2 Devlet Eliyle ve Özel Teşebbüs ile Kurulan Fabrikalarda Eşya Üretimi

19. Yüzyılda İstanbul'da devlet eliyle kurulan fabrikalara bakıldığında Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası (1800'lerin başı), İplikhane-i Amire (1827), Maltepe İplik Fabrikası (1827), Feshane Fabrika-i Hümayunu (1833), Zeytinburnu Demir Çelik Fabrikası (1843), Beykoz Çini ve Billur Fabrikası (1845), Çubuklu Cam Fabrikası (1845), Yedikule İplik Fabrikası (1888), Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu (1892) ve Dolmabahçe-Hereke Dokumahanesi (1891) sayılabilir. Bu fabrikalardan bazıları öncelikle ordu ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamış, üretim kapasitesinin arttığı durumlarda da halka yönelik ürünler üretmiştir. İstanbul'un Avrupa ve Anadolu yakalarında 19. yüzyıl başından 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan dönemde kurulan devlet fabrikaları, özel fabrikalar ve çeşitli mağazaların kentsel mekana dağılımı Ek B'deki haritada gösterilmiştir.

Devlet eliyle kurulan bu fabrikalardan hem ordu hem de halk için gündelik giyim eşyası üreten Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nda ayakkabının yanı sıra, potin, iskarpin ve terlik çeşitleri; Feshane Fabrika-i Hümayunu'nda ise ilk zamanlarda fes daha sonraki yıllarda ise dokuma çeşitleri üretilmiştir (Yarış, 2012, s. 44). Feshane ürünleri Vezneciler, Çarşı içi, Tophane ve Beşiktaş gibi semtlerde kiralanan dükkanlar vasıtasıyla halkla buluşmuştur (Yarış, 2012, s. 44).

Beykoz Çini ve Billur Fabrikası ile 1846 yılında devlet eline geçen Çubuklu Cam Fabrikası, genellikle saray ihtiyacını karşılayan cam ürünler üretmişlerdir. Beykoz Çini ve Billur Fabrikası'nda üretilen bardak, tabak ve gaz lambaları; Çubuklu Cam Fabrikası'nda üretilen renkli ve renksiz cam işleri, kristal vazolar, kristal ibrik ve leğenler, fincanlar, gülabdanlar, kandiller, laledanlıklar, şamdanlar, şekerlemelikler, sürahiler, mataralar, tuzluklar, hokkalar oldukça popüler olmuş hatta "bu ürünleri beğenen padişah tarafından içlerine birer de not eklenmek suretiyle saray evkafına hediye olarak dağıtılmıştır" (Yarış, 2012, s. 49).

Bu fabrikalardan çok daha sonra Yıldız Sarayı bahçesinde kurulan Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu'nda, hem dekoratif amaçlı ürünler (vazo, duvar tabakları,

çiçeklikler, saatler, kutular) hem de kullanım amaçlı ürünler (yemek ve kahvaltı takımları, meyvelikler, sahanlar, sürahiler, aşurelikler, şerbet küpleri, tepsiler, kahve takımları gibi mutfak eşyalarının yanı sıra yazı takımı, kartvizitlik ve kalemlik gibi çalışma masası eşyaları) üretilmiştir (Aydoğan, 2006, s. 238), (Şekil 4.1).

Şekil 4.1 : Yıldız porselenlerinin biçim analizi (Aydoğan, 2006, s.239).

Dolmabahçe-Hereke Dokumahanesi de sarayın halı ve ipekli dokuma ihtiyacını karşılamak üzere Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesinde kurulmuş, "saray adına üretilen motiflerin başka bir yerde kullanılması yasaklanmıştır" (Yarış, 2012, s. 95). Öte yandan aslen İzmit Hereke'de kurulan Hereke Fabrikası'nda üretilen halı ve dokuma ürünlerinin bir kısmı 1874 yılında İstanbul'da açılan bir dükkanla halka sunulmuş (Şekil 4.2); bu sayede halktan sipariş almak amaçlanmıştır. Ancak, "iddiaya göre muhtemelen sarayın, beğendiği desenleri sıradan tüketiciler ile paylaşmak istememesinden kaynaklanan bürokratik engeller bu girişimi bir yıl içinde başarısızlığa sürüklemiştir" (Faroqhi, 2011, s. 277).

Şekil 4.2 : Hereke Dokuma Fabrikası mağazası, Atik Zaptiye, İstanbul, 1890 (IRCICA Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi).

Görüldüğü üzere devlet eliyle kurulan tüm fabrikalar öncelikle ordu ve saray ihtiyacını karşılamış; Çubuklu, "Beykoz ve Yıldız fabrikaları saray ve çevresinin kullanımına yönelik lüks ürünler üretmişlerdir*"* (Turan, 2009, ss. 30-31).

Osmanlı imalat sektöründe kurulan fabrika ve işletmelerle ilgili bilgi veren önemli kaynaklardan biri 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki'dir. 1917 yılında yayınlanan ve birçok araştırmacının referans olarak aldığı bu istatistikler, sayım için esas alınan işletmelerin özellikleri nedeniyle Osmanlı imalat sektörünün ve Osmanlı topraklarının tümünü yansıtmaktan oldukça uzak olmakla beraber, küçük ölçekte üretim yapan bir çok işletmeyi de kapsamadığı için eksiksiz bir tablo sunmamaktadır.

Quataert (1992), 1913-1915 Sanayi İstatistiki'nin oldukça çiğ bilgiler verdiğini ve bu sayımın Osmanlı topraklarındaki imalatın tümünü yansıtmadığını, ana akım dışı kalan üretim ve örgütlenme modellerini dışarıda bıraktığını dile getirmektedir. Eyüp Sabri Kala da (2011) İstanbul ve çevresi ile Batı Anadolu'daki fabrikaları kapsayan 1913-1915 Sanayi İstatistiki'ni, Anadolu'daki küçük ölçekli işletmeleri kapsayan 1921 tarihli Anadolu İmalat Sanayii Sayımı ile birlikte ele alarak geç Osmanlı dönemi imalat sanayiiyle ilgili daha kapsayıcı bir tablo elde etmeye çalışmaktadır.

İstatistiklerdeki işletmeler öncelikle çalıştırdıkları işçi sayısı ve kullanılan güç çeşidine göre sınıflandırıldıkları ve bu işletmeler fabrika sınıfına giren müesseseleri kapsadığı için gündelik ihtiyacı karşılayan eşya üretim sektörlerini birkaç örnek hariç kapsamamaktadır. İstatistik boyunca defalarca belirtildiği gibi, mahalli ihtiyacı karşılayan işletmelerle ilgili sağlıklı bilgi elde edilememiş olsa da, fakat küçük ölçekli bu işletmelerin mahalli ihtiyaçları karşılamaktaki önemi göz ardı edilmemektedir. İstatistiklerde, "imalat ve tüketim arasındaki oran memnuniyet verici olmasa da" küçük sanayiinin genel tüketimin büyük bir bölümünü karşılamakta olduğu dile getirilmektedir (Ökçün, 1997, s. 76). Bu istatistiklerden yola çıkarak 19. yüzyıl sonu ile ilgili kapsayıcı çıkarımlara varmak mümkün olamasa da, istatistik raporunda sıralanan işletmelerin bir kısmının varlığının 20-30 sene geriye gidebileceği ve dolayısıyla bu istatistiklerin incelenen dönemde faal olan işletmeler hakkında yol gösterici ve bilgilendirici olabileceği düşünülmüş; istatistikler bu doğrultuda incelenmiştir.

İstatistikte Sanayi İdare-i Umumiyesi'nde görevli sanayi müfettişlerinden Mösyö Durand ve Fuat Bey tarafından belirtildiği üzere, sanayi sayımı yalnız İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak, İzmir kasabalarını kapsamış, küçük sanayii ve ev sanayii sayımın dışında bırakılmıştır (Ökçün, 1997, s. 4). Sayıma dahil edilen işletmelere; işletme hakkında genel bilgiler (müessesenin adı ve unvanı, sahibinin adı, kuruluş tarihi, konulan sabit ve değişir sermaye miktarı, müessesenin ödediği resm ve vergiler, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanıp yararlanmadıkları); fabrikanın tesisatı (kazanların sayısı, hacmi, muharrik güçlerin cinsi ve gücü, tesis aletlerinin cinsi, sayıları ve satın alındıkları yerler); fabrika çalışanlarının profile (cinsiyet, yaş, çalışma saatleri, dinlenme süreleri, yıllık maaş ve ücretlerin toplamı); üretim ve imalat (hammaddelerin cinsi ve miktarı, değeri, geldiği ve gönderildiği yerler) ile ilgili bir dizi soru sorulmuştur (Ökçün, 1997, s. 4). Sayıma

dahil edilen işletmelerde genellikle buhar gücü ile birlikte en az 10 ve buhar gücü olmaksızın en az 20 işçi çalıştırmak (Ökçün, 1997, s. 7) ve 1 Kanun-ı Evvel 1329 (14 Aralık 1913) tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'na dahil olma öncelikli kriterler olarak alınmış (Ökçün, 1997, s. 5), bu kanundan yararlanan 63'ü İstanbul'da ve 15'i İzmir'de olmak üzere 117 sanayi kuruluşunun da dahil olduğu 269 (1913 yılı için) ve 282 (1915 yılı için) müessese (Ökçün, 1997, s. 11) kendi içinde alt şubelere ayrılan gıda sanayii, toprak sanayii, deri sanayii, ağaç sanayii, dokuma sanayii, kırtasiye sanayii, kimya sanayii ve madeni (imalat) sanayii olmak üzere sekiz grup altında sayıma dahil edilmiştir (Ökçün, 1997, s. 6). Bu alt şubelerden porselen imalatı ve elmastrasçılık toprak sanayiinin; debağat, saraç ve ayakkabı deri sanayiinin; marangozluk ve doğramacılık, tahta kutu, vesair ağaç sanayii imalatı ağaç sanayiinin; yün iplik imalatı ve yün dokumacılığı, pamuk ipliği imalatı ve pamuk dokumacılığı, ham ipek imalatı, ipek dokumacılığı, sair dokuma mamulatı, hazır elbezi ve çamaşır (imalat) dokuma sanayiinin; döküm mamulleri ve madeni eşya ise madeni (imalat) sanayiinin alt şubeleri olarak listelenmiştir (Ökçün, 1997).

1913-1915 Sanayi İstatistiki'nde toprak sanayii altında sadece 1 adet porselen fabrikası listelenmektedir. Bu fabrika daha önce bahsi geçen, 1894 yılında II. Abdülhamit tarafından kurulan ve bünyesinde Fransa Limoges'dan gelen usta ve teknisyenlerin de çalıştığı Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu'dur. İstatistik raporunda sanayi sayımı sonucu Anadolu'da toprak sanayiine dahil edilebilecek kayda değer işletmelerin olmadığı, bu nedenle İstanbul ve çevresinin Osmanlı topraklarındaki toprak sanayiinin tümünü yansıttığı ileri sürülmektedir (Ökçün, 1997). Ayrıca gündelik ihtiyacı karşılamaya yönelik toprak testi, saksı, küp gibi mamullerin Beykoz, Anadolu Hisarı ve Çanakkale çevresindeki küçük sanayi işletmeleri tarafından karşılandığı belirtilmektedir (Ökçün, 1997).

Raporda cam şişe imalatı alanında da o dönemde kriterlere uygun herhangi bir üretimin olmadığı dile getirilmekle beraber, 1885 yılında Modyanu (Modiano) tarafından Paşabahçe'de kurulan ve yüzlerce işçi çalıştıran büyük bir şişe fabrikasına ve Haliç Hasköy'de 100'den fazla işçi çalıştıran, nargile, lamba şişesi ve her türlü şişe ve sürahi imalatı yapılan başka bir şişe fabrikasına atıfta bulunulmaktadır (Ökçün, 1997). Bu fabrikalarla ilgili detaylı bilgi bulunmamakla beraber, Beykoz'da İtalyan bir sanayici olan Saul D. Modiano tarafından kurulan ve 1884-1894 yılları faaliyet gösteren "Fabbrica Vetramini di Constantinople" (Bozdemir, 2011, s. 114)

veya daha yaygın olarak bilinen ismiyle Modiano Cam Fabrikası'nın, dönemin tek cam fabrikası olarak "100'ü Avrupalı olmak üzere toplam 600 kişiyi istihdam ettiği, fabrikada üretilen ürünler arasında yağdanlık, sirkelik, tuzluk gibi ev eşyalarının yanı sıra, sokak lambası, küçük gaz lambaları ve abajur bulunduğu" (Yarış, 2012, s. 77) bilinmektedir: "Fabrika üretiminde üfleme ve pres tekniklerinin kullanılmakta, 10bin metrekareye yayılmış bir alanda fırınlar, makine daireleri, kesimhane, marka işleme, torna, ambalajlama, marangozhane, depolama alanlarının bulunmaktadır" (Bozdemir, 2011, s. 114). Quataert de (1992) özel bir girişim olan Modiano Cam Fabrikası'na atıfta bulunarak, bu fabrikanın 100 kadar Suriyeli ve Bohemyalı cam ustasıyla üretime başladığını, 20. yüzyılın başına kadar, çalışanlarının üçte ikisini fabrikanın kurulduğu dönemden itibaren çalışanların oluşturduğu fabrikaya 30 kadar Macar, İngiliz, Alman, Fransız ve Yunan uyruklu çalışanla 400 kadar Osmanlı uyruklu işçinin de dahil olduğunu belirtmektedir (s. 35).

İstatistikte ayrıca sayımın yapıldığı dönemde izlerine rastlanmamakla birlikte, 1884'te Mişon Levi adında birine Beykoz ve Serviburnu arasındaki bölgede kurulmak üzere bir şişe fabrikası için 10 yıl süreyle, 1885'te Salih Münir Bey'e Çubuklu'da kurulmak üzere bir porselen ve fayans fabrikası için 15 yıl süre ile ve 1894'te Yanko Bey isimli bir şahsa Şehremaneti sınırları içinde kurulmak üzere bir porselen, fayans ve cam fabrikası için 40 yıl süre ile imtiyazlar verildiği belirtilmektedir (Ökçün, 1997).

İstatistiklerde deri sanayii üzerine yapılan değerlendirmelerde, zamanında oldukça iyi durumda olan deri sanayiinin imparatorluğun son dönemlerinde eski gücünü yitirdiği, zamanında tüketimi karşılamakla kalmayıp hatırı sayılır derece ithalat yapan bu sektörün Avrupa'da deri alanındaki teknik gelişmeleri izlemekten geri kalarak neredeyse yok olma aşamasına geldiği; hammadde kıtlığı ve yüksek vergiler nedeniyle deri üretimi ile uğraşan üretici kesimin Avrupa menşeli mallarla rekabet edecek seviyede ürün üretemediği belirtilmektedir (Ökçün, 1997). Deri ürün üretiminin Anadolu'da küçük sanayi tarafından gerçekleştirildiği belirtilmekte, saraçlık ve kunduracılık alanında sayım yapılan dönemde Beykoz Kundura Fabrikası hariç kayda değer bir işletmenin mevcut olmadığı dile getirilmektedir (Ökçün, 1997). Buna göre bavul, kundura, terlik ve saraçlık ürünleri üretiminin genellikle küçük üreticiler tarafından gerçekleştirilmekte, hem Anadolu'ya hem de İstanbul ve çevresine yayılmış olan küçük atölyeler gündelik ihtiyacı karşılamaktadır (Ökçün,

1997). İstatistik yazarları, Ökçün'ün de bahsettiği gibi (1997) parça başına üretim sistemine dikkat çekmekte; özellikle bavul imalatı alanında İstanbul Mahmutpaşa'daki bir çok imalathanenin Beyoğlu'ndaki büyük mağazalar hesabına üretim yaptığını, kundura üretiminin ise ev sanayi bünyesinde gerçekleştiğini dile getirmektedirler (s.100). Buna göre İstanbul'da büyük mağazalar adına 3000 kadar kunduracının çalıştığı düşünülmektedir (Ökçün, 1997).

İstatistiklerde ağaç sanayii kapsamında sayıma dahil edilen müesseseler, marangozluk ve doğramacılık, kutu imalatı (kuru incir ve üzüm taşımak üzere) ve sair ağaç imalatı (semer, ayakkabı çivisi ve araba yapımı) olmak üzere 3 grupta incelenmiştir. Bu gruplardan marangozluk ve doğramacılık altında faaliyet gösteren Patriyanu Daryos (Beyoğlu, 1893), Psalty Mefruşat Ticarethanesi (Beyoğlu, 1867), Osmanlı-Avusturya Mefruşat ve Halı Şirketi (Beyoğlu, 1915), Feriko Piyer Mefruşat Mağazası (Beyoğlu, 1909), Kortesi Biraderler (Beyoğlu, 1902), Fokelstein H. Mefruşat Fabrikası (Galata, 1897) Narlıyan Mefruşat Fabrikası (Nişantaşı, 1893), Hacı Ahmet Efendi Marangoz Fabrikası (Fatih, 1915), Değirmenciyan B. ve Mahdumları (Balat, 1909), Hacı Osman Efendi Marangoz Fabrikası (Çemberlitaş, 1909), Haseki Fabrikası (Haseki, 1915), Fridman Leon J. (Sultanhamamı, 1909) ve Sarrafyan A. ve N. İmalat-ı Osmaniye Fabrikası (Paşalimanı, 1909) olmak üzere 13 işletme sıralanmaktadır (Ökçün, 1997). Yazarların belirttiği üzere bu işletmelerin tümü özel girişimcilere aittir; 1915 öncesinde kurulan 10 fabrikanın %70'i mobilya, % 29.1'i ise pencere, kapı, camekan gibi doğramacılıkla ilgili ürünler imal etmektedirler (Ökçün, 1997). Değirmenciyan ve Mahdumları fabrikası ayrıca mozaik ve çini imalatı da yapmaktadır.

İstatistiklerde ayrıca marangozluk üretiminin daha çok küçük atölyeler bünyesinde gerçekleştiği, sepetçiler, küfeciler, hasırcılar, tarakçılar, ağızlıkçıların sabit veya seyyar durumda bulunan küçük sanatkarlardan oluştuğu, İstanbul'daki kutucu, sandıkçı ve ahşap tornacılara sıkça rastlandığı belirtilmektedir (Ökçün, 1997). Mobilya üretimi alanında yine büyük imalathaneler hesabına çalışan küçük atölyelere dikkat çekilmekte, "İstanbul'da birçok küçük marangozun" (Ökçün, 1997, s. 112) bu şekilde üretim yaptığı belirtilmektedir.

Madeni eşya sanayii bünyesinde, daha önce de belirtildiği gibi, sayımın yapıldığı dönemde devam eden savaşlar nedeniyle bir çok fabrika ve imalathaneye el konulduğundan arzu edilen kapsamda sayım yapılamadığı dile getirilmiştir. Buna

rağmen, istatistikte madeni eşya üreten işletmeler arasında Hilmi Cevdet ve Levi Biraderler ve Şürekası; Bakır ve Teneke Mamulatı Fabrikası (İstanbul, Mahmut Paşa), Dimkol K. Nal Fabrikası (İstanbul, Nur-ı Osmaniye), Zilciyan K. Ve Şürekası, Zil Fabrikası (İstanbul, Samatya), Darbhane-i Amire (İstanbul), Kigorkyan H, Hurufat Dökümhanesi (İstanbul, Bab-ı Ali) ve Yavruyan K. Ve Mahdumu, Teneke Kutu İmalathanesi (İstanbul, Sultan Hamam) olmak üzere Darphane-i Amire hariç tümü özel olan 6 müessese listelenmiş; bu müesseselerde teneke, sarı teneke, bakır ve alüminyumdan nal, matbaa harfleri ve takımları, tas, tepsi, tencere ve kutu gibi ürünler üretildiğinden bahsedilmiştir (Ökçün, 1997). Madeni eşya üretimi alanında da yine İstanbul'a dağılmış, gündelik ihtiyacı karşılamaya yönelik üretim yapan küçük atölye ve dökümhanelerin varlığına dikkat çekilmiştir (Ökçün, 1997). Bundan yola çıkarak sayımın yapıldığı yıllara uzanan dönem boyunca küçük ölçekte üretim yapan imalathanelerin hala önemini koruduğu söylenebilir.

"Ülke genelinde özel girişimcilerin büyük ölçekli makine üretimi yapma girişimleri 19. yüzyılın ilk yarısında başlamış olsa da, bu dönemde kurulan fabrikalarla ilgili çok az belge mevcuttur" (Quataert, 1992, s. 32). İstatistikte bahsi geçen işletmelere ek olarak, özel teşebbüs ile kurulan fabrikalar arasında Bakırköy Basmahanesi (1850), Tubini Mobilya Fabrikası (1875), Modiano Cam Fabrikası (1884), Orosdi Back Mağaza ve İmalathanesi (1885), Cankoç Soba-Yemek Ocağı ve Su Tesisatı İmalathanesi (1890), Kazlıçeşme Mensucat Fabrikası (1890), Ahırkapı Fanila Fabrikası (1895), Ohannes Papazyan Soba İmalathanesi (1890'ların sonu) ve Blumenthal Plak ve Gramofon Fabrikaları (1911) sayılabilir. Bu fabrikalardan bir kaçı gündelik eşya üretim odakları olarak ön plana çıkmaktadır.

1875 yılında Beşiktaş'ta kurulan 400 işçi kapasiteli Tubini Mobilya İmalathanesi "oymacılar ve desinatörler, mozaik ve parkeci sanatkarları, halı dokumacıları, abanoz ağacı işleyicileri, cilacılar, tamirciler, demirciler, ocakçılar gibi farklı gruplara ayrılan bir iş gücüne sahiptir" (Yarış, 2012, s. 69). Kazgan (1999), 7 Şubat 1878 tarihli Revue De Constantinople dergisinde Tubini Mobilya Fabrikası hakkında yayınlanan bir tanıtım yazısına dikkat çekmektedir: Bu yazıdan aktarıldığı üzere, fabrikanın işletmecisi genç Aristide Tubini "memleket ve onun insanlarının hayrına bir iş yürütmekte", "yeni bir milli sanayi kurulması uğruna parası ve ünü olmasına rağmen kendini fabrikasına adamış bir şekilde çalışmaktadır" (Kazgan, 1999, s. 86). Yine aynı yazıda, fabrikanın müdürü Mösyö Collier "pratikle teoriyi birleştiren",

yorulmak bilmeyen bir mühendis, imalat müdürü Mösyö Bacheley ise "zeki ve faal" bir şahıs olarak tanıtılmakta (Kazgan, 1999 , s. 86), farklı etnik köken ve milletten işçi çalıştıran fabrikanın aslında zarar ettiği belirtilmektedir. Kazgan'ın belirttiğine göre (1999), fabrika bir genel müdür, bir imalat müdürü, kasadar, muhasebeciler, puantörler, depolamacılar, nezaretçiler, tercümanlar vb. kadrosundan başka 350 işçi ve 50 ustabaşı "fabrika işçileri oymacılar ve desinatörler, mozaik ve parkeci sanatkarları, halı dokumacıları, abanoz ağacı işleyenler, marangozlar, araba ve tekerlek işçileri, cilacılar, tamirciler, demirciler ve ocakçılar, buhar makinesi işçileri, ateşçiler ve yardımcıları, şantiye ve atölye içi yük taşıyıcılar, hamallar ve gece bekçileri olmak üzere 12 grup bünyesinde çalışmaktaydı" (s. 87). Kazgan (1999), her bir grup bünyesinde çalışan işçileri İstanbul'da mevcut olan loncalara dahil olduklarını, Tubini'nin yabancı çalışanları ilgili konsoloslukların kefaleti ile işe aldığını aktarmaktadır (s. 88).

Kazgan'ın (1999) yine aynı yazardan aktardığı üzere, fabrika mobilya ve dekorasyon eşyası üretmekte, hem yurtiçinden hem de yurt dışından ceviz, akaju, tik, abanoz, tuya, gül ağacı gibi malzemeler ile Avrupa döşemelik kumaşları da getirtilmekteydi (s. 89). Ürün yelpazesi oldukça geniş olan fabrikada dönemin konak ve yalılarına özel altın, fildişi, gümüş ve değerli taşlarla kaplı lüks mobilya üretimi gerçekleştirilmekteydi (Yarış, 2012, s. 69). Fabrikanın fildişi santranç ve tavla takımları ile sandalyeleri meşhur olmakla beraber, üretilen mobilyalar arasında büfe, dolap, yazıhane ve kitaplıklar da bulunmakta, "Avrupa kopyacılığı yanında Şark stilinde süslemeli imalat da yapılmaktaydı" (Kazgan, 1999, s. 89). Fabrika o dönemde ayrıca omnibüs ve fayton imalatından yük vagonu ve demiryolu vagonuna kadar uzanan bir yelpazede taşıt üretimi de yapmaktaydı (Kazgan, 1999, s. 90). Tubini, gerektiğinde Avrupa'dan zanaatkarlar ve ustalar da getirtmekteydi: "böylece Avrupa mobilya ve diğer eşyalarıyla yakınlık avantajını kullanarak, nakliyeden doğan fiyat farkından büyük avantajlar sağlıyor ve Avrupa mallarıyla rekabet edebiliyor, Şam ve Bağdat gibi o zaman en aranan mobilya ve tahta aksesuar eşyalarını yapan yerlerden ithalat yapıyor ve bunları kısmen içerdeki yabancılara, kısmen de harice eksport suretiyle satıyordu" (Kazgan, 1999, s. 90).

Kazgan (1999), Tubini fabrikasının fabrika dağıldıktan sonra kendi atölyelerini kuracak olan birçok usta için bir okul niteliğinde olduğunu, Tubini atölyelerinde yetişen ustaların fabrika dağıldıktan sonra kurdukları atölyelerde 1893 Şikago Sergisi

gibi uluslararası sergilerde sergilenecek nitelikte ürünler ürettiklerinden de bahsetmektedir (ss. 90, 91).

İstanbul'daki Avrupa merkezli, çok katlı mağazalardan biri olan Orosdi Back mağazası, aynı zamanda şemsiye imalathanesine de ev sahipliği yapmıştır (Şekil 4.3). İstanbul, 19. yüzyılın sonunda şemsiye imalatında bir merkez haline gelmiş, Almanya, İngiltere ve İtalya'dan ithal edilen kumaş ve metal parçalar, imalathanelerde monte edilerek satışa sunulmuş, birçok eyalete de gönderilmiştir (Quataert, 2011): "1902 yılında Sur İçi bölgesinde kurulan bir şemsiye sapı imalathanesi sayesinde şemsiye üretiminin ithalata bağımlılığı bir ölçüde azalmıştır" (s. 99).

Şekil 4.3 : Orosdi Back şemsiye imalathanesi, 5. kat (IRCICA Kütüphanesi Fotoğraf Arşivi).

Soba ve yemek ocağı imal eden fabrikalar arasında sayabileceğimiz "1890 yılında Sirkeci'deki Yeni Postahane'nin yerinde bulunan barakaların yanında bulunan bir binada Kirkor Jamgoçyan tarafından kurulan" (Göktürk, 1943, s. 3372) Cankoç Soba-Yemek Ocağı ve Su Tesisatı İmalathanesi küçük çaplı soba ve ocak imalatının yanı sıra çini sobalar üretmekte; Ohannes Papazyan Soba İmalathanesi (Şekil 4.4) ise su ısıtıcılı soba, su kaynatma kazanları, banyo sobaları üretmekteydi (Yarış, 2012, ss. 90, 118).

غسلخانه‌یه مخصوص قزغان

اوخانس پاپازیان

اسکی ضبطیه جوارنده میدانجق جاده‌سنده تنظیفات دائره‌سی قارشوسنده نومرو ١٤

ارباب صنعتدن اوخانس پاپازیان افندینك اعمال ایتش اولدیغی موتبن اداره‌لی قزغانلر ٥٠ — ٦٠ پاره‌لق اوردون ویا کور ایله آصلا قوتو ودومان ویرمیکزین یالکز اوتوزبش دقیقه ظرفنده هم غلسخانه‌یی هم ده محتوی بولندقلری صویی ایصیدیور انسان ایستدیکی وقت هیچ برمصرف اختیار ایتمکزین غسلخانه‌سی درونده یه‌قاوب وقتلی وفتسز حمامه کیتمك زحمتندن قورتیلیور. جانلاندیرمق صورتیله ده امثالنه مرجح بولنان بو قزغانلرك چاشیر وصیجاق صو ایله اولمیجق هردرلو اوایشلرنده فوائد کثیره‌سی واردر. هم صنایع محلیه‌یی تشویق ایتمك هم ده آز برمصرفله چوق استفاده ایتمك ایسته‌ین ذواتك مذکور قزغانلردن بر دانه المه‌لریی توصیه وتقلیدلرندن اجتناب ایچون قزغانلر اوزرندن پرنجدن ممسول (اوخانس پاپازیان) مارقه‌سنه دقت اولنمسی اعلان اولنور.

ذکر اولنان مغازه‌ده جینسدن ممسول هرنوع مطبخ طاقمله قیه‌ماکنه‌لری غاز اوجاقلری وساره اهون بها ایله صاتلمقده‌در.

کرك قزغانلردن وکرکسیز ممسولاتندن طشره‌دن سپارش وقوعنده سالماً ارسالی خصوصنده تسهیلات کوسترلیور.

Şekil 4.4 : Ohannes Papazyan Soba İmalathanesi ilanı, İkdam, 7 Aralık 1901, Sayı 2680.

4.3 Eşyanın Sergilendiği ve Satıldığı Yapılar

İstanbullunun meta olarak eşyayla karşılaştığı fiziksel yapılar gerek kentsel dokuyla kurdukları ilişkiler, gerekse kent mekanında dağılma biçimleriyle önemli bir çeşitlilik arz ediyordu. Hem İstanbul yarımadasında, hem de Karaköy, Galata ve Pera ekseninde İstanbullu tüketicinin İstanbul'da üretilen ya da ticaret yoluyla ülkeye gelen farklı kalitede ve çeşitlilikte eşyayla karşılaşmasını sağlayan fiziksel yapılar mevcuttu. Bu yapılar, mimari özellikleri, kentsel dokuyla olan ilişkileri, eşyayı tüketiciyle buluşturma, sergileme ve satış stratejileri konusunda da birbirlerinden farklılaşıyordu.

İstanbul yarımadasının merkezinde bulunan Kapalıçarşı ve çevresi ile bu çarşıdan Sirkeci ve Eminönü sahiline inen sırtlarda yoğun bir kent dokusu oluşturan sokaklar İstanbullunun gündelik eşya alışverişini yapabileceği birçok han, çarşı, arasta ve irili ufaklı dükkana ev sahipliği yapmaktaydı. Geleneksel Osmanlı ticaret hayatında "dükkan temel birim; aynı tezgah ve dükkanların sıralandığı, başka bir deyişle belirli

esnaf gediklerinin kümelendiği arastalar ünite; arastaların oluşturduğu çarşı da bütündü" (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999, s. 221). Bu çarşılar içinde bulunan arastalar bir nevi uzmanlık kümelenmelerini teşkil ediyor; kentsel mekanda çoğu sokak ya da çarşı bir uzmanlık alanıyla temsil ediliyordu. Abdülaziz Bey (1910) esnafın İstanbul'un çeşitli yerlerinde "bir sokaktaki sağlı sollu sıra halindeki dükkanlarda çalıştığını" (s. 137) dile getirir. Aynı işle meşgul olanların bir arada bulunduğu bu ticaret, bazen de üretim yerleri "sedefçiler, vezneciler, arpacılar, kürkçüler, kürekçiler, fincancılar, tezgahçılar, kalemtraşçılar, abacılar, mühürcüler, zahireciler, yemişçiler, yumurtacılar, kantarcılar, saatçiler, kuyumcular, sırmacılar, makasçılar, kundakçılar, peştemelciler, yağlıkçılar, oyuncakçılar, tesbihçiler, misk yağcıları, tornacılar, marpuççular, hırdavatçılar, fenerciler, köseleciler, yemeniciler, sepetçiler, fermeneciler, kavukçular, dülbentçiler, kılıççılar, marangozlar, çulhalar, eğerciler, semerciler, demirciler" (s. 137) gibi ilgili uzmanlık alanının ismiyle anılırdı.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey de (2011), İstanbul esnafının çoğunun "öteden beri toplu bir mahalde icra-yı sanat" ettiklerini ve bunlara ihtiyacı olanların "bulundukları semte kadar gitmeye mecbur olduklarını" (s. 254) dile getirmektedir. Ali Rıza Bey'in aktardığına göre (2011) Kapalıçarşı'dan Beyazıt'a doğru giden Kaşıkçılar Kapısı civarında bağa, kuka, abanoz, gergedan ve manda boynuzu, sığır tırnağı, Hindistan cevizi kabuğu, mercan ve sedef gibi malzemeler kullanarak gündelik ve lüks kullanıma yönelik kaşıklar imal eden kaşıkçılar; Beyazıt'ta Kazancılar denilen bölgede mutfak eşyası satan bakırcı esnafı; Uzunçarşı'da saraçlar çubuk takımları ve tespih imal eden kehribarcı esnafı kümelenmişti (ss. 245-246). Ayrıca "Eyüp semti önceleri testiler, sürahiler, bardaklar daha sonraları soba çinileri imal eden çömlekçi esnafına-ki bu esnafın bir bölümü daha sonra II. Abdülhamit tarafından kurulan Yıldız Fabrika-yı Hümayunu'na alınmıştı- ve oyuncakçılara" (Ali Rıza Bey, 2011, s. 248) ev sahipliği yapmaktaydı.

Arasta ve çarşılarda görülen uzmanlık ve ilgili eşya kümelenmeleri hanlarda da görülmekteydi: "Büyük Saraç Hanı (Saraçhane), Ketenciler Hanı, fermeneciler Çarşısı, Dökmeciler Çarşısı (aktarlar, baharatçılar), Kürkçü Hanı, Örücüler Hanı, Sırmakeş Hanı gibi hanlar" (Taner, 2009, s. 156) hem üretim hem de satış yapan ortak uzmanlık alanına sahip esnafa ev sahipliği yapmaktaydı.

Eşya ya da ilgili üretim sektörünün adıyla anılan çarşı ve hanlar, İstanbullunun gündelik alışverişinin önemli merkezlerindendi: "Dükkanda üretilen ya da

pazarlanan ürünler, iç duvarlara, dükkanın dışına hevenk hevenk asılır veya istiflenir, raflara sıralanırdı" (Sakaoğlu ve Akbayar, 1999, s. 237). Dükkanların çoğunlukla cepheleri, fakat iç mekanları da, İstanbullu müşterinin eşyayla karşılaştığı vitrinler olarak işlev bulmuştu (Şekil 4.5).

Şekil 4.5 : Çeşitli çömlek ve testi satışı yapılan bir esnaf dükkanı (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi).

Sakaoğlu ve Akbayar'ın aktardığına göre (1999) çarşı ve hanlarda sıralanan dükkanlar "ya sahiplerinin adıyla (örneğin basmacı Tahir Efendi) ya da işlevlerine göre tanınır" (s. 238); tabela, vitrin ve camekan gibi tanıtım ve sergileme işlevi gören unsurların yaygın olmaması nedeniyle "dükkan yerinin akılda tutulması, kolay bulunması ve soranlara tarif edilmesi için, kapılarına kule, kayık maketleri, kuş kafesi, cami resmi, buğday demeti, nal ve türlü nazarlıklar asanlar olur; (bu dükkanlar) halk arasında 'kuleli dükkan', 'kafesli dükkan', 'kayıklı dükkan' vb. nitelemelerde tanınırdı" (s. 238). Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey de (2011), Mısır Çarşısı'ndaki dükkanlarda "ufak gemi modelleri, deve kuşu yumurtası, fener, püskül" (s. 254) gibi işaretlerin dükkan girişlerine asıldığını, bu sayede bu işaretlerin dükkan adresi vermek ve aranan dükkanı bulmak için bir nevi tabela işlevi gördüklerini anlatmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'un çeşitli yerlerinde sayıları gittikçe artan Batılı tarzda alışveriş merkezleri, tüketici kitlelerine ulaşmak için eşyayı gruplama, sergileme ve mağazanın tanıtımı konusunda farklı stratejiler geliştirmişler ve belki de çarşı, arasta ve hanlardaki dükkanların müşterileriyle ilişki kurma biçimlerini de etkilemişlerdir.

İstanbullu tüketicinin eşya ile karşılaşmasına olanak sağlayan fiziksel yapıların toplandığı bir başka bölge Galata ve Pera idi: "19. Yüzyılın ikinci yarısında belediyenin kentsel düzenleme çalışmaları sırasında, özellikle ana aks üzerindeki yeni inşaatlarda mağaza ya da pasaj yapımı ağırlıktaydı" (Akın, 2011, s. 236). 1860'lı yıllarda GRDP açılan Au Bon Marche isimli alışveriş merkezi (Şekil 4.6), İstanbul yarımadasındaki dükkan, arasta ve çarşılardan gerek çok katlı yapısı ve cephe özellikleri, gerekse ürün teşhir ve satış yöntemleri açısından ayrılıyor, Avrupai bir alışveriş deneyimi sunuyordu. Bortoli Kardeşler tarafından açılan bu mağaza, hem GRDP'ya hem de Tepebaşı'na açılıyor, GRDP ve Meşrutiyet Caddesi'ni birbirine bağlayan Karlman Pasajı'nın bir parçasını oluşturuyordu. Au Bon Marche, tek ya da benzer eşyanın satışa sunulduğu mağazaların aksine, hemen hemen her türlü eşyanın satıldığı bir alışveriş merkezi olarak Pera bölgesindeki İstanbullu-eşya karşılaşmasına olanak sağlayan benzer yapıların ata tipi gibiydi. Nitekim, ileriki yıllarda Pera'da açılan diğer çok katlı mağazalar, kendi isimlerinden ziyade Bon Marche (Bon Marşe) olarak anılmaya başlanacak, Bon Marche daha ziyade bir mağaza tipolojisini temsil edecekti:

Bon Marche mağazası daha çok Paris ve Provens'teki büyük mağazaları anımsatıyordu. Her şey satılırdı burada: Her türlü ev eşyası, Maroken eşya, kağıt, av gereçleri, kokular, değerli taşlar, bronz heykeller, oyuncaklar, ..., optik aygıtları, fotoğraf makineleri, tuhafiye, kadın çamaşırları, şemsiyeler, porselen eşya, kristaller, Saksonya porselenleri, kuyum işleri, her çeşit şeker, şaraplar, likörler, konserveler, yolculuk gerekleri, sepet işleri, ısınma gereçleri, yatak takımları vb. (Duhani, 1982, s. 49).

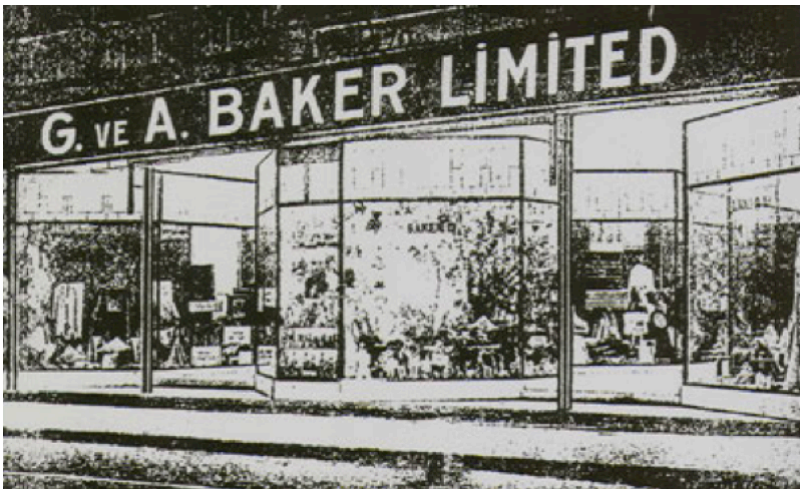

Şekil 4.6 : Au Bon Marche mağazası, GRDP (Url-1).

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Pera'da açılan Paris-Londres, İngiliz kökenli Baker, Alman kökenli Bazar Allemand, Avusturya-Musevi kökenli A. Mayer, S. Stein, Orosdi Back ve Tiring gibi çok katlı mağazalar "özellikle Tünel çevresindeki elçiliklerden sonraki kesimden başlayarak Galatasaray'a, Galatasaray'dan da Taksim'e uzanmaktaydı" (Akın, 2011, s. 236) ve bunların çoğu Avrupa merkezli mağazaların İstanbul şubeleriydi. Bu mağazalardan bazılarının, örneğin 1854 yılında kurulan Baker Mağazası'nın Pera'da önceleri iki, daha sonra üç şubesi açılmıştı, bazılarının ise sadece Pera'da değil İstanbul yarımadasında da şubeleri mevcuttu.

Eşyanın meta olarak sergilendiği ve satıldığı yapıların hakim fiziksel özelliklerinden yola çıkarak, İstanbul yarımadasının geleneksel, Galata ve Pera'nın ise Batılı tüketim alışkanlıklarını temsil ettiği yaygın bir düşüncedir. Köse (2009) 1889-1921 yılları arasında İstanbul'da aktif olan Batılı alışveriş merkezlerinin kent mekanındaki dağılımı ve personel profilini konu alan çalışmasında "19. yüzyılın ikinci yarısında kenti ziyaret eden Batılı gözlemcilerin ifadelerinin aksine, Şark Ticaret Yıllıkları ve Osmanlı basınında karşılaştığımız ilanlardan alışveriş merkezlerinin sadece Batılı mahallelerde yer almadığını", "kent içindeki iş dünyasının sanıldığından daha akışkan ve hibrid bir karaktere sahip olduğunu" ifade eder (ss. 95-96). Köse'nin bu tespiti hangi sosyal sınıfa ve etnik-dini kökene sahip İstanbullunun, hangi tüketim eğilimleriyle, kentin hangi bölgelerinde eşya ile karşılaştığı konusunda keskin varsayımlar yapılamayacağına işaret eder. Keskin varsayımlar kenara bırakıldığında, İstanbulluyu eşyayla buluşturan bu fiziksel yapıların çevreleriyle ve başka karşılaşma noktalarıyla olan ilişkileri daha rahat izlenebilecektir.

Köse (2009) Galata ve Pera'da yoğunlaşan ve dikey eksende genişleyen çok katlı alışveriş merkezlerini "dikey pazarlar" (s. 92) olarak tanımlar. Bu mekanlar İstanbul yarımadasında, başta Kapalıçarşı olmak üzere çoğunlukla yatayda genişleyen ve uzmanlık alanlarına ya da üretim sektörlerine göre bir araya gelmiş dükkan kümelerini barındıran fiziksel yapıların aksine, giriş katlarındaki vitrinler sayesinde içerideki eşya dünyası hakkında İstanbullu müşteriye fikir veren; "kadın ve erkeklerin içinde özgürce gezinebildiği bir mal ve tüketim dünyası" (s. 93) sunmakta ve hatta "kişisel ve kamusal arasındaki kesin ayrımı bulanıklaştırmaktaydı" (s. 93). Bu mağazaların giriş katlarında bulunan vitrinler İstanbullu müşterinin bir meta olarak eşyayla buluştuğu ara yüzler haline gelmekteydi (Şekil 4.7).

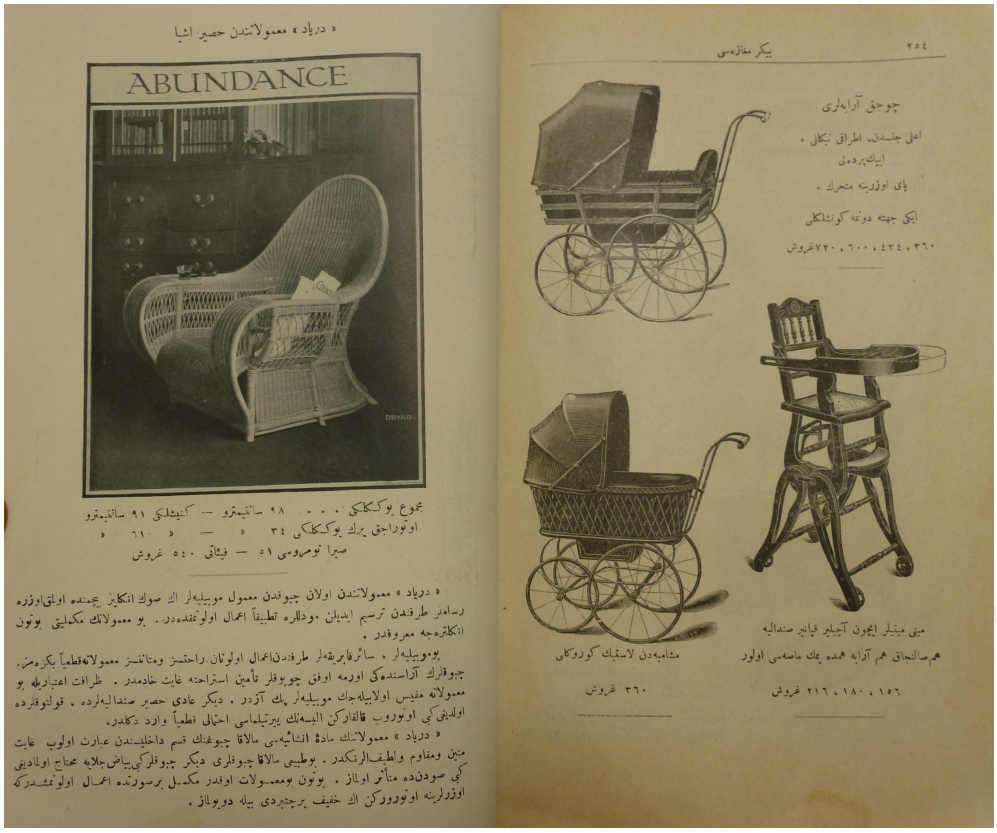

Şekil 4.7 : G. ve A. Baker Mağazası, Resimli Uyanış (Servet-i Fünun), 15 Ocak 1931, Behzat Üsdiken Koleksiyonu (Üsdiken, 1993, s. 552).

Bu alışveriş merkezlerini yatay çarşı ve pazarlardaki mağazalardan ayıran başka bir önemli özellik daha geniş bir müşteri kitlesine ulaşmak için geliştirdikleri yenilikçi perakende, işletme ve tanıtım stratejileridir: "Kent içinde merkezi bir konum edinme, düşük kiralı (çok katlı) binalarda bulunma, düşük fiyatlı ürünler sunma (ve yüksek kalitedeki ürünler için düşük fiyatlar belirleme), ürün fiyatlarında az artış yapma, büyük miktarda satış yapma yoluyla yüksek ciro elde etme, farklı departmanlarda sınıflandırılmış ve düzenlenmiş ürün çeşitliliğine sahip olma (ve ziyaretçinin ürünü almak zorunda olmaması), farklı katlarda satış işlemi yapma ve çok sayıda personel çalıştırma" (Köse, 2009, s. 93) gibi özellikleriyle bu merkezler, çarşı içerisindeki mağazalardan ayrılır. İstanbullunun, farklı katlarda gruplanmış eşya reyonları arasında herhangi bir şey almak zorunda olmadan dolaşabilmesi, sadece satın alan kesimin değil izleyen kesimin de hareketlenmesine neden olmuştur. Köse'ye göre (2009) çok katlı mağazaların, örneğin Orosdi Back'ın, İstanbul yarımadasında da bulunması yatay çarşı ve pazarlarda alışveriş yapan müşteri kitlesine de ulaşmaya çalıştıklarını, sadece Galata ve Pera'yla sınırlı kalmayarak konumlandıkları çevredeki diğer iş merkezleri ve satış alanlarıyla ilişkilendiklerini, önemli ekonomik aktörler olarak kent hayatında iz bıraktıklarını göstermektedir (ss. 95-96). Bu mağazalarda erkek çalışanlar dışında kadın çalışanların da hizmet vermesi, eşya hakkında fikir sahibi olmaya çalışan, özellikle kadın müşterilerin daha rahat gezinebilmesine ve ürünleri deneyebilmesine olanak sağlamıştır.

Bu mağazaların yatay çarşılardaki dükkanlardan farklı olarak yürüttüğü yoğun ilan ve tanıtım faaliyeti, farklı müşteri gruplarının ulaşabildiği iletişim kanalları

üzerinden yürütülmüş, dönemin süreli yayınları, ticaret yıllıkları ve gazetelerinde sundukları eşya dünyasını sürekli görünür kılmışlardır. Mağazalarda satışa sunulan eşyanın kataloglar vasıtasıyla da izlenebilir olması, eşyanın hem fiziksel hem de imgesel olarak İstanbullu müşterinin zihninde yer etmesini sağlamıştır. Bu kataloglarda ürünler bazen çizim, bazen de fotoğraf yoluyla görselleştirilmiştir (Şekil 4.8).

Şekil 4.8 : Ürün örnekleri, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911.

19. Yüzyılın ikinci yarısında Pera bölgesi, yoğun bir pasaj inşasına da sahne olmuştur: "Bu pasajların bir kısmının zemin katları dükkan ve mağazalara ayrılmışken, üst katları genelde konut olarak kullanılmaktaydı" (Akın, 2011, ss. 224-225). Bu bölgede Şark Pasajı gibi, "üstü açık ve iki yanı dükkan dizilerinden oluşan dar bir sokak niteliği taşıyan pasajla" (Akın, 2011, s. 225), Paris pasajlarından geri kalmayan Hristaki Pasajı gibi cam çatılı pasaj örnekleri bir arada bulunmaktaydı. Pera ve Galata bölgesindeki pasajlar farklı üretim ve ticaret kollarını aynı fiziksel mekanda yan yana getirmeleri nedeniyle geleneksel arastalardan ayrılırlar.

Galata ve GRDP üzerinde bulunan ev eşyası mağazaları da bu dönemde İstanbullunun eşyayla buluşmasını sağlayan fiziksel yapılardır. Bu mağazaların,

İstanbul yarımadasındaki dükkanlardan dikkat çekici şekilde ayrıldığı nokta, tanıtım ve ilanlar yoluyla markalaşmalarıdır. Bu bölgede bulunan bir çok eşya mağazası, dönemin süreli yayınlarında ve ticaret yıllıklarında ilan vererek ürünlerini pazarlamıştır. Örneğin "Hava Palas'ta bulunan porselen, bronz ve bakır lamba deposunun Paris ve Londra'daki çeşitleri fabrika fiyatına sattığını; Garrus Kardeşler'in Mevlevihane civarındaki mobilya mağazalarının yeni mobilya ve dekoratif tablo çeşitleriyle açıldığını; Derviş Sokağı'nın köşesindeki Cosma Vuccino Mobilya Mağazası'nda satılan ürün çeşitlerini" (Akın, 2011, ss. 239-240); Psalty Mobilya Mağazası'nın yeni gelen ürünlerini dönemin gazete ve süreli yayınlarına verilen ilanlardan takip etmek mümkündür.

4.4 Eşya Alt-Panoramasına Miyopik Bakış: Şark Ticaret Yıllıkları

Daha önce de belirtildiği üzere, devletin endüstrileşme çabaları kapsamında kurduğu fabrikalara ve özel girişimlere rağmen İstanbul'daki imalat sektörü küçük işletmelere dayanmaktaydı (Quataert, 2011; Ökçün, 1997). İstanbul'daki küçük işletmeler ve bu işletmelerin üretim ve ticaretini yaptıkları ev eşyası hakkında sahip olduğumuz bilgiler hala sınırlı olmakla birlikte, tamamen karanlıkta değildir. Osmanlı arşiv belgeleri, devlet salnameleri, sanayi istatistikleri, yerli ve yabancı sanayi odalarının kayıtları ve süreli yayınları, çeşitli dillerde basılmış gazete ve dergi gibi süreli yayınlar, yerel ve uluslararası sergilerin şartnameleri ve katılımcı listeleri, çeşitli mağaza ve fabrikaların kurumsal kayıtları ve katalogları ve yerli ve yabancı diplomat, memur ve seyyahların hatıratları İstanbul'daki ev eşyası üretimi ve ticareti panoramasına dair parçalı da olsa bir okuma sunmaktadırlar. Saray ve çevresinin yanı sıra gelir düzeyi yüksek, üst ekonomik tabakaya mensup aileler ve bireylerinin ve Batılılaşmış ve Batılı kesimin tüketim alışkanlıkları ve bunların izdüşümündeki ev eşyası tercihlerini karşılamak veya şekillendirmek üzere faaliyette bulunan üretici ve tüccarların bu panoramadaki görünürlüğü, daha mütevazı hayatlar yaşayan İstanbullulara ürün ve hizmet sunan kesime oranla oldukça fazladır.

"Kıray (1972) on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İzmir'i ele aldığı çalışmasında yeni ulaşım ve iletişim ağlarının gelişmesi ve kentin bölge içindeki iktisadi ve sosyal konumunun değişmesiyle kentin iktisadi yapısında gerçekleşen dönüşüm ve farklılaşmaya, şehirde belirginleşen "ikili bir yapının" varlığına dikkat çekmektedir" (Aktar, 1998, s. 114'te atıfta bulunulduğu gibi):

> İlk olarak, dış ticaretin örgütlenmesinde egemen olan ihracat şirketleri, bankalar, sigorta şirketleri ile bunların sahip ve yöneticilerinden oluşan yeni bir kesim ortaya çıkmıştır. Bu kesimin uzantısı ve aracısı olarak faaliyet gösteren Osmanlı azınlık tüccarları da yeni bir işlev kazanmışlardır. Şehrin mimari dokusunda antrepolar, liman ve incir-tütün gibi "tarımsal ham maddeleri ihracata hazırlama" üniteleri (paketleme, sandıklama vb.) önem kazanmaya başlamış, eski tip ticaretin yapıldığı han ve çarşıların yanı sıra, yeni iş yerleri, oteller ve ithal malların satıldığı yeni çarşılar oluşmuştur. Dış ticaret ile ilgili olarak ortaya çıkan bu iki gurup, zamanla İzmir'de yeni dışa dönük, gösterişçi tüketimin sergilenmesine uygun yaşam alanları yaratmıştır. İkinci olarak, İzmir'in geleneksel esnaf ve zanaatkârları, şehrin daha düşük gelirli Müslüman kesimine mal satmaya yönelik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla şehrin dokusuna damgasını vuran ve ticaretin, tüketimin, konut alanlarının oluşumunda kendini hissettiren "ikili sosyal yapı ve ilişkiler düzeni" ortaya çıkmıştır. (Aktar, 1998, s. 114).

Aktar'a göre (1998) bu ikili sosyal yapı ve ilişkiler düzeni, aynı dönemde İstanbul'da da izlenmektedir. "Ortaylı'nın (1977) dikkat çektiği gibi, geçirdiği iktisadi ve sosyal dönüşüm sonucu İstanbul'un kentsel mekanı ve merkezi iş alanları yeniden biçimlenmiş, kent "çift merkezli bir metropole" dönüşmüştür" (Aktar, 1998, s. 116'da atıfta bulunulduğu gibi).

Ulaşım ve iletişim ağlarındaki modernizasyon yeni tren istasyonları ve modern postane binalarının, yeni rıhtım ve antrepoların ve kente gelen çok sayıda tüccarın kalabileceği otellerin inşasına; dış ticaretin genişlemesi ve yabancı sermayenin artan varlığı, "geleneksel ticaret, zanaat ve depolama faaliyetlerinin yoğunlaştığı Eminönü, Beyazıd ve Unkapanı'na" Galata Köprüsü ile bağlanacak olan Karaköy, Galata ve Bankalar Caddesi ekseninde ikinci bir iş merkezin doğmasına ve yeni finansal süreçlerin kontrol edildiği büro, banka ve işyerlerinin inşasına; Osmanlı bürokrasisinin yeniden örgütlenmesi yeni nezaret binalarının inşasına; yeni örgütlerin, girişimcilerin ve kamu hizmetlerinin ortaya çıkması Beyoğlu ve çevresinin kozmopolitleşerek "yeni kamu alanları olarak" genişlemesine ve apartman, mağaza, lokanta, tiyatro gibi yapıların inşasına; son olarak İstanbul'un dünya ekonomisiyle kurduğu ilişkideki dönüşüm kentin diğer bölgelerle olan ilişkisinin de dönüşmesine neden olmuştur (Aktar, 1998, ss. 116-118). "Bu alt-süreçler", İstanbul'da iki merkezin (tarihi yarımada ve Pera, Galata ve Karaköy ekseni) yan yana var olduğu, "ikili bir yapı" ortaya çıkarmıştır (Aktar, 1998, s. 118).

Yan yana varlığını sürdüren bu ikili yapı içinde yeniden örgütlenen iktisadi faaliyet, ev eşyasının gündelik hayattaki dolaşımını da etkilemiş, kentin geleneksel ve yeni iş merkezlerindeki üretim, ticaret, satış ve tamir faaliyetlerini de dönüştürmüştür.

19. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da ev eşyasının üretimi, ticareti, satışı ve tamiri ile ilişkili meslek kollarının dönüşümü ve bu meslek kollarında faaliyet gösteren şahıs ve işletmeler hakkında fikir sahibi olmamızı sağlayan kaynaklardan biri, tez çalışması kapsamında 1881-1914 yılları arasındaki sayıları taranan ve genel olarak Şark Ticaret Yıllıkları olarak tanınan ticaret rehberleridir. Bu yıllıklardan 1905 senesi yıllığının ilgili sayfalarına ulaşılamamış, 1911 senesi yıllığı ise sadece sağlık ve eczacılıkla ilgili bilgileri kapsadığı için tarama dışı bırakılmıştır.

Yıllıklar ilk olarak 1868 yılında Raphael Cesar Cervati ve N. C. Sargologo tarafından *L'indicateur Constantinopolitain (Guide Commercial)* ismiyle Fransızca ve Osmanlıca olmak üzere çift dilli olarak basılmıştır. 1881 yılında bu sefer Cervati Kardeşler ve D. Fatzea[8] tarafından *L'indicateur Ottoman (Annuaire-Almanach du Commerce de L'industrie, de L'administration & de la Magistrature)* ismiyle (gerektiğinde Türkçe açıklamalarla birlikte) sadece Fransızca olarak, 1883 yılında *Indicateur Ottoman Illustre (Annuaire-Almanach du Commerce de L'industrie, de L'administration et de la Magistrature)* ismiyle, 1885-1888 yılları arasında ise sadece Cervati Freres & Cie. tarafından *Indicateur Oriental (Annuaire-Almanach du Commerce de L'industrie, de L'administration & de la Magistrature)* ismiyle basılmıştır. 1889-1930 yılları arasında *Annuaire Oriental du Commerce (de L'industrie, de L'administration & de la Magistrature)* ismiyle basılan yıllıklar (Şekil 4.9) 1900 yılına kadar Cervati Freres & Cie tarafından, 1900-1921 arasında The Annuaire Oriental & Printing Company Ltd. tarafından İstanbul, İngiltere, Fransa, İtalyan ve Yunan ticaret odalarının desteğiyle, 1921-1930 arasında ise Alfred Rizzo tarafından basılmıştır. Yıllıkların basımına 1930 yılından sonra *(Şark) Ticaret Yıllığı-Annuaire Commercial* ismiyle 1948 yılında kadar devam edilmiştir.

[8] 1881 yıllığı adres sayfalarında Cervati & Fatzea olarak kayıtları bulunan ikili, 'Representants de Commerce, Commissionnaires' olarak geçmekte, aynı zamanda yıllığın editörleri olarak Galata, Ada Han, 2. katta gözükmektedir.

Şekil 4.9 : Annuaire Oriental du Commerce kapağı, 1909 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Yıllıkların genel kurgusuna bakıldığında önsöz ve giriş sayfalarından sonra her yıllıkta hemen hemen aynı sırayla şu bölümler yer almaktadır:

1. Osmanlı İmparatorluğu: Osmanlı hanedanı ve Sultan'ın ailesi; Osmanlı topraklarındaki yabancı elçiliklerin adresleri ve yönetici kadroları; nezaretler, alt birimleri ve bu birimlere bağlı büro ve okulların adresleri, yönetici kadroları; imparatorluğun yabancı ülkelerdeki elçilik ve konsoloslukları; posta, telgraf ve ulaşım teşkilatları ve tarifeleri; çeşitli gayrimüslim cemaatlerin ibadet yerleri ve yönetim kurulu üyeleri; demiryolu ve gümrük vergisi tarifelerine ilişkin bilgileri içerir.
2. İstanbul Adresleri: İstanbul'un ticari bölgelerinde faaliyette bulunan şahıs, işletme ve kurumların isim, adres ve faaliyet alanlarını kapsayan alfabetik listeyi içerir.
3. Meslekler: İstanbul'da ticari faaliyet gösteren şahıs, işletme ve kurumların meslek kollarına göre gruplanmış alfabetik dökümü ve adres bilgilerini, ayrıca yabancı okullar, yayımlanan gazeteler ile ilgili bilgi içerir.
4. Sokak ve Han Adresleri: Beyoğlu, Galata, Pangaltı, Feriköy, Eminönü ve Kapalıçarşı'da faaliyet gösteren şahıs, işletme ve kurumların sokak ve hanlar özelinde gruplanmış alfabetik dökümünü içerir.

5. Osmanlı Vilayetleri: Osmanlı vilayetlerinin alfabetik dökümünü, vilayetlere ilişkin genel bilgileri ve vilayetlerde ticari faaliyet gösteren şahıs ve işletmelerin meslek kollarına göre gruplanmış alfabetik dökümünü ve adres bilgilerini içerir.
6. İlanlar: Osmanlı topraklarında ve Avrupa'da faaliyet gösteren üretici, tüccar, banka ve şirketlerin ticari ilanlarını içerir.

Her yıllığın ilk sayfalarında yer alan giriş yazılarından anlaşıldığı üzere, yıllıklara katılım gönüllüdür ve bu nedenle de yıllıklara kaydedilen isim ve adresler İstanbul'un tümünü kapsamamakta, İstanbul'daki ev eşyası üretimi ve ticareti hakkında eksiksiz bir temsil sağlamamaktadır. 1881 yılına ait yıllığın önsözünde, yıllığın oluşturulması konusunda yaşanan zorluklardan, en çok da böyle bir yıllığın sağlayacağı faydayı idrak edemeyen esnafın ilgisizliğinden yakınılmakta, özellikle saygın esnaftan bazısının "böyle bir yıllığa ihtiyaçları olmadığını ve yeterince tanındıklarını" (L'Indicateur Ottoman, 1881) belirttiklerinden bahsedilmektedir.

1883 yıllığındaki giriş yazısının bir bölümü yıllıkların nasıl oluşturulduğu hakkında fikir vermektedir:

> Yıllığımızın 1882 senesine ait üçüncü edisyonunu gören herkes bu kadar başarılı ve kaliteli bir yayın yapmak için gerçekleştirdiğimiz iyileştirmeler konusunda kolaylıkla ikna olmuşlardır. Bu iyileştirmeler haliyle bizim için kayda değer maliyetler doğurmuştur.
>
> Bu maliyetlere, gelişimi seven birçok kişinin ısrarlı ricaları üzerine, yayınımızdan mümkün olabilecek en fazla faydayı sağlamak umuduyla birinci, ikinci ve üçüncü senelerde tevekkülle katlandık. Fakat ne yazık! Doğu'da yaşayan insanların büyük çoğunluğu yayınımızın sağlayacağı yararların zerre kadar farkına varmadan içgüdüsel olarak gelişim ve medeniyeti geriye çekmişlerdir. Kayıtsızlık içinde yaşayan bu insanlar, açıkça bize yardım etmeyi reddetmiş, hatta sadece abone olmayı reddetmekle kalmayıp, ABSÜRD ve kaba bir inatçılıkla çalışanlarımıza adreslerini vermeyi de reddetmişlerdir.
>
> Bu koşullarda ne yapabilirdik? Yardımseverlikle sütunlarını bize vermeyi kabul eden basın aracılığıyla halka yaptığımız duyuru başarısız oldu. Kapı kapı dolaşarak dağıttığımız ve önlem olarak üzerlerine ÜCRET GEREKTİRMEZ diye büyük harflerle yazdığımız el ilanları sadece gereksiz yere para harcamamıza neden oldu.
>
> Özellikle, yıllığımızın diline aşina olan halinden memnun kimselerin gösterdiği sistematik karşıtlık nedeniyle, yıllıkların üçüncü basımını hazırlarken karşılaştığımız maliyetlere tekrar meydan vermemek için kaçınılmaz olarak kendimizi kısıtlamak zorunda kaldık, dördüncü basım için yapmayı umduğumuz iyileştirmelerin tümünü gerçekleştirmekte güçlük çektik. Eastern Express'te (Levant Herald) 24 Mayıs 1882'de yayınlanan bir yazı, yıllığımızın tek kusurunun **çok iyi olmak** olduğunu ve yıllığın devamlılığını sağlamak için gelecek basımları

> bir yıllığın gerektirdikleriyle sınırlamamız gerektiğini söylerken çok haklıydı. Yazıdaki bu makul tavsiyeye dikkate aldık, hatta bize tavsiye ettiklerinden biraz fazlasını yaptık... (Indicateur Ottoman Illustre, 1883)

Yazının sonunda yıllık editörleri yıllığın eksikleri konusunda özür dilemekte, yıllığın oluşturulmasında ve basımında destek olan herkese teşekkür etmekte ve Türk halkının gelecekte, bir yıllığın tüccar ve sanayiciye sağlayabileceği faydayı anlayacaklarını umduklarını dile getirmektedirler.

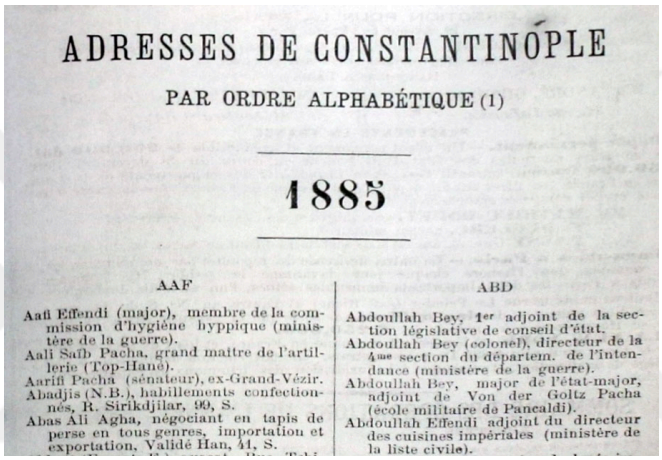
Aktar'a göre (1998) "Cervati biraderlerin bilgi dağarcığımıza en önemli katkısı, İstanbul'un hem yeni (Galata, Beyoğlu) hem de eski/geleneksel (Eminönü, Beyazıd, Kapalıçarşı) merkezi iş alanlarındaki cadde ve sokaklarda faaliyette bulunan işyerlerinin dökümünü sahiplerinin isimlerine göre alfabetik olarak sıralamış olmalarıdır" (s. 121). Yukarıdaki giriş yazısında belirtildiği üzere umdukları desteği bulamayan yıllık editörleri Cervati ve Fatzea, "kendi imkanlarıyla ilkel düzeyde bir 'Sanayi ve İşyerleri Sayımı' olarak ele alınabilecek" (Aktar, 1998, s. 121) bir yayın ortaya çıkarmışlar ve her yıl geliştirmişlerdir.

Araştırma kapsamında yıllıkların İstanbul Adresleri *(Adresses de Constantinople)*, Meslekler *(Professions des Commerçants et Industriels de la Ville de Constantinople)* ve İlanlar *(Annonces)* bölümlerine odaklanılmış, Galata Hanları Adresleri *(Adresses des Hans de Galata),* İstanbul Hanları Adresleri *(Adresses des Hans de Stamboul)*, Pera Sokakları Adresleri Genel Listesi *(Liste Generale des Adresses de La Grande Rue de Pera)* gibi sokak ve han adreslerine göre yapılan şahıs ve işletme dökümleri ikincil olarak kullanılmıştır. Tez kapsamında 1881-1914 yılları arasındaki basımları incelenen yıllıklar ve ilgili bölümleri, "iktisadi aktörler ve firmalar düzeyinde, İstanbul'daki ticaret hayatının canlılığının ve kentin o yıllarda yaşamış olduğu dönüşümün algılanması açısından" (Aktar, 1998, s. 121) büyük önem taşımaktadır.

Yıllıklara katılımın gönüllü olması nedeniyle her basımın İstanbul Adresleri ve Meslekler bölümlerindeki listeler adres bilgilerini paylaşmak isteyenleri kapsamaktadır. Ayrıca, yıllıkların ticari odağı gereği "sadece ticari faaliyet gösteren işyerlerinin yoğunlaştığı sokaklar sayım kapsamına alınmış, konut yoğunluğunun bulunduğu sokaklar sayım dışı bırakılmıştır" (Aktar, 1998, s. 122). Yine de Adresler bölümlerinde bir çok şahsın işyeri adresleri ve ev adresleri *Dom.* (Fransızca domicile, Türkçe karşılığı ikametgah) notuyla verilmiştir. Sonuç olarak, ileriki

bölümlerde basım yılları bazında dökümleri yapılan işletme sayıları, İstanbul'da ticari faaliyet gösteren şahıs ve işletmelerin tümünü temsil etmemekte fakat İstanbul'daki ev eşyası alanındaki ticari faaliyetle ilgili fikir vermektedir.

Yıllıkların incelenen bölümlerindeki kurgu ve döküm sistemine bakıldığında İstanbul Adresleri bölümlerinde işletme sahipleri ve çalışanlarının, devlet memurlarının, çeşitli cemaat mensuplarının ve kurum yöneticilerinin soyadlarına göre A'dan Z'ye alfabetik dökümleri yapıldığı görülmektedir. Şekil 4.10'da görüldüğü üzere şahısların girişleri yapılırken *Soyad, Ad veya Başharfi, (var ise) Ünvan, (var ise) İşletmenin Adı, Meslek veya Uğraş, Sokak Adresi, Kapı Numarası* sırası izlenmiştir.

ADRESSES DE CONSTANTINOPLE

PAR ORDRE ALPHABÉTIQUE (1)

1885

AAF

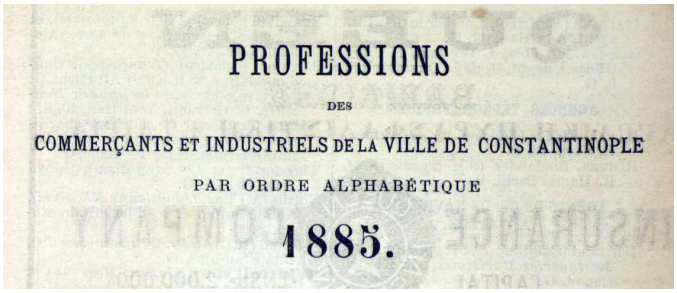
Aafi Effendi (major), membre de la commission d'hygiène hyppique (ministère de la guerre).
Aali Saïb Pacha, grand maître de l'artillerie (Top-Hané).
Aarifi Pacha (sénateur), ex-Grand-Vézir.
Abadjis (N.B.), habillements confectionnés, R. Sirikdjilar, 99, S.
Abas Ali Agha, négociant en tapis de perse en tous genres, importation et exportation, Validé Han, 41, S.

ABD

Abdoullah Bey, 1er adjoint de la section législative de conseil d'état.
Abdoullah Bey (colonel), directeur de la 4me section du départem. de l'intendance (ministère de la guerre).
Abdoullah Bey, major de l'état-major, adjoint de Von der Goltz Pacha (école militaire de Pancaldi).
Abdoullah Effendi adjoint du directeur des cuisines impériales (ministère de la liste civile).

Şekil 4.10 : Indicateur Oriental, İstanbul Adresleri bölümü giriş sayfası, 1885 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Meslekler bölümlerinde de benzer bir sıralama izlenmiş, alfabetik olarak açılan meslek başlıkları altında bu alanlarda faaliyet gösteren şahıs ve işletme sahipleri *Soyad, Ad veya Başharfi ve İşletme Adı, Uğraş alanı veya işletme ile ilgili ek not, (var ise) İlanın bulunduğu sayfa, Sokak veya Han İsmi, Numara; (var ise) Şube, imalathane veya büro adresleri* sırası gözetilerek listelenmiştir (Şekil 4.11).

PROFESSIONS

DES

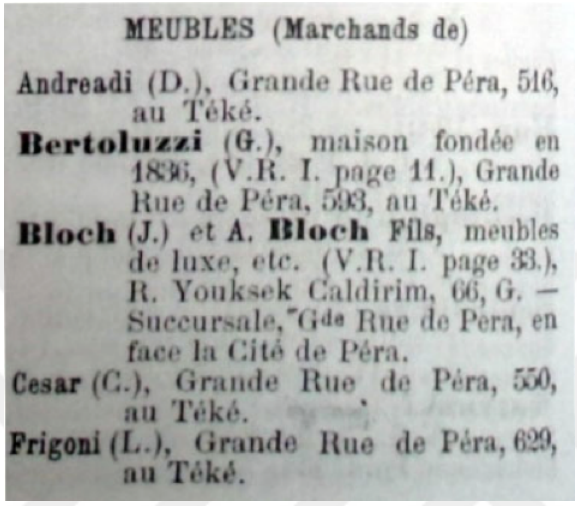
COMMERÇANTS ET INDUSTRIELS DE LA VILLE DE CONSTANTINOPLE

PAR ORDRE ALPHABÉTIQUE

1885.

Şekil 4.11 : Indicateur Oriental, Meslekler Bölümü giriş sayfası, 1885 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Meslekler bölümlerinde listelenen şahıs ve işletme isimlerinin yanlarına -hepsi için geçerli olmamakla birlikte- ilgili başlığın belirttiği faaliyet alanına ek olarak, var ise marka veya mağazanın ismi ve üretimi ya da satışı yapılan diğer ürünlerle ilgili notlar düşülmüştür. Örneğin Şekil 4.12'de görüldüğü üzere 1883 yıllığında Mobilya Tüccarları *(Meubles-March. de)* başlığı altında sıralanan *J. Bloch et A. Bloch Fils* isimli işletmenin 'lüks mobilya' ticareti yaptığı notu düşülmüştür.

MEUBLES (Marchands de)

Andreadi (D.), Grande Rue de Péra, 516, au Téké.

Bertoluzzi (G.), maison fondée en 1836, (V.R. I. page 11.), Grande Rue de Péra, 593, au Téké.

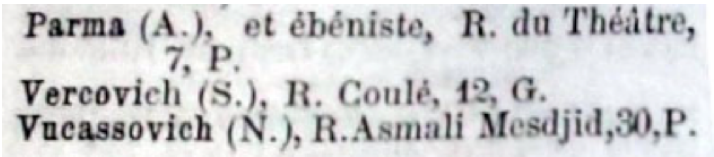
Bloch (J.) et **A. Bloch Fils**, meubles de luxe, etc. (V.R. I. page 33.), R. Youksek Caldirim, 66, G. — Succursale, G^de Rue de Pera, en face la Cité de Péra.

Cesar (C.), Grande Rue de Péra, 550, au Téké.

Frigoni (L.), Grande Rue de Péra, 629, au Téké.

Şekil 4.12 : Indicateur Ottoman Illustre, Mobilya Tüccarları listesi, 1883.

Yine aynı yıllığın Marangozlar *(Menuisiers)* başlığı altında sıralanan A. Parma isimli şahsın isminin yanına ayrıca *ebeniste* (doğramacı) notu düşülmüştür (Şekil 4.13).

Parma (A.), et ébéniste, R. du Théâtre, 7, P.

Vercovich (S.), R. Coulé, 12, G.

Vucassovich (N.), R.Asmali Mesdjid,30,P.

Şekil 4.13 : Indicateur Ottoman Illustre, Marangozlar listesinden detay, 1883.

Meslekler bölümleri "İstanbul'da o dönemde yaşanan ekonomik hayattaki farklılaşma ve uzmanlaşma düzeyinin izlenmesini sağlamaktadır" (Aktar, 1998, s. 122). 1881-1914 arasındaki yıllıkların bu bölümlerinde toplam sekiz yüzden fazla meslek başlığı açılmış, her yeni basımda açılan başlık sayısı bir önceki yıla göre artış göstermiştir. Ayrıca önceki bir yıla ait bir yıllıkta listelenen bazı meslek kolları, ileriki yıllarda çeşitlenmiş ve alt gruplara ayrılmıştır. Örneğin 1881-1890 arasında İpekliler *(Soierie)* olarak açılan başlık, bu yıldan sonra Yunanistan İpeklileri *(Soieries de Grece)* ve Suriye İpeklileri *(Soieries de Syrie)* olarak çeşitlenmiştir. Bazı yıllıklarda İstanbul piyasasına yeni giren veya çeşitlenen bir ürüne özel yeni başlıklar açılmış ya da daha önce genel hatlarıyla tek bir ürüne atfen açılan bir başlık, ürün

cinsi veya işlevi göz önünde bulundurularak alt başlıklara bölünmüştür. Örneğin, 1881-1914 arasında her yıllıkta açılmış olan Mobilya Tüccarları (*Meubles-March. de)* başlığına 1902 yılından itibaren Bahçe Mobilyaları *(Meubles de Jardins)*, 1903 yılından itibaren Sedefli Mobilyalar *(Meubles en Nacre)* ve 1912 yılından itibaren de Kakmalı Mobilyalar *(Meubles Incrustes)* başlıkları eklenerek bu alanlarda faaliyet gösteren isimler Mobilya Tüccarları başlığı altından çıkarılmıştır.

Bazı durumlarda, meslek listelerinde bir ürüne atfedilen başlıklara, aynı yıl veya daha sonraki yıllarda bu ürünle ilgili tamir veya yedek parça hizmeti veren şahıs ve işletmeleri kapsayan farklı başlıklar eklenmiştir. Örneğin 1881 basımında hem Dikiş Makineleri *(Machines a Coudre)* hem de Dikiş Makinesi Tamircileri *(Reparateurs de Machines a Coudre)* başlıkları bulunmaktadır. 1889-90 yıllığından itibaren tamir hizmeti veren meslek gruplarında çoğalma gözlenmekte, dikiş makinesi tamircilerine Şemsiye Tamircileri *(Reparateurs de Parapluies)*, Şapka Tamircileri *(Reparateurs de Chapeaux)* ve Bisiklet Tamircileri *(Reparateurs de Bicyclettes)* gibi yeni başlıklar eklendiği görülmektedir.

Ne var ki bu gruplamalar, yıllık editörlerinin takdirindedir ve yıldan yıla çeşitlenen başlık ve alt başlıklar, İstanbul üretim ve ticaret hayatının tümünü temsil etme iddiasında olmadığı gibi, bu başlıklar dışında kalan üretici, tüccar ve işletmeler olduğu kesindir. Annuaire Oriental'in 1891 basımının önsözünde editörler tarafından belirtildiği üzere o döneme kadar yayımlanan işyeri bilgileri hala kısıtlıdır ve bu bilgiler ileriki senelerde kontrol edilecek ve arttırılacaktır; ne var ki "önem arz etmeyen insanlarla" ilgili bilgiler "her ne pahasına olursa olsun yıllığa dahil edilmeyecektir" (Annuaire Oriental, 1891, s. 55). Yine de Meslekler bölümleri "bizi ancak nüfus sayımlarında bulabileceğimiz türden bir bilgi yığını ile karşı karşıya bırakmaktadır" (Aktar, 1998, s. 121).

Aktar (1998), "sarı sayfalar" olarak nitelediği Meslekler bölümlerinde 1868-1938 yılları arasında görülen iktisadi faaliyet ve meslek kollarını, 1) Üreticiler ve aracılar (tarımsal mallar), 2) Bankerler ve finans kurumları, 3) İhracatçılar (Hammadde ve madencilik), 4) İthalatçılar ve simsarlar (tüketim malları), 5) İthalatçılar ve simsarlar (yatırım malları), 6) Yeni hayat tarzı ile ilgili hizmetler, 7) Yeni girişimciler, 8) Yeni örgütler ve dernekler, 9) Yeni profesyoneller ve uzmanlar, 10) Yeni kamu hizmetleri, 11) Yeni işler ve zanaatlar, 12) Geleneksel esnaf, 13) Geleneksel zanaatkarlar ve 14) Diğer meslekler ve faaliyetler başlıkları altında gruplamıştır (s.

124). Buna göre birinci grup arpa, çavdar, balık yağı, ipekböceği kozası, zeytinyağı, un, buğday, gülyağı ve sabun gibi ürünlerin ticaretini yapanları; ikinci grup kambiyo tellalları, sarraflar, bankerler ve bankaları; üçüncü grup asıl olarak 'ihracatçı' olarak tanımlanan çeşitli maden ve mermer ihracatçılarını; dördüncü grup "akla gelebilecek her türlü tüketim malının ithalat ve satışında uzmanlaşan" bir kesim ile "genel olarak ithalat-ihracat alanında faaliyet gösteren uzmanlaşmamış bir kesimi"; beşinci grup her türlü makine, alet ve edevat ve yatırım hammaddesi ithalatçılarını; altıncı grup berber dükkanları, kuaförler, cenaze levazımatçıları, dans ve müzik hocaları, eldivenden leke çıkaranlar gibi faaliyet ve hizmet gruplarını; yedinci grup sigorta şirketleri ve eksperleri, gemicilik ve nakliye kumpanyaları ve komisyoncuları; sekizinci grup ticaret odaları, emniyet sandığı ve tüccar kulüplerini; dokuzuncu grup mimarlar, avukatlar, dekoratörler, makine modelcileri gibi profesyonelleri; onuncu grup elektrik, su, tramvay ve havagazı şirketlerini; on birinci grup büyüyen iktisadi faaliyete paralel olarak ortaya çıkan bira ve çimento fabrikaları, demir döküm atölyeleri, lastik damga yapıcıları gibi imalatçıları; on ikinci grup Kapalıçarşı, Eminönü ve Tahtakale'de faaliyet gösteren kehribarcılar, celepler, sahaflar, süngerciler gibi geleneksel esnafı; on üçüncü grup mücellitler, tespihçiler, kuyumcular, mürekkepçiler, dülgerler gibi geleneksel zanaatlarla uğraşan kesimi kapsamaktadır (Aktar, 1998, ss. 125-132).

Aktar'ın (1998) önerdiği bu gruplamaya ek olarak, tez araştırması kapsamına giren ev eşyasının üretimi, ticareti, satışı ve tamiri alanında faaliyet gösteren kesimleri "bu bilgi yığını" (s. 121) içinden okumamıza ve değerlendirmemize yardımcı olabilecek bir başka gruplama yaklaşımı şu şekilde önerilebilir:

1. Bir ürüne atfen açılan başlıklar ve meslek kolları: Giyim eşyası, mobilya, aydınlatma ürünleri, müzik enstrümanları, bisiklet, dikiş makinesi, mutfak ve ev gereçleri, sofra ve servis eşyası üreticileri ve tüccarları;
2. Malzeme ve hammaddeye atfen açılan başlıklar ve meslek kolları: Asfalt, ham ve işlenmiş deri, kereste, çelik, demir, inci ve değerli taş ve metaller, kağıt, tekstil hammaddesi ithalat ve ihracatçıları;
3. Tedarik hizmetine atfen açılan başlıklar ve meslek kolları: Fotoğraf malzemeleri, resim malzemeleri, askeri malzemeler, balıkçılık malzemeleri, yolculuk malzemeleri, konfeksiyon ve ayakkabıcılık malzemeleri ve tezgahları ithalatçıları;

4. Montaj ve kurulum hizmetlerine atfen açılan başlıklar ve meslek kolları: Termosifon ve merkezi ısıtma, elektrik ve su tesisatı, telefon ve zil kurulumu hizmeti veren profesyoneller;
5. Nakliye faaliyetine atfen açılan başlıklar ve meslek kolları: Deniz yolu ve demiryolu ile nakliye yapan kesim;
6. Eşya tamirine atfen açılan başlıklar ve meslek kolları: Şemsiye, ayakkabı, dikiş makinesi, daktilo, bisiklet, müzik aleti, altın ve gümüş eşya tamircileri;
7. Zanaat ve atölye üretimine atfen açılan başlıklar ve meslek kolları: Marangozlar, yaldızcılar, bileyiciler, tenekeciler, dökümcüler, mobilya iskeleti üreticileri gibi geleneksel veya modern üretim yöntemlerini kullanan imalatçılar;
8. Yerli ve yabancı üreticilerle geliştirilen ticari ilişkilere atfen açılan başlıklar: Ticari temsilciler, tüketim malları ve mamul ürün tüccarları;
9. Sergileme ve satış yerleri ile çarşılara atfen açılan başlıklar: Geleneksel çarşılar ve çok katlı mağazalar.

Bu gruplama ışığında 1881-1914 arasında yayımlanan yıllıklarda yapılan taramalar şu şekilde aşamalandırılmıştır:

Öncelikle, Meslekler bölümlerindeki başlıklar ve ilgili listeler taranmıştır. Bunlar arasında ev eşyasına ilişkin hammadde ve malzeme tedariki, üretim, satış, ticaret (ithalat ve ihracat, temsilcilik) ve tamir alanlarında faaliyet gösteren şahıs ve işletmelerin gruplandığı listelere yoğunlaşılmış, açılan başlıkların yayın yılları bazında bir listesi çıkarılmıştır. Her basımda açılan meslek başlıkları altında listelenen isimlerin yıllar bazında sayımı yapılmış, bu sayımlar yukarıdaki öneri paralelinde gruplanarak her grup için ayrı çizelgeler hazırlanmıştır. Her çizelge ilgili listelerin detaylarıyla bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Bu çizelgelerde hangi yıllarda hangi ürün gruplarının ve meslek kollarının eklendiği, çıkarıldığı, çeşitlendirildiği veya birleştirildiği belirtilmiştir.

İkinci aşamada aynı ürün ailesine dahil veya birbirleriyle ilişkili olan eşyanın üretimi, satışı, ticareti ve tamiri alanında faaliyet gösteren meslek kolları gruplanmış, ilgili listeler şahıs ve işletme bazında incelenerek başlıklarda belirtilenler dışında hangi ürünlerin, üretim ve ticaret faaliyetlerinin mevcut olduğu araştırılmıştır. Yıllıklarda sıklıkla listelenen eldiven, terlik, ayakkabı, konfeksiyon, şal, fes ve şapka, çorap, takunya gibi giyim eşyası, bijuteri ve türevleri, kumaş ve tekstil, silah ve tüfek, terazi ve kantar, tütün ve sigara kullanımına yönelik eşya, zirai ve endüstriyel

makine çeşitleri, müzik aletleri, sinema ve fotoğraf gereçleri, askeri eşya, gemicilik, denizcilik, avcılık ve balıkçılık araç ve gereçleri, kağıt ve matbaacılıkla ilgili gereç ve makineler, araba ve araba eşyaları, vaftiz ve büro eşyası araştırma kapsamında değerlendirilmemiş, fakat yine de sayımları yapılarak bu ürünlerin üretim ve satışını yapan şahıs ve işletmelerin yanlarına düşülen notlara bakılmıştır. Ev eşyasıyla dolaylı olarak ilgili olan bir takım hammadde ve yarı-işlenmiş madde ile ilgili başlıklar hazırlanan çizelgelerde belirtilmiş, fakat bazılarının sayımı yapılmamıştır.

Üçüncü aşamada bir önceki aşamada oluşturulmuş olan meslek kolları grupları üzerinden Meslekler bölümlerinde listelenen şahıs ve işletme isimleri ilgili yılın adres kayıtlarıyla karşılaştırılmış, Adresler bölümlerinde bu isimler hakkında verilen ek bilgilere bakılmıştır. Bu aşamada Meslekler bölümlerinde sıralanmayan fakat Adresler bölümlerinde kaydı bulunan isimlere rastlanmış, yıllar bazında yapılan sayımların dökümleri düzeltilmiştir. Ayrıca yıllıkların genellikle son sayfalarında bulunan İlanlar bölümlerinin içerikleri taranarak bu bölümlere ilan veren şahıs ve işletmelerin ilanlarda belirttikleri meslek faaliyetler incelenmiş, Meslekler bölümlerinde başlık olarak açılmayan veya listelerde belirtilmeyen ürün çeşitleri, bu ürünlerin hangi ülke ve mağazalardan getirildikleri, ne şekilde üretildikleri veya satıldıklarıyla ilgili daha kapsamlı bilgiye ulaşmaya çalışılmıştır.

Yıllıklara katılımın gönüllü olması ve Meslekler bölümlerinde listelenen şahıs ve işletmelerin İstanbul'un tümünü temsil etmemesi nedeniyle bu sayıların yıldan yıla gösterdiği azalma ya da artış, bir kaç grup dışında, çok anlam ifade etmemektedir. Nadir de olsa bazı durumlarda bir meslek kolu altında listelenen şahıs ve işletme sayısının incelenen dönem boyunca sabit kalması listelerin her yıl yenilenmediğini düşündürmüştür. Ayrıca şahıs veya işletme sayısının yıldan yıla ufak farklarla artıp azalması, bir yıllığa kayıtlı olan bir ismin bir sonraki yıl faaliyetine son verdiği ya da faaliyetine yeni başladığı anlamına gelmemektedir. Şahıs veya işletmenin faaliyetinin seyriyle ilgili bu tip çıkarımlarda bulunmak, sadece yıllıklardaki rakamlara dayanarak mümkün değildir. Yine de yıldan yıla tutarlı bir şekilde artış gösteren, hatta bir önceki yılın rakamlarını bazen ikiye katlayan mimarlar veya müteahhitler gibi meslek grupları hakkında -o dönemde artan inşaat faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda- bir takım çıkarımlarda bulunulabilir.

Meslekler bölümlerindeki listelere detaylı bakıldığında listelenen isimlerin yanlarında *(Fab. de)* veya *(Fabr. de)*, *(Neg. en)*, *(March. de)*, *(Imp. de)*, *(Articles en)*

gibi kısaltmalar görülebilmekte, bu kısaltmaların ilgili ismin üretici, satıcı, tüccar veya ithalatçı grubundan hangisine mensup olduğunu belirtmek için kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Hem üretim hem de ticaret faaliyetinde bulunanlar *(Fab. et March. de)* notuyla listelenmektedir. Bu gibi durumlar bazen Mobilya Tüccarları *(Meubles-Marchands de)* başlığındaki gibi ana başlıkta belirtilebilmekte, bazen de şahıs veya işletme özelinde not düşülerek belirtilmektedir. *(Fab. de)* veya *(Fabr. de)* ibareleri bir şahıs veya işletmenin ilgili ürünün üretimini yaptığını, *(Neg. en)* ve *(Neg. en gros)* ibareleri perakende veya toptan ticaretini gerçekleştirdiğini, *(March. de)* ibaresi ithalat veya ihracatını yaptığını, *(Imp. de)* ibaresi de sadece ithalat ve çoğu durumda satış yaptığını belirtmektedir. *(Articles en)* ibaresi ise, Kauçuk Mamuller (*Caoutchouc- Articles en)* başlığında olduğu gibi, malzemesi özel olarak belirtilen ürünleri üreten veya satan işletmeler için kullanılmıştır.

Meslek bölümlerinde yıldan yıla gerçekleşen çeşitlenmeye bakıldığında, bazı meslek kollarındaki çeşitlenmeler elektrik gibi yeni bir unsurun ya da bisiklet gibi yeni bir ürünün İstanbul gündelik hayatına girmesiyle doğan iş kollarına işaret ettikleri sürece anlam ifade etmektedir. Ne var ki bir sonraki yıl açılan her yeni başlık o meslek kolunun yeni ortaya çıktığı anlamına gelmemektedir. Bazı durumlarda, önceki senelerde listelenen meslek kolları, sonraki yıllarda birleştirilmiş ya da Bakınız ... *(Voyez ...)* ibaresiyle ilgili başlıklara yönlendirilmiştir. Örneğin Lamba Tüccarları *(Lampes-March. de)* başlığı altındaki listeler, 1912 yılından itibaren Aydınlatma *(Eclairage)* başlığına yönlendirilmiştir. Başka başlıklara yönlendirilen ürün ve meslek grupları çizelgelerde ilgili yıl sütunlarında belirtilmiştir.

Yıllıklarda karşılaşılan gündelik eşya çeşidi ve bu eşyayı üreten veya satışını yapan şahıs ve işletmelerin basım yılları bazındaki sayısal dağılımı Çizelge C.1'de gösterilmiştir (Ek C). Buna göre 1881-1914 yılları arasında bir eşya cinsine atfen açılan başlık sayısı 83'tür. Bu liste İstanbul'da üretimi ve satışı yapılan eşyanın tümünü temsil etmese de, İstanbul eşya üretim ve ticaret panoramasının bir kısmını yansıtması açısından önemlidir. Şahıs ve işletme isimlerinin yanında belirtilen adresler ise eşya üretim ve ticaretinin kentsel mekana dağılımı hakkında bizlere fikir vermektedir.

Çizelge C.1'de görüldüğü üzere, gündelik eşya kapsamında değerlendirilen ürünler ve bu ürünlerin üretim veya ticareti alanında faaliyet gösteren meslek kolları büyük bir çeşitlilik arz etmektedir. Listelenen 83 adet eşya çeşidi mobilya ürünleri (mobilya

döşemeliği, mobilya takımları, iskemle, yatak, bahçe mobilyası, kakmalı mobilya, sedefli mobilya, sofa, somya ve ayna), aydınlatma ürünleri (aydınlatma gereçleri, kristal avize, lamba, fener), ısınma ve pişirme ürünleri (soba, mangal, ocak, mutfak fırını, kuzine), sofra ve servis ürünleri / mutfak ve küçük ev eşyası (tabak-çanak, çömlek, çatal-bıçak, semaver, kristal ve porselen eşya, bakır cezve, kahve değirmeni, bakır eşya, cam eşya, altın ve gümüş eşya, emaye eşya), beyaz eşya (çamaşır yıkama ve sütü sıcak tutma gereçleri), ev gereçleri, müzik eşyası (piyano, gramofon, müzik enstrümanları), ev tekstili (yatak takımı, işlemeli örtü, yorgan, halı, yatak örtüsü, tığ işi dantel), depolamaya yönelik eşya (sandık, sepet), kutu (müzik kutusu, mücevher kutusu), kişisel eşya (tarak, saat, şemsiye, baston), süs eşyası (sanat objeleri, bakır süs, alçı süs, dini süs, çerçeve), nadir ve egzotik eşya, deri eşya, makine (dikiş makinesi, daktilo), telefon ve bisiklet olarak gruplanabilir.

Meslekler bölümlerinde birden fazla eşya çeşidinin üretim veya satışı alanında faaliyet gösteren şahıs ve işletmeler, örneğin hem bahçe mobilyası hem de yatak satanlar, hem Bahçe Mobilyaları *(Meubles du Jardins)*, hem de Yataklar *(Lits*) başlıkları altında ayrı ayrı listelenmiştir. Buna göre, yıllıklarda eşya çeşidine atfen açılan başlıkların çoğu zaman örtüştükleri ya da aynı ürün ailesinin üyelerini temsil ettikleri görülmekte; malzeme ve tamamlayıcı ürünlerle birlikte araştırmanın odaklanacağı ürün grupları oluşturabilecekleri anlaşılmaktadır. Tez araştırması kapsamında bu ürün gruplarından mobilya ürünleri, ısınma ve pişirme ürünleri, sofra ve servis ürünleri/mutfak ve küçük ev eşyası, beyaz eşya ve ev gereçleri kategorileri değerlendirilmeye alınmış, ayrıca dikiş makinesi gibi hem ev içerisinde kişisel kullanıma hem de iktisadi faydaya yönelik eşya da incelenmiştir. Kişisel eşya, müzik enstrümanları, süs eşyası, ev tekstili ve konfeksiyon kategorileri ile bisiklet gibi ulaşım araçları araştırma dışında bırakılmıştır.

1881-1914 yılları arasında yayımlanan yıllıklarda eşya üretimiyle doğrudan veya dolaylı yoldan bağlantılı olan hammadde, malzeme, kimyasal maddeler, alet ve edevata atfen açılan başlıklar ve bu malzeme ve ekipmanın ticareti alanında faaliyet gösteren şahıs ve işletme sayısının yıllara göre sayısal dağılımı Çizelge C.2'de gösterilmektedir (Ek C). Bu çizelgeye göre, incelenen dönemde altyapı, inşaat, makine ve çeşitli ürün üretiminde kullanılmak üzere büyük çeşitlilikte ham ve yarı-işlenmiş maddenin ticareti yapılmaktadır. Listeye genel olarak bakıldığında, ticareti yapılan hammadde ve malzemeyi maden ve metaller, tekstil malzemeleri (çeşitli

kumaş, püskül, şerit, düğme, iplik vb.) ve kimyasallar (boya, vernik vb.), inşaat malzemeleri (kereste, cam, demir ve çelik vb.) olarak; alet ve edevatı ise ayakkabıcılık, terzilik, oymacılık, fotoğrafçılık, saatçilik ekipmanları olarak kabaca gruplamak mümkündür.

İncelenen dönemde gündelik eşyanın üretimiyle doğrudan veya dolaylı olarak bağlantılı olabilecek, atölyeler ve fabrikalar bünyesinde gerçekleştirilen üretim faaliyetlerinin meslek kolları üzerinden yıllara göre sayısal dağılımı Çizelge C.3'te gösterilmiştir (Ek C). Bu meslek kolları arasında mineciler, altın yaldızcılar, gümüşçüler, kuyumcular, pırlanta kakmacılar, tabakçılar, tel çekiciler, saraçlar gibi geleneksel zanaatkarlar olduğu gibi cam pahlayıcılar, şapkacılar, klişeciler, sandalye ve koltuk doldurucular, modelciler, nikelajcılar, polisajcılar gibi güncel meslek kolları da mevcuttur. Ayrıca dökümhane, demirci atölyesi, deri tabakhanesi, mabilya lakeleme ve yaldızlama atölyesi, nikelaj atölyesi gibi çeşitli ölçeklerde üretim yapan imalathaneler, bazı durumlarda modern makineler ve buhar gücüyle imalat yaptıkları belirtilen fabrikalar da görülmektedir.

Buna göre 1881-1914 yılları arasında geleneksel ve modern yöntemlerle üretim yapan zanaatkar ve imalatçılar eş zamanlı olarak faaliyette bulunmuştur. Aktar (1998), yıllıklardan tespit edilebilen, özellikle geleneksel iş merkezi olarak bilinen Eski İstanbul'daki esnafın üretim ve ticaret faaliyetlerindeki hareketliliğin "19. yüzyıl ile ilgili çalışmalarda egemenliğini koruyan çöküş ve dağılma atmosferi ile pek uyumlu olmadığı" (s. 131) tespitinde bulunmaktadır. Aktar'a göre (1998) geleneksel esnaf ve zanaatkarın yüzyıllardır parçası olduğu lonca teşkilatının sağladığı "örgütsel fanus kırılmış" (s. 131), bu fanusun filtrelerinden çıkarak piyasa şartlarıyla karşı karşıya kalan esnaf ve zanaatkar küçük üretici olarak faaliyetini devam ettirmiş, piyasa şartlarına uyum sağlamaya çalışmıştır.

Yıllıklarda eşya tamiri alanında faaliyet gösteren şahıs ve işletmelerin yıllara göre sayısal dağılımı Çizelge C.4'te gösterilmiştir (Ek C). Bu çizelgeye göre dikiş makinesi tamircileri 1881-1914 arasında her yıl listelenmekte, mücevher, şapka, kuyum eşyası ve şemsiye tamircileri 1889-90 yıllığından itibaren görülmektedir. Farklı alanlarda tamir hizmeti veren kişiler 1896-97 yıllığından itibaren çeşitli yıllarda listelerde yer bulmuş, 1909 yılından itibaren tamir hizmeti verilen ürün çeşidi artmıştır.

Meslekler bölümlerinde ürün tamiri ile ilgili başlıkların bazı yıllarda açılıp bazı yıllarda yok olması, tamir sektörünün daraldığı ya da genişlediği anlamına gelmemektedir. Piyasada mevcut olan ürünlerin doğal olarak tamiri de söz konusudur ve asıl olarak ürüne atfedilen başlıklar altında listelenen bir çok üretici ve tüccarın aynı zamanda tamir hizmeti de verebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Yine de bu listeler, incelenen dönemde ayrı bir sektör olarak tamir faaliyetine dikkat çekmekte, tamir ve yedek parça tedariki alanındaki uzmanlaşmayı ana hatlarıyla göstermektedir.

İncelenen dönemde daha genel anlamda ticari faaliyet gösteren kurumlar, acenteler ve işletmeler ile her türlü ürünün satışının yapıldığı çarşıların yıllara göre sayısal dağılımı Çizelge C.5'te gösterilmiştir (Ek C). Bu çizelgeye göre İstanbul'da faaliyet gösteren ticaret odalarının sayısı 1883 yılından itibaren tutarlı bir biçimde artmıştır. Yıllıklarda 1883 yılında görülen İstanbul Ticaret Odası'nı (1882), 1884 yılında Fransız Ticaret Odası, 1887 yılında İngiltere, Avusturya-Macaristan ve İtalyan Ticaret Odaları, 1898 yılında Yunanistan Ticaret Odası, 1914 yılında ise Rusya Ticaret Odası izlemektedir. Meslekler bölümlerinde karşılaşılan Mamul Ürün Tüccarları *(Manufactures- Marchands de)*, Tüccarlar *(Negociants)* ve Ticari Temsilciler *(Representants de Commerce)* başlıkları da bu çizelgeye dahil edilmiştir. Bu başlıklar altında listelenen şahıs ve işletmeler, akla gelecek her türlü mamul ürün ve tüketim malının ithalatıyla uğraşan, çoğunluğu aynı zamanda yerli ve yabancı şirketlerin Türkiye ve Orta Doğu'daki temsilciliklerini yapan isimlerdir.

Yıllıklarda bina alt yapısı ve inşaatı, mekan tasarımı ve dekorasyonu alanında faaliyet gösteren meslek kollarının yıllara göre sayısal dağılımı Çizelge C.6'da gösterilmiştir (Ek C). Çizelgeye göre 19. yüzyılın ikinci yarısında hızlanan inşaat faaliyeti, mimarlık, ressam-dekoratörlük ve inşaat malzemeleri ticareti yapan işletmelerin sayısındaki artışla paralellik göstermekte, ayrıca tamir hizmeti veren teknisyenler ile havalandırma, elektrik, merkezi ısıtma ve havagazı aydınlatması için kurulum hizmeti veren profesyonellerin sayısındaki artıştan da izlenebilmektedir.

Bu çizelgelerden yola çıkarak oluşturulan ev eşyası grupları, bir ürüne atfen açılan başlıkların yanı sıra, ilgili ev eşyasının malzeme tedariki, üretimi, ticareti ve tamirine atfen açılan başlıkları da kapsamaktadır. Bu gruplar, ileride görüleceği üzere alt-başlıklar altında değerlendirilmiştir. Ürün gruplarından bağımsız olarak, her çeşit

ürünü satıldığı çarşılar ve daha genel ticari faaliyet gösteren meslek kolları da gruplanarak ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

4.4.1 Şark Ticaret Yıllıkları'nda eşyanın sergilendiği ve satıldığı çarşılar

Meslekler bölümlerindeki eşya grupları ve ilgili meslek kolları değerlendirilmeden önce, 1881-1914 arası hemen hemen tüm yıllıklarda yer alan, ilan sayfalarına da düzenli olarak ilan veren çok katlı mağazalar değerlendirilecektir. "Malların iyice düşünülmüş düzeni ve müşteriye yönelik hizmet kültürünün hüküm sürdüğü" (Köse, 2011, s. 388) çok katlı mekanlarında geniş çeşitlilikte tüketim mallarını müşterilerine sunan dönemin çok katlı mağazaları, Köse'nin (2009, 2011) deyimiyle "dikey pazarlar" ve "çağdaşlık çarşıları", "yeni satış ve pazarlama yöntemleri ve çeşitli malların piyasaya bol miktarda sürülmesi yoluyla" (Köse, 2011, s. 388) yerli perakendeciden ayrışmışlardır. İleriki bölümlerde değinilecek olan eşya grupları listelerinin çoğunda yer alan bu mağazalar, başlığı açılan bir çok ürünün bir arada bulunabildiği, hem Pera'da hem de İstanbul'da çeşitli şubeleri bulunan çarşılardır. Bu nedenle, tekrardan kaçınmak adına öncelikle Çarşılar *(Bazars)* başlıkları altında ve ayrıca adres sayfalarında listelenen çok katlı mağazalara ve büyük çarşılara değinilecektir. Bu mağazalardan sadece konfeksiyon, kumaş ve giyim eşyası satışına odaklananlar değerlendirme dışı bırakılmıştır.

Çarşılar başlığı ilk olarak 1883 yılı basımında açılmış, bu listelerde "çağdaşlık çarşıları" (Köse, 2011) ve geleneksel çarşılar bir arada listelenmiştir. 1889-90 yılından itibaren bu başlık çarşıların karakterleri göz önünde bulundurularak Çarşılar *(Bazars)*, Tarihi Çarşılar *(Bazars-Lieux Remarquables)*, Semt Pazarları *(Bazars au Foires)* ve Emanet Yerleri *(Bazars de Depots)* olmak üzere dört farklı başlığa bölünmüştür. Çarşılar başlığı altındaki listeler çoğunlukla çok katlı mağazalar ve perakende zincirlerini, Tarihi Çarşılar başlığı altındakiler Kapalıçarşı, Sandal Bedesteni ve Mısır Çarşısı'nı, Semt Pazarları başlığı altındakiler haftanın her günü farklı semtlerde açılan semt pazarlarını ve Emanet Yerleri başlığı altındakiler Emanet Yeri'ni kapsamaktadır.

1881-1914 yılları arası Çarşılar başlıkları altında listelenen ve teze konu olan çeşitli ev eşyasının perakende ve toptan satışını yapan başlıca üç mağaza göze çarpmaktadır. Bu mağazalar *Grands Magasins au Bon Marche* (Büyük Bon Marche Mağazaları), *Bazar Allemand* (Alman Pazarı) ve *Orosdi Back*'tır.

Yıllık kayıtlarına göre Wilhelm Paluka'nın sahibi olduğu *Bazar Allemand*, 1881 yılı hariç incelenen dönem boyunca GRDP, 388 numaradaki mağazasında yer değiştirmeden kalmıştır. Mağazanın 1891 yılı adres kaydında *Bazar Allemand, Magasin Universel, Maison Allemande fondee en 1867 par Wilhelm Paluka* (1876 yılında Wilhelm Paluka tarafından kurulmuş Alman mağazası) notu görülmekte, aynı notta Paluka'nın oğulları Wilhelm ve Adolf'un da isimleri geçmektedir. 1900 yılından itibaren mağaza yönetimini Wilhelm Paluka'nın oğlu Adolf Paluka devralmış görünmektedir. Yıllık kayıtlarında *Bazar Allemand*'ın yanına düşülen notlara bakıldığında, mağazanın gıda maddeleri (bisküvi, çay, Bavyera birası vb.), parfümeri, ayakkabı, kristal ve porselen eşya, oyuncak, kağıt, hırdavat, seyahat eşyası, bahçe mobilyası ve aydınlatma ürünleri gibi geniş çeşitlilikte tüketim mallarının satışını yaptığı görülmektedir. Bu notlara ek olarak mağazanın ilanları da çeşitli ürün görselleri içermekte, satışı yapılan ürünler hakkında fikir vermektedir. Örneğin Şekil 4.14'te görülen 1889-90 yıllığı ilanında bahçe mobilyası çizimleri yer almakta, mağazada Almanya, Fransa ve İngiltere menşeli ürünlerin satıldığı belirtilmektedir.

Şekil 4.14 : Bazar Allemand, Annuaire Oriental ilanı, 1889-90 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Mağazanın Şekil 4.15'te 1892-93 yıllığı ilanında bahçe mobilyası görsellerine bebek arabası ve altına *Lampe Meteor* notu düşülmüş bir gazyağı lambası çizimi eklenmiştir. Bu ilanda masa lambası ve avize satışının da yapıldığı belirtilmekte, Viyanalı lamba üreticisi *R. Ditmar*'ın ürünlerine vurgu yapılmaktadır.

Şekil 4.15 : Bazar Allemand, Annuaire Oriental ilanı, 1892-93.

Mağazanın 1902 yılı ilanı, satışı yapılan ürünlerin tümünü içerdiği düşünülen bir liste sunmaktadır. Bu listeden, madeni ve cam eşya, soğutucu *(refrigerateur)*, ev ve mutfak gereçleri, saat, mobilya, ayna, etajer, şemsiye, masa lambası ile avize ve aplik gibi aydınlatma ürünlerinin de bu mağazada bulunabileceği anlaşılmaktadır. 1912 yılı ilanında bu listeye alüminyum tencere ve pişirme gereçleri ile petrol sobası da eklenmiştir. 1914 yılı ilanında ise süt sterilizasyonu için kullanılan bir labaratuar ekipmanından bahsedilmektedir.

Çarşılar başlıkları altında listelenen bir diğer mağaza *Grands Magasins Au Bon Marche*'dir. GRDP, 354 numarada bulunan ve ikinci girişi Mezarlık Sokak, 29 numaradan olan bu mağaza Köse'nin (2011) dikkat çektiği üzere "Paris'in meşhur mağazasının bir şubesi değildir" (s. 417). Yıllıklardaki ilanlardan mağazanın Bortoli Kardeşler tarafından 1854 yılında kurulduğu, ana mağazasının Marsilya'da, satın alma merkezinin ise Paris'te olduğu anlaşılmaktadır. Köse'ye göre (2011) İstanbul mağazası 1869/70 yıllarında açılmıştır.

Au Bon Marche 1881-1914 arası tüm yıllıklarda listelenmiş, hemen hemen her sene ilan sayfalarına ilan vermiştir. Bortoli Kardeşler'in 1881 yıllığına verdikleri ilandan,

mağazanın Budapeşte, Kahire, Napoli, Floransa, Palermo, Marsilya, Bonn, Nice ve Galatz (Romanya) gibi şehirlerde ve ayrıca Tunus'ta şubeleri olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu ilanda *Au Bon Marche* mağazalarında parfümeriden oyuncağa, mutfak eşyasından kristal, porselen ve cam eşyaya, gıda maddelerinden av ve seyahat eşyasına uzanan çeşitlilikte ürün satışı yapıldığı görülmektedir. Mağazanın Şekil 4.16'de görülen 1883 yıllığı ilanında Fransız altın ve gümüş kaplama sofra takımları üreticisi *C. Christofle*'ın Türkiye'deki tek temsilcisi olduğu notu düşülmüştür. Sonraki yıllarda mağazada *C. Christofle* marka sofra ve servis takımlarından geniş bir seçkinin bulunduğu notu ilanlara eklenmiştir.

Şekil 4.16 : La Maison du Bon Marche, Indicateur Ottoman Illustre ilanı, 1883 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

1914 yılına kadar yıllıklarda çıkan *Au Bon Marche* ilanlarına bakıldığında ilan formatının neredeyse hiç değişmediği, 1881 ve 1883 yılları ilanlarında kullanılan mağaza cephesi çiziminin kaldırılarak metne ağırlık verildiği söylenebilir.

Yıllıklarda geniş çeşitlilikte ev eşyası satışı yaptığı görülen bir başka mağaza 1881-1888 yılları arasında *A. Orosdi (Maison Omer Effendi)*, 1889-90 ve 1914 yılları arası *Orosdi Back et Cie.* olarak listelenen *Orosdi Back* mağazalarıdır. Dönemin mağazalarından tarihi yarımadada *(Stamboul)* bulunmasıyla ayrışan mağaza,

Eminönü, Bahçe Kapı Sokak, 33 numaradaki önceleri Ömer Efendi Han, daha sonra ise 31 numaradaki *Palais Ömer Efendi* olarak geçen yerde bulunmaktadır. İşletmenin ilan formatı uzun yıllar değişmeden kalmış fakat satılan ürünlerle ilgili notlar ve ürün çeşitlerindeki değişiklikler ilanlarda belirtilmiştir. Mağazanın Şekil 4.17'de görülen 1881 yıllığı ilanından 1855 yılında *Maison A. Orosdi* adıyla kurulduğu ve Fransız, İngiliz ve Alman mallarının satışını yaptığı anlaşılmaktadır. Aynı ilanda mağazanın Paris'te ve Kahire'de de şubelerinin bulunduğu, Paris'ten getirtilen ürünler ve hırdavatın yanı sıra dikiş ipliği satışı yaptığı, ayrıca bir şemsiye fabrikasının da işletme bünyesinde mevcut olduğu belirtilmektedir.

Şekil 4.17 : A. Orosdi, L'Indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Mağazanın 1883 yıllığı ilanında satışı yapılan ürünlere saat ve kumaş da eklenmiştir. 1891 yıllığı ilanına göre şube sayısı İskenderiye, İzmir, Selanik, Tunus ve Bulgaristan'ı da kapsayacak şekilde artmıştır. 1895 yılından sonra *Etablissements Orosdi Back* ismiyle ilan veren işletme, Köse'nin (2011) dikkat çektiği üzere "Leon Orosdi, Hermann Back, Philippe Orosdi ve Joseph Back tarafından, 50 yıl süre için olduğu belirtilmiş bir anonim şirket olarak" (s. 417) Avusturya'daki Viyana Sanayi ve Ticaret Odası'nın yabancı şirketler fihristinde yer almaktadır. Mağazanın 1909 yıllığı ilanındaki ürün listesine dikiş makinesi eklenmiş, Şekil 4.18'de görülen 1912

yıllığı ilanında ise altın kaplama eşya, döşemelik kumaş, demir karyola, ev gereçleri, cam eşyayı da kapsayan bir liste sunulmuştur. Yine bu ilanda mağazanın Viyana, Manchester, Bradford, Birmingham, Lyon, Roubaix (Fransa), Milano, Chemnits (Almanya), Barmen (Almanya), Gablonz (Çekoslavakya), Tantah (Mısır), Zazazig (Mısır), Beyrut, Halep, Adana ve Samsun'da şubeleri bulunduğu belirtilmektedir.

ÉTABLISSEMENTS

OROSDI BACK

SOCIÉTÉ ANONYME AU CAPITAL DE 10,000,000 DE FRANCS

Siège Social : Paris, 14, rue de Londres IXme

Maison vendant le meilleur marché à Constantinople

VENTE en GROS et en DÉTAIL

DE

Manufactures, Draps, Soieries, Etoffes pour Ameublements, Tissus divers, Toiles Cirées, Bonneterie, Mercerie, Lingerie, Chemiserie, Maroquinerie, Articles de Paris, Parfumerie, Jouets, Horlogerie, Bijouterie, Orfévrerie, Lits en fer, Machines à coudre, Articles de Ménage, Verrerie, Parapluies, Confection, Chaussures, etc., etc.

Maisons à :

Wien, Manchester, Bradford, Birmingham, Lyon, Roubaix, Milan, Chemnitz, Barmen, Gablonz, Alexandrie, Le Caire, Tantah, Zagazig, Smyrne, Salonique, Beyrouth, Alep, Adana, Samsoun, Tunis & Bizerte.

Şekil 4.18 : Etablissements Orosdi Back, Annuaire Oriental ilanı, 1912 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Çarşılar başlıkları altında görülen bir başka isim S. M. Minassian'ın sahibi olduğu, yanına *magasin Americain* (Amerikan mağazası) notu düşülmüş olan mağazadır. İlk olarak 1888 yılında Yeni Cami Kapısı Sokak, 13 numarada ve Ömer Sokak, 10 numarada gözüken *S. M. Minassian & Cie*, 1896 yılına kadar bu başlık altında listelenmiştir. 1889-90 yıllığındaki adres sayfalarında S. M. Minassian'ın isminin yanına düşülen notlardan Amerika üretimi dikiş makinesi, hırdavat, soba, demir ve bronz yatak, lamba gibi ürünleri Türkiye'ye ithal ettiği, halı ve Şark ürünlerini ise ihraç ettiği anlaşılmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin Philadelphia kentinde yerleşik Ermeni Minassian ailesine mensup olduğu düşünülen Hohannes Minasian adına kayıtlı mağazanın Philadelphia'da Arscham H. Minasian adına kayıtlı başka bir mağazanın Türkiye operasyonu olduğu düşünülmektedir. Şekil 4.19'da görülen

1888 yıllığındaki bir ilaç firmasının ilanından bir kesitte S. M. Minasian'ın Fransa, İngiltere ve Amerika'dan ürün ithal ettiği anlaşılmaktadır. Bu işletmenin ticaretini yaptığı ürünlerle ilgili, ürün çeşidi dışında, yıllıklarda detaylı bilgi bulunmamakla birlikte, İstanbul'a Amerikan malları getiren ve satan önemli işletmelerden biri olduğu düşünülmektedir.

Agents pour la Turquie, la Roumanie et la Bulgarie

S. M. MINASIAN & CIE

MAISON FONDÉE EN 1852.

MAGASIN AMÉRICAIN

N° 13, Rue Djami Kapoussy, GALATA, CONSTANTINOPLE.

Importateurs de tous articles de France, d'Angleterre et des Etats-Unis d'Amérique,

GRANDE VARIÉTÉ D'ARTICLES D'UTILITÉ.

Şekil 4.19 : S.M. Minasian & Cie, Indicateur Oriental ilanı, 1888.

1889-1895 yılları arasında bu başlık altında *Hassan Fezhyder et Cie* işletme ismiyle kayıtlı *Bazar Indien* (Hint Çarşısı) göze çarpmaktadır. İşletmenin Şekil 4.20'de görülen 1891 yıllığı ilanına göre GRDP, 394 numarada bulunan mağazada porselen ve emaye ürünlerin yanı sıra ipekli ve altın şeritli kumaş, halı, baharat, Çin işi fener gibi bir çok ürünün satışı yapılmaktadır.

BAZAR INDIEN

PROPRIÉTAIRE

H. FEZHYDER

Marchand Indien de Bombay

394 — Grande Rue de Péra — 394

PRINCIPAUX ARTICLES:

Métaux. Porcelaines. Vases. Bronzes. Emaille sur métal et porcelaine. Etoffes en soie de tous genres. Broderies riches de tous les pays d'Orient.	Spécialité d'étoffes de soie écrue et crêpes de Chine. Mouchoirs en grande variété. Spécialité de thé noir et vert Indien, Chinois et de Batavia. Rideaux brodés et non brodés.	Tapis de toutes sortes. Confitures de Gingembre. Pickles Indiens. Currey Powder. Tamarin. Etoffes en poils de chameaux. Eventails. Lanternes chinoises.	Cigares de Manille. Tabac à priser de Tellechery. Café de Yemen. Riz de Table. Nattes chinoises. Le «Mithaï»-gâteaux (Locoum indien), etc., etc.

☞ *Correspondants dans les principales villes de l'Inde, Chine, Japon, Perse, Turquie, etc.*

Şekil 4.20 : Bazar Indien, Annuaire Oriental ilanı, 1891.

4.4.2 Mobilya ürünlerinin üretim, ticaret, satış ve tamiri alanındaki faaliyet

Meslekler bölümlerinde mobilya ürünlerine atfen açılan başlıklara bakıldığında, incelenen dönemde İstanbul'da üretimi ve ticareti yapılan mobilya ürünlerinin

Mefruşat *(Ameublements)*, Mobilya Tüccarları *(Meubles-Marchands de)*, Yataklar *(Lits)*, Büfe Dolap Üreticileri *(Bahuts-Fabr. de)*, Sofa Üreticileri *(Canapes Turcs-Fab. de)*, Kakmalı Mobilyalar *(Meubles Incrustes)*, Sedefli Mobilyalar *(Meubles en Nacres)*, Bahçe Mobilyaları *(Meubles de Jardins)*, Somya *(Sommiers)*, Aynalar *(Miroirs)* ve Aynalar *(Glaces)* başlıkları altındaki listeler üzerinden okunabilmektedir. Mobilya üretimi ve ticaretiyle doğrudan veya dolaylı olarak bağlantısı olan, malzeme tedarikine, üretime ve tamire dayalı iş kolları da ayrıca değerlendirilerek mobilya ve ilgili ürünlerin üretim ve ticaret ortamına dair bütüncül bir okuma yapmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, Altın Yaldızcılar *(Doreurs)*, Doğramacılar *(Ebenistes)*, Sandalye ve Koltuk Doldurucular *(Empailleur de Chaises)*, Mobilya Döşemeliği *(Etoffes pour Ameublements)*, Mobilya Lakeleme *(Laquage (et Dorure) de Meubles)*, Marangozlar *(Menuisiers)*, Şase Tamircileri *(Reparateurs de Chaises)* ve Döşemeciler *(Tapissiers)* başlıkları altındaki listeler taranmıştır.

Çizelge C.1'e göre mobilya ürünleri alanında faaliyet gösteren şahıs ve işletme sayıları yıldan yıla anlamlı bir artış veya azalma göstermemektedir (Ek C). Yıllıklara katılımın gönüllülük bazında gerçekleşmesi, listelerin seneden seneye büyümesi veya küçülmesindeki ana etken olabilir; bu nedenle de bu rakamlara bakarak mobilya üretim ve satış faaliyetlerinin arttığı ya da azaldığı çıkarımını yapmak mümkün gözükmemektedir. Yine de ileride değinileceği gibi, ticaretten üretime yönelen, bu bağlamda faaliyet alanını genişleterek kabuk değiştiren işletmelere rastlanmaktadır.

Mobilya üretimi, satışı ve ticareti üzerine faaliyet gösteren şahıs ve işletmeleri kapsayan listelere bakıldığında mobilya satışı ve ticareti yapanların mobilya üreticilerine oranla daha çok varlık gösterdiği görülmektedir. Satışın yanı sıra üretim yapanların yanına özellikle düşülen imalatçı *(fabricants)* notu veya yıllıkların son sayfalarında gördüğümüz ilanların detaylarında belirtilen *sipariş üzerine üretim* gibi ibareler, mobilya üretimi yapan işyerlerinin işleyişi hakkında bize fikir vermektedir. Ayrıca, mobilya ürünlerinin üretimini, satışını ve ticaretini bir arada yapanlar mevcut olduğu gibi, sipariş üzerine üretim yapan veya ürün getirten şahıs ve işletmeler de mevcuttur.

Mobilya Tüccarları *(Meubles-March. de)* başlıkları altında *Maison ...* (... Evi) olarak listelenen isimler 1881-1914 arası dönemde sıklıkla karşımıza çıkmakta, bu isimlerin yıllıklardaki temsilleri küçük üretici ve tüccarlara nazaran daha çok göze

çarpmaktadır. Bu şahıs ve işletmelerin isimleri çoğunlukla koyu ve büyük harflerle yazılmış, ürettikleri ya da sattıkları ürünler hakkında hem Meslekler, hem Adresler, hem de İlanlar bölümlerinde daha detaylı bilgiler verilmiştir. Aynı durum *grand depot* (büyük depo) olduğu belirtilen işletmeler için de geçerlidir. Buna karşılık sadece şahıs olarak listelenen üretici ve tüccarlar hakkında ek bilgiler genellikle *fab. de* (imalatçısı) veya *march. de* (tüccarı) notlarıyla verilmekte, ayrıca *et ...* (ve ...) şeklindeki notlarla bu şahısların ürettikleri veya satışını yaptıkları bir veya iki ürüne daha dikkat çekilmektedir.

1881-1914 arası dönemde mobilya ürünlerinin üretimi veya ticareti alanında faaliyet gösteren ve *Maison ...* (..... Evi/Mağazası) ya da *grand depot* (büyük depo) olarak anılan işletmelerin bir çoğu Mobilya Döşemeliği, Mobilya Tüccarları ve Mefruşat başlıkları altında ikişer, hatta üçer defa listelenmiştir. Bu işletmeler arasında *Maison G. Bertoluzzi*, *Maison Narlıyan Freres*, *Au Coq D'or (J. Bloch et A. Bloch Fils)* ve daha sonra *M. Parsecoff, Successeurs de J. Bloch et A. Bloch Fils* (J. Bloch ve A. Bloch'un halefi), *Maison Française G. Leduc & Cie* (G. Leduc ve Kumpanya), *J. B. Scherrer*, *Jean Psalty (Grands Depots d'Ameublements)* ve *Georges J. Psalty & Cie (Grands Magasins D'Ameublements)*, *Leon Rosenthal*, *C. Vuccino & Cie (Grande Maison de Meubles)*, *Darius Patriano*, *Sofianos Freres*, *Etablissement Austro-Ottoman d'Ameublements et Tapisserie* sayılabilir. Bu işletmelerden *Maison G. Bertoluzzi*, *Maison Narlıyan Freres*, *Au Coq D'or (J. Bloch et A. Bloch Fils)* ve daha sonra *M. Parsecoff*, önceleri Jean Psalty ve Georges J. Psalty olarak, 1898 senesinden itibaren de *Maison Psalty* olarak listelenen -1911-1913 Osmanlı Sanayi İstatistikleri'ne göre- *Psalti Mefruşat Ticarethanesi* (1867), *Leon Rosenthal*, *C. Vuccino (Grande Maison de Meubles)*, *Darius Patriano* ya da Osmanlı Sanayi İstatistikleri'ne göre *Patriyanu Daryos* (1893) ve *Sofianos Freres* (Sofianos Biraderler) hem mefruşat hem de mobilya satışı veya üretimi alanında faaliyet göstermiş, farklı listelerde yer aldıklarında yanlarına çoğunlukla *et meubles* (ve mobilya) veya *et ameublements* (ve mefruşat) notları düşülmüştür.

1866 yılında faaliyete başlayan *Maison Narlıyan Freres*, yıllıklarda Mefruşat, Mobilya Tüccarları ve Döşemeciler başlıkları altında farklı yıllarda listelenmiştir. 1881-1894 arasında mefruşat satış ve ticareti yapmakta iken 1895 sonrası yıllıklardaki adres sayfalarına ve ilanlara göre Şişli'de, 1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistiki'ne göre ise Nişantaşı'nda, bir fabrika kurarak mobilya ve mefruşat

üretimine başlamıştır. Bu nedenle 1895 yılından itibaren Meslekler bölümlerinin hem Mefruşat hem de Mobilya Tüccarları başlıkları altında ayrı ayrı listelenmiştir. Köksal (2005) 1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistiki'nde Narlıyan Mefruşat Fabrikası olarak anılan ve Şekil 4.21'de 1895 yıllığı ilanı görülen fabrikanın 1925 tarihli Pervititch sigorta haritalarında (Şekil 4.22) Eski Narlıyan Fabrikası (ex-Fabrique Narlian) olarak geçtiğini, fabrikanın 1925'te veya daha önceki bir tarihte kapanmış olduğunu belirtmektedir (Köksal, 2005, s. 99).

Şekil 4.21 : Maison Narlian, Annuaire Oriental ilanı, 1895.

Şekil 4.22 : Eski Narlian Fabrikası, J. Pervititch, 1925 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

1881-1895 yılları arasındaki Mefruşat, Mobilya Tüccarları ve Döşemeciler listelerinde bir görünüp bir kaybolan işletme adres sayfalarındaki kayıtlara göre, 1888 yılına kadar GRDP, 425 numarada ve 1888-1895 yılları arasında GRDP, 371 numarada *Narlıyan Freres* ismiyle basma, çuha, saten, bürümcük, yelken bezi, kadife, müslin perde, kabartmalı dantel, perde ve paspasın yanı sıra tuhafiye ürünleri satışı yapmıştır. 1895 yılından itibaren hem Mobilya Tüccarları hem de Mobilya Döşemeliği başlıkları altında *Maison Narlian* ismiyle görünen ve yanına *fabricants de meubles* (mobilya üreticisi) notu düşülen işletmenin imalathane, atölye, büro ve depolarının 1914'e kadar Şişli'de olduğu görülmektedir. 1895 yıllığı ilanında işletmenin 1866 yılında kurulduğu, ev, büro ve bankalar için her çeşit mobilyanın üretimini gerçekleştirdiği belirtilmektedir. Ayrıca yatak odası, yemek odası, çalışma odası ve salon için her türlü mobilya ve mefruşat ürünü ile halı, duvar kağıdı, kartonpiyer, ayna, avize ve sarkaçlı saat satışı yapıldığı, keşif üzerine kurulum hizmeti verildiği belirtilmektedir.

1881-1894 yılları arasında GRDP, 593 numaradaki, 1895-1900 arasında GRDP, 341 numaradaki, 1900-1903 arasında ise Tünel Meydanı'ndaki mağazasında faaliyet gösteren ve 1856'da kuruluş tarihli *Maison G. Bertoluzzi,* 1881-1903 arası yıllıklarda hem Mefruşat hem de Mobilya Tüccarları başlıkları altında ayrı ayrı listelenmekte, Mobilya Döşemeliği başlıkları altında da ayrıca görülmektedir. Şekil 4.23'de görülen 1881 yıllığı ilanına göre hem toptan hem de komisyonla satış yapan işletme müşterilerine zengin bir kumaş çeşitliliği, yatak odası, yemek odası, çalışma odası, misafir odası, sigara ve tuvalet odası için ceviz, armut, gül, pelesenk vb. ağaçlardan mamul mobilya, *meubles de luxe* (lüks mobilya) olarak ayrıca belirtilen fildişi ve sedef kakmalı, altın yaldızlı ve oymalı mobilya çeşitleri, Çin ve Japon taklidi altın yaldızlı ve lakeli fantezi eşya (tabure, puf, iskemle, sandalye, oval ve tek ayaklı masa, sehpa takımı, çiçeklik vb.), ayna ve çerçeve, bordür, yapma çiçek ve bronz sanat objesi gibi ürünler sunmaktadır. Adres sayfalarındaki kayıtlara göre işletme ayrıca Paris'teki *Les Grands Magasins du Louvre'un* (Büyük Louvre Mağazaları) İstanbul'daki temsilciliğini yapmaktadır.

Şekil 4.23 : Maison G. Bertoluzzi, L'indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Yıllıklarda hem Mefruşat hem de Mobilya Tüccarları başlıkları altında 1881 ve 1883 yıllarında *Au Coq d'Or, J. Bloch ve A. Bloch Fils* olarak ismi geçen işletmenin Yüksek Kaldırım, 66 numara ve GRDP, 241 numaradaki şubelerinde lüks mobilya, bronz sanat objeleri ve döşemelik kumaş satışı yaptığı görülmekte, adres sayfalarında ayrıca ayna, yatak takımı, piyano satışı da yaptığı belirtilmektedir. İşletmenin 1881 yıllığı ilanında mobilya ve aynanın yanı sıra yatak ve yatak takımı, halı ve kilim satışı da yaptığı görülmektedir. Ayrıca, işletmenin Paris'teki kendi atölyelerinden çıkan altın varaklı ve 'fantezi' mobilya üzerine büyük bir stoğu olduğu dile getirilmekte, Fransız aynaları, demir ve bronz İngiliz yatakları, piyano ve avize gibi ürünlerde büyük bir çeşitlilik sunduğu belirtilmektedir. 1883 yıllığı ilanında sipariş üzerine üretimin Paris'teki atölyede gerçekleştirildiği, satış ofisinin ise Galata'da bulunduğu dile getirilmektedir. M Parsecoff, 1885 yılında işletmeyi devralarak mağazayı GRDP, Hristaki Pasajı, 5, 6 ve 7 numaralara taşımıştır.

Şekil 4.24'de görülen 1893 yıllığı ilanında 1873 senesinde kurulduğu belirtilen *Maison Française G. Leduc & Cie*, 1888-1901 arası Mefruşat listelerinin tümünde ve Altın Yaldızcılar listelerinin bazılarında yer almaktadır. Adres sayfalarına göre aslen çerçeveci, yaldızcı ve döşemeci olan G. Leduc, 1881-1885 arasında GRDP, 532 numaralı atölyesinde çerçevecilik ve yaldızcılık yapmaktadır. 1889-90 senesi adres sayfalarında G. Leduc'un, M. Rosenthal ile ortak olarak *G. Leduc & Cie*'yi kurmuş olduğu belirtilmektedir. *G. Leduc & Cie*, 1888-1891 arası GRDP, 130 numarada ve Sakız Ağacı Sokak, 19 numarada; 1913 senesine kadar da GRDP, 303 numara (1896-1900), Olivo Han, 5 numara (1901-1904) gibi çeşitli adreslerde faaliyetini sürdürmüştür.

Şekil 4.24 : G. Leduc, Annuaire Oriental ilanı, 1895.

"Geniş bir Levanten ailenin mensubu olan" (Ülman, 2008, s. 224) Cosma Vuccino'nun sahibi olduğu *C. Vuccino* isimli işletme Mefruşat, Mobilya Tüccarları ve Döşemeciler başlıkları altında ayrı ayrı listelenmiştir. Mobilya Tüccarları listelerinde ilk olarak 1889-90 yılında görünen Cosma Vuccino, 1909 yılına kadar eksiksiz olarak listelenmiştir. Adres sayfalarına göre ise Vuccino, 1888-1891 yılları arası iki farklı adreste döşemecilik yapmış, 1891-1893 arası *C. Vuccino et Cie.* ismiyle GRDP, 138 numarada; 1894-1903 yılları arasında ise Derviş Sokak, 1 numarada mobilya satışı üzerine faaliyet göstermiştir. Şekil 4.25'te görülen 1893-94 yıllığı ilanından işletmenin her çeşit mobilyanın yanı sıra dekoratif nesneler, halı ve kilim satışı yaptığı, ayrıca ev dekorasyonu hizmeti de sunduğu anlaşılmakta, Paris'te bulunan hasta koltukları üreticisi *Maison Leon Eliaers & Cie.*'nin de İstanbul'daki tek temsilcisi olduğu görülmektedir.

Şekil 4.25 : C. Vuccino, Annuaire Oriental ilanı, 1893-94 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

İstanbul'da Batı tarzı mobilya üretimi gerçekleştiren en ünlü mobilya imalathanelerinden biri olan Psalty Mobilya İmalathanesi (1867), 1881-1914 arasındaki tüm yıllıklarda çoğunlukla Mobilya Tüccarları, zaman zaman da Mefruşat başlıkları görülmektedir. 1898 yılına kadar zaman zaman Georges Psalty ve Jean Psalty olarak ayrı ayrı, zaman zaman da *Psalty Freres* (Psalty Biraderler) olarak birlikte listelenen işletme veya işletmeler, 1898 yılıyla birlikte *Maison Psalty* olarak birleşmiş görünmektedir. 1896-97 yıllığının ilan sayfalarında *Georges J. Psalty & Cie (Grands Magasins d'Ameublements)* ve Jean Psalty adına iki farklı ilan görülmektedir (Şekil 4.26 ve Şekil 4.27).

Şekil 4.26 : Jean Psalty, Annuaire Oriental ilanı, 1896-97 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Şekil 4.27 : Georges J. Psalty, Annuaire Oriental ilanı, 1896-97 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Bu ilanlarda, Georges J. Psalty'nin mağazasının Galata Kulesi karşısında, Jean Psalty'nin mağazasının ise Pera'daki 6. Daire-i Belediye'nin karşısındaki Kabristan Sokak'ta yer aldığı görülmektedir. İlanlara göre *Georges J. Psalty & Cie* müşterilerine her kalite ve çeşitte yerli ve Avrupa tarzı mobilya, mobilya kumaşı, yatak ve yatak takımları, kilim, halı ve lüks eşya sunmakta ve mobilya üretimi yapmaktadır. Jean Psalty ilanında da mobilya imalathanesi ibaresi geçmekte, kumaş, her çeşit mobilya, ayna, yatak ve yatak takımları, halı, kilim ve lavabo gibi ürünlerin satıldığı belirtilmektedir.

Yıllıkların adres sayfalarında Jean Psalty'nin 1881 yılında Hendek Sokak'ta; 1883 ve 1885 yıllarında GRDP, 661 numarada; 1888 senesinde GRDP, 657 numarada; 1889-1898 arasında ise Kabristan Sokak ve GRDP, 661 numarada (zaman zaman imalathane adresi olarak belirtilmiştir) faaliyet gösterdiği görülmektedir. 1889-1894 yılları arasında ayrıca GRDP, 532 numarada *Psalty Freres* ismiyle faaliyet gösteren bir kayıt da mevcuttur. *Georges J. Psalty et Cie* ismiyle ilk olarak karşılaştığımız 1895 senesinde işletme adresi GRDP, 657 numara olarak gözükmekte, 1900 senesinden itibaren bu isim asıl olarak Kabristan Sokak 14 ve 26 numaralarda ve GRDP'da 144, 146, 150 gibi farklı numaralarda gözükmektedir. Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere Jean Psalty ve Georges J. Psalty'nin faaliyet gösterdikleri adresler birbirleriyle çoğunlukla örtüşmektedir. Adresler bölümlerinde, *Maison Psalty*'nin sahibi ve kurucusu olarak Georges J. Psalty görünmekte, Jean Psalty 1898 senesine kadar sadece şahıs olarak kaydedilirken 1898 senesinden itibaren *(de la Maison Psalty (Georges J. et Cie)* (Psalty Mağazası'ndan) olarak Kabristan Sokak'ta, yani Jean Psalty'nin 1896-97 yıllığı ilanındaki adreste gözükmektedir. Bu iki ayrı ilanın aynı işletmenin farklı şubelerini temsil ettikleri, daha sonra Psalty Kardeşler olarak tek isim altında birleştiği düşünülmektedir. Fabrikasında otuza yakın kişinin çalıştığı Maison Psalty (Şekil 4.28 ve Şekil 4.29). "Avrupa tarzı mobilyaları zaman zaman Osmanlı'ya uyarlayarak, zaman zaman da taklitlerini üreterek" müşterilerine sunmuş, "özellikle Avusturya'dan ithal ettiği yemek odası takımları (büfe, kontrbüfe, yemek masası ve sandalyeleri), salon takımları, yazı masaları, kartoniyerler ve benzerleri ile dönemin zenginlerinin ve sarayın dikkatini çekmiştir" (Yenen, 1993-1994, s. 276).

Şekil 4.28 : Maison Psalty ilanı, Servet-i Fünun, 26 Şubat 1902, Sayı 564 (Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı).

Şekil 4.28'de görüldüğü üzere, Maison Psalty yıllıkların ilan sayfaları dışında dönemin süreli yayınlarına da aynı görseli kullanarak ilan vermiştir. İşletmenin Servet-i Fünun dergisinin 26 Şubat 1902 (14 Şubat 1317) tarihli 566. sayısındaki ilan metninde Maison Psalty'nin Avrupa'dan getirttiği salonlar, yatak ve yemek odaları için her çeşit mobilya ile kumaş, kanepe, sandalye, perde, yatak, ayna gibi eşyanın yanı sıra kendi fabrikasında sipariş üzerine her çeşit "hane eşyasının" imalini yaptığı belirtilmektedir. Şekil 4.29'daki 30 Ocak 1902 (17 Kanun-ı Sani 1317) tarihli Servet-i Fünun'un 562. sayısında çıkan bir başka Maison Psalty ilanında ise karyolaya dönüşebilen, Amerika'dan ithal bir "yazıhanenin" açık ve kapalı hali verilmekte,

Psalty'nin "bu defa mağazasında Amerika mobilyalarına mahsus bir de depo ilave ederek" son model Amerikan mobilyalarının satışını yaptığı belirtilmektedir.

Şekil 4.29 : Maison Psalty, Servet-i Fünun, 30 Ocak 1902, Sayı 562 (Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı).

Darius Patriano'nun 1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistiki'ne göre 1893'te Tepebaşı'nda kurulan mobilya imalathanesi, 1895-1914 arasındaki tüm yıllıklarda listelenmektedir. İşletme, adres sayfalarındaki kayıtlarına göre 1895 ve 1896 yıllarında Tepebaşı Sokak, 85 numarada faaliyete başlamış, 1898 senesinden itibaren GRDP, 227 numaradaki mağazasında ve Faik Paşa Sokak, 2 numaradaki fabrikasında faaliyete devam etmiştir. *Au Confortable (Fabrique et Magasins D'Ameublements)* markasıyla listelenen işletme, hem Mefruşat hem de Mobilya Tüccarları listelerinde yer almaktadır. Adres sayfalarında işletmenin mobilya üretimi yaptığı, müşterilerine mobilya döşemeliği, halı ve kilim, dekoratif nesneler ve duvar kağıdı gibi ürünler de sunduğu belirtilmektedir. Şekil 4.30'da görülen 1902 yıllığı ilanında Patriano'nun hem Şark stilinde ve hem de Art Nouveau stilinde mobilya üretimi konusunda uzmanlaştığı, koltuk, ayna, yatak, halı ve kilim gibi ürünleri hem

hazır bulundurduğu hem de sipariş üzerine sağladığı dile getirilmekte, buhar makineli üretim sayesinde kusursuz bir üretim gerçekleştirdiği özellikle belirtilmektedir.

Şekil 4.30 : Darius Patriano, Annuaire Oriental ilanı, 1902.

Darius Patriano & Cie'nin *L'American Oriental Agency* (Amerikan Şark Şirketi) tarafından ithal edilen Amerikan mobilyalarının ana mümessili olduğu anlaşılmaktadır. Yıllıklarda işletme sahiplerinin isimlerinin yanı sıra işletme çalışanları da karışık olarak sıralanmaktadır. Örneğin, 1913 senesi yıllığının Adresler bölümünde Darius Patriano fabrikasında çalışan Elia Carosso isimli bir marangoz görülmektedir.

1869 yılında kurulan *Maison Leon Rosenthal*, 1891-1901 arasındaki yıllıkların Mefruşat listelerinde yer almakta ve sarayın mobilya ve mefruşat tedarikçisi olarak gözükmektedir. Ne var ki adres sayfalarına göre Rosenthal 1891'den çok daha önce yıllıklarda yer almış, 1883-1890 yılları arasında 'Fournisseur de S.M.I. le Sultan' (saray tedarikçisi) notuyla Büyük Hendek Sokak, 89 numaradaki dükkan veya atölye adresiyle listelenmiştir. Rosenthal, 1891-1894 arasında GRDP, 281 numarada; 1894-1896 arasında GRDP, 288 numarada; 1909'a kadar da başta GRDP, 74 numara

olmak üzere farklı adreslerde görünmüştür. Arıburun (2012), Yıldız Sarayı Harem Dairesi için Leon Rosenthal mefruşat mağazasından koltuk, sandalye ve puf gibi ürünler alındığını işletmenin kestiği fatura üzerinden göstermektedir (s. 110). Şekil 4.31'de görülen 1895 yıllığı ilanından Rosenthal'in ithalat ve ihracatla da uğraştığı, Avrupalı yabancı üreticilerin temsilciliğini yaptığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.31 : Maison Leon Rosenthal, Annuaire Oriental ilanı, 1895.

Sofianos Freres (Sofianos Biraderler) 1888-1904 arasındaki yıllıklarda Mobilya Tüccarları listelerinde eksiksiz, Mefruşat listelerinde ise iki seneye mahsus olmak üzere yer almaktadır. "Giovanni Scognamillo (1993) anılarında Antoine Sofianos'un Psalty'nin en yakın rakibi olduğunu ve Sofianos'un sahibi olduğu fabrikanın "Antoine Sofianos Mobilya Fabrikası ve Deposu" ismiyle anıldığını anlatmaktadır" (Kaptan, 2014, s. 70'te atıfta bulunulduğu gibi). Yıllıkların adres sayfalarında Antoine Sofianos, hem mobilyacı hem de döşemeci olarak geçmektedir. 1881-1914 arasındaki adres sayfalarına bakıldığında, 1883 yılından itibaren mobilyacılık, marangozluk ve döşemecilik yapan ve Sofianos soyadını taşıyan bir çok isim mevcuttur. Örneğin 1883 ve 1890 yılları arasında Georges Sofianos isimli bir şahıs önceleri GRDP, 705 numarada, sonraları ise GRDP, 568 ve 572 numaralarda mobilya üzerine faaliyet göstermiştir. 1891-1902 arasında GRDP, 572 numaralı

adreste bu sefer Jean Sofianos isimli bir şahıs faaliyeti devam ettirmiştir. *Sofianos Freres* ismi ilk olarak 1895 yıllığında görülmekte, o yıla mahsus olarak faaliyet gösterdiği Karanfil Sokak, 79 numaradan taşınarak 1896-1900 arası GRDP, 576 numaraya yerleştiği anlaşılmaktadır. Yukarıda değinilen Antoine Sofianos, 1901-1904 arası yine GRDP, 576 numarada faaliyet göstermiştir. Antoine Sofianos'un *Sofianos Freres* firmasının sahibi veya kurucularından biri olduğu düşünülmektedir. *Sofianos Freres* 1904 sonrası listelerde yer almamış, fakat Antoine Sofianos 1914 yılına kadar faaliyetine devam etmiştir. Şekil 4.32'de görülen 1895 yıllığı ilanında bu işletmenin döşemecilik ve mobilya yaldızlama üzerine uzmanlaştığı, ayna satışı yaptığı da görülmektedir.

Şekil 4.32 : Sofianos Freres, Annuaire Oriental ilanı, 1895.

Courtessi Freres (Courtessi Biraderler) 1900-1914 arasında Mobilya Tüccarları listelerinin tümünde yer almaktadır. 1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistiki'ne göre Kortesi Biraderler 1902 yılında kurulmuştur; fakat yıllıkların Adresler ve Meslekler bölümlerinde 1900 senesinde Yüksek Kaldırım, 63 numarada faaliyete başlamış gözükmektedir. 1902-1904 arası yine Yüksek Kaldırım'da fakat bu sefer 70 numarada gözüken *Courtessi Freres*, 1909 senesi itibarıyla işletmeyi büyütmüş, satış ve üretim faaliyetlerini farklı adreslere ayırmış gözükmektedir. 1909-1914 yılları

arası işletmenin Tünel Meydanı ve GRDP, 575 numarada iki mağazası ve Mahkeme Sokak, 2 numarada imalathanesi bulunmaktadır. Bu yıllara ait adres sayfalarında Nic. Courtessi ve A. Courtessi isimli iki kişinin işletme bünyesinde çalıştıkları görülmekte, bu kişilerin kardeş oldukları düşünülmektedir. 1914 senesinde *Courtessi Freres*'in mağaza adresi GRDP, 576 numara olarak gözükmektedir. Bu adres 10 yıl öncesine kadar *Sofianos Freres*'in mağazasının bulunduğu adrestir.

Etablissement Austro-Ottoman d'Ameublements et Tapisserie (Osmanlı-Avusturya Mefruşat ve Halı Şirketi), 1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistiki'ne göre 1915 yılında kurulmuş gözükmesine rağmen 1912-1914 arasındaki yıllıklarda görülmektedir. Mobilya Tüccarları başlıkları altında listelenen işletmenin mağazası GRDP, 320 numaradadır. Şekil 4.33'de görülen 1912 yıllığı ilanında, her çeşit mobilyanın sipariş üzerine üretiminin ve kurulumunun gerçekleştirildiği belirtilmektedir. İşletmenin ayrıca halı, kilim, duvar kağıdı, yatak takımı, soba, piyano, bilardo, gümüş eşya, cam eşya ve biblo satışı yaptığı görülmektedir.

Şekil 4.33 : Etablissement Austro-Ottoman d'Ameublements & Tapisserie, Annuaire Oriental ilanı, 1912 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistiki'ne göre 1909 yılında Sultanhamam'da kurulmuş gözüken *Leon J. Friedmann Mobilya Fabrikası*'nın, 1909 ve 1912 yıllıklarında Mahmutpaşa Sokak, 102 numara ve Hazzopulo Han Sokak, 28 numarada; 1913 ve 1914 yıllıklarında ise yine Mahmutpaşa Sokak, 102 numarada ve Sultanhamam Sokak'ta iki adet şubesi gözükmektedir. Yıllıkların adres sayfalarına

baktığımızda, J. Leon Friedmann isimli bir kişinin 1909 senesinden çok önce, 1895 yılından itibaren, Kürkçü Han'da aynacılık yaptığı anlaşılmaktadır. 1900 yılından itibaren adres sayfalarında Kürkçü Han, 38, 44, ve 45 numaralarda ve 1901-1904 arası bu adrese ek olarak Mahmutpaşa Sokak, 171 ve Hazzopoulo Han Sokak, 28 numaralarda faaliyetine devam eden Friedmann'ın ancak 1909 senesinden sonra benzer adreslerde mobilya üretimi gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu durumda J. Leon Friedmann'ın aynacı olarak başladığı meslek serüvenini mobilya üretimine taşıdığı ve 1909 yılında da mobilya imalathanesini kurduğu düşünülmektedir.

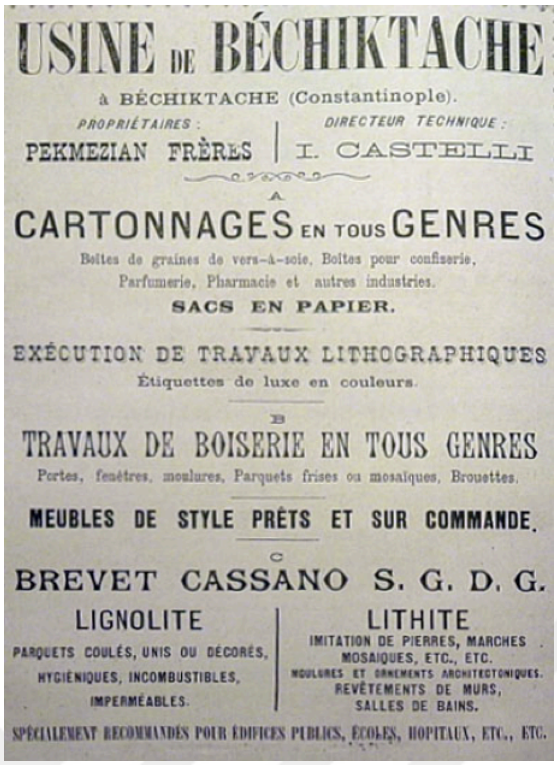
Yine 1913-1915 Osmanlı Sanayi İstatistiki'ne göre 1909 yılında Beyoğlu'nda kurulmuş görünen Feriko Piyer Mefruşat Mağazası, yıllıklarda bu isimle yer almamaktadır. 1901'den itibaren 1909 öncesi bir tarihe kadar Marangozlar başlığı altında GRDP, 532 numarada Nacio Ferigo isimli bir şahıs görünmektedir. 1909 yılında Mobilya Tüccarları başlığı altında listelenmeye başlayan Nacio Ferigo GRDP, 532 numarada faaliyetine devam ederken, Petro Ferigo isimli başka bir şahsın bir kaç kapı numarası uzakta GRDP, 522 numarada mobilyacılık yaptığı görülmektedir. 1912 yılı adres sayfalarında Petro Ferigo'nun GRDP, 522 ve 532 numaralarda mobilyacı olarak faaliyet göstermesi, bu iki kişinin kardeş veya akraba olduğunu düşündürmektedir. İstatistikte Feriko Piyer Mefruşat Mağazası olarak geçen mağazanın, Petro Ferigo'nun mobilya mağazası olma olasılığı yüksektir. Petro Ferigo 1914'e kadar aynı adreste faaliyet gösterirken, Nacio Ferigo'nun Şahkulu Sokak, 12 numarada marangozluğa devam ettiği görülmektedir.

Listelerde büyük ölçekli işletmeler dışında şahıs olarak listelenen üretici veya tüccarlar arasında 1893-94 yıllığından itibaren hem Mobilya Tüccarları hem de Marangozlar başlıkları altında görülen, 1895- 1901 yılları arasında ise sadece Marangozlar başlığı altında listelenen Jean Antikadjian göze çarpmaktadır. 1893-94 adres sayfalarında isminin yanına *fabricant de meubles de luxe* (lüks mobilya imalatçısı) notu düşülen Antikadjian 1898 yılına kadar bugün Beyoğlu'ndaki Tüsiad Binası olarak bilinen Baudouy (Bodvi) Evi'nin altındaki atölyesinde faaliyet göstermiştir. 1900 senesinde Kabristan Sokak, 19 numaraya taşınan Antikadjian'ın 1912 senesine kadar yıllıklarda gözükmediği fakat 1912 senesinde marangoz olarak GRDP, 48 numarada tekrar listelendiği görülmektedir. Antikadjian'ın Şekil 4.34'te görülen 1893-94 yıllığı ilanından yatak ve yemek odaları için her çeşit lüks mobilyayı sipariş üzerine Paris'te ürettirdiği anlaşılmaktadır.

Şekil 4.34 : Jean Antikadjian, Annuaire Oriental ilanı, 1893-94.

Yıllıklarda dikkat çeken bir başka mobilya üreticisi, *Pekmezian Freres* olarak kayıtlı bir işletmedir. 1902-1914 arası her yıl Mobilya Tüccarları başlıkları altında listelenen *Pekmezian Kardeşler*'in Beşiktaş'ta kutu ve mobilya üretimi yapan bir fabrikanın sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Beşiktaş'taki bu fabrikanın tezin önceki bölümlerinde adı geçen Tubini Mobilya Fabrikası'nın bir devamı olduğu düşünülmektedir. Yıllıkların adres sayfalarında Tubini adına kayıtlı herhangi bir imalathane göze çarpmamakta, fakat 1889-1898 arasında *A. Tubini ve P. Pekmezian, Bankerler, Yaku(t) Han, 2 numara* şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıttan, Tubini ve Pekmezian ailelerinin bazı üyelerinin bankerlik alanında ortaklık kurduğu anlaşılmaktadır. 1900-1914 arası Yaku(t) Han, 2 numarada sadece Pekmezian'ların kayıtlı olması, bu ortaklığın dağıldığı ya da işletmenin Pekmezian'lara devredildiği anlamına gelmektedir. Şekil 4.35'te 1912 ilanı görülen Pekmezian'lara ait Beşiktaş'taki fabrikanın da bir şekilde önceki sahipleri Tubini'lerden Pekmezian'lara doğru el değiştirdiği düşünülmektedir. 1902-1914 yılları arasında gördüğümüz Pekmezian Fabrikası'nın 1904 yılından itibaren GRDP, 77 numarada mağazası da bulunmaktadır.

Şekil 4.35 : Pekmezian Freres, Annuaire Oriental ilanı, 1912.

1902-1914 yılları arasındaki her yıllıkta karşımıza çıkan ve mobilya, ayna ve çerçeve satışı alanında faaliyet gösteren bir başka şahıs Alexandre Gulmezian'dır. 1830 yılında kurulduğu belirtilen *Maison Gulmezian* isimli işletmenin, tarihi yarımadadaki Kürkçü Han ve Mahmut Paşa'da iki şubesi olduğu, işletmenin her çeşit mobilya, ayna ve çerçevenin toptan ve perakende satışını gerçekleştirdiği belirtilmektedir. Camcılık ve çerçevecilik alanında faaliyet gösteren *Gülmezian Kardeşler*, ilk olarak 1885 yılı adres sayfalarında Çiçek Pazarı Sokak, 21 numarada karşımıza çıkmaktadır. 1889-90 yılından itibaren aynı adreste çerçeveci olarak faaliyet gösteren Alex. Gülmezian, 1891 senesinde Kürkçü Han, 40 numara ve Mahmut Paşa Sokak, 177 numarada, 1909 öncesi bir tarihe kadar da aynı adreslerde fakat farklı kapı numaralarında faaliyetine devam etmiştir. Gülmezian, 1912 senesinden itibaren Asmalı Mescit Sokak, 15 numarada görünmektedir. Aslen çerçeveci ve aynacı olan Gülmezian, 1902 senesinden itibaren yıllıkların Yataklar, Mobilya Tüccarları ve Aynacılar başlıkları altında listelenmiştir.

1881-1888 yıları arasında Mobilya Tüccarları başlıkları altında listelenen Th. Raftakis isimli şahıs, büyük işletmelerin ağırlıkta olduğu bu listelerde göze çarpmaktadır. Raftakis'in 1881 yılında GRDP, 585 ve 1883-1888 arasında GRDP 550 numarada faaliyet gösterdiği adres kayıtlarından anlaşılmaktadır; fakat ne çeşit

mobilya ürettiği veya sattığı ile ilgili herhangi bir detay mevcut değildir. Duhani (1982) anılarında Raftakis'in faaliyeti üzerine az da olsa fikir vermektedir. Duhani'nin (1982) anlattığı üzere Taksim Kuyu ve Çukurçeşme Sokakları'nın kavşağındaki bir binada Raftakis isimli bir marangozun atölyesi bulunmaktadır. Raftakis zanaatini II. Abdülhamit'in yanında çıraklık yapmış olan marangoz amcası Mihal Raftakis'ten öğrenmiştir (Duhani, 1982, s. 73). Yıllıklarda kaydı geçen Th. Raftakis'in Mihal Raftakis'in yeğeni olduğu düşünülmektedir. Mihal Raftakis'in saray atölyesi dışında GRDP'da bir atölyesinin bulunup bulunmadığı bilinmemekle beraber, muhtemeldir. Duhani (1982) anılarında II. Abdülhamit'in yanında çırak olarak çalışan Stamatis Vulgaris isimli bir başka Rum marangozdan daha bahsetmektedir. Ne var ki Vulgaris hakkında yıllıklarda herhangi bir kayıtla karşılaşılmamıştır.

Büyük işletmeler dışında şahıs olarak listelenen üretici ve tüccarlar hakkında ne yazık ki detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. Yıllıkların ilan sayfalarına ilan veren birkaç şahıs ve adres sayfalarında yapılan taramalar sonucu ulaşılan ufak detaylar dışında yıllığa dahil edilen şahıs ve küçük işletmeler sadece isim ve adres olarak görünmektedirler.

Yatak üreticileri ve tüccarları, 1889-90 senesi yıllığıyla birlikte *Yataklar (Lits)* başlıkları altında listelenmeye başlamıştır. Yatak üretimi veya ticareti yapan şahıs ve işletmelerin bazılarının yanına *et chaises* (ve iskemle), *lits et poeles* (yatak ve sobalar), *materiaux de construction* (inşaat malzemeleri) ve hatta *machines a coudre* (dikiş makineleri) notları düşülmüştür. Burada yatak olarak kastedilen ürünün demir veya bronz yatak iskeleti olduğu düşünülmektedir. Daha önce bir çok başlık altında ismi geçen Hohannes Minassian'ın sahibi olduğu *Minassian et Cie* bu başlık altında da görülmektedir.

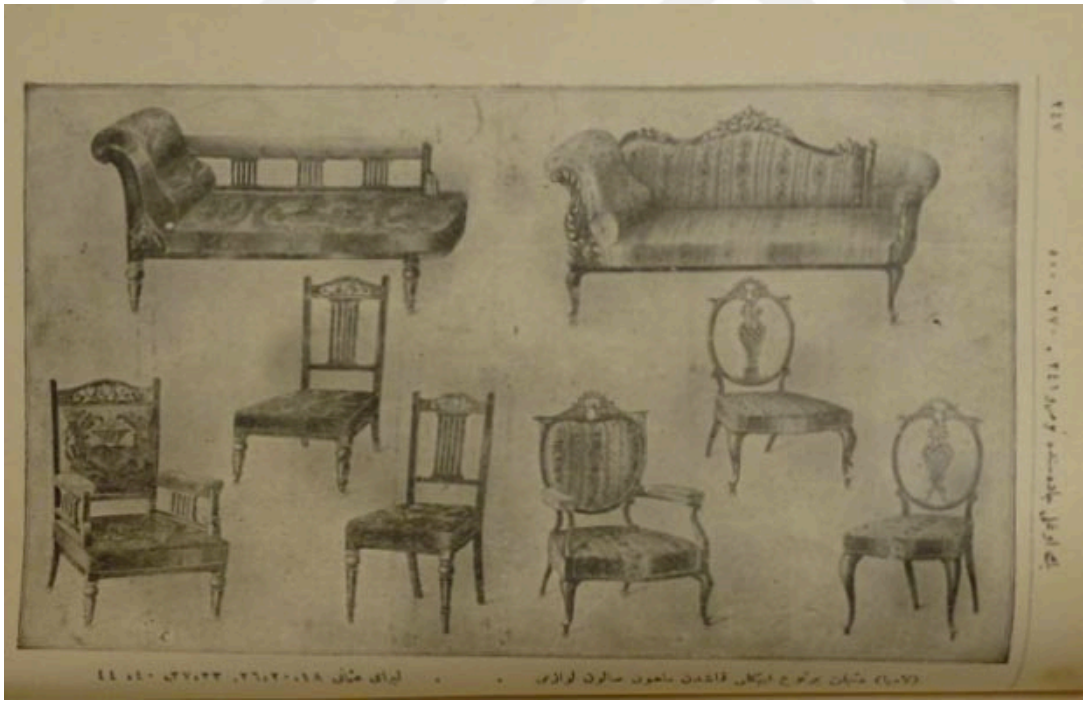
1896-97 yılından itibaren Georges J. Psalty ve Jean Psalty, daha sonraları *Maison Psalty* gibi mobilya üreticileri de Yataklar başlığı altında ayrıca listelenmeye başlamış, aynı sene George Baker'in sahibi olduğu GRDP, 500 numaradaki Baker Mağazası da listeye dahil olmuştur. Bunlara ek olarak 1909 yılında Adolf Paluka'nın sahibi olduğu GRDP, 388 numaradaki *Bazar Allemand*, 1912 senesinde ise Bahçe Kapı Sokak, Ömer Efendi Han'daki *Orosdi Back et Cie* de yatak satan mağazalar arasında görülmektedir. Bu başlık altında listelenen şahıs ve işletmelerin bazılarının iskemle, bazılarının ise demir soba üretimi yaptıkları görülmektedir. Bazı yatak

üreticilerinin adres sayfalarındaki isimlerinin yanına *et meubles* (ve mobilya) veya *et poelier* (ve sobacı) notları düşüldüğü görülmektedir.

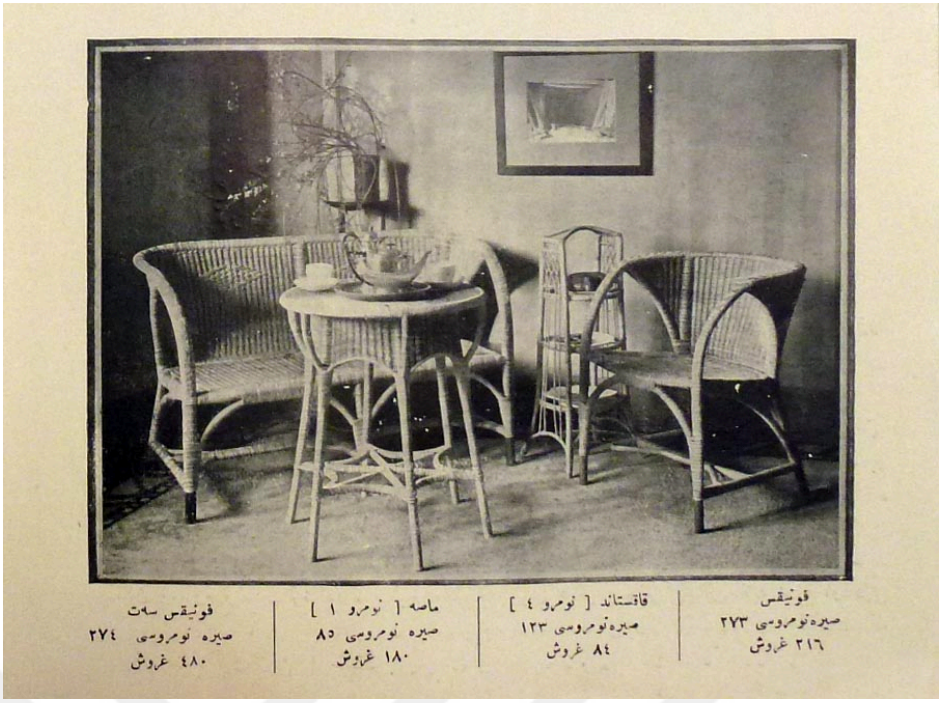
Baker Mağazası'nın mobilya ürünleri ile ilgili başlıklardan sadece Yataklar başlıkları görünmesi ilginçtir. 1881-1914 yılları arasında adres sayfalarındaki kayıtlarda eksiksiz yer alan George Baker'in dönemin önemli İngiliz tüccarlarından olduğu ve GRDP'daki mağazalarında geniş çeşitlilikte tüketici malları sattığı bilinmektedir. George Baker yıllıklarda Mamul Ürün Tüccarları *(Manufactures-March. de)* başlıkları altında da her yıl listelenmiştir. 1856 Kırım Savaşı sonrası İstanbul'a yerleşen Baker, 1881-1895 yılları arasında GRDP, 241 ve 500 numaralardaki iki şubesinde, 1896-1913 yılları arasında bu iki şubeye ek olarak ayrıca GRDP, 370 numarada faaliyet göstermiştir. Adres sayfalarındaki kayıtlardan 1900 yılından sonra *George Baker & Son* isimli işletmenin kumaştan tahıla, ipekten ev eşyasına uzanan çeşitlilikte malın ithalat ve ihracatını yaptığı da anlaşılmaktadır. 1903 yılından itibaren *George et A. Baker* olarak listelenen işletmeyi 1909 yılında oğul Arthur'un devraldığı düşünülmektedir. Baker'in Servet-i Fünun'a verdiği bir çok ilanda "her nevi mobilya ve tefrişatın" ve "İngiliz usulü döşemelerin" yanı sıra maden karyolalar, demir karyolalar, sandalyeler, kanepe takımları, salon, yemek ve yatak odaları ile yazıhane ve kütüphaneler için her çeşit mobilyanın mağazalarda bulunabileceği belirtilmektedir. Baker Mağazaları'na ait 1909 ve 1911 yılı resimli (musavver) kataloglarında (Jorj Baker Ticarethanesi Musavver Katalog) mağazada satılan ürünlerin görsellerini bulmak da mümkündür (Şekil 4.36; Şekil 4.37; Şekil 4.38; Şekil 4.39).

Şekil 4.36 : Madeni karyolalar, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911.

Şekil 4.37 : Oturma takımları, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911.

Şekil 4.38 : Hasır mobilya takımı, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911.

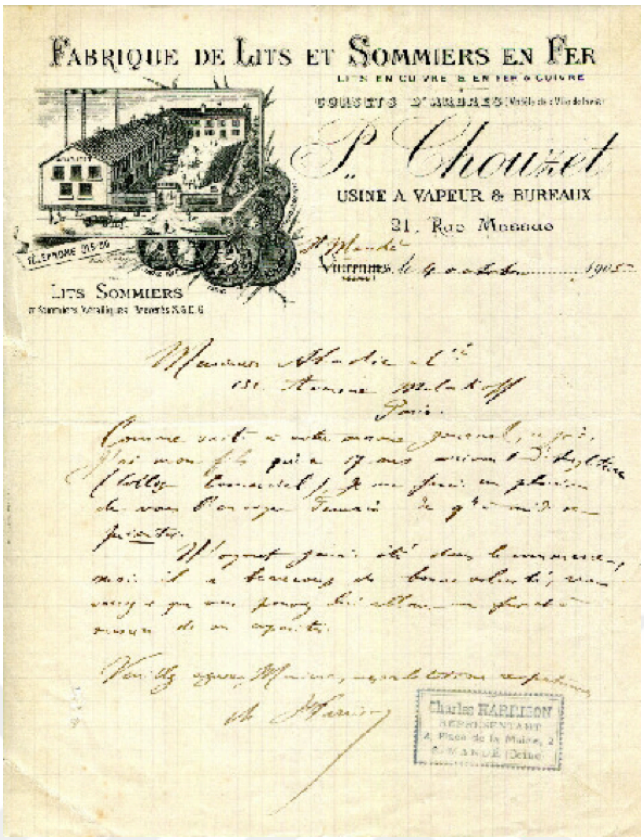
Şekil 4.39 : Yatak odası takımı, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911.

Yıllıklarda sadece 1913 yılında açılan *Sommiers* (Karyolalar) başlığı altında Yeni Yol Çıkmazı, 18 numarada Raphael Espi isminde bir üretici gözükmektedir. Espi, 1912 yıllığı adres sayfalarında da karyola üreticisi olarak gözükmektedir. Ne var ki daha önceki senelere ait yıllıkların ilan sayfalarında, Meslekler bölümlerinde listelenmeyen ticari temsilci ve üreticiler de mevcuttur. Şekil 4.40'de görülen 1881 ve 1883 yıllıklarındaki ilan sayfalarında tekrarlanan ilana göre GRDP, Hazzopulo Pasajı, 30 ve 31 numaralarda toptan ve perakende satış yapan F. Neyrat adına kayıtlı *Grande Literies Parisienne* işletmesi, şilte ve yaylı karyola üretimi de yapmaktadır.

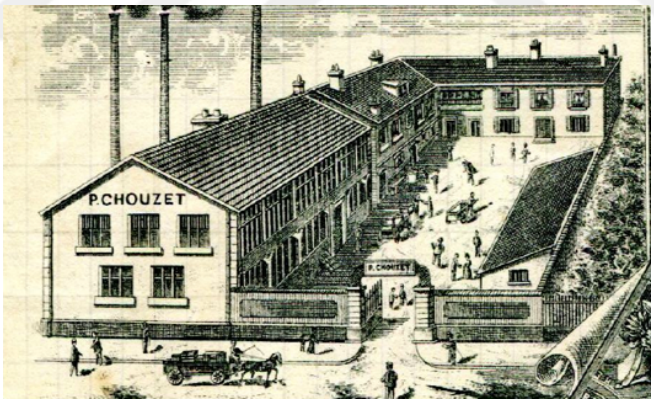

Şekil 4.40 : F. Neyrat, L'Indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

1894 yıllığındaki bir ilanda ise yıllıkların basımını üstlenen Cervati Biraderler'in Paris'teki *P. Chouzet Fabrique de Lits & Sommiers en Fer* (P. Chouzet Demir Yatak ve Karyola fabrikası) isimli işletmenin Türkiye'deki tek temsilcisi olduğu görülmektedir. Bu işletmeye ait 1905 tarihli bir mektup Şekil 4.41 ve Şekil 4.42'de görülmektedir.

Şekil 4.41 : P. Chouzet Fabrique de Lits et Sommiers en Fer antetli 1905 tarihli mektup (Url-2).

Şekil 4.42 : P. Chouzet Fabrique de Lits et Sommiers en Fer antet detayından fabrika görüşünü (Url-2).

Yıllıklarda iskemle ve yatak gibi mobilya ürünlerinin iskeletlerinin üretimi ve satışı üzerine yoğunlaşmış şahıs ve işletmeler, mobilya başlıklarından ayrı olarak Şase, Mermer vb. Tüccarları *(Chaises, Marbres Etc.-Marchands de)* başlıkları altında listelenmiştir. Yanlarına çoğunlukla *üretici* notu düşülen bu şahıs ve işletmelerden bazılarının yanına ayrıca *lits* (yataklar), *lits en fer* (demir yataklar), *materiaux de construction* (inşaat malzemesi), *lits et poeles* (yatak ve sobalar) ve *et malles* (ve sandıklar) notları düşülmüştür. Burada Fransızca hem iskemle hem de iskelet

anlamına gelen *chaise* kelimesiyle metal iskeletin kastedildiği, bu şahısların iskemle, yatak gibi metal iskelet gerektiren ürünlerin iskeletlerini ürettikleri düşünülmektedir. Listelenen şahıs ve işletmelerin bazıları Mobilya Tüccarları başlıkları altında da karşımıza çıkmaktadır.

Çizelge C.1'de görüldüğü üzere Meslekler bölümünde 1903 senesinden sonra mobilya üretimi ve satışı alanında yeni başlıklar açılmıştır. 1903 senesinden itibaren Bahçe Mobilyaları *(Meubles du Jardins),* 1904 senesinden itibaren Sedefli Mobilyalar *(Meubles en Nacre)* ve 1912 senesinden itibaren de Kakmalı Mobilyalar *(Meubles Incrustes)* başlıkları görülmektedir. Aslında daha önceki senelerde Mobilya Tüccarları başlıkları altında listelenen isimlerin yanlarına ne tip mobilya ürettiklerini veya sattıklarını belirtmek üzere *en nacre* (sedefli), *incrustes* (kakmalı) ve *et meubles du jardins* (ve bahçe mobilyaları) notları zaten düşülmüştür. Buna rağmen 1903 senesinden itibaren ayrı başlık açma gereği duyulmuş olmalıdır. Sedefli ve kakmalı mobilya üreticilerinin de faaliyet alanı olarak örtüştükleri söylenebilir. Muhtemelen bu şahıslar, her iki alanda da üretim ve satış yapmaktadırlar. 1904 ve 1905 yıllarında listelenen toplam beş sedefli mobilya üreticisinin dışında önceki ve sonraki senelerin Mobilya Tüccarları başlıkları altında listelenen beş adet daha sedefli mobilya üreticisi görülmektedir. 1912-1914 arası yıllıklarda Kakmalı Mobilya başlıkları altında toplam dört adet üretici listelenmiştir. Bu sayıların tüm üreticileri temsil etmediği açıktır. Hem Mobilya Tüccarları hem de Sedefli Mobilyalar altında listelenen, fakat ayrıca *meubles incrustes en nacre* (Sedef Kakmalı Mobilyalar) olarak da not düşülen Ohannes ve Artin Ouzonian'ın (Uzunyan) Uzun Çarşı'daki atölyelerinde üretim yaptıkları görülmektedir. Ayrıca Uzunyan Kardeşler, o dönemin en ünlü ud ve tambur üreticilerindendir (Oter, 2007).

Sofa Üreticileri *(Canapes Turcs -Fabs. de)* başlığı sadece 1889-90, 1891 ve 1892-93 yıllıklarında açılmıştır. Bu başlık altında listelenen sofa üreticilerinin tamamının Müslüman ustalar olduğu, bu ustaların sadece isim olarak listelendikleri görülmektedir. Yorgancılar Caddesi ve Gelincik Caddesi'nde yoğunlaşmış olan bu ustalarla ilgili yıllık listelerinde her hangi bir ek bilgiye rastlanmamıştır. Mehmet Ali, Şükrü Fevzi, Mehmet İsmail gibi usta isimleri araştırma için neredeyse anonimdir. Büfe Dolaplar *(Bahuts)* başlığı da sadece 1903 senesine mahsus olarak açılmıştır. Bu başlık altında Küçük Dibet Çıkmazı, 2 numarada Ger. Bella adıyla

kayıtlı sadece bir üretici görülmekteyse de o dönemde Batı tarzı mobilya üreten şahıs ve işletmelerin bu tip ürünler üretmeleri ya da ticaretini yapmaları muhtemeldir.

Mobilya kategorisine dahil edilen aynanın üretim ve ticareti alanında faaliyet gösterenler Aynacılar *(Miroitiers)* listelerinin yanı sıra Aynalar *(Glaces)* başlıkları altında görülmektedir. Bir mobilya ürünü olarak ayna üreten ve satan şahısların kentin çeşitli bölgelerine dağılmış oldukları anlaşılmakta, tüccar olduğu belirtilen kesimin aynı zamanda mobilya, mobilya döşemeliği ve süs eşyası satan işletmeler oldukları görülmektedir. *Maison Bertoluzzi*, *J. Bloch ve A. Bloch Fils* ve daha sonra *M. Parsecoff*, *A. Bordeaux*, *Maison Française G. Leduc & Cie* (G. Leduc ve Kumpanya), Jean Psalty, Georges J. Psalty, daha sonra *Maison Psalty*, *Maison Narlıyan* gibi işletmeler Aynalar listelerinde görülmektedir. 1895 yıllığındaki Aynalar başlığı altında görünen *N. Jannopulo et Cie* isimli işletme, adres sayfalarındaki bilgiye göre Atina'daki *G. Paticha d'Athenes* isimli fabrikadan altın yaldızlı ayna ve mobilya getirtmekte, ayna çerçeveleme işi de yapmaktadır. Aynı yıllığın ilan sayfalarına göre işletme, daha önce F. Neyrat'ın yatak ve karyola satışı yaptığı GRDP, Hazzopoulo Pasajı, 31 numarada bulunan mağazasında her stil ve boyutta oval ayna satışı yapmakta, müşterilerine lakeli ve altın kaplama ayna çerçevesi çeşitleri sunmaktadır.

Mobilya kumaşı ticareti yapan şahıs ve işletmelere bakıldığında, *Maison Bertoluzzi, J. Bloch ve A. Bloch Fils* ve daha sonra *M. Parsecoff* ve *A. Bordeaux*'nun yıllıkların ilk senelerinde önde gelen mefruşat mağazaları oldukları görülmektedir. 1890 sonrası yıllıklarda ise Jean Psalty, Georges Psalty, *Maison Narlıyan* gibi ünlü mobilya ve mefruşatçıların yanı sıra dönemin ünlü tuhafiye ve kumaş mağazaları olan Cite de Pera, 8 numaradaki *M. Mastoraki et Cie* (1885-1890); Rıza Paşa Yokuşu, 27 numaradaki *Vahan Cololian et Kirtikian* (1889-1900) ve asıl olarak Fincancılar Yokuşu, 31, 33, 35, 37 numaralarda ve GRDP, 183 numaradaki mağazalarında hizmet veren *Lazzaro Franco et Fils* (1885-1914) de listelerde göze çarpmaktadır. Ayrıca 1909 yıllığında Mobilya Döşemelik Kumaşları *(Etoffes Pour Ameublements)* başlığı altında, sadece bu seneye mahsus olmak üzere Hereke Dokuma Fabrikası'nın GRDP, 206 numaradaki mağazası dikkat çekmektedir.

Mobilya üretimiyle bağlantılı meslek kollarından marangozluğun yıllıkların her basımında yer aldığı, Marangozlar *(Menuisiers)* listelerinin seneden seneye uzadıkları görülmektedir. Hem Marangozlar listelerinde, hem de adres sayfalarında

yapılan taramalarda, 1881-1914 yılları arasında marangozlar tarafından üretilen mobilya ürünleri ile ilgili- ürün isimleri dışında- detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. Çoğunlukla şahıs olarak listelenen marangozların birçoğunun yanında *et ebeniste* (ve doğramacı) notu düşüldüğü görülmekte, bu kişilerin ürettikleri ürünler arasında tabut ve merdiven de göze çarpmaktadır. Marangozluk alanında faaliyet gösteren şahıs ve işletmelerin bazılarının yanına ayrıca oymacı, mobilyacı, mobilya tüccarı, nalburiye, doğramacılık alet ve edevatı gibi notlar düşülmüştür. Yukarıda değinilen Jean Antikadjian'a ek olarak, 1889-1912 yılları arasında listelenen ve yanına *ebeniste de S.M.I. le Sultan* (Padişahın doğramacısı) notu düşülen Roupen Bedrossian dikkat çekmektedir. Bedrossian'ın 1889-90 ve 1891 yıllıklarında Beşiktaş, Aziziye Sokak, 21, 22 ve 23 numaralarda imalathanesi ve Pangaltı Caddesi, 203 numarada mağazası olduğu görülmektedir. Bedrossian faaliyetine 1893-1901 arası Pangaltı Caddesi, 203 numarada; 1901-1909 arası Pangaltı, Cedidiye Sokak, 167 numarada devam etmiştir. Şekil 4.43'te görülen 1891 senesi yıllığı ilanından Bedrossian'ın şale ve köşkler için lüks mobilya üretiminin yanı sıra camlı kapı, parke ve ahşap yer döşemeleri imal ettiği anlaşılmaktadır.

Şekil 4.43 : Roupen Bedrossian, Annuaire Oriental ilanı, 1891.

1900-1909 yılları arasında Marangozlar başlığı altında listelenen, fakat adres sayfalarında 1892-93 senesinden itibaren Üsküdar'da kapı ve pencere üreticisi olarak faaliyet gösterdiği belirtilen Siroun Kemhadjian isimli marangozun, 1900-1909

yılları arasında Dolmabahçe Gazhanesi karşısında Gümüşsuyu'nda bir imalathanesi olduğu görülmektedir. Kemhacıyan ailesinin, İstanbul'da marangozluk ve mobilya yapımı ile uğraştıkları bilinmektedir. Uzun yıllar sarayın doğramacıbaşısı olarak görev yapan Vortik Kemhacıyan (Kaç yıllarında yaşamış) Çırağan Sarayı'nın ahşap bölümlerini ve saray içinde kullanılacak masa ve koltuk gibi mobilya ürünlerini Beşiktaş'ta buhar gücüyle çalışan bir imalathanede üretmiştir (Url-3). Bazı kaynaklarda Vortik Kemhacıyan'ın hem Ihlamur'da hem de Gümüşsuyu'nda atölyeleri olduğu belirtildiğinden (Url-4), Siroun Kemhacıyan'ın da bu aileye mensup olduğu düşünülmektedir; fakat Vortik Kemhacıyan'ın faaliyetini devraldığı konusunda bir sonuca varılamamıştır.

Marangozlar başlıkları altında ayrıca 1888-1914 arasında önceleri Hava Pasajı, 7 numarada, daha sonra Telgraf Sokak, 10 numaradaki Antoine Amirali ve 1912-1914 arasında Çayır Sokak, 69 numaradaki Edmond Collaro gibi Levanten ailelere mensup marangoz ve doğramacılar ile Narlıyan fabrikasında marangoz olarak çalıştığı görülen Efstratios Simeonidis isimli bir şahıs göze çarpmaktadır.

Yıllıklarda mobilya üretimiyle ilgili faaliyet gösterdiği görülen bir diğer grup, mobilya lakeleme ve yaldız işi yapan şahıs ve işletmelerdir. Yaldızcılar *(Doreurs)* başlığı altında listelenen isimler arasında *G. Leduc*'un 1881-1914 arasında yayınlanan her yıllıkta mobilya ve çerçeve yaldızlama alanında hizmet verdiği görülmektedir. Listelerde altın ve gümüş yaldız işi yapan isimlerin yanı sıra nikelaj işi yapanlara da rastlanmaktadır. Mobilya yaldızlama ile uğraşan kişi ve işletmelerin yanlarına *doreur de meubles* (mobilya yaldızcısı) veya *dorure de meubles (de luxe)* (lüks mobilya üzerine yaldız) ibareleri not olarak düşülmüştür. Yaldızcılar başlığı altında sadece 1900 senesinde karşımıza çıkan, fakat adres sayfalarına göre 1904 senesine kadar faaliyet gösteren Çukur Bostan Sokak, 225 numaradaki *Colonelli Biraderler*, ayrıca dekoratör olarak geçmektedir. Mobilya yaldızlama alanında uzmanlaşan isimlerin bir çoğunun aynı zamanda çerçevecilik ve çerçeve yaldızlama ile uğraştıkları da gözlenmektedir. Örneğin 1909 senesi itibarıyla göze çarpan Joseph Dallian, Sıra Selviler Caddesi, 80 numaradaki atölyesinde lüks mobilya lakeleme ve yaldızlamanın yanı sıra çerçeve yaldızlama üzerine faaliyet göstermektedir. Şekil 4.44'te Joseph Dallian üretimi altın yaldızlı bir çerçeve görülmektedir.

Şekil 4.44 : Çerçevesi Joseph Dallian'a ait bir gravür (Url-5).

Yaldızcılar listelerinde bir seneye mahsus olmak üzere görülen şahıslardan bazılarının, daha önce ismi geçen büyük mobilya üreticilerinin çalışanları oldukları göze çarpmaktadır. Örneğin 1909 yıllığında yer alan Gr. Ronzval isimli bir şahıs *Maison Psalty*'de yaldızcı olarak çalışmaktadır. 1912 yıllığında Feriköy, Sabun Fabrikası Sokak, 29 numarada Emile Psalty ismiyle listelenen bir başka şahsın, Maison Psalty ile bağlantısı olmadığı düşünülmektedir. Yıllıkların adres sayfalarına genel bir bakış, aynı soyadına sahip fakat aralarında kan bağı bulunmayabilen bir çok ismin aynı alanlarda faaliyet gösterebileceklerine işaret eder. 1881-1914 yılları arasındaki adres listelerinde İstanbul'da Psalty soyadıyla faaliyet gösteren en az 20 kişi olduğu görülmektedir.

Mobilya üretimi ve satışı ile bağlantılı bir başka faaliyet alanı olan döşemecilik de yıllıklarda kendine yer bulmuştur. Döşemelik kumaş satan bir çok işletmenin, mobilya döşeme alanında da faaliyet gösterdiği ve Döşemeciler *(Tapissiers)* başlıkları altında listelendikleri görülmektedir. Bu alanda yine dönemin ünlü işletmeleri *Maison Narlıyan Freres*, *Maison Française G. Leduc & Cie* (G. Leduc ve Kumpanya), J. *B. Scherrer*, *Jean Psalty (Grands Depots d'Ameublements) ve Georges J. Psalty & Cie (Grands Magasins D'Ameublements)*, *Maison Leon Rosenthal*, *C. Vuccino & Cie (Grande Maison de Meubles)*, *Darius Patriano* ve *Sofianos Freres* göze çarpmaktadır. Bu işletmelerin gölgesi altında kalan bir çok işletmenin bu alanda faaliyet gösterdiği muhtemeldir. Bu başlıklar altında mobilya ve

araba döşemecileri bir arada listelenmiştir. Araba döşemeciliğiyle uğraşanların yanlarına *pour voitures* (arabalar için) veya *tapissier de voitures* (araba döşemecisi) notları düşülmüştür. Mobilya döşemeciliği yapan bazı isimler aynı zamanda dekorasyon işiyle uğraşmakta, bazıları ise halı ticareti de yapmaktadır.

4.4.3 Aydınlatma ürünlerinin üretim, ticaret, satış ve tamiri alanındaki faaliyet

Yıllıklarda yapılan sayımlara göre, aydınlatma ürünlerinin üretimi, satışı, ticareti ve tamiri alanında faaliyet gösteren şahıs ve işletmelerin sayıları da mobilya ve ilgili ürünler alanında faaliyet gösterenler gibi yıldan yıla anlamlı bir artış veya azalma göstermemektedir. Yıllıklarda aydınlatma ürünleri alanında faaliyet gösteren meslek kolları Aydınlatma Gereçleri *(Appareils d'Eclairage)*, Avize Tüccarları *(Chandeliers-March. de)* Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları *(Cristaux et Porcelaines- March. de)*, Gaz Lambası Bekleri *(Gaz- becs de)*, Lamba Tüccarları *(Lampes –March. de)*, Ark Lambaları *(Lampes a Arc)*, Lambacılar *(Lampistes)*, Türk Feneri Üretici ve Tüccarları *(Lanternes Turques-Fab. et March. de)* ve Kristal Avizeler *(Lustres-en Cristal)* başlıkları altında gruplanmıştır. Bu başlıklardan bir kısmı bazı basımlarda birleştirilmiş, ileriki senelerde ise tekrar ayrılmıştır. Bu nedenle aynı şahıs ve işletmelerin farklı basımlarda farklı başlıklar altında listelendikleri çoklukla görülmüştür. Benzer şekilde birden fazla faaliyet alanında ismi geçen şahıslar, aynı yıl farklı başlıklar altında bazen ikişer, hatta üçer defa listelenmiştir.

Aydınlatma ürünleri alanında faaliyet gösteren şahıs ve işletmelerin çoğunluğunun komisyonculuk, ticari temsilcilik, ithalat ve ihracatla uğraştığı, büyük çeşitlilikteki tüketim mallarının ticaretini yaptıkları görülmektedir. Bu işletmelerin gerçekleştirdikleri ürün ticaretinin bir kısmını lamba, avize, aplik, abajur, sarkıt ve şamdan gibi aydınlatma ürünleri ve yedek parçaları oluşturmaktadır. Bu grubu aslen kristal, cam ve porselen ürün ticaretiyle uğraşan, aynı zamanda aydınlatma ürünü satışı da yapanlar izlemektedir. Listelenen isimlerden bazıları aydınlatma ürünlerine ek olarak mobilya üretim ve satışı alanında, bir kısmı gümüş, altın kaplama, demir ve bakır eşya ticareti alanında faaliyet göstermektedir. Bunlardan bazıları 1881-1914 arasında hemen hemen her yıl listelenmekte, bazıları ise bir görünüp bir kaybolmaktadır.

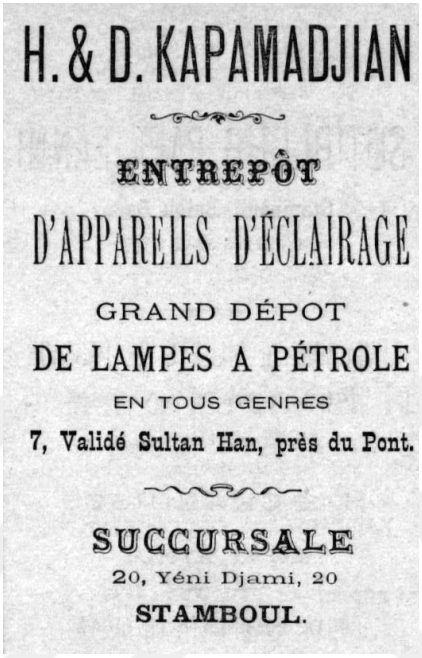
Meslekler bölümlerinde Aydınlatma Gereçleri başlığı 1885 yılı basımından sonra kaldırılmış, bu başlık altında listelenen şahıs ve işletmeler ileriki basımlarda yukarıda

bahsi geçen farklı başlıklar altına dağıtılmıştır. 1900 yılından itibaren Aydınlatma Gereçleri başlığı tekrar yıllık listelerine konmuş, 1912 yılından itibaren de Lamba Tüccarları başlığı ile birleştirilmiştir. Bu nedenle aynı isimler farklı basımlarda farklı başlıklar altında listelenmektedir. Halbuki, şahıs ve işletme isimleri yanına düşülen notlar incelendiğinde bu iki başlığın aynı faaliyet alanını temsil ettiği görülmektedir.

Zaman zaman Aydınlatma Gereçleri, zaman zaman Lamba Tüccarları başlıkları altında listelenen isimlerin toptan veya perakende satışını yaptıkları aydınlatma ürünü çeşitlerine baktıldığında lamba, kandil, aplik, fener, abajur, masa lambası, *lampe americaine* (Amerikan lambası) ve kristal, bakır ve cam avize göze çarpmaktadır. Yıllıklarda ismi geçen lamba çeşitlerine bakıldığında ise 1881-1914 yılları arası İstanbul piyasasında çoğunlukla yabancı marka gazyağı ve petrol lambalarının *(lampe a petrole)* farklı modellerinin yaygın olduğu görülmektedir. Lamba modellerinin, bek *(burner)*, gömlek *(incandescent mantle)*, fitil ve şişe gibi lamba parçalarının dünyadaki teknolojik evrimine bağlı olarak çeşitlendiği, ürünlerin yıllıklara verilen ilanlarda genellikle bek ve çalışma prensibi üzerinden tanıtıldığı, örneğin Duplex bekli lamba veya akkor gömlekli gazyağı lambası, görülmektedir. Daha sonraki senelerde bunlara ek olarak karbüratörlü gazyağı buharı lambaları *(lampe a petrole sous pression d'air)* ve havagazı lambalarının da İstanbul piyasasında pazarlandığı anlaşılmaktadır. 1913 senesinden itibaren ark lambalarının da *(lampe a arc)* da listelerde görünmesi, elektrikli aydınlatmanın gündelik hayata giriş yapmasının bir sonucudur.

Aydınlatma Gereçleri başlığı altında listelenen ve aydınlatma ürünü ticareti yapan şahıs ve işletmelerin bir çoğu Amerika, İngiltere, Almanya ve Fransa başta olmak üzere farklı ülkelerden tüketim malları ithal etmekte ve komisyonculuk yapmaktadır. Bu isimler *Lux, Washington, Kinley, Auer, Aladdin, Poulin, Halley, Radium, Lucifere ve Tito-Landi* gibi yabancı marka aydınlatma ürünlerinin Türkiye temsilciliğini ve hem toptan hem de perakende satışını yapmaktadırlar. Lamba ticareti yapan, aynı zamanda ticaret acentesi olarak faaliyet gösterenler arasında Yeni Cami Sokak, 20 numaradaki *H. ve D. Kapamacıyan* (1881); Kievork Bey Han, 1 numaradaki *Sidney Nowill* (1881-1888); Yeni Cami Kapısı Sokak, 13 numara ve Ömer Sokak, 10 numaralardaki *S. M. Minassian et Cie* (1889-1895) ve Yeni Cami yakınındaki *Z. A. Diacou* (1881-1885) isimli şahıs ve işletmeler sayılabilir. Örneğin Şekil 4.45'te 1881 yıllığı ilanı görülen ve "İngiliz şirketlerinin demirden yapılmış mamullerini,

kumaşlarını ve bilumum mallarını toptan olarak hem devlete hem de İstanbul piyasasına sunan" (Dalyan, 2011, s. 133) Divrikli Kapamacıyan Kardeşler, Yeni Cami Sokak, 20 numaradaki *grand depot des lampes a petrole a tous genres* (her çeşit gazyağı lambası deposu) olarak geçen depolarında her çeşit gazyağı lambasının satışını yaptıklarını duyurmaktadır.

Şekil 4.45 : H. & D. Kapamadjian, L'Indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Yine bu başlık altında listelenen Sakız Adası göçmeni Rum asıllı tüccar ve banker ailesinden mühendis Francois E. Mavrogordato'nun sahibi olduğu *Mavrogordato (F.) et Cie* isimli işletme aydınlatma ve ısıtma firması olarak geçmekte, 1900 ve 1901 yıllarında GRDP, Anadolu Pasajı, 13 ve 15 numaralarda gözükmektedir. Adres sayfalarında 1895 yılından itibaren mühendis olarak listelenen Francois Mavrogordato, 1896-97 yıllığı kaydında *Bec Auer* marka lambaların ticari temsilciliğini yapmaktadır. Aynı kayıtta Mavrogordato'nun *Eeu-Follet* marka portatif lambaların da stoğuna sahip olduğu belirtilmektedir. Şekil 4.46'da görülen 1896-97 yıllığı ilanından Mavrogordato'nun kendi adını verdiği *(Sisteme Mavrogordato)* portatif bir aydınlatma sisteminin patentini *(Brevete S.G.D.G.)* aldığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.46 : Mavrogordato, Annuaire Oriental ilanı, 1896-97 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Mavrogordato'nun, Şekil 5.46'daki ilanın üst kısmındaki lamba görsellerini kullanarak Servet-i Fünun'un 15 Ekim 1896 (3 Teşrin-i Evvel 1312) tarihli 292. sayısına verdiği ilanda bu sistemin fitil gerektirmediği, koku yaymadığı ve kolay temizlenebildiği belirtilmektedir. 1898-1902 yılları arasında *Mavrogordato (F.) et Cie* olarak ismi geçen işletme 1902'den sonraki yıllarda listelenmemiştir.

1898-1909 yılları arasında görülen GRDP, 261 numaradaki *Mempar et Cie* isimli işletme *Lucifer* marka lambaların temsilciliğini yapmaktadır. 1902-1914 yılları arasında listelenen Sefarad Yahudilerinden tüccar Samuel Benzonana GRDP, Anadolu Pasajı, 19 numara ve 1912 sonrası 3 numarada aydınlatma gereçleri satışı yapıyor olarak görünmektedir. Benzonana'nın aynı zamanda *dentelles au crochets* (el işi dantel) ticareti de yapması, faaliyet alanının aydınlatma gereçleriyle sınırlı olmadığını göstermektedir.

Benzer şekilde, 1902-1904 arasında aynı başlık altında listelenen Hayriye Sokak, 8 numaradaki Auguste Rotter-Eger'in *Washington-Light* marka gazyağı lambası *(lampe au petrole)* üreticisinin Türkiye'deki temsilciliğinin yanı sıra Avrupalı çeşitli

parfüm üreticilerinin de temsilciliğini yaptığı görülmektedir. 1902 ve 1903 yıllarında GRDP, Halep Pasajı 10 numaradaki Agamemnon Ioannides isimli şahıs da Mavrogordato gibi Şekil 4.47 ve Şekil 4.48'de ilan afişleri görülen Almanya kökenli *Bec Auer* lambalarının temsilciliğini yaptığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.47 : Bec Auer ilan afişi, 1894 (Url-6).

Şekil 4.48 : Bec Auer ilan afişi, 1896 (Url-7).

Yıllıklarda 1909 sonrası dönemde temsilciliği ve satışı yapılan lamba markalarının sayısında artış görülmektedir. Örneğin, tümü 1909-1914 arası listelenen Voyvoda Caddesi, 68 numaradaki Yahudi kökenli tüccar N. S. Avigdor'un sahibi olduğu işletme *Washington* marka lambaların; Voyvoda Caddesi, 87 numaradaki Andrea Barozzi isimli kişinin sahibi olduğu işletmenin *Soleil* marka lambaların; Çömlekçi Sokak, 11 ve 13 numaralardaki *Paruta Figli* isimli işletmenin Şekil 4.49 ve Şekil 4.50'de 1909 ve 1910 tarihli ürünleri görülen Amerika üretimi *Aladdin* marka lambaların ve Ananik Sokak, 14 numaradaki Georges B. Tsalikis isimli şahsın *Auer* marka lambaların satış ve temsilciliğini yaptıkları görülmektedir.

Şekil 4.49 : Plume & Atwood firması tarafından Mantle Lamp Company için 1909 senesinde üretilen Model 1 Aladdin Lamba (Url-8).

Şekil 4.50 : Plume & Atwood firması tarafından Mantle Lamp Company için 1910 senesinde üretilen Model 2 Aladdin Lamba (Url-9).

Aydınlatma gereçleri ticareti yapan işletmelerin bugün aydınlatma firmalarının kümelendiği Karaköy, Bankalar Caddesi olarak anılan o dönemin Voyvoda

Caddesi'nde yoğunlaşmış olması ilginçtir. Bu yoğunlaşmanın bugün Bankalar Caddesi'ndeki kümelenmenin tarihsel öncülü olması muhtemeldir.

1909-1914 arası bu başlık altında listelenen ve Theodore Reppen'in sahibi olduğu *Theo. Reppen Co.* isimli işletme İstanbul'da kurulan (1855) ilk Norveç kökenli işletmedir (Öndeş, 2013, s. 114). Dünyanın farklı yerlerinden gemicilik ve nakliye firmalarının temsilciliğini yapan *C. J. Reppen Vapur Acentesi*'nin de sahibi olan Theodore Reppen'in aynı zamanda İsveç kökenli *Lux* firmasının Türkiye temsilciliğini yaptığı ve Şekil 4.51'de görülen 1909 yıllığı ilanında 'saray tedarikçisi' olduğu görülmektedir. Yine aynı ilanda *Lux* marka fitilsiz gazyağı lambalarının yalın ve güvenli olduğu, koku ve duman yaymadığı ve temizlik gerektirmediği belirtilmekte, işletmenin depo ve atölyesinin Voyvoda Caddesi, İnayet Han'da olduğu görülmektedir. Reppen, 1912'den itibaren Arabian Han ve Yeni Yol Sokak'ta faaliyetini sürdürmüştür.

Şekil 4.51 : Theo. Reppen Co., Annuaire Oriental ilanı, 1909 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

1912 sonrası İstanbul pazarına yeni marka lambalarının giriş yaptığı görülmektedir. Örneğin sadece 1912 yılında listelenen Mahmudiye Sokak, 39 numaradaki Boghos Abrahamian, *Polin* lambalarının temsilciliğini yapmaktadır. Yine 1912 senesinden itibaren bu başlık altında listelenen, komisyonculuk ve ticari temsilcilikle uğraşan *H.*

et J. Blumenthal Freres[9] (1886) isimli işletmenin Kahire ve İskenderiye'de şubeleri bulunmaktadır. Yıllıkların adres sayfalarında ve çeşitli meslek kolları başlıkları altında 1888 senesinden itibaren görülen Kahire doğumlu, Alman asıllı Hermann ve Julius Blumenthal Kardeşler, Şekil 4.52 ve Şekil 4.53'te görülen Almanya üretimi *Kinley* marka mobil konstrüksiyon lambalarının temsilciliğini yapmakta, bir başka kaynağa göre *Kinley* lambalarına ek olarak *Blanchard*, *Lux*, *Washington* ve *Radium* marka lambalar için bir çeşit lamba parçası olan manşon tedariki yapmaktadır (Şekil 5.54). Blumenthal Kardeşler 1888-1894 yılları arası Marputçular Sokak, Abud Efendi Han, 24, 25 ve 40 numaralarda; 1895-1903 arası Topalian Han 52,54,56 numaralarda ve 1904-1914 arası Katırcıoğlu Han, 46-50 numaralarda faaliyet göstermiştir.

Şekil 4.52 : H. et J. Blumenthal Freres, Annuaire Oriental ilanı, 1909 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

[9] H. ve J. Blumenthal Kardeşler aynı zamanda Feriköy'deki Orfeon isimli plak ve gramofon fabrikasının da sahipleridir.

Şekil 4.53 : H. & J. Blumenthal Freres ilanı (Url-10).

Şekil 4.54 : Kinley Licht und Apparatebaugesellschaft Firması ilanı, 1908 (Url-11).

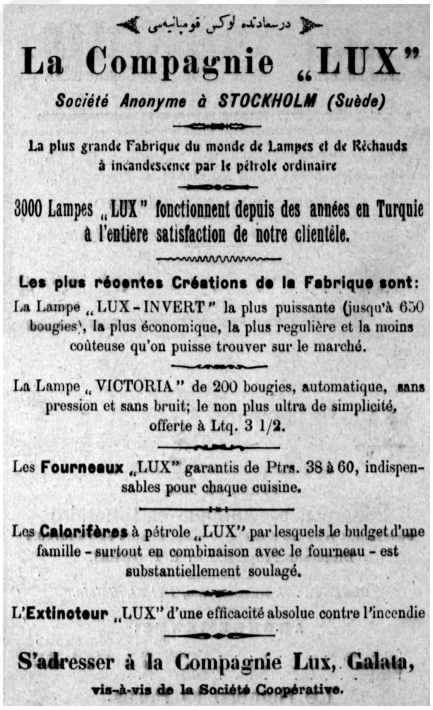
1912-1914 arası listelenen Esadjı (Esatçı?) Sokak, 6 numaradaki *Manasse Hekimian et Cie* ve Hoca Han Sokak, 12 numaradaki *Levon Hintlian et G. Dirhemdjian* isimli işletmelerin bir başka lamba markası olan *Halley*'in satış ve temsilciliğini yaptıkları görülmektedir. Ayrıca 1914 yılında Hürriyet Han, 18 numarada listelenen fakat 1912 senesinden itibaren aydınlatma gereçleri ticareti yapan V. Agemian isimli şahsa ait işletmenin, elektrikli aydınlatma kurulumu yaptığı görülmektedir.

Yabancı markaların ticari temsilciliğini yapan isimlerin yanı sıra yabancı kökenli aydınlatma firmalarının Meslekler ve Adresler bölümlerinde bazı yıllarda ayrıca listelendikleri görülmektedir. Örneğin Şekil 4.55 ve Şekil 4.56'da 1912 ve 1913

yılları ilanları görülen *La Compagnie Lux* 1912-1914 arası Voyvoda Caddesi, Inayet Han, 52 numaradaki mağazasında satış yapmaktadır (Şekil 4.57).

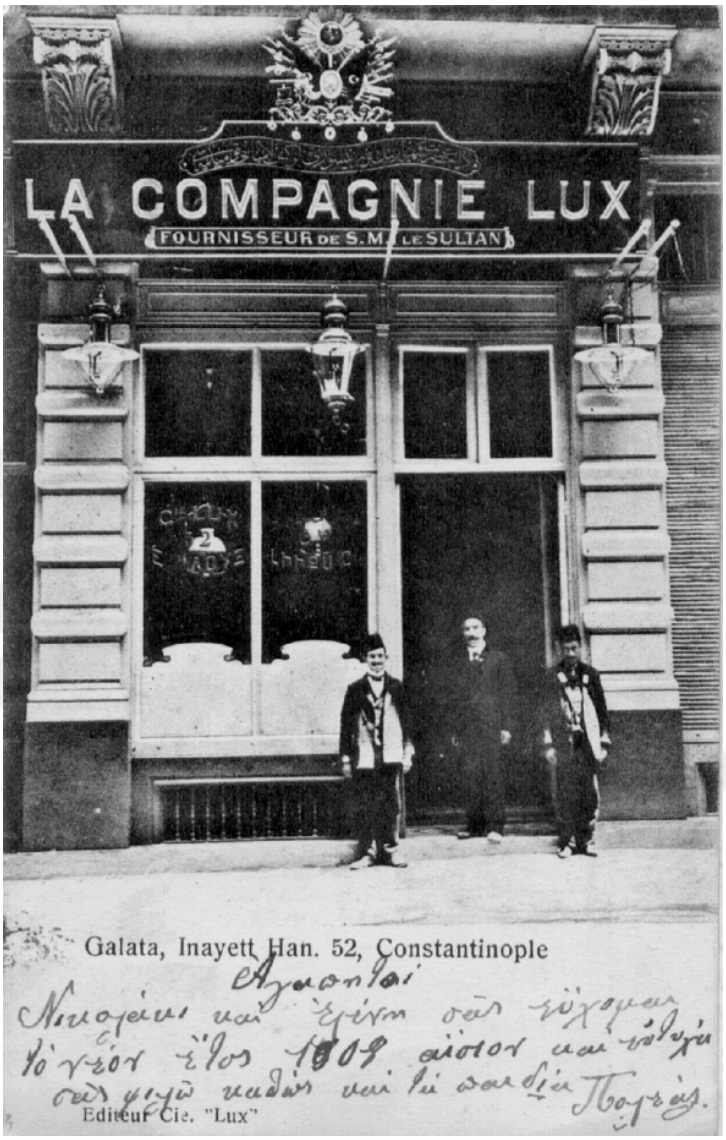

Şekil 4.55 : La Compagnie Lux, Annuaire Oriental ilanı, 1912 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Şekil 4.56 : La Compagnie Lux, Annuaire Oriental ilanı, 1913 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Şekil 4.56'daki, La Compagnie Lux ilanında firmanın lambanın yanı sıra her mutfak tipine uygun fırınların ve her keseye uygun petrol kaloriferlerinin satışını yaptığı belirtilmektedir.

Şekil 4.57 : La Compagnie Lux temsil ofisi ve mağaza, İnayet Han, Galata, 1908 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

İsveç kökenli olan *La Compagnie Lux*'ın [10] ürünlerinin 1909 yılından itibaren yıllıklara konu olduğu görülmektedir. 1909 yılında Theo. Reppen Co. tarafından temsil edildiği görülen firma 1912 yılından itibaren kendi kurumsal ilanlarını yayınlamıştır. Şekil 4.58, Şekil 4.59 ve Şekil 4.60'da görüldüğü üzere firma hem iç mekan, hem de dış mekan aydınlatması için ürünler sunmakta, lamba dışında kalorifer ve fırın satışı da yapmaktadır.

[10] Firmanın asıl ünvanı *Aktiebogalet Lux, Stockholm, Sweden*'dır.

Şekil 4.58 : Lux Firmasının 1909-1920 arası ürettiği sokak lambası (Url-12).

Şekil 4.59 : Lux tarafından 1909-1920 arasında üretilen iç mekan aydınlatmasına yönelik kerosen lambaları (Url-12).

Şekil 4.60 : Lux Firması 1904 üretimi lamba (Url-13).

1909-1913 yılları arasında GRDP, 292 ve 398 numaralarda mağazaları bulunan Fransa kökenli *Tito-Landi*[11] firmasının Şekil 4.61'de görülen hem iç mekan, hem de dış mekan aydınlatmasına yönelik ürünlerinin 1909 sonrası dönemde İstanbul'da satışa sunulmuş olması muhtemeldir.

Şekil 4.61 : Erken dönem Tito-Landi lamba modelleri (Url-14).

Tüm bu markalara ek olarak 1913 ve 1914 yıllıklarında kaydı bulunan *Radium* marka lambaların temsil ofisi Adalet Han'da gözükmekte; Jean P. Emirze isimli bir şahsa ait Galata, Şehsuvar Sokak, 37 numara, Manukyan Han'daki depoda da büyük bir stoğu bulunduğu görülmektedir.

Meslekler listelerinde özellikle değinilmeyen fakat İstanbul piyasasında ürünlerinin satıldığı anlaşılan bir başka marka Avusturya kökenli *R. Ditmar*'dır. 1881-1914 yılları arasında çeşitli başlıklar altında eksiksiz listelenen GRDP, 388 numaradaki *Bazar Allemand*'ın 1891 yıllığı ilanında *R. Ditmar* tarafından üretilen *Lampe Meteor* isimli bir lambanın çizimi bulunmaktadır. Bu ilanda bahsi geçen *Lampe Meteor*, *R. Ditmar*'ın 1886 patentli *Meteorbrenner* adı verilen beklerine gönderme yapmaktadır. Avusturyalı Rudolf Ditmar tarafından 1841 yılında kurulan lamba imalathanesinin ürettiği gazyağı lambalarını porselen ve metal gövde ve ayaklarla birleştirerek farklı zevklere hitap eden ayaklı ve sarkıt ürün serileri geliştirdiği bilinmektedir (Url-15). Firmanın 1910'larda Jugendstil stilinde, seramik gövdeli petrol lambaları ürettiği çeşitli müzayede sitelerindeki örneklerden anlaşılmaktadır. Bu ürünlerin İstanbul pazarında satılıp satılmadığı belirlenememiştir.

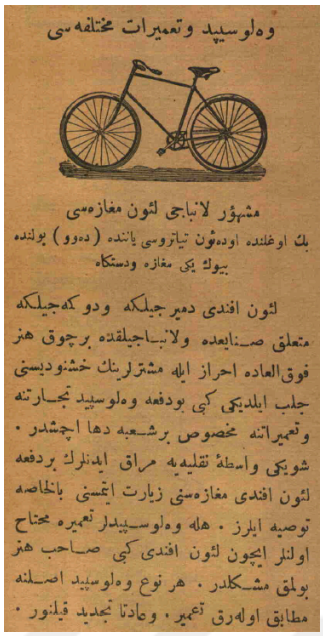
[11] Asıl adıyla Les Etablissements Tito-Landi firması Paris'te yaşayan İtalyan asıllı Augusto Tito-Landi (1873-1947) tarafından 1910 yılından önce kurulmuştur.

Lamba Tüccarları başlığı altında listelenen isimlerden bazılarının yanına *lampiste* (lamba üreticisi) veya *fabricant d'appareils d'eclairage* (aydınlatma gereçleri üreticisi) notu düşülmüştür. 1896-1914 yılları arasındaki yıllıklarda eksiksiz olarak listelenen Leon Hazarossian bu isimlerden biridir. Hazarossian, farklı yıllarda Lamba Tüccarları, Lambacılar ve Aydınlatma Gereçleri başlıkları altında listelenmiş, 1896 yılında GRDP, 138 numarada; 1898 yılında GRDP, 145 numarada; 1900-1914 arası ise GRDP 147 numarada faaliyet göstermiştir. Şekil 4.62'de görülen 1900 yıllığı ilanında Hazarossian'ın gaz, bitkisel yağ ve mum lambası ile çizim üzerinden ısmarlama avize, kollu şamdan, tavan lambası, fener ve her çeşit gaz lambası üretimi yaptığı belirtilmektedir. Aynı ilandan Hazarossian'ın GRDP'daki elektrokimya atölyesinde her çeşit metal üzerine altın ve gümüş kaplama ve nikelaj işlemleri gerçekleştirdiği, aynı zamanda bisiklet, bisiklet aksesuarları ve gramofon satışı yaptığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.62 : Leon Hazarossian, Annuaire Oriental ilanı, 1900.

Kendi ifadesiyle 'Lambacı Leon', lamba üretimi için kullandığı üretim bilgisi ve hünerlerini yeni bir ürünün tamirine aktararak faaliyet alanını genişleten ve bu sayede piyasa şartlarına uyum sağlayan imalatçılara bir örnek teşkil etmektedir. Hazarossian Şekil 4.63'te görülen 26 Ağustos 1897 (14 Ağustos 1313) tarihli Servet-i Fünun ilanında kendisini 'lambacı Leon' olarak tanıtmakta, lamba üretiminin yanı sıra bisiklet satışı ve tamiri yaptığını belirtmektedir.

وەلوسیپد وتعمیرات مختلفه سی

مشهور لانباجی لئون مغازه‌سی

بك اوغلنده اودەئون تیاتروسی یانندە (دەوو) یولنده بیوك یکی مغازه ودستگاه

لئون افندی دەمیرجیلکه ودو کەجیلکه متعلق صنایعده ولانباجیلقده برچوق هنر فوق العاده احراز ایله مشترلرینك خشنودیسنی جلب ایلدیکی کبی بودفعه وەلوسیپد تجارتنه وتعمیراتنه مخصوص برشعبه دها اچمشدر . شویکی واسطهٔ تقلیلیه مراق ایدنلرك بودفعه لئون افندی مغازه‌سنی زیارت ایتمسنی بالخاصه توصیه ایلرز . هله وەلوسیپدلر تعمیره محتاج اولنلر ایچون لئون افندی کبی صاحب هنر بولمق مشکلدر . هر نوع وەلوسیپد اصلنه مطابق اولەرق تعمیر . وعادتا تجدید قیلنور .

Şekil 4.63 : Leon Hazarossian ilanı, Servet-i Fünun, 26 Ağustos 1897, Sayı 337 (Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı).

İlan metni şu şekildedir:

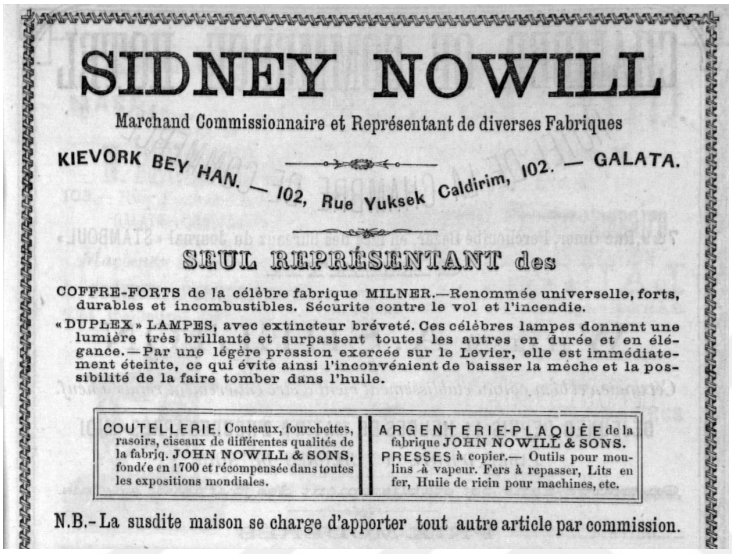
> Velosipet ve Tamirat-ı Muhtelifesi
>
> Meşhur Lambacı Leon Mağazası
>
> Beyoğlu'nda Odeon Tiyatrosu Yanında (Devo) Yolunda büyük yeni mağaza ve destgahı
>
> Leon Efendi demirciliğe ve dökmeciliğe müteallik sanayide ve lanbacılıkta birçok hüner-i fevkalade ihraz ile müşterilerinin hoşnudisini celbeylediği gibi bu defa velosiped ticaretine ve tamiratına mahsus bir şube daha açmıştır. Şu yeni vasıta-i makliyeye merak edenlerin bir defa Leon Efendi Mağazasını ziyaret etmesini bilhassa tavsiye eyleriz. Hele velosipedleri tamir muhtaç olanlar içi Leon Efendi gibi sahib-i hüner bulmak müşkildir. Her nevi velosipedler aslına mutabık olarak tamir ve adeta tecdid kılınır. (Özbay ve diğ., 2011, s.175)

Bu ilana göre 'lambacı Leon' demircilik ve dökmecilik hünerlerini bisiklet tamiri alanında da kullanmış ve işletmesini büyütmüştür.

Lamba Tüccarları başlıkları altında 1881-1888 yılları arası listelenen İngiliz kökenli *Sidney Nowill* Yüksek Kaldırım, 102 numara, Kievork Bey Han'da, komisyonculuk ve ticari temsilcilik yaptığı; bu işletmenin İngiltere üretimi *duplex bekli*[12] yağ lambalarının Türkiye'deki tek temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır. 1881 ve 1883 yıllıklarında tekrar eden ilana göre (Şekil 4.64) İngiliz kökenli Sidney Nowill'in sahibi olduğu işletme aynı zamanda 1700 senesinde kurulduğu belirtilen, çeşitli dünya fuarlarına katılmış John Nowill & Sons isimli İngiliz üreticinin başta çatal-

[12] Duplex patent

bıçak takımı olmak üzere gümüş kaplama, ütü, demir karyola gibi çeşitli ürünlerinin ticaretini yapmaktadır. 1851 Derbyshire doğumlu Sidney Nowill'in *John Nowill & Sons of Sheffield, Cutlers* isimli aile firmasının dış satım sorumlusu olarak görev yaptığı, yakın ve Ortadoğu'da, örneğin Atina ve İstanbul'da, firma ürünlerinin satışı için temsilcilikler ve mağazalar açtığı anlaşılmaktadır (Url-16).

SIDNEY NOWILL

Marchand Commissionnaire et Représentant de diverses Fabriques

KIEVORK BEY HAN. — 102, Rue Yuksek Caldirim, 102. — GALATA.

SEUL REPRÉSENTANT des

COFFRE-FORTS de la célèbre fabrique MILNER.—Renommée universelle, forts, durables et incombustibles. Sécurité contre le vol et l'incendie.

« DUPLEX » LAMPES, avec extincteur bréveté. Ces célèbres lampes donnent une lumière très brillante et surpassent toutes les autres en durée et en élégance.—Par une légère pression exercée sur le Levier, elle est immédiatement éteinte, ce qui évite ainsi l'inconvénient de baisser la mèche et la possibilité de la faire tomber dans l'huile.

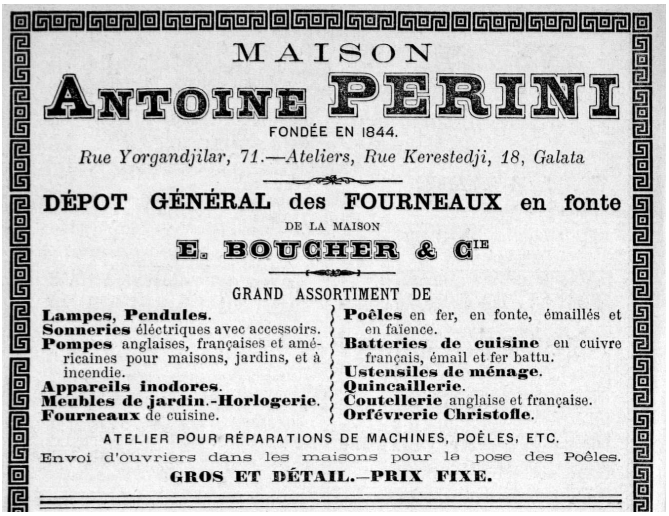
COUTELLERIE, Couteaux, fourchettes, rasoirs, ciseaux de différentes qualités de la fabriq. JOHN NOWILL & SONS, fondée en 1700 et récompensée dans toutes les expositions mondiales.

ARGENTERIE-PLAQUÉE de la fabrique JOHN NOWILL & SONS. PRESSES à copier.— Outils pour moulins à vapeur. Fers à repasser, Lits en fer, Huile de ricin pour machines, etc.

N.B.-La susdite maison se charge d'apporter tout autre article par commission.

Şekil 4.64 : Sidney Nowill, Indicateur Ottoman Illustre ilanı, 1883 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

1889-90 listesinde yer alan *Maison Antoine Perini*'nin (1844) Şekil 4.65'te görülen ilanında Yorgancılar Sokak, 71 numaradaki mağazasında ve Galata, Keresteci Sokak, 18 numaradaki atölyesinde soba, fırın, ev gereçleri, İngiliz ve Fransız yemek takımları, Christofle marka servis takımları, pompa ve saat gibi ürünlerin yanı sıra lamba, sarkıt ve şamdan satışı ve tamiri yaptığı görülmektedir.

MAISON

ANTOINE PERINI

FONDÉE EN 1844.

Rue Yorgandjilar, 71.—Ateliers, Rue Kerestedji, 18, Galata

DÉPOT GÉNÉRAL des FOURNEAUX en fonte

DE LA MAISON

E. BOUCHER & Cie

GRAND ASSORTIMENT DE

Lampes, Pendules.
Sonneries électriques avec accessoirs.
Pompes anglaises, françaises et américaines pour maisons, jardins, et à incendie.
Appareils inodores.
Meubles de jardin.-Horlogerie.
Fourneaux de cuisine.
Poêles en fer, en fonte, émaillés et en faïence.
Batteries de cuisine en cuivre français, émail et fer battu.
Ustensiles de ménage.
Quincaillerie.
Coutellerie anglaise et française.
Orfévrerie Christofle.

ATELIER POUR RÉPARATIONS DE MACHINES, POÊLES, ETC.

Envoi d'ouvriers dans les maisons pour la pose des Poêles.

GROS ET DÉTAIL.—PRIX FIXE.

Şekil 4.65 : Maison Antoine Perini, Annuaire Oriental ilanı, 1889-90 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Yıllıklarda çoğunlukla Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları *(Cristaux et Porcelaine-March. de)* başlıkları altında listelenen ve asıl faaliyet alanları zücaciye, kristal, porselen ve altın/gümüş kaplama sofra ve yemek takımları ticareti olan işletmelerden bir kısmının zaman zaman Aydınlatma Gereçleri başlıkları altında listelendikleri, Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları altında listelendiklerinde ise yanlarına *lampes* (lambalar), *lampes a petrole* (petrol lambaları), *lampiste* (lambacı) gibi notlar düşüldüğü görülmektedir. Dönemin ünlü kristal ve porselen eşya mağazalarının bir kısmının avize, aplik, şamdan, gazyağı lambası gibi ürünlerin satışı da yaptıkları, şahıs ve işletme isimlerinin yanlarına düşülen notlardan ve işletme ilanlarından anlaşılmaktadır.

Bu işletmelerden biri olan Henri Hippolyte Decugis'in sahibi olduğu *H. Decugis & Fils*, 1881-1914 yılları arasında eksiksiz olarak listelenmektedir. Decugis GRDP, 468 numaradaki mağazasında lüks kristal ve porselen eşyanın yanı sıra kristal avize ve aplik satışı yapmaktadır (Şekil 4.66).

Şekil 4.66 : H. Decugis, Annuaire Oriental ilanı, 1891.

1881-1904 yılları arasında karşımıza çıkan uzun soluklu işletmelerden bir diğeri, *Maison Chavin***,** 1881 ve 1885 yıllarında Aydınlatma Gereçleri başlıkları altında, diğer basımlarda ise Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları başlıkları altında görülmektedir. İşletmenin isminin yanına *fournisseur de S.M.I. le Sultan* (saray tedarikçisi) notu düşülmüştür. İşletmenin kurucusu olan Fransız kökenli Anthelme Chavin[13] bir şecere veri tabanında (geneanet.org) *lampiste* (lamba üreticisi) olarak

[13] Geneanet.org'da karşımıza çıkan şeceresine göre Marsilya'da 'lampiste' (lamba üreticisi) olarak faaliyet gösteren Anthelme Chavin, 'Repertoire des Travaux de la Societe de Statistique de Marseille,

geçmekte, Fransa'dan sonra İstanbul'da devam eden faaliyeti ise *commercant* (tüccar veya mağazacı) olarak görünmektedir. GRDP, 140 numarada mağazası bulunan *Maison Chavin* yıllıklara göre avize, kristal ve porselen ürünler, bronz obje satışı yapmaktadır.

Aynı başlık altında listelenen uzun soluklu işletmelerden biri olan *Elias Caraco & Frere*'nin Rıza Paşa Han'da toptan satış ve Fincancılar Caddesi'nde perakende satış mağazaları mevcuttur. 1888-1914 arası tüm yıllıklarda eksiksiz yer alan işletme, 1909 yılına kadar sadece Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları başlığı altında, 1909 yılından itibaren hem ayrıca Aydınlatma Gereçleri başlığı altında da listelenmiştir: "Elias Caraco & Frere mağazası tüm zücaciye çeşitleri, sofra ve servis takımları, kristal ve lamba türü lüks tüketim mallarının satıldığı bir yerdi" (Aktar, 1998, s. 127). Şekil 4.67'de görülen 1904 yıllığı ilanından anlaşıldığı üzere 1877 yılında kurulan işletme kendisini *maison Anglaise* (İngiliz mağazası) olarak tanımlamakta, aslen porselen eşya deposu olarak gözükmektedir. İlanda aynı zamanda zücaciye çeşitleri, Japon malları satışı yapıldığı belirtilmekte, Almanya, Avusturya, Amerika, İngiltere ve Fransa'daki önde gelen fabrikalardan geniş çeşitlilikte lamba ithal edildiği anlaşılmaktadır.

Şekil 4.67 : Elias Caraco & Frere, Annuaire Oriental ilanı, 1904.

1949' isimli bir başka kaynağa göre (gallica'dan), alkolle çalışan portatif bir mutfak fırını icat ederek bronz madalyaya layık görülmüştür. (sf. 514)

Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları başlıkları altında listelenen fakat lamba çeşitleri ve aydınlatma gereçleri satışı yaptığı bilinen işletmeler arasında *G. Th. Dimitriadis* (Zincirli Han, Galata ve Keresteci Sokak, Galata), *D. Ioannides* (Bahçe Kapı Sokak, Şeyhülislam Han), Alman kökenli *Gerdes et Cie* (Ractivand Han), *Fresco Fratelli* (Çiçek Pazarı Sokak, 7 numara), *J. C. Varian et Cie* (GRDP, 325) ve *Carl Vetter* (Hazzopoulo Han Sokak) sayılabilir. Aslında bu işletmeler geniş çeşitlilikte tüketim mallarının ithalat-ihracatıyla ve komisyonculukla uğraşan, Fransa, İngiltere, Almanya gibi ülkelerden gelen tüketim mallarının perakende ve toptan satışını gerçekleştiren işletmelerdir.

Yıllıklarda Lambacılar *(Lampiste)* başlıkları altında listelenen isimlere bakıldığında, bu şahısların çoğunun aynı zamanda soba üretimi yaptığı, bazılarının bronz döküm, teneke ve kalay işçiliği alanında faaliyet gösterdikleri görülmektedir. 1893-94 senesinden itibaren kaldırılan bu başlık, Lamba Tüccarları başlığıyla birleştirilmiş, lamba üretimi yapan kişilerin isimlerinin yanına *lampiste* (lambacı) notu düşmeye başlanmıştır. Yukarıda adı geçen lambacı Leon Hazarossian dışında, işin üretim tarafında faaliyet gösteren çoğu üretici hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. 1888 yılından itibaren her yıllıkta karşımıza çıkan GRDP, Avrupa Pasajı, 4 numaradaki abajur ve bronz lamba üreticisi Antranik Ütücüyan dışındaki üreticiler yıllıklara ilan vermedikleri gibi, isimlerinin yanına detaylı notlar da düşülmemiştir.

Son olarak mobilya ürünlerine atfen açılan başlıklar altında yer almadığı gibi aydınlatma ürünlerine atfen açılan başlıklar altında da yer almayan GRDP, 241, 370 ve 500 numaralardaki Baker Mağazası şubelerinde pirinç ve ahşap ayaklı lamba ve abajur modellerinin bulunduğu Baker Ticarethanesi Musavver Katalog'dan anlaşılmaktadır (Şekil 4.68).

Şekil 4.68 : Ayaklı lambalar, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911.

4.4.4 Isınma ve pişirme ürünlerinin üretim, ticaret, satış ve tamiri alanındaki faaliyet

Yıllık listelerinde ısınma ve pişirme ürünlerinin üretimi ve ticareti alanında faaliyet gösteren şahıs ve işletmeler Bakır Mangallar *(Brasiers en Cuivre)*, Sobacılar *(Poeliers)*, Sobalar *(Poeles)*, Mangallar/Isıtıcılar *(Rechauds)* ve Mutfak Fırınları *(Fourneaux de Cuisine)* gibi ürüne atfedilen başlıklar altında listelenmektedir. Bunlara ek olarak ısınma ürünleri satışı, üretimi, kurulumu ve tamiri ile ilgili olabilecek Bakırcı Dükkanları *(Chaudronneries),* Bakırcı/Kazancılar *(Chaudronniers)*, Lehimci/Tenekeciler *(Ferblantiers),* Demir Eşya Dükkanları *(Ferroneries),* Dökümcüler *(Fondeurs)*, Dökümhaneler *(Fonderies)*, Demirciler (Forgerons) ve Merkezi Isıtma *(Chauffage Central)* başlıkları da incelenmiştir. Önceki ürün gruplarında olduğu gibi ısınma ürünleri alanında da bir çok isim farklı senelerde iki, hatta üç başlık altında listelenmiş, bazı durumlarda işletmeler ve sahipleri ayrı ayrı belirtilmiştir.

Isınma ürünleri alanında da ticari temsilcilik, komisyonculuk, tüketim malları ve malzeme ithalat ve ihracatıyla uğraşan şahıs ve işletmeler genel olarak göze çarpmaktadır. Daha önce aydınlatma ürün gruplarıyla ilişkili başlıklar altında listelenen tüketim malları ithalat ve ihracatı yapan *Sidney Nowill* ve *Maison Antoine Perini* bu isimlerdendir. *Sidney Nowill et Cie* isimli işletme, 1909 senesinden itibaren Sobalar veya Sobacılar başlıkları altında görülmekte; 1844 kuruluş tarihli *Maison Antoine Perini* ise 1888'den itibaren her sene Sobalar ve/veya Sobacılar başlıkları altında yer almaktadır. 1881-1888 arası adres sayfalarında *A. Perini* olarak listelenen işletme Yorgancılar Sokak, 61 ve 71 numaralarda; 1889-1894 arası yıllarda *Maison Antoine Perini olarak* yine aynı adreste; 1895-1909 arası yıllarda *A. Perini, Fils Successeurs* olarak Yorgancılar Sokak 61 ve 71 numaralarda (mağaza) ve Keresteci Sokak, 18 numarada (atölye) gözükmekte, 1909 yılına kadar A. Perini'nin oğlu olduğu düşünülen Louis Perini'nin ismi işletme yöneticisi olarak geçmektedir (Şekil 4.69). 1912'den itibaren Louis (Luigi) Perini Yeni Yol Sokak, 118 numarada tek başına sobacı olarak gözükmekte, işletme ise yine A. Perini adıyla Yorgancılar Sokak, 73 numarada faaliyet göstermektedir.

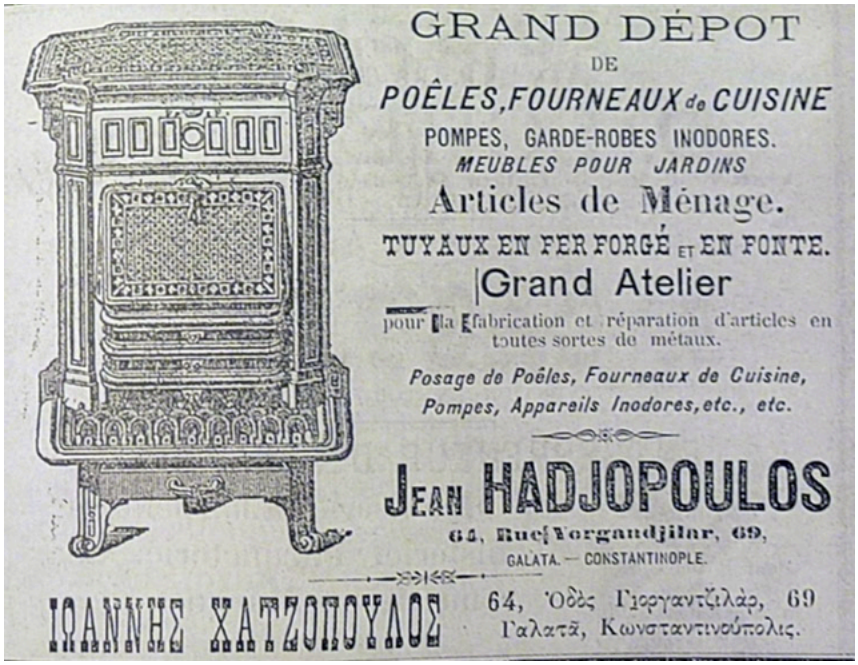

Şekil 4.69 : Maison A. Perini (Figli, Successori) antetli 1910 tarihli fatura (Url-17).

Daha önce 1889-90 yıllığı ilanına yer verilen *Maison Antoine Perini* demir, dökme demir, emaye ve çinili soba satışı ve tamiri yapıyor görünmektedir.

Sobacılar başlıkları altında yer alan isimlerden bir çoğunun yanına faaliyet alanlarıyla ilgili notlar düşülmüş, bu isimlerin ürettikleri farklı ürünler ya da uğraştıkları zanaatle ilgili kısa bilgiler verilmiştir. Sobacı olarak listelenen bir çok ismin aynı zamanda *lampiste* (lambacı), *ferblantier* (lehimci/kalaycı), *fondeur* (dökümcü), *fumiste* (ocakçı) olarak faaliyet gösterdiği, *Maison Antoine Perini* gibi daha büyük ölçekli işletmelerin ise aynı zamanda *quincaillier* (nalbur veya hırdavatçı) olarak anıldıkları görülmektedir. Bu başlık altında listelenen isimlerden bazılarının soba dışında mangal, ocak, demir ve bronz aydınlatma ürünleri, karyola, mutfak fırını ve kuzine satışı ve tamiri yaptıkları anlaşılmaktadır.

1881-1914 yılları arasındaki tüm yıllıklarda Sobacılar başlığı altında listelenen Jean Hadjopoulos'un, Şekil 4.70'te görülen 1892-93 yıllığı ilanında, aslen soba ve mutfak fırını üreticisi olduğu, Galata, Yorgancılar Caddesi, 64 ve 69 numaralardaki atölyesinde her türlü madeni eşyanın üretim ve tamirini gerçekleştirdiği; büyük deposunda soba ve fırının yanı sıra demir döküm eşya, bahçe mobilyası, pompa, boru ve ev gereçleri gibi bir çok ürünün satışını yaptığı belirtilmektedir.

Şekil 4.70 : Jean Hadjopoulos, Annuaire Oriental ilanı, 1892-93.

Hadjopoulos üretimi bir soba üzerinde bulunan *Jean Hadropoulos, Rue Yorgancılar, Galata-Constantinople* ibarsi kazınmış bir plaka Şeki 4.71'de görülmektedir.

Şekil 4.71 : Jean Hadjopoulos, plaka (Url-18).

1892-1895 yılları arasında aynı başlık altında listelenen Karl Marowsky'nin Şekil 4.72'de görülen 1892-93 yıllığındaki ilanında Marowsky'nin seramik ve dökme demir soba ve kuzine satışı yaptığı, Dresdenli Alman porselen üreticisi *Villeroy & Boch* firmasının ürünlerinin stoğuna sahip tek depo olduğu görülmektedir. *Villeroy & Boch*'un o dönemde İstanbul'da satışa sunulan ürünleri hakkında detaylı bilgiye ulaşılamamıştır.

Şekil 4.72 : Karl Marowsky, Annuaire Oriental ilanı, 1892-93.

İlk defa 1893-94 yıllığında karşımıza çıkan ve bu tarihten itibaren 1914'e kadar her yıllıkta listelenen Alman asıllı, Franz Thamm isimli şahıs, sarayın soba tedarikçisi olarak görünmektedir. Çeşitli kaynaklarda Mösyö Franz Thamm, yıllıklarda ise Francois Thamm olarak adı geçen Thamm'ın II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a davet edildiği ve sarayın sobacıbaşısı olarak görevlendirildiği söylenmektedir (Url-

19; Tugay ve Tugay, 2007). Şekil 4.73'te *Franz Thamm Constantinopel* şeklinde imzası görülen Mösyö Thamm'ın "merkezi ısıtma sistemleri ve saray yaptığı çini sobaları ile nam saldığı" (Url-19), ayrıca Sıraselviler Caddesi'ndeki Belçika Konsolosluğu'nun da merkezi ısıtma sisteminin ve mutfak kısmının Thamm tarafından gerçekleştirildiği belirtilmektedir (Url-20). Franz Thamm, Beyoğlu Şehbender Sokak, 18 Numara'da yer alan bir binanın arsasını 1904 yılında satın alarak 1905 yılında Thamm Apartmanı olarak anılacak olan binayı inşa ettirmiştir (Tugay ve Tugay, 2007). BOA'daki bir belgeye göre[14] "Sobacı Fransuva" Yıldız Sarayı'ndaki bazı dairelerde için saraya soba satışı yapmıştır.

Şekil 4.73 : Franz Thamm imzalı soba detayı (Url-21).

Saray sobacıbaşısı olarak faaliyetini sürdürürken Thamm süreli yayınlara ilan vermeyi ihmal etmemiş, örneğin İkdam gazetesine en az beş ilan vermiştir. Thamm'ın İkdam gazetesinin 29 Ekim 1895 (17 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli 454. sayısındaki ilanına göre "Mösyö Thamm" Beyoğlu, Tünel Sokağı, 3 numaradaki mağazasında "hamam ve matbah ocakları ehven fiyatla" satmakta ve bu tip ürünler satın almak arzusunda olanları mağazasına davet etmektedir.

[14] BOA, Y..PRK.HH../19-31-0, H-1305-C-14.

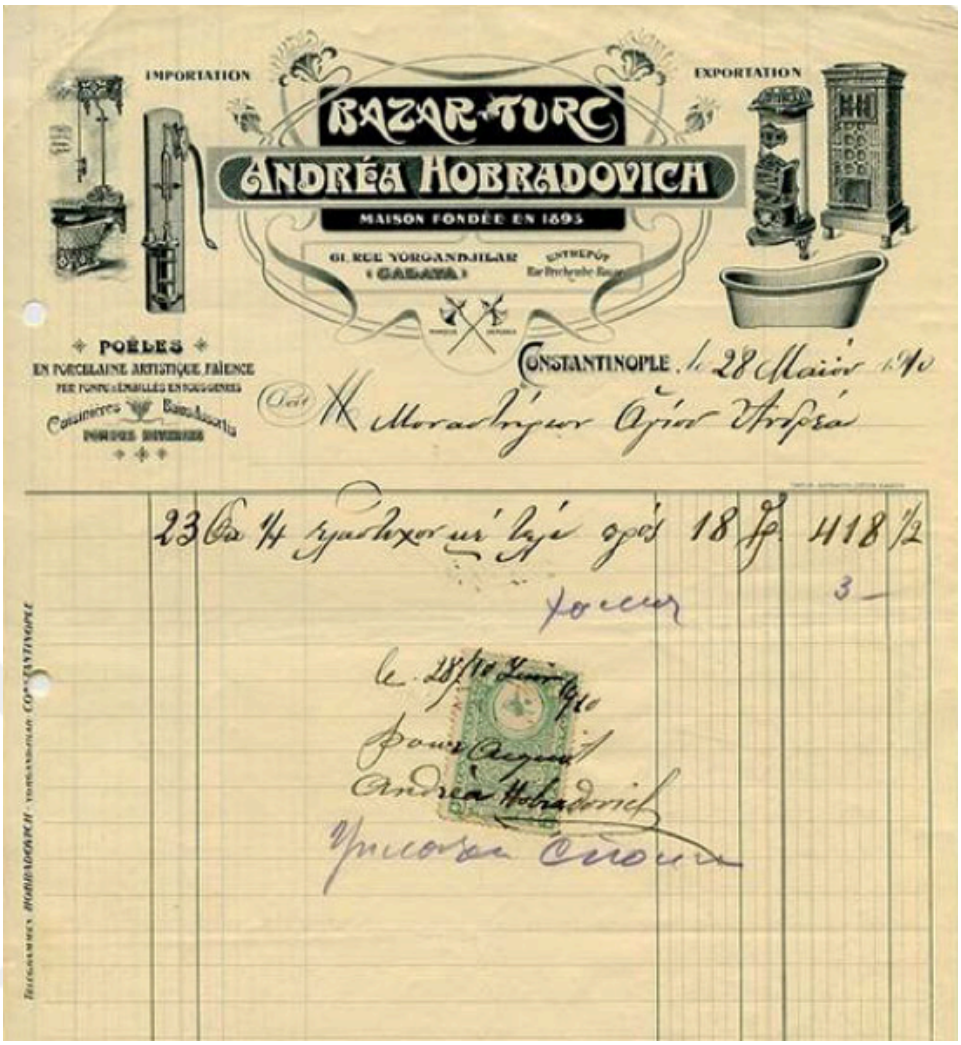
1888-1914 yılları arasındaki tüm yıllıklarda listelenen P. Hazarossian (Parsegh Hazarossian), bir başka uzun soluklu soba üreticisi olarak görülmektedir. Hazarossian 1888 yılı adres sayfalarında Çilingirler Sokak, 19 numarada listelendikten sonra 1896 yılına kadar bu listelerden kaybolmuş, 1898 ve 1900 yıllarında Şişli Caddesi, 6 numarada; 1901-1914 arası *P. Hazarossian et Fils* ismiyle Eski Zaptiye Sokak, 19 numarada kaydedilmiştir. P. Hazarossian'ın da Thamm gibi saray tedarikçisi olduğu bilinmekte, Dolmabahçe Sarayı'nda *P. Hazarossian Fils & Cospoli* imzalı çini sobaları bulunduğu bilinmektedir (Adıgüzel, 2006). P. Hazarossian'ın Avrupa'dan getirttiği çinili döküm plakaların montajını yaparak sattığı, ayrıca kendi imalathanesinde de soba ürettiği anlaşılmaktadır (Adıgüzel, 2006; Yılmaz ve Aykut, 1998). Milli Saraylar Isıtma Araçları Kataloğu'nda (1998) Dolmabahçe Sarayı'nda Hazarossian markasının tespit edildiği Şekil 4.74'te bir örneği görülen çini soba koleksiyonu çoğunlukla yükseklikleri bir metre civarında olan ufak sobalardan ve yükseklikleri iki metreyi aşan çini sobalardan oluşmaktadır (Yılmaz ve Aykut, 1998, s. 23).

Şekil 4.74 : Dolmabahçe Sarayı 165 no'lu odada bulunan Hazarossian damgalı çini soba, Env. No: 52/456 (Yılmaz ve Aykut, 1998, s. 23).

Sobacılar başlıkları altında 1888-1894 yılları arasında görülen bir başka saray tedarikçisi soba imalatçısı, Çekoslovakya kökenli *L & C Hardtmuth et Cie* isimli firmadır. Aslında bu firma, 1883-1900 yılları arasında her adres listesinde bulunmaktadır. 1883 ve 1885 yıllarında Mezarlık Sokak, 2 numarada; 1888 yılından itibaren de Tünel Pasajı, 11 ve 13 numaralarda faaliyetini sürdüren *L & C Hardtmuth*'un Dolmabahçe ve Yıldız saraylarında önemli sayıda çini sobası bulunduğu bilinmekte; Milli Saraylar Isınma Araçları Kataloğu'nda (1998) Hardmuth damgasının "seri üretim olmadan yalnızca katalogdan seçilerek sipariş verilen ve aristokrat Avrupalılar için yapılan özel ürünlerde yer aldığı" ve "Osmanlı sarayları için verilen siparişlerde, sobaların orijinal tasarımlarında bulunan figürlü süslemelerin yerini bitkisel bezemelere bıraktığı" belirtilmektedir (Yılmaz ve Aykut, 1998, s. 25).

Sobacılar başlığı altında listelenen şahıslardan bir kısmı Yunan Adaları göçmeni İtalyan kökenli Levanten ailelerin mensuplarıdır. Örneğin, Sakız Adası göçmeni Carneri ailesinden Giovanni Jean Carneri 1988-1909 yılları arasında önceleri Yorgancılar Caddesi'nde, daha sonra Yeni Cami Sokak ve Zincirli Han Sokak'ta; Tinos Adası göçmeni Armao ailesinden Marco Armao 1902-1913 yılları arasında Küçük Kabristan Sokak'ta; Siros Adası göçmeni Marinelli ailesinden Antoine Marinelli ve ortağı Pellegrino Del Re 1898-1909 yılları arasında Tatavla Caddesi'ndeki iş yerlerinde sobacılık yapmaktadırlar. Aynı başlık altında 1898-1912 yılları arasında listelenen fakat adres sayfalarında 1896'dan itibaren ismi geçen Yeni Cami Sokak, 67 numaradaki ve Yorgancılar Caddesi, 58 numaradaki dükkanlarında faaliyet gösteren Andrea Hobradovich isimli şahıs, Şekil 4.75'te görülen fatura antetinden anlaşılacağı üzere hırdavatın yanı sıra çinili ve dökme demir soba, banyo küveti ve ekipmanları satışı yapmaktadır.

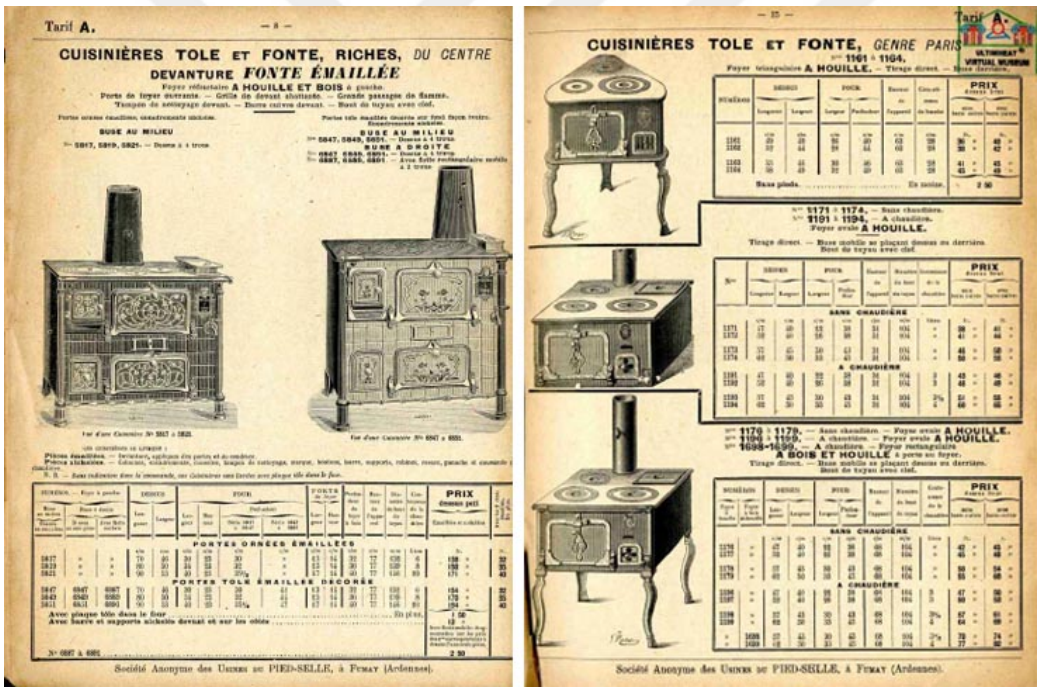

Şekil 4.75 : Andrea Hobradovich, 1910 yılına ait fatura (Url-17).

Meslekler bölümlerinde Sobacılar altında listelenmeyen, fakat Lehimci/Kalaycılar *(Ferblantiers)* ve Demir Eşya *(Ferronerie)* gibi farklı başlıklar altında isimlerinin yanına *poelier* (sobacı) notu düşülmüş olan üretici ve zanaatkarlar mevcut olmakla birlikte sayıları oldukça azdır. Bakır Mangallar *(Brasiers en Cuivre)*, Eskitmeciler *(Brunisseurs)*, Demirciler *(Forgerons)* gibi ısınma ürünleri ve madeni eşyanın üretimi ve tamiri alanında faaliyet gösterdiği aşikar üretici listelerinde temel sorun, bu isimlerin işletme olarak değil şahıs olarak; küçük ölçekli atölye sahibi şahısların da çoğunlukla Eşref Usta, Hasan Usta, Hacı Hatchik, Hacı Baron, Trabzonlu Stepan gibi ilk isimleri ve lakaplarıyla listelenmeleridir. Bu durum, bu şahıslar hakkında elle tutulur bilgilere ulaşılmasını imkansız kılmıştır. Bu tip üreticilerin ilan sayfalarındaki yokluğu da araştırmayı zorlaştırmıştır.

Mutfak fırını üretim ve satışı yapan şahıs ve işletmeler, sadece 1912 yılında *Fourneaux de Cuisine* (Mutfak Fırınları) başlığı altında listelenmiş, diğer yıllarda ise

çeşitli meslek kollarının altına dağıtılmış, isimlerinin yanına çeşitli notlar düşülmüştür. Bu isimler arasında daha önce bahsi geçen, Yorgancılar Caddesi'ndeki atölyesinde üretim yapan Jean Hadjopoulos; Billur Sokak, Tünel Han'da kuzine satışı yapan Karl Marowsky; Yorgancılar Caddesi'ndeki atölyesinde üretim yapan *Maison Antoine Perini* ve Perşembe Pazarı'nda merkezi ısıtma ve banyo kurulumu alanında faaliyet gösteren Luigi Perini sayılabilir.

Daha önce 1889-90 yıllığı ilanına yer verilen *Maison A. Perini*'nin *E. Boucher & Cie* isimli bir Fransız firmasının ürettiği mutfak fırınlarının satışını yaptığı görülmektedir. *E. Boucher & Cie* firmasına ait 1914 tarihli bir kataloğun Şekil 4.76'da görülen iki sayfasından, bu firmanın Fransa'nın kuzeyindeki Fumay isimli bir yerleşim biriminde üretim yaptığı, ev, hastane, otel ve kışlalar için dökme demir, sac ve emaye kuzine ve fırın üretimi yaptığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.76 : 1914 tarihli E. Boucher & Cie. kataloğundan ürün örnekleri.

1889-1914 yılları arasında önceleri Dökümcüler *(Fondeurs)*, daha sonraları ise Dökümhaneler *(Fonderies)* başlıkları altında isimleri geçen Giacomo Carlotti ve Francois (Francesco) Riccioli isimli şahısların 1898 yıllığına verdikleri Şekil 4.77 ve Şekil 4.78'de görülen ilanlarından bu şahısların ısmarlama fırın üretimi yaptıkları anlaşılmaktadır. Giacomo Carlotti, Galata, Kalafat Yeri, 46 numaradaki dökümhanesinde demir ve bronz döküm yapmakta; Francois Riccioli ise yine Kalafat

Yeri, 5 ve 6 numaralarda değirmenler için her çeşit makine, sac ve dökme demirden 'ekonomik' mutfak fırını üretimi yapmaktadır.

Şekil 4.77 : Francois Riccioli, Annuaire Oriental ilanı, 1898.

Şekil 4.78 : Giacomo Carlotti, Annuaire Oriental ilanı, 1898.

Carlotti ve Riccioli, Meslekler bölümlerinde bir ürüne atfen açılan başlıklar altında üretici olarak listelenmeyen, fakat icra ettikleri zanaatin bir sonucu olarak aslında bir çok ürünü üretme becerisine sahip İstanbul üreticilerinin güzel örneklerindendir.

4.4.5 Sofra ve servis ürünleri ile mutfak ve ev gereçlerinin üretim, ticaret, satış ve tamiri alanındaki faaliyet

Yıllıklarda sofra ve servis ürünleri ile mutfak ve ev gereçleri kategorisi altında değerlendirilebilecek başlıklar yıldan yıla sayıca artmakla birlikte oldukça zengindir. Bu kategori altında doğrudan ürünlere atfedilmiş olan Gümüş Eşya *(Argenterie),*

Emaye Eşya *(Articles Emaillees)*, Ev İdaresi Eşyası *(Articles de Menage)*, Paris'ten Eşya *(Articles de Paris)*, Tabak-Çanak ve Zücaciye Tüccarları *(Assiettes et Verreries-March. de)*, Bakır Cezveler *(Cafetieres en Cuivre)*, Bakır Eşya/Bakırcı Dükkanları *(Chaudronneries)*, Çatal-Bıçak ve Servis Takımları *(Coutellerie)*, Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları *(Cristaux et Porcelaine-March. de)*, Kahve Değirmenleri *(Moulins a Café)*, Ev İdaresi Eşya ve Gereçleri *(Menage-Articles et Utensils de)*, Altın Kaplama Eşya *(Orfevrerie)*, Çömlek Tüccarları *(Poteries-March. de)*, Semaver Üreticileri ve Tüccarları *(Samovars-Fabs. et March. de)*, Ev Gereçleri *(Utensiles de Menage)* ve Cam Eşya *(Verreries)* başlıklarının altındaki listelerden İstanbul pazarında üretimi ve ticareti yapılan sofra ve mutfak eşyası üzerine fikir edinmek mümkündür. Bu başlıklara ek olarak Gümüşçüler *(Argenteurs)* ve Kuyum Eşyası Tamircileri *(Reparateurs d'Orfevrerie)* gibi zanaate atfedilen başlıklar da incelenmiştir.

Bu eşya grubuna ilişkin ilk yıllarda açılan bazı başlıklar ileriki dönemlerde birleştirilmiş ya da daha geniş ürün başlıklarına yönlendirilmiştir. Örneğin Tabak-Çanak ve Zücaciye Tüccarları başlığı 1889-90 yılından, Cam Eşya başlığı ise 1912 yılından itibaren Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları başlığına yönlendirilmiştir. Aynı şekilde Ev İdaresi Eşyası *(Articles de Menage)* başlığı 1913 yılından itibaren, Ev Gereçleri başlığı ise 1912 yılından itibaren Ev İdaresi Eşya ve Gereçleri başlığı altında birleştirilmiştir.

Bu kategoride de diğer ürün gruplarında olduğu gibi aynı isimler faaliyet alanları örtüşen meslek kollarına ilişkin başlıklar altında ikişer hatta üçer defa listelenmektedir. Bu isimlerin bazı yıllarda bir görünüp bir kaybolmaları faaliyetlerini durdurdukları ya da tekrar başlattıkları anlamına gelmemektedir. Bu nedenle öncelikle bir kaç başlık altında bir çok defa listelenen şahıs ve işletmeler değerlendirilecek, daha sonra başlıklar özelinde değerlendirmeler yapılacaktır.

Yıllık listelerinden anlaşıldığı üzere, 1881-1914 yılları arasında hem lüks hem de gündelik sofra ve servis ürünleri ve mutfak eşyası alanında İstanbul piyasası oldukça hareketlidir. İncelenen dönem boyunca uzun soluklu bir çok işletmenin yanı sıra küçük işletmelerin de sayısının tutarlı bir biçimde artması bu hareketliliği desteklemektedir (Çizelge C.1).

Daha önce aydınlatma ürünleri grubunda değinilen Fransız asıllı Henri Hippolyte Decugis'in sahibi olduğu Şekil 4.79'da 1881 yıllığı ilanı görülen *H. Decugis et Fils*

isimli işletme 1881-1914 yılları arasında bir çok başlık altında eksiksiz olarak listelenmektedir. Decugis Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları, Tabak-Çanak ve Zücaciye Tüccarları, Gümüş Eşya ve Altın Kaplama Eşya başlıkları altında farklı yıllarda listelenmiş, fakat asıl Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları başlığı altında her sene yer bulmuştur.

Şekil 4.79 : H. Decugis, L'Indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

1881 yılında mimar Alexandre Vallaury tarafından tasarlanan ve bugün Decugis Evi (Şekil 4.80) olarak anılan Tepebaşı, Meşrutiyet Caddesi'ndeki binada yaşayan Henri Hippolyte Decugis'in 1881 yıllığı ilanından, GRDP, 468 numarada bulunan merkez mağazasında ve Perşembe Pazarı, Ömer Sokak, 8 ve 13 numaralarda bulunan şubesinde Fransız Baccarat marka kristal bardak ve kadeh takımları, Fransız Theodore Haviland marka düz ve dekorlu porselen takımları ve Fransız C. Christofle marka altın ve gümüş kaplama sofra takımlarının satışı yaptığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.80 : Decugis Evi (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Aslen kristal ve porselen üzerine uzmanlaştığı görülen Decugis'in hem yıllık sayfalarına verdiği ilanlardan, hem de listelerde isminin yanına düşülen notlardan aynı zamanda Çin işi porselen ve dekorlu tepsi satışını da kapsayan geniş bir ürün yelpazesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dönemin en ünlü lüks tüketim malları ithalatçılarından olan Decugis'in *H. Decugis-Constantinople* ithalatçı damgalı ürünlerinin Pera Palas Oteli, Dolmabahçe Sarayı ve Markiz Pastanesi gibi farklı mekanlarda kullanıldığı bilinmektedir (Baruh, 2013, s. 157). *H. Decugis* damgalı ürünlerin bir kısmına farklı müzayede katalogları taranarak ulaşılmıştır (Şekil 4.81 ve Şekil 4.82).

Şekil 4.81 : Theodore Haviland-France imalat damgalı *H. Decugis-Constantinople* ithalatçı damgalı kayık tabak (Denizler Müzayede Evi Kataloğu).

Şekil 4.82 : Decugis Rue de Pera-Constantinople ibareli sütlük, tabak ve tepsi takımı (Denizler Müzayede Evi Kataloğu).

Yıllıkların 1885 yılından itibaren bazı sayılarında H. Decugis'in ürünlerinin satışını yaptığı C. Christofle firmasının kendi ilanlarına da rastlamak mümkündür (Şekil 4.83).

Şekil 4.83 : Orfevrerie Christofle, Indicateur Oriental ilanı, 1885 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

1867 Uluslararası Paris Sergisi'ni gezen Sultan Abdülaziz'in sergiden aldığı Serves porselen ve kristallerini İstanbul'a gönderdiği (Tekdemir, 2013, s. 13) bilinmekte, C. Christofle porselenlerini de Osmanlı topraklarına ilk getiren isim olduğu söylenmektedir (Dorsan, 2006). 1860'lı yıllarda Christofle firmasının Osmanlı topraklarında on adet mağazası bulunmaktadır; 1900'lü yıllarda ise Christofle ürünlerinin satıldığı Osmanlı topraklarındaki iki ana mağaza, Beyrut'taki 'Au Gant Rouge' ve İstanbul, Pera'daki Decugis mağazasıdır (Dorsan, 2006). Şekil 4.84'te görülen Decugis'e ait bir faturanın antetinde görülen *Gallia Metal* ibaresi, Christofle'in çıkardığı *Gallia* serisine atıfta bulunmaktadır: Christofle'in 1900 başlarında çıkardığı bu seride bir çeşit kalay ve kurşun alaşımı kullanılmaya başlanmış, bu metalin döküm ve kaplama için elverişli ve ekonomik olması nedeniyle Christofle'un daha uygun fiyatlı ve yüksek kaliteli ürünler üretmesinin yolu açılmıştır (Url-22).

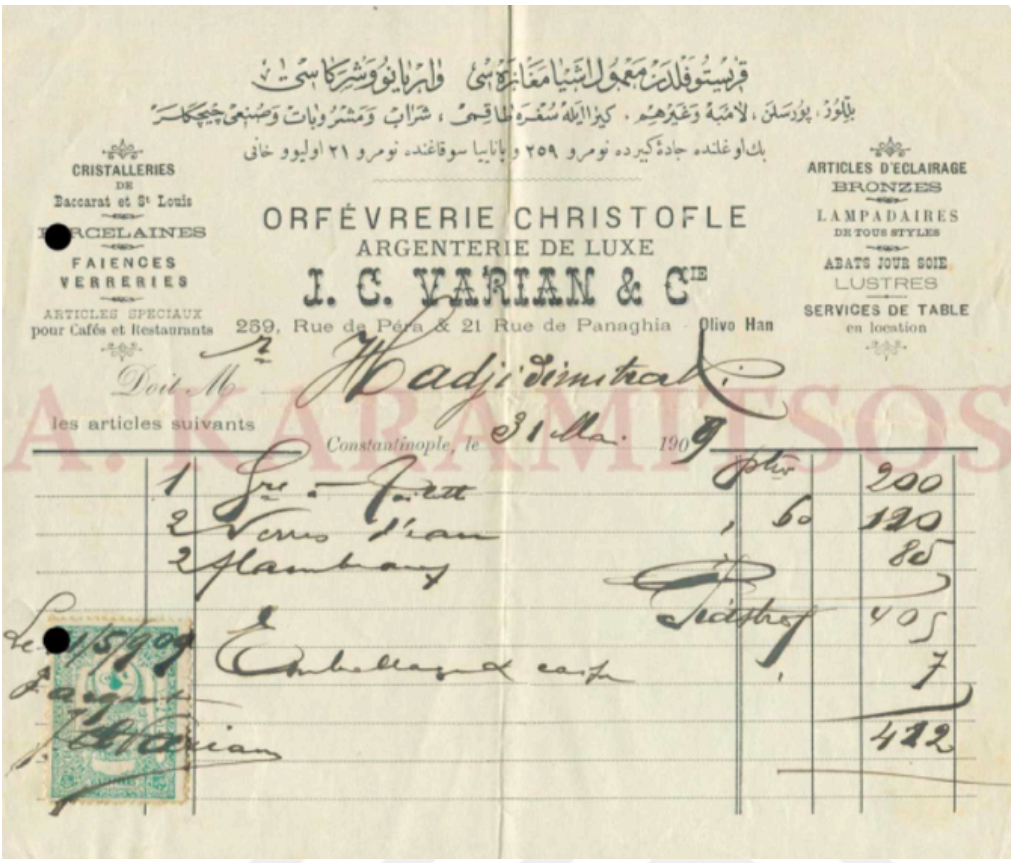

Şekil 4.84 : H. Decugis'e ait 1927 tarihli bir fatura (Url-17).

Yıllıklarda birçok başlık altında görülen bir başka isim, önceleri *A. Pandazi* olarak geçen, daha sonraları ise *J. C. Varian & Cie* olarak listelenen işletmedir. 1881 ve 1894 yılları arasında Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları ve Cam Eşya başlıkları altında listelenen *A. Pandazi*, 1895 yılından itibaren *J. C. Varian et Cie (Ancienne Maison Pandazi)* ismiyle Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları, Cam Eşya, Gümüş Eşya, Altın Kaplama Eşya ve Kuyum Eşyası Tamircileri başlıkları altında 1914 yılına kadar listelenmeye devam etmiştir. *A. Pandazi* ve daha sonra *J. C. Varian & Cie*, 1881-1904 arasında GRDP, 325 numaradaki mağazada (Şekil 4.85), 1909 senesinden itibaren GRDP, 259 numara, Olivo Han'da (Şekil 4.86) faaliyet göstermiştir. Şekil 5.85'de 1893-94 yıllığı ilanı görülen işletmenin *C. Christofle* marka altın kaplama servis takımları ile Baccarat kristal ürünlerinin satışını yaptığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.85 : *J.C. Varian & Cie.*, Annuaire Oriental ilanı, 1893-94.

Şekil 4.86 : *J.C. Varian & Cie*'ye ait 1909 tarihli fatura (Url-23).

Üzerlerinde *J. C. Varian & Co- Constantinople* ithalatçı damgası bulunan bazı ürünlere çeşitli müzayede kataloglarından ulaşılmıştır (Şekil 4.87).

Şekil 4.87 : Haviland France imalat damgalı J. C. Varian & Co-Constantinople ithalatçı damgalı 6'lı tabak takımı (Denizler Müzayede Evi Kataloğu).

Sefarad Yahudisi tüccar B. Elia Alfandari'nin sahibi olduğu *B. Elia Alfandari & Frere* isimli firma da 1881 ve 1914 yılları arasında Tabak-Çanak ve Zücaciye Tüccarları ve Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları başlıkları altında eksiksiz olarak listelenmiştir. Alfandari, 1881-1885 arası Keresteci Sokak, 14 numara; 1891-1900

arası Xanthopoulo Han ve ayrıca Alaca Hamam Sokak, 84 numara; 1902 sonrası ise Alaca Hamam, 84 numaraya ek olarak Yeni Cami Sokak, 48 ve 50 numaralar olmak üzere çeşitli adreslerde şube açmıştır.

1909 yılına kadar *Nissim Coronio*, 1909 senesinden sonra ise *Coronio (Les Fils de Coronio)* olarak listelenen zücaciye firması yıllıklarda eksiksiz olarak karşımıza çıkan bir başka isimdir. Tabak-Çanak ve Zücaciye Tüccarları, Cam Eşya ve Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları başlıkları altında görülen Nissim Coronio ilk olarak Perşembe Pazarı, Keresteci Sokak, 10 numarada dükkan açmış; 1888 sonrası aynı sokakta büyüyerek 1900 yılına kadar 8, 10, 12, 14 numaralarda ve ayrıca Yeni Cami Sokak, 55 numarada faaliyetini sürdürmüştür. 1904 sonrası bir tarihte işletmeyi devralan oğulları Moise, Isaac ve Albert, Fincancılar Sokak, 2 numarada ve Zincirli Han Sokak, 6, 10-14 numaralarda yeni şubeler açarak işletmeyi büyütmüşlerdir (Baruh, 2013, s. 158). Coronio ailesiyle ilgili çok az bilgi mevcut olmakla birlikte, işletmenin damgasının (Şekil 4.88) bulunduğu bir tepside işletme isminin *Nissim Coronio & Fils* olarak değiştirilmeden önceki haliyle *Nissim Coronio–Constantinople* ibaresi görülmektedir (Baruh, 2013, s. 158).

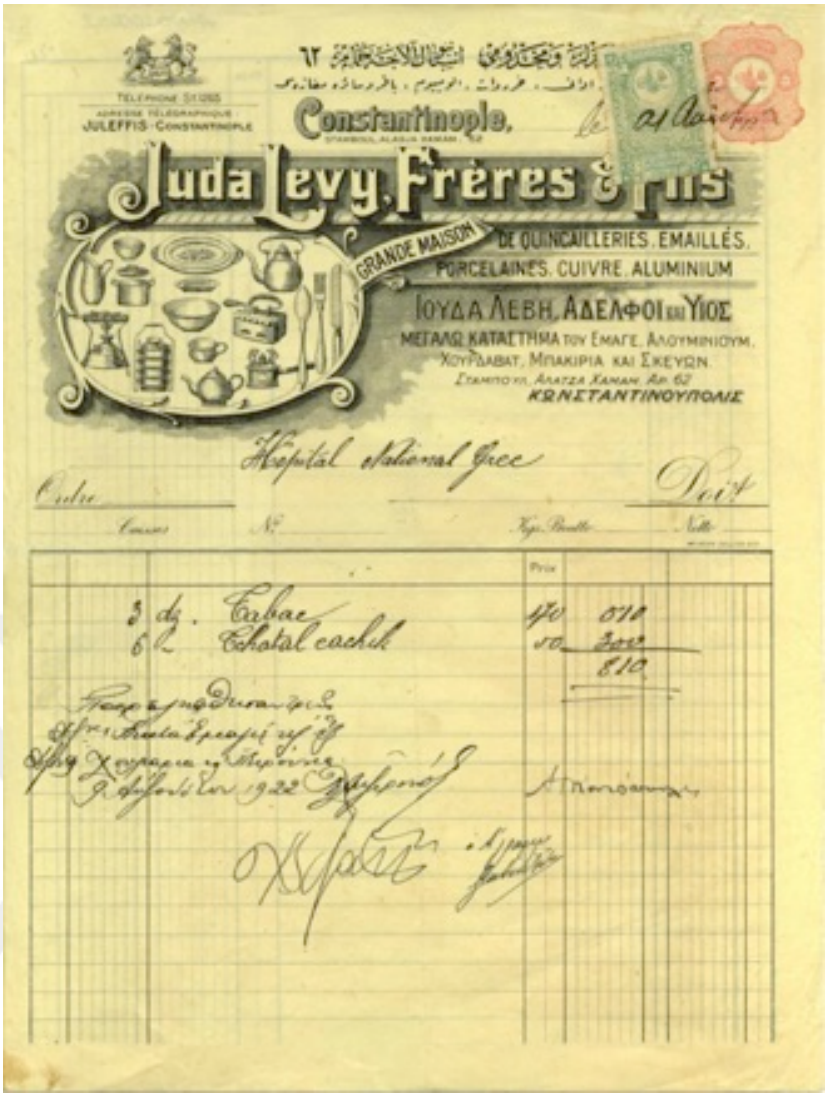

Şekil 4.88 : Nissim Coronio-Constantinople damgası (Baruh, 2013, s. 159).

1883 yılından itibaren yıllıklarda gördüğümüz *Juda Levy et Cie* 1881-1914 arası yıllıkların çoğunda, farklı yıllarda Tabak-Çanak ve Zücaciye Tüccarları, Ev İdaresi Gereçleri, Ev İdaresi Eşyası ve Gereçleri ve Çatal-Bıçak ve Servis Takımları başlıkları altında listelenmiştir. Juda Levy, 1883 ve 1885 yıllarında *J. Levy et Cie* ismiyle Tabak-Çanak ve Zücaciye Tüccarları başlığı altında Fincancılar Yokuşu

Sokak, 31 numarada ve adresler bölümünde ayrıca Juda Levy ismiyle *verreries* (cam eşya) notu düşülerek Yeni Cami Sokak, 38 numarada; 1888 yılında *J. Levy et Cie* ismiyle Tabak-Çanak ve Zücaciye Tüccarları başlığı altında Fincancılar Yokuşu Sokak, 31 numarada; 1891, 1892-93, 1893-94 yıllarında adresler bölümünde *Juda Levy et Fratelli* ismiyle Küçük Abud Efendi Han'da; 1895, 1896-97, 1898, 1900, 1901, 1902, 1903 ve 1904 yıllarında *J. Levy et Cie* ismiyle Çatal-Bıçak ve Servis Takımları başlığı altında Alaca Hamam Sokak, 51 numarada; 1909 yılında *J. Levy et Cie* ismiyle Çatal-Bıçak ve Servis Takımları başlığı altında Alaca Hamam Sokak, 51 numarada ve *Juda Levy et N. Moutal* ismiyle Ev İdaresi Gereçleri başlığı altında Yeni Cami Sokak, 67 numarada; 1912, 1913 ve 1914 yılında Ev İdaresi Eşyası ve Gereçleri başlığı altında *Juda Levy et Freres* ismiyle Hasırcılar Sokak, 34 numarada ve *Juda Levy et N. Moutal* ismiyle Yeni Cami Sokak, 67 numarada listelenmektedir. Bu adres kayıtlarından anlaşılacağı üzere Juda Levy hem Galata hem de İstanbul bölgesinde (tarihi yarımada) farklı kişilerle ortaklıklar ve firmalar kurmuştur.

Baruh (2013), Levy'nin Galata, Yeni Cami Sokak'taki mağazasında tabak, çanak ve cam eşya gibi ürünlerin perakende satışını, İstanbul, Fincancılar Yokuşu Sokak'ta ise toptan satış gerçekleştirdiğini düşünmektedir (Baruh, 2013, s. 156). Şekil 4.89'da görülen işletme faturasındaki antetten işletmenin tabak-çanak, çatal-bıçak, sefertası, sürahi, tepsi, demlik ve ütü gibi ürünlerin satışını yaptığı anlaşılmaktadır. Levy'nin 1895 yılından itibaren Alaca Hamam Sokak'ta sofra servis takımları satışı yapmaya başladığı, ayrıca N. Moutal ile ortaklık kurarak ev gereçlerini kapsayan bir girişim başlattığı görülmektedir. Baruh'un (2013) dekorlu tepsiler üzerinde yaptığı araştırmada bazı tepsilerin arka yüzünde *Juda Levy & Leon Cohen* ve *Juda Levy & Cie* ibareleri (Şekil 4.90) görülebilmektedir (s. 156).

Şekil 4.89 : Juda Levy & Cie'ye ait tabak ve çatal-kaşık satışı yapıldığını gösteren 1922 tarihli fatura (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Şekil 4.90 : Juda Levy & Leon Cohen ve Juda Levy & Cie-Constantinople damgaları (Baruh, 2013, s. 159).

Daha önce aydınlatma ürünleri bölümünde değinilen *Elias Caraco & Frere*, dönemin ünlü s işletmelerinden biridir. 1888-1914 yılları arasında hem Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları hem de Cam Eşya başlıkları altında eksiksiz olarak listelenen Elias

Caraco, yıllık listelerine göre 1902 senesine kadar İstanbul, Fincancılar Sokak, 3 numaradaki mağazasında kristal ve porselen; Fincancılar Sokak, Rıza Paşa Han'da ise cam eşya satışı yapıyor gözükmekte; 1902 senesinden sonra ise Rıza Paşa Han'daki ana depo ve Fincancılar Sokak ve Yeni Cami Sokak'taki iki şubesinde faaliyet göstermektedir (Şekil 4.91).

Şekil 4.91 : Elias Caraco & Frere, Annuaire Oriental ilanı, 1909.

1909 yılı ilanına göre 1877 yılında kurulan ve kendisini *maison Anglaise* (İngiliz mağazası) olarak tanımlayan işletme porselen, cam eşya, kristal, altın ve gümüş kaplama servis takımlarının yanı sıra Uzak Doğu kökenli eşya satışı da yapmaktadır. İşletmenin telgraf adresinin *Billurcu Caraco* olması ana faaliyet alanının cam eşya ticareti olduğunu düşündürmektedir. Çeşitli müzayede evlerinin müzayede kataloglarında yapılan taramalarda Elias & Caraco ithalatçı damgalı cam veya porselen eşyaya rastlanmamış, fakat Şekil 4.92'de görülen mektup açacağı ile karşılaşılmıştır.

Şekil 4.92 : Elias Caraco & Frere damgalı mektup açacağı (Url-24).

İncelenen dönemde sofra ürünleri ve ev gereçleri alanında faaliyet gösteren şahıs ve işletmelere başlıklar özelinde baktığımızda Gümüş Eşya başlığı altında yukarıda değinilen *H. Decugis* ve *J. C. Varian* gibi isimlerin yanı sıra *Joseph Fraget* ve *Garabet Çizmeciyan* göze çarpmaktadır. İlk olarak 1888 yıllığında görünen *Joseph Fraget*, merkezi ve fabrikası Polonya, Varşova'da bulunan bir gümüş kaplama eşya üreticisidir. Tünel Meydanı'nda mağazası bulunan Fraget, 1888 ve 1896-97 yıları arasındaki tüm yıllıklarda yer almaktadır. Firmanın Şekil 4.93'te görülen 1888 yıllığı ilanında gümüş kaplama çanak, sofra ve servis takımları ürettiği ve İstanbul'daki mağazasının yanı sıra Odessa, Moskova, St. Petersburg ve Tiflis gibi bir çok şehirde mağazaları olduğu belirtilmektedir.

Şekil 4.93 : Orfevrerie Fraget, L'Indicateur Oriental ilanı, 1888.

Fransız asıllı Alphonse ve Joseph Fraget kardeşlerin 1824 yılında Varşova'da kurduğu bakır üzerine gümüş kaplama sofra ve ev eşyası üretimi alanında faaliyet gösteren firma, Alphonse Fraget'in Fransa'ya dönmesiyle 1844 yılından sonra küçük kardeş Joseph Fraget'in yönetimine geçmiş, Fraget işletmeyi Doğu Avrupa'nın en modern ve teçhizatlı gümüş kaplama imalatçısı haline getirmiştir (Paprozka-Gajek ve Nikogosyan, 2016). Şekil 4.94 ve Şekil 4.95'te ürünlerinden örnekler görülen Fraget ileriki yıllarda Fransız gümüş eşya üreticisi C. Christofle'in bakır ve pirinç üzerine galvanizleme yöntemiyle gümüş kaplama teknolojisini öğrenerek üretimini bu yönde geliştirmiş, dünyanın önde gelen gümüş eşya üreticileri arasına girmiştir (Paprozka-Gajek ve Nikogosyan, 2016). 1867 sonrası işletmeyi devralan oğul Julian Fraget, aralarında İstanbul'un da bulunduğu bir çok şehirde yeni mağazalar açarak geniş bir satış ağı oluşturmuştur (Paprozka-Gajek ve Nikogosyan, 2016).

Şekil 4.94 : 1860-1896 yılları arasında Joseph Fraget tarafından üretilen çay bardağı zarfları, David N. Nikogosyan özel koleksiyonu (Url-25).

Şekil 4.95 : 1896-1915 yılları arasında Joseph Fraget tarafından üretilen çay ve kahve servis kapları, David N. Nikogosyan özel koleksiyonu (Url-25).

Fraget üretimi, *Warsaw Fraget Plaque Galw* damgalı gümüş kaplama bir masa süsüne çeşitli müzayede evlerinin müzayede kataloglarında yapılan taramalar sonucu ulaşılmıştır (Şekil 4.96).

Şekil 4.96 : Warsaw Fraget Plaque Galw damgalı gümüş kaplama masa süsü (Çukurcuma Müzayede Kültür ve Sanat Evi Müzayede Kataloğu).

Gümüş Eşya başlığı altında listelenen bir başka isim olan Garabet Çizmeciyan (Djismedjian) ilk olarak 1889-90 yıllığında görünmektedir. 1893-94 yıllığından sonra listelerden kaybolan Çizmeciyan'ın Kapalıçarşı, Keseciler Sokak, 141 ve 143 numaralarda faaliyet gösterdiği Adresler bölümlerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Garabet Çizmeciyan'ın imzası bulunan birçok gümüş eşya (Şekil 4.97 ve Şekil 4.98) bugün antika değeri taşımakta ve çeşitli müzayede kataloglarında yer almaktadır.

Şekil 4.97 : Garabet Çizmeciyan usta damgalı gümüş sahleplik, 1876-1909, İkinci Abdülhamit Dönemi (Antik A.Ş., 253.Müzayede Kataloğu).

Şekil 4.98 : Garabet Çizmeciyan usta damgalı gümüş baharatlık, 1876-1909, İkinci Abdülhamit Dönemi (Antik A.Ş., 255. Müzayede Kataloğu).

Bu başlık altında listelenen ve aynı zamanda *argenteur* (gümüşçü) olarak geçen bazı isimlerin yanlarına 1881 yılından itibaren *argenterie Ruolz* notu düşünmüştür. Bir çeşit altın ve gümüş kaplama yöntemi olan Ruolz'un dönemin gümüş kaplamacıları tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Tabak-Çanak ve Cam Eşya Tüccarları başlıkları altında listelenen isimlere bakıldığında daha önce değinilen isimler dışında 1888 yıllığında görünen Moise Cerasi'nin, Keresteci Sokak, 8 numaradaki mağazasında cam eşya ve tabak-çanak satışı yaptığı görülmektedir. Cerasi soyadı ilk olarak 1888 yılında görülse de, 1883 ve 1885 yılları adres sayfalarına göre Yeni Cami Sokak, 49 ve 55 numaralarda faaliyet gösteren ve herhangi bir başlık altında listelenmeyen *Tcherazi Freres* isimli işletmenin Moise Cerasi ile bir bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Nitekim 1888 yıllığı Meslekler listelerinde Keresteci Sokak, 8 numarada gözüken Moise Cerasi, aynı yılın adres sayfalarında Yeni Cami Sokak, 40 numarada gözükmektedir. 1889-90 yılı adres listelerinde aynı adreste Haim Salte Tchrasse isimli şahsın yine aynı alanda faaliyet gösterdiği görülmektedir. Haim Salte Tcherasse'nin 1891, 1892-93, 1893-94, 1895, 1896, 1898, 1900, 1901, 1902 ve 1903 yıllarında yine Yeni Cami Sokak'ta fakat 71 numarada bu sefer kristal ve porselen eşya satışı yaptığı anlaşılmaktadır.

Yıllıklarda şahıs veya işletme isimlerinin takibini zorlaştıran etkenlerden bir tanesi, soyadlarının zaman zaman Fransızca, zaman zaman da orijinal dillerinde yazılmış olmaları; bazı durumlarda ise aynı soyadını paylaşan fakat aralarında kan bağı

olmayan kişilerin isim ve adreslerinin birbirine karışmasıdır. Cerasi soyadı bu durumu örneklemektedir. Haim Salte isimli şahsın soyadı farklı senelerde Cerassi, Tcherasse, Tcherassi olarak kaydedilmiştir. Aynı soyadı taşıyan David Cerassi isimli şahsın uzun yıllar Tahmiz Sokak, 50 numarada lamba satışı yaptığı görülse de David Tcherassi'nin sahibi olduğu işletmeye ait 1921 tarihli bir faturada Tcherassi'nin Alaca Hamam, 64 numarada 'her nevi billuriye' eşyanın satışını yaptığı görülmektedir.

Listelerde cam eşya ticareti alanında faaliyet gösteren bir grup Sefarad Yahudisi tüccarın da varlığı göze çarpmaktadır. 1888 yıllığına göre Fincancılar Sokak'ta mağazası bulunan İsrael Romano ve 1881-1900 yılları arasında Yeni Cami Sokak'ta mağazası bulunan İsrael de Toledo bu tüccarlardandır.

Çatal-Bıçak ve Servis Takımları başlığı altında listelenen isimlere bakıldığında, daha önce aydınlatma grubu altında değinilen ve 1881-1888 yılları arasında Lamba Tüccarları başlığı altında listelenen Sidney Nowill dönemin tüketim malları ithalatı ve ihracatı üzerine faaliyet gösteren önemli tüccarlarından biridir. 1888 yılından sonra ilgili Meslekler listelerinde görünmeyen *Sidney Nowill et Cie*, adres sayfalarında 1889-90 ve 1891 yıllarında *negociants, tresorier de la chambre de commerce Anglaise* (tüccar, İngiltere Ticaret Odası veznedarı) olarak, 1892-1898 yılları arası *coffres-forts* (çelik kasa) tüccarı olarak gözükmektedir. 1898 yılından itibaren Çatal-Bıçak ve Servis Takımları başlığı altında tekrar listelenmeye başlayan Nowill 1914 senesine kadar Kievork Bey Han'da faaliyet göstermiştir. Daha önce değinildiği üzere 1851 İngiltere, Sheffield doğumlu Sidney Nowill 14 yaşındayken babasıyla yaşadığı bir tartışma sonrası ailesini terk ederek İstanbul'a gelmiş, bakır plaka ticareti yapan İskoç bir tüccarın yanında işe başlamıştır. Nowill, babasının bir kaç sene sonra oğluyla barışmak amacıyla gönderdiği 1000 pound değerindeki çatal-bıçak setlerinin yardımıyla Galata, Alime Han'da küçük bir import-export ofisi kurmuş (Şekil 4.99) ve İstanbul'da çatal-bıçak ticareti yapmaya başlamıştır (Nowill, 2011, ss. 4-6). İngiltere'deki kardeşi Stephen Nowill'i de İstanbul'a davet eden Sidney Nowill, 1874 yılında kardeşiyle birlikte *Sidney Nowill & Co.* isimli şirketi kurmuştur (Nowill, 2011, s. 6).

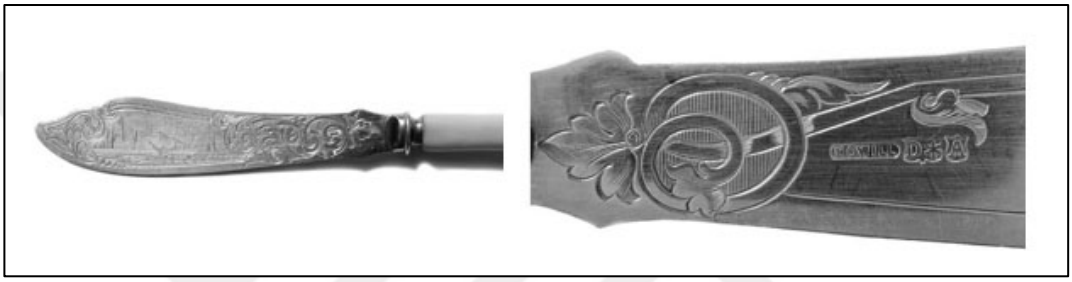

Şekil 4.99 : Sidney Nowill & Co. firmasının Galata, Alime Han girişindeki tabelası, 1895 (Nowill, 2011, s. 7).

Sidney Nowill'in ikinci kuşaktan yeğeni Sidney E. P. Nowill'in (1921-2013) anılarında anlattığına göre (2011), Nowill kardeşler şirketi kurduktan sonra temsilcilik anlaşmaları yapmaya başlamış, 1900'lerin başlarında hem İstanbul'un güvenilir tüccarları arasına girmiş hem de Türkiye'yi 1700 kuruluş tarihli *John Nowill & Sons of Sheffield, Cutlers* isimli aile firmasının ürünlerinin (Şekil 4.100 ve Şekil 4.101) İngiltere dışındaki en önemli satış ve dağıtım merkezi haline getirmişlerdir (s. 9). John Nowill & Sons firmasının ürettiği bıçakların 1851 Londra Sergisi'nde, Türkiye, Mısır ve Yunanistan'ı kapsayan Yakın Doğu Ticareti *(The Levant Trade)* kategorisinde madalya aldığı, 1881 yılından itibaren de gümüş ve gümüş kaplama servis takımları üretmeye başladığı bilinmektedir (Url-26).

Şekil 4.100 : *Nowill D. Star ve Cross Keys* ticari markası (Nowill, 2011, s. 2).

Şekil 4.101 : John Nowill & Sons üretimi balık bıçağı ve detayı (Nowill, 2011, ss. 2-3).

Sidney Nowill'in İstanbul ve Atina'da satış temsilcilikleri ve mağazalar açtığı, 1922 senesinde Atina'daki mağazanın başına yeğeni Charles Maysmor Nowill'in geçtiği, Charles Maysmor Nowill'in *An Uneventful Biography* (1893-1958) isimli biyografisinde de anlatılmaktadır (Url-15).

Yıllıklarda Çatal-Bıçak ve Servis Takımları başlıkları altında görülen bir diğer isim, *Raphael Karagheusian*'ın sahibi olduğu işletmedir. İlk olarak 1888 yıllığı adres sayfalarında görülen Karagheusian Alaca Hamam Sokak, 67 numarada bir hırdavat dükkanı işletmektedir. 1888-89 yılından itibaren bu başlık altında listelenmeye başlayan Karaguesian 1893-94 yılına kadar Alaca Hamam Sokak'taki dükkanında faaliyet göstermiş, 1896 yılında işyerini Rıza Paşa Han, 14 numaraya taşımıştır. 1909 yılına kadar Çatal-Bıçak ve Servis Takımları listelerinde bir görünüp bir kaybolan Karagheusian adres sayfalarında aslen hırdavatçı olarak gözükmektedir. Karagheusian 1912 yılından itibaren Ev İdaresi Eşyası ve Gereçleri başlığı altında listelenmekte, Fincancılar Yokuşu Sokak, 20 numaradaki mağazasında ev gereçleri ve ev eşyası satışı yapıyor gözükmektedir. Baruh (2013) arkalarında Raphael Karagheusian'ın damgası (Şekil 4.102) bulunan bazı dekorlu tepsilerin varlığına işaret etmektedir (s. 158).

Şekil 4.102 : *Rafael Karagheusian-Constantinople* damgası (Baruh, 2013, s. 159).

Aynı başlık altında ilk olarak 1888 yıllığında görünen S. Kurlaender[15] Sultan Hamam Sokak, 18 numaradaki deposunda asıl olarak deri eşya ve seyahat eşyası satışı yapmaktadır. Kurlaender'in 1889-90 yıllığına verdiği bir ilandan Solingen ve Berlin'de imalat yapan Alman çatal-bıçak ve servis takımları üreticisi *I. A. Henckels*'in, 'Doğu'daki tek temsilcisi' olduğu anlaşılmaktadır. 1888-1902 yılları arasında eksiksiz yer alan S. Kurlaender'in, temsilciliğini yaptığı belirtilen I. A. Henckels firmasının yapılan araştırmalarda Solingen merkezli köklü bir bıçak ve servis takımları üreticisi olan J. A. Henckels[16] (Şekil 4.103; Şekil 4.104; Şekil 4.105) olduğu sonucuna varılmıştır. Her iki firmanın da merkezlerinin Solingen olarak gözükmesi, ilandaki firma isminin yanlış yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim I. A. Henckels ismiyle bir firma adına herhangi bir kaynakta rastlanmamıştır.

[15] 'Bugünkü İstanbul Alman Lİsesi'nin 'Alman ve İsviçre Yurttaş Okulu' Olarak Kuruluş Öyküsü' başlıklı bir makalede (Münch,....) tam adı Siegfried Kurlaender olarak geçen bir şahsın Yurttaş Okulu'nun kurulma çalışmalarına katılan bir Alman-Avusturya Yahudisi olduğu; okula ait belgelerde Siegffied Adler olarak de adı geçen şahsın 1857 yılında Demeter Frank ile 'Frank&Adler' isminde bir firma kurduğu, bu firmanın 'Avusturya'nın Türkiye'deki en güçlü ticarethane ve bankalarından biri haline geldiği' belirtilmektedir (Münch ....: 162). Aynı şahıs, İstanbuL'daki Avusturya-Macaristan Ticaret Odası'nın da başkanı olarak gözükmektedir (http://gw.geneanet.org/pchevillotte?n=von+adler&oc=&p=siegfried). Bu şahsın S. Kurlander'le olan bağlantısı belgelenememiştir.

[16] Tam adıyla Zwilling J. A. Henckels markası 1731 yıllına uzanmakta, Zwilling (ikiz) sembolü firmanın ürünlerinde hala kullanılmaktadır(http://www.j-a-henckels.com/en-WW/Company-profile--company_profile/Chapter--kapitel/The-history-of-the-ZWILLING-J.A.-HENCKELS-brand--401.html) Firma ürünleri 1851 Londra, 1855 Paris, 1893 Chicago, 1915 San Francisco uluslararası sergilerinde önemli ödüller kazanmıştır (https://www.zwilling.com/content/zwilling/uk/en/pages/about-zwilling.html).

Şekil 4.103 : J. A. Henckels bıçak bileme atölyesinden bir görünüş (Page, 1896-1904, s.1426).

Şekil 4.104 : J. A. Henckels 6'lı gümüş çatal bıçak takımı, 1800 sonu 1900 başı (Url-27).

Şekil 4.105 : 1900 yılı tarihli J.A. Henckels üretimi gümüş bıçak (Url-27).

Aynı başlık altında 1889-1898 arasında Mahmut Paşa Sokak, 34 numarada dükkanı bulunan Sefarad Yahudisi Abraham Abouaf (Abouav) göze çarpmaktadır. 1900 yılından sonra aynı adreste *quincaillier* (hırdavatçı) olarak gözüken Abouaf'ın, 1909

yılında Ev Gereçleri başlığı altında Kezapçıoğlu Han, 6 ve 7 numaralarda emaye ev eşyası satışı yaptığı görülmektedir. Abraham (Avram) Abouaf (Abouav)'ın 1901 yılından itibaren N. Benhaim isimli şahısla beraber Barnathan Han, 4 ve 5 numaralarda ayrıca bir hırdavatçı ve demir eşya dükkanı açtığı, Benhaim'le beraber 1914 senesine ve muhtemelen sonrasına kadar Mahmut Paşa Sokak, 34 numara; Barnathan Han 4 ve 5 numaralar; Yeni Cami Sokak, 54 numara ve Abud Efendi Han Sokak, 25 numaradaki farklı şubelerde hırdavat ve demir ve emaye eşya satışı yaptığı görülmektedir (Şekil 4.106).

Şekil 4.106 : Abouav & N. Benhaim antetli 1908 yılına ait fatura (Url-28).

Abouav ve Benhaim ortaklara ait 1908 tarihli faturanın antetinden ikilinin dükkanlarında geniş çeşitlilikte mutfak eşyası satışı yaptıkları anlaşılmaktadır.

1900-1914 senelerinde Çatal-Bıçak ve Servis Takımları başlığı altında listelenen *Paul Naskidoff*, Hazzopoulo Han, 69 numara ve Mahmut Paşa Sokak, 77 numaradaki iki şubesinde hırdavat, çatal-bıçak ve sofra servis takımlarını da kapsayan metal eşya satışı yapıyor görünmektedir. İşletmeye ait bir iş yeri kartında *Corci Pavli Naskidoff Hırdavat Mağazası, İngiliz Çelik Aletleri Satıcısı* ibaresi geçmektedir (Şekil 4.107).

Şekil 4.107 : Pavli Naskidoff, İngiliz Çelik Aletleri Satıcısı ibareli iş yeri kartı (Url-29).

Yapılan taramalarda bir müzayede kataloğunda *Pavli Naskidoff, Stamboul* ithalatçı damgasını taşıyan bir usturaya rastlanmıştır (Şekil 4.108). Bu usturada Almanya, Solingen merkezli bir başka bıçak ve ustura üreticisi *Carl Friedrich ERN, Wald-Solingen*'in üretici damgası bulunmaktadır.

Şekil 4.108 : *Pavli Naskidoff, Stamboul* ithalatçı damgalı, *C. Friedrich ERN, Wald-Solingen* üretici damgalı ustura (Url-30).

Kristal ve Porselen Eşya Tüccarları başlığı altındaki isimlere bakıldığında, yukarıda değinilenler dışında 1881-1904 arası listelenen *Maison Chavin* ve 1881-1914 arası eksiksiz olarak listelenen *Czerney et Cie* isimli işletmeler dikkat çekmektedir. Daha önce aydınlatma ürünleri grubunda kristal avize satışı yaptığı belirtilen *Maison Chavin*, Fransız kökenli Anthelme Chavin tarafından kurulmuştur. İsminin yanında

Fournisseur de S. M. I. le Sultan (saray tedarikçisi) notu bulunan A. Chavin'in GRDP, 140 numarada lüks tüketime yönelik kristal ve porselen sofra takımları satışı yaptığı görülmektedir. Bugün çeşitli müzayede kataloglarında *A. Chavin-Constantinople* damgalı ürünlere rastlanmak mümkündür (Şekil 4.109).

Şekil 4.109 : *A. Chavin-Constantinople* damgalı pasta tabağı (Denizler Müzayede Evi Kataloğu).

Ayrıca Dolmabahçe Sarayı koleksiyonlarında da A. Chavin damgalı porselen ürünler bulunmaktadır (Şekil 4.110 ve Şekil 4.111).

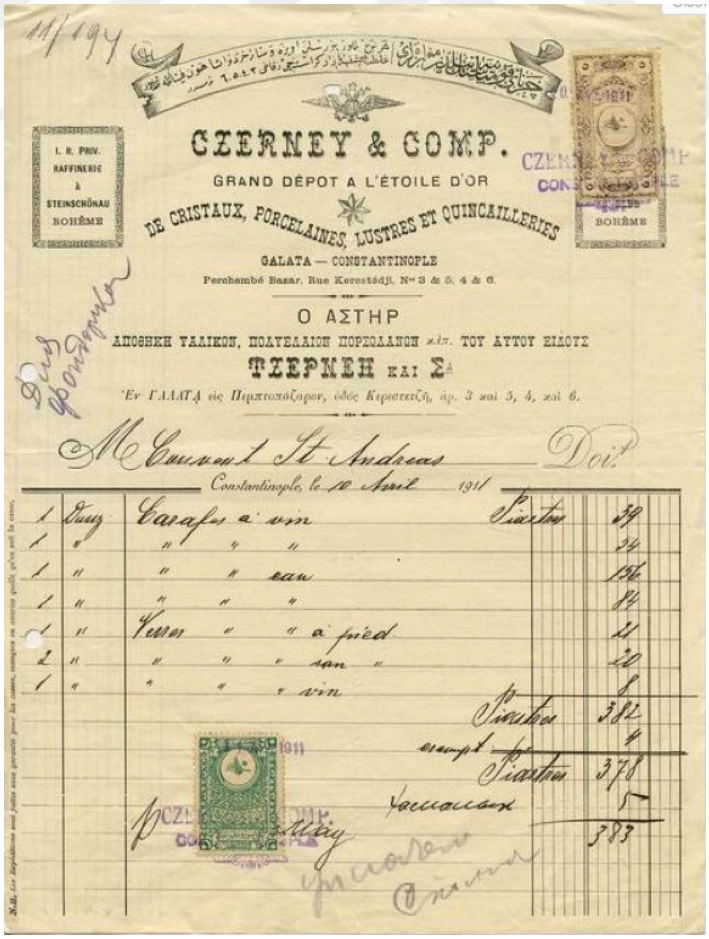

Şekil 4.110 : Dolmabahçe Sarayı koleksiyonundan Limoges üretici damgalı, *A. Chavin* ithalatçı damgalı sefer tası (Coşansel Karakullukçu, 2007, s. 121).

Şekil 4.111 : *A. Chavin-Constantinople* damgası (Coşansel Karakullukçu, 2007, s. 121).

1881-1914 yılları arasında aynı başlık altında karşımıza çıkan *Czerney et Cie* hakkında ne yazık ki detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. Uluslararası bir efemera müzayedesinde karşılaşılan *Czerney & Company*'e ait bir faturanın (Şekil 4.112) antetinden Czerney'nin Perşembe Pazarı, Keresteci Sokak, 2-6 numaralardaki mağazasında Bohemya kristali ve porselen ürün, avize ve hırdavat satışı yaptığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.112 : Czerney & Comp. antetli 1911 tarihli fatura (Url-17).

Czerney'in Galata, Keresteci Sokak'taki mağazasından başka, 1889 yılından itibaren Yeni Cami Sokak, 48 numara ve 1893 yılından itibaren de Perşembe Pazarı Sokak, 56 numarada yeni şubeler açtığı anlaşılmaktadır. Feriköy'de ikamet eden Czerney ailesinden Emile Czerney'in adres sayfalarında *de la maison de Czerney et Cie* (Czerney et Cie mağazası mensubu) olarak geçmesi, Emile Czerney'in işletme sahibi olduğunu düşündürmektedir. Baruh (2013), *Czerney & Cie* damgasının (Şekil 4.113) bazı dekorlu tepsilerin arkasında bulunduğunu belirtmektedir (s. 158).

Şekil 4.113 : Czerney & Co. damgası (Baruh, 2013, s. 159).

Aynı başlık altında dikkat çeken ve Şekil 4.114'de logosu görülen Fresco Fratelli, 1909 yılından itibaren Çiçek Pazarı Sokak, 7 numarada kristal, porselen, cam ve emaye eşya satışının yanı sıra, import-export ve ticari temsilcilik yapıyor gözükmektedir. 1884 yılında kurulduğu belirtilen firmanın, İtalya, Trieste ve İstanbul'da şubeleri bulunmaktadır.

Şekil 4.114 : *Fratelli Fresco Constantinople* logosu (Url-31).

Yıllıklarda Cam Eşya başlığı altında listelenen isimlere bakıldığında daha önce değinilen *Elias Caraco & Frere* ve *A. Pandazi* gibi isimler dışında göze çarpan en önemli isim Beykoz'da bir cam fabrikası, Hamidiye Caddesi'nde ise depo ve mağazası bulunan *Levy Modiano et Cie* isimli işletmedir. İlk olarak 1888 yılında görülen *Levy Modiano et Cie*, adres sayfalarında 1914'e kadar listelenmesine rağmen Cam Eşya başlıkları altında 1909 yılına kadar görülmektedir. Adresler bölümlerinde 1888-1896 arasında Ömer Sokak, 2-4 numaralarda kristal ve porselen satışı yapan *(Levy) Modiano et Cie* ve 1888-1914 yılları arasında Beykoz'da cam eşya üretimi ve Hamidiye Caddesi, İstanbul Han, 25-26 numaralarda depolama ve satış yapan *(Modiano) Levy et Cie* olmak üzere iki farklı giriş bulunmaktadır. Bunların aynı işletme olduğu düşünülmektedir.

İncelenen dönemde Modiano ailesinin bir çok üyesinin bankerlikten imalata, kağıt ticaretinden eczacılık ve tıbba uzanan çeşitli alanlarda faaliyet gösterdikleri yıllıkların adres sayfalarından anlaşılabilmektedir. *Levy Modiano et Cie* isimli işletmenin imalathanesinin Beykoz'da bulunuyor olması, bu işletmenin *Modiano (Modyanu) Cam Fabrikası* olduğunu göstermektedir. Modillano/Modiano ailesinin 16. yüzyıldan bu güne genetik tarihini özetleyen bir kaynakta[17] değinildiği üzere (Modiano, 2000) Modiano Cam Fabrikası, Saul D. Modiano tarafından kurulmuştur (s. 75). Saul Isaac Modiano isimli bir hahamın soyundan gelen Triesteli Saul D. Modiano (1834-1922), Modiano ailesinin yakın tarihindeki en ünlü isimlerindendir (Modiano, 2000, s. 73). Saul D. Modiano ilkini 1873 yılında kurduğu Trieste ve Bologna'daki fabrikalarında sigara kağıdı ve oyun kartları üretmiş (Modiano, 2000, s. 73), 1884 yılında İstanbul Paşabahçe'de bir cam fabrikası kurmuştur (Yarış, 2012, s. 76; Modiano, 2000). Fabrikanın işlerini devralan Saul D. Modiano'nun en büyük oğlu Daniel bir hastalık sonucu 1897'de ölmüştür (Modiano, 2000, s. 75).

Yıllıklarda Ev İdaresi ve Ev İdaresi Eşyası ve Gereçleri başlıkları altında listelenen isimler hakkında, daha önce değinilen *Raphael Karagheusian* ve *Juda Levy et Freres*

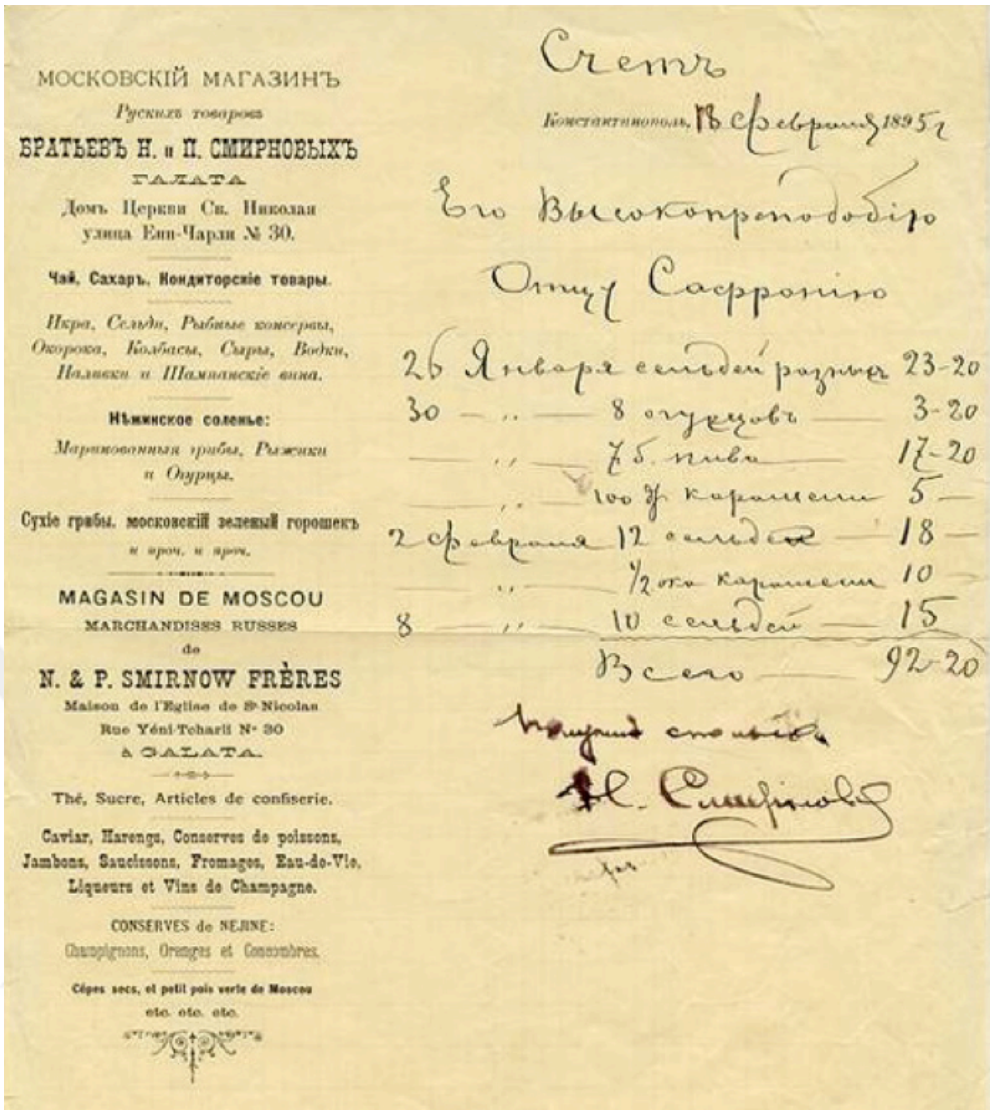
[17] *The Genealogical Story of the Modiano Famiy: From 1570 to Our Days* başlıklı kitapta Modigliano, Modigliani ve Modillano gibi varyasyonları bulunan Modiano soyadının, 'Who originates from Modigliana' (Modiglianalı) anlamına geldiği ve İtalya'da küçük bir kasaba olan Modigliana'ya atfen ortaya çıktığı belirtilmektedir (Modiano, 2000, s.9). Üyelerinin çoğunluğu haham olan ailenin önemli bir kısmının 16. yüzyıl kadar erken bir dönemde Selanik'e göç ederek Osmanlı topraklarında yaşamaya başladığı, çoğunlukla İtalya, ayrıca İngiltere ve Avusturya gibi Avrupa ülkelerinin vatandaşlıklarına girerek 'beratlı tüccar' statüsünden yararlandıkları bilinmektedir (Modiano, 2000, ss. 17-18).

dışında, herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ev Gereçleri başlığı altında 1902 yılında karşımıza çıkan gemicilik ve ithalat firması *American Oriental (Levant) Agency*, *Fils d'Aslan Fresco* isimli firmanın yardımcı acentesidir ve Amerikan ürünleri ithal etmektedir (Öndeş, 2013, s. 113). Yıllık listelerinde Musevi kökenli Fresco soyadı sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Birbirleriyle ilişkileri belgelenemeyen Fresco soyadına sahip kişiler ticari temsilcilikten cam ve emaye eşya satışına, komisyonculuktan kağıt ticaretine uzanan farklı alanlarda faaliyet göstermiştir. Jules Aslan Fresco'nun sahibi olduğu *American Oriental Agency*'nin 1902 yılındaki yöneticisi olarak gözüken Robert Seefelder, İstanbul'da farklı alanlarda faaliyet gösteren Seefelder kardeşlerden biridir. Ağabeyi Alfred Seefelder'in kurduğu komisyonculuk ve import-export şirketi *Maison Seefelder*'in bir dönem yöneticisi olarak da gözükmektedir.

Kahve Değirmeni Üreticileri ve Tüccarları *(Moulins a Cafe-Fabricants et Marchands de)* başlığı altındaki listelerin bir kısmının Müslüman 'ustalardan' oluşması ve bu şahısların Abdullah Usta, Bilal Usta, Cadri (Kadri) Usta şeklinde isim ve unvanlarıyla yazılmaları haklarında herhangi bir bilgiye ulaşılmasını engellemiştir. Listelerde isim ve soyadlarıyla yer alan diğer şahısların ise faaliyet alanı çok geniş olmayan, muhtemelen küçük üreticiler oldukları, bu nedenle ne adres sayfalarında ne de meslek kolları listelerinde haklarında ek bilgi sağlanmadığı düşünülmektedir.

Çömlek Tüccarları *(Poteries-March. de)* başlıkları altındaki listelerdeki araştırmada da aynı sorun ile karşılaşılmış, şahısların yanına düşülen *poteries de France* (Fransız çömleği) ve *pots en terre cuite* (terra cotta çömlek) gibi notlar dışında ek bilgiye rastlanmamıştır. Bu başlık altındaki bazı isimlerin aynı zamanda çeşitli mutfak eşyası ve ev gereçleri satışı da yaptıkları görülmektedir.

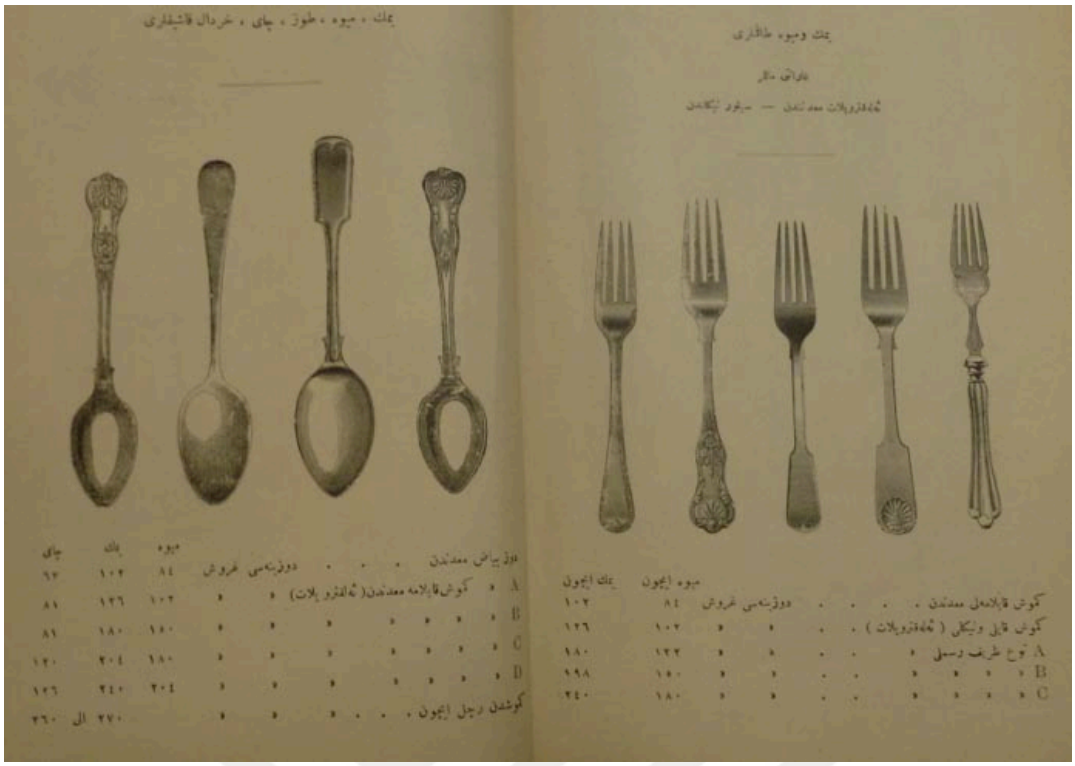
Semaver Üreticileri ve Tüccarları *(Samovar-Fabs. et March. de)* başlıkları altında dikkat çeken isimlerden bir tanesi *N. et P. Smirnoff Freres* isimli işletmedir. Yıllıkların adres sayfalarında 1898'den itibaren görülen fakat 1902 ve 1904 arası bu başlık altında listelenen işletmenin Yeni Çarşı Sokak, 30 numarada aslen Rus gıda ürünlerinin satışını yaptığı, ayrıca semaver ve tütün sarma aleti gibi ürünler de sattığı anlaşılmaktadır (Şekil 4.115).

МОСКОВСКІЙ МАГАЗИНЪ
Русскихъ товаровъ
БРАТЬЕВЪ Н. и П. СМИРНОВЫХЪ
ГАЛАТА
Домъ Церкви Св. Николая
улица Ени-Чарши № 30.
Чай, Сахаръ, Кондитерскіе товары.
Икра, Сельди, Рыбные консервы,
Окорока, Колбасы, Сыры, Водки,
Наливки и Шампанскіе вина.
Нѣжинское соленье:
Маринованные грибы, Рыжики
и Опурцы.
Сухіе грибы, московскій зеленый горошекъ
и проч. и проч.
MAGASIN DE MOSCOU
MARCHANDISES RUSSES
de
N. & P. SMIRNOW FRÈRES
Maison de l'Eglise de St Nicolas
Rue Yéni-Tcharili N° 30
à GALATA
Thé, Sucre, Articles de confiserie.
Caviar, Harengs, Conserves de poissons,
Jambons, Saucissons, Fromages, Eau-de-Vie,
Liqueurs et Vins de Champagne.
CONSERVES de SEJNE:
Champignons, Oranges et Concombres.
Cèpes secs, et petit pois verts de Moscou
etc. etc. etc.

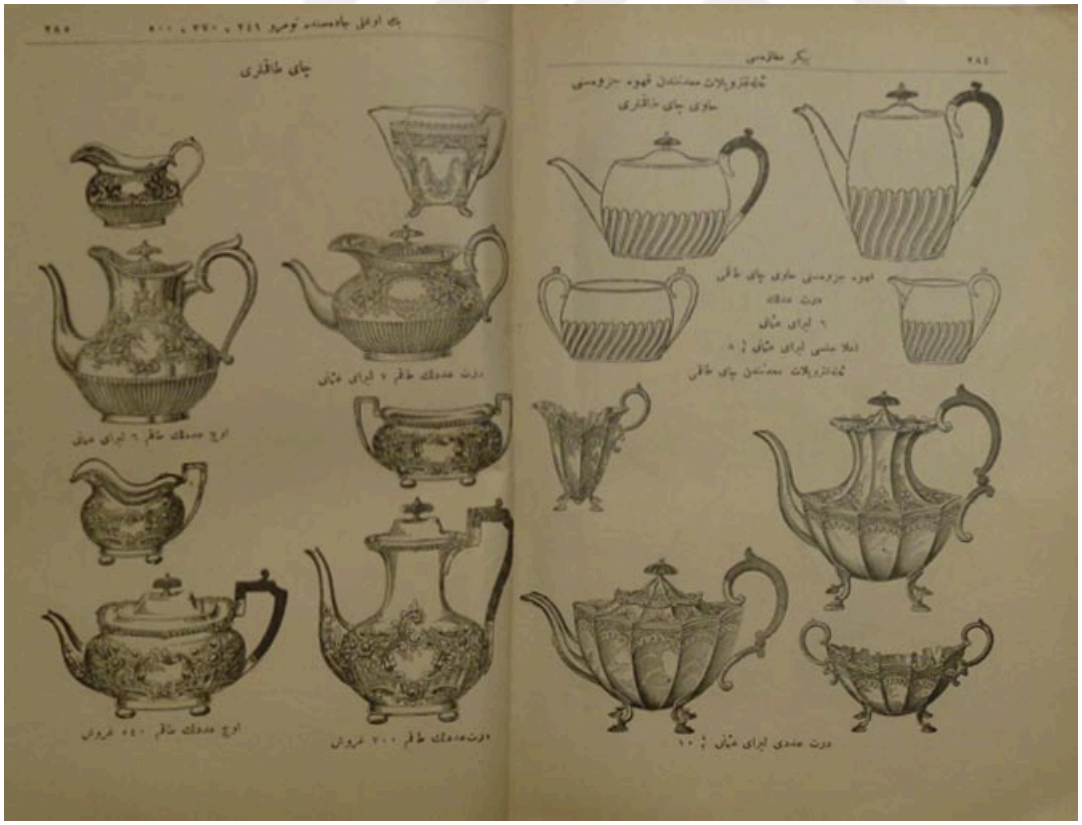
Счетъ
Константинополь, 15 февраля 1895 г.
Его Высокопревосходительству
Отцу Сарроніо
26 Января селедей разныя 23-20
30 — „ — 8 огурцовъ — 3-20
— „ — 75 пивъ — 17-20
— „ — 100 ґ карамели 5 —
2 февраля 12 селедей — 18 —
— „ — ½ ста карамели 10
8 — „ — 10 селедей — 15
Всего — 92-20

Şekil 4.115 : *N. & P. Smirnow Freres'e* ait 1895 tarihli bir fatura (Url-17).

Sofra ve servis ürünleri ile mutfak ve ev gereçlerine atfen açılan başlıklar altında yer almayan GRDP, 241, 370 ve 500 numaralardaki Baker Mağazası şubelerinde, geniş çeşitlilikte mutfak eşyası ve sofra ve servis takımlarının satıldığı mağazanın 1911 yılına ait Baker Ticarethanesi Musavver Katalog'tan anlaşılmaktadır (Şekil 4.116; Şekil 4.117).

Şekil 4.116 : Çatal ve kaşık çeşitleri, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911.

Şekil 4.117 : Çay ve kahve servisi setleri, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1911.

4.4.6 Dikiş makinesinin ticareti, satışı ve tamiri alanındaki faaliyet

Dikiş makinesi ticareti ve tamiri alanında faaliyet gösteren şahıs ve işletmeler yıllıklarda Dikiş Makineleri *(Machines a Coudre)* ve Dikiş Makinesi Tamircileri *(Reparateurs de Machines a Coudre)* başlıkları altında 1881-1914 arasında her yıl listelenmiştir. Çeşitli tüketim malları ve makine üzerine ithalat-ihracat, komisyonculuk ve ticari temsilcilik yapan dönemin uzun soluklu işletmelerinin yer aldığı bu listelerde çeşitli dikiş makinesi markalarının sadece temsilcilerinin değil, zaman zaman kendilerinin de firma olarak listelendiği görülmektedir. Bu listeler vasıtasıyla ev eksenli fason üretimin İstanbul'da yaygınlaştığı, dikiş makinesinin hem bir ev eşyası hem de ev ekonomisine katkı sağlayan bir geçim kaynağı olarak kullanıldığı bir dönemde Türkiye'ye hangi marka dikiş makinelerinin kimler tarafından getirildiği konusunda fikir edinilebilmektedir.

Dikiş Makineleri başlığı altında listelenen uzun soluklu işletmelerden bir tanesi *Em. J. Mertzanoff*'un sahibi olduğu işletmedir. Mertzanoff, 1881-1914 arası yıllıkların çoğunda listelenmiş, ilan sayfalarına da düzenli ilan vermiştir. Şekil 4.118'de görülen 1881 yıllığı ilanından Mertzanoff'un Galata, Voyvoda Caddesi, 13 numarada bulunan *Grand Depot de Machines a Coudre*'da (Dikiş Makineleri Büyük Deposu) yabancı marka dikiş makinesi, dikiş makinesi aksesuarları ve iplik satışı yaptığı anlaşılmaktadır. Mertzanoff, İngiltere üretimi *Jones*, Amerika üretimi *Howe*, *Singer*, *Wheeler and Wilson* ve *Willcox and Gibbs* markalarının toptan satışını, Amerika üretimi *Little Wanzer*, *Raymond* ve *Little Howe*, Almanya üretimi *Perfecta* (Opel) ve *Saxonia Regia* (Siedel & Naumann) marka elle çalışan dikiş makinelerinin perakende satışını yapmaktadır. İlanda Mertzanoff'un ayrıca Manchesterlı dikiş makinesi üreticisi *Jones & Co.* firmasının, *Joseph Perkins & Sons* isimli İngiliz dikiş makinesi iğnesi üreticisinin ile *John Clark Jun. & Co.* isimli İngiliz dikiş makinesi ipliği üreticisinin Türkiye'deki tek temsilcisi olduğu belirtilmektedir.

Şekil 4.118 : Em. J. Mertzanoff, L'Indicateur Ottoman ilanı, 1881 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Yıllıkların Adresler bölümlerinde 1881 yılında Voyvoda Caddesi, 13 numarada, 1883 yılından itibaren Voyvoda Caddesi'ndeki deposunun yanı sıra Sultan Hamam, Hazzopoulo Han, 17 numarada şubesi olduğu görülen (Şekil 4.119) Mertzanoff'un, 1888 yılından itibaren Meydancık Sokak, Mertzanoff Han'da faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Mertzanoff, 1891-1902 arası yıllarda dikiş makinesi listelerinde yer almamasına rağmen 1881-1914 arasında tüm adres sayfalarında görünmekte, 1891 yılından itibaren St. Petersburg'dan *The Russian Amerian Indian Rubber Cie* isimli kauçuk ayakkabı üreticisinin Türkiye temsilciliğini, 1903 senesinden itibaren buna ek olarak bisiklet, saat, kumaş gibi geniş çeşitlilikte ürünün ticaretini yaptığı anlaşılmaktadır. 1913 yılından itibaren ticaretini yaptığı ürün listesine otomobilin de eklenmiş olması, Mertzanoff'un 1872 yılında kurduğu firmanın faaliyet alanının yıllar içerisinde tutarlı bir şekilde genişlediğini göstermektedir.

Şekil 4.119 : Em. J. Mertzanoff, L'Indicateur Ottoman Illustre ilanı, 1883 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Yukarıda ismi geçen dikiş makinesi üreticilerinin incelenen dönemde piyasaya sürdükleri ürünlerden örnekler Şekil 4.120, Şekil 4.121**,** Şekil 4.122, Şekil 4.123, Şekil 4.124 ve Şekil 4.125'te görülmektedir.

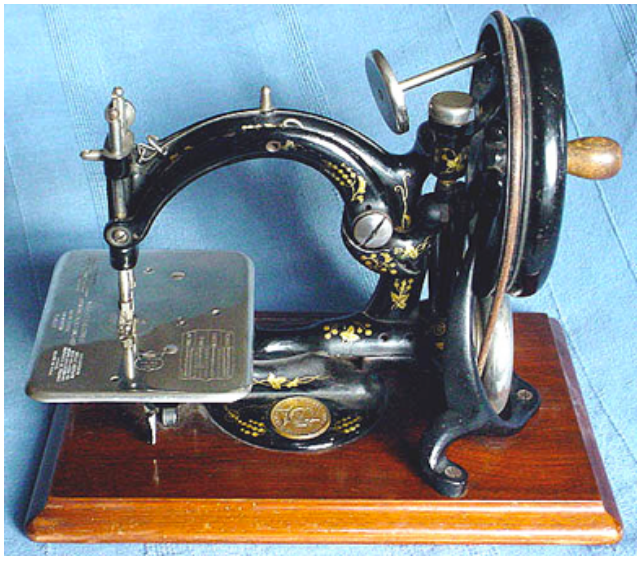

Şekil 4.120 : Jones B Model Dikiş Makinesi, erken 1880'ler (Url-32).

Şekil 4.121 : R. M. Wanzer & Co. üretimi Little Wanzer S.R., 1880'ler (Url-33).

Şekil 4.122 : Seidel & Naumann, 1890'lar (Url-34).

Şekil 4.123 : Willcox and Gibbs, 1903 (Url-35).

Şekil 4.124 : Saxona Regia, 1870'ler (Url-36).

Şekil 4.125 : Wheeler and Wilson, 1908 (Url-37).

Yukarıda yer verilen 1883 yıllığı ilanından, Mertzanoff'un satışını yaptığı dikiş makinesi markalarına yenilerini eklediği ve ürün modellerini genişlettiği anlaşılmaktadır. Bu ilanda Mertzanoff'un ana depo ve bürosunun Hazzopoulo Han, 17 numarada, şubesinin ise Voyvoda Caddesi, 13 numarada bulunduğu görülmektedir. İlana göre Mertzanoff 1881 ilanındaki markalara ek olarak Almanya üretimi *Siedel & Naumann*, *Natalis*, *Cleopatra* ve *Express* marka dikiş makineleriyle İngiltere üretimi *Princess* ve *Brunonia* marka dikiş makinelerinin satışına başlamıştır. Ayrıca ilanda müşteriler *Saxonia-Regia* marka dikiş makinelerinin sahteleri konusunda uyarılmaktadır. Ürün ve İlhan'a göre (2009), Mertzanoff ayrıca İngiliz ve Alman fabrikalarında fason dikiş makinesi üretimi yaptırmış, Em. J. Mertzanoff damgalı plakalarla piyasaya sürmüştür (s. 87). Mertzanoff ayrıca, Naumann Maschine Seidel & Naumann, Dresden firmasına Osmanlı pazarı için dikiş makinesi ürettirmiş, bu dikiş makinelerini Agent Em. J. Mertzanoff Constantinople damgasıyla satışa sunmuştur (Şekil 4.126).

Şekil 4.126 : Nauman Maschine Seidel & Nauman Dresden üretici plakalı, Agent Em. J. Mertzanoff Constantinople damgalı 1908 model dikiş makinesi, Fotoğraf: Bahadır Taşkın (Alif Art Kataloğu, 2013).

1881-1885 yılları arasındaki Dikiş Makineleri listelerinde, ayrıca 1888 yılı adres sayfalarında demir karyola tüccarı olarak karşımıza çıkan ve hakkında detaylı bilgi edinilemeyen *L. N. Clonari* isimli bir şahsın da, 1885 yıllığına verdiği ilandan (Şekil 4.127) Mertzanoff gibi bir çok dikiş makinesi markasının satışını yaptığı görülmektedir.

Şekil 4.127 : Maison L.N. Clonari, Indicateur Oriental ilanı, 1885 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Clonari Galata, Tünel Sokak, 73 numara ve İstanbul, Fincancılar Yokuşu Sokak, 33 numaradaki iki şubesinde *Howe*, *Singer*, *Saxonia Regia*, *Brunonia Rennania*, *Princess Express* gibi markaların satışını yapmaktadır; ayrıca *König et Cie* (König und Co.) isimli Alman üreticinin Türkiye'deki tek temsilcisi olarak görünmektedir.

Bir çok ürün grubunda ithalat-ihracat, komisyonculuk ve ticari temsilcilik yapan işletmeler *S. M. Minassian et Cie* ve *B. J. Mouradyan Freres*, dikiş makinesi ticareti alanında da görülmektedir. 1881-1895 yılları arasında *magasin Americaine* notuyla listelenen Minassian'ın, Amerika üretimi dikiş makineleri satışı yaptığı muhtemeldir. 1885-1902 yılları arasında listelenen 1857 kuruluş tarihli *B. J. Mouradyan Freres*'in dönemin önemli ithalat-ihracatçılarından olduğu yıllıklara verdikleri ilanlardan (Şekil 4.128) anlaşılmaktadır. Dikiş makinesi, Mouradyan Kardeşlerin tarım gereçlerinden çeşitli metallere, mutfak eşyasından saate, pompadan bıçkıya uzanan ürün envanterinde oldukça küçük bir yer tutmaktadır. Galata, Yorgancılar Sokak, 59 ve 70 numaralarda, ayrıca Yeni Cami Sokak, 70 numara, Havuzoğlu Han Sokak, 29 numarada ve Alaca Hamam, 44 numaradaki şubelerinde faaliyet gösteren firmanın, *Junker & Ruh* marka Almanya üretimi dikiş makinelerinin (Şekil 4.129) satışını yaptığı, yıllık listelerinden anlaşılmaktadır.

Şekil 4.128 : B. J. Mouradyan Freres, Annuaire Oriental ilanı, 1891.

Şekil 4.129 : Junker & Ruh, 1880'ler (Url-38).

1881-1901 yılları arasında *G. Neidlinger, de la Cie Singer de New York* olarak listelenen Alman asıllı G. Neidlinger, 1901 yıllığındaki *Singer* ilanına göre (Şekil 4.130) firmanın Türkiye, Mısır, Yunanistan ve Bulgaristan'daki tek resmi temsilcisidir. Önceleri George Neidlinger'in 1873 yılında kurduğu *G. Neidlinger, Hamburg* isimli şirket üzerinden Avrupa satışlarını gerçekleştiren Singer (Carstensen, 1984, s. 35), 1895 yılından itibaren yine Neidlinger'in kurduğu Singer'in ilk yabancı alt kuruluşu *Singer Manufacturing Company, Hamburg, A. G.* vasıtasıyla gerçekleştirmiştir (Carstensen, 1984, s. 36). Firmanın İstanbul'daki satış faaliyetleri ise G. Neidlinger firması üzerinden gerçekleştirilmeye devam etmiştir. 1891 yıllığında Neidlinger'in isminin yanında *Maison Allemande fondee a Constantinople en 1889* (1889 yılında İstanbul'da kurulan Alman firması) ibaresi gözükmekte, Neidlinger'in Singer'in Avrupa satışlarından sorumlu resmi temsilcisi olduğu belirtilmektedir.

Neidlinger 1881 yılında Voyvoda Caddesi, Baltazzi Han, 69 numara; 1883 yılından itibaren Beyoğlu, 430 numara; Yeni Cami Sokak, 24 numara; Yüksek Kaldırım Sokak, 120 numara; Mahmut Paşa Sokak, 90 numara; GRDP, 208 numara gibi bir çok adreste gözükmekte; 1891 senesinden itibaren Singer Han'daki büroda ve Yüksek Kaldırım Sokak, 120 numarada; Mahmut Paşa Sokak, 90 numarada; GRDP, 208 numarada ve Yeni Cami Sokak, 2 numaradaki şubelerde Amerikan üretimi Singer marka dikiş makinelerinin satışını yapmaktadır. Neidlinger'in listelendiği yıllardaki dükkan adreslerine bakıldığında, şube adreslerinin çok sık değiştiği, fakat

Singer'in resmi mağazalarının İstanbul'un farklı bölgelerine yayıldığı görülmektedir. Firmanın temsil ofisinin 1891 yılından itibaren 'Singer Han' olarak anılan (günümüzdeki adıyla Merkez Han), "Düzoğlu ailesine ait çok katlı bir modern konağa" (Url-39) taşındığı görülmektedir. Neidlinger isminin en son görüldüğü 1901 yılı kaydına göre firmanın deposu Singer Han'da, bürosu Kumbaracı Yokuşu'nda, mağazaları ise GRDP, 208 numara ve Sultan Hamam ve Sultan Beyazıt'ta görünmektedir. Neidlinger'in ismi 1902 yılından itibaren meslek listeleri ve adres sayfalarında görülmemekte, firma ismi bu tarihten sonra *The Singer Manufacturing Company* olarak geçmektedir.

Şekil 4.130 : G. Neidlinger, Annuaire Oriental ilanı, 1901.

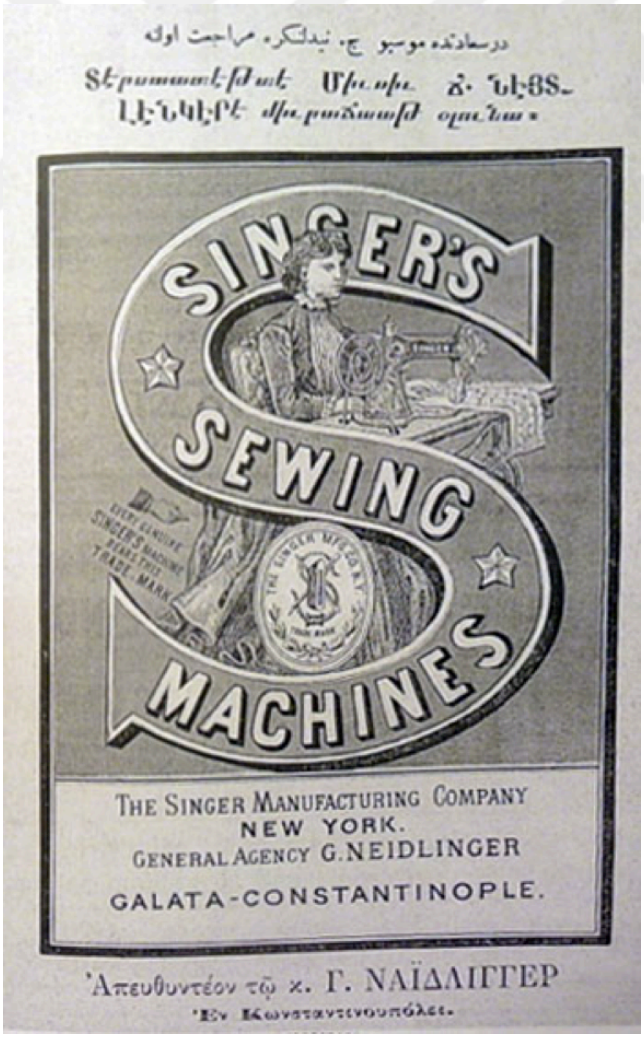
1909 senesi yıllığının adres sayfalarında The Singer Manufacturing Company'nin Türkiye temsilcisi B. Rosenstein olarak gözükmektedir.

Singer firmasının ilanları 1888 yılından itibaren yıllık sayfalarında görülmektedir. Önceleri yarım sayfalık mütevazı ilanlarla yıllıklarda görünür olan Singer (Şekil 4.131), kısa bir süre sonra hem ilan sayfalarında hem de bölüm aralarındaki

sayfalarda iki, bazen üç tam sayfa ilan vermeye başlamıştır (Şekil 4.132 ve Şekil 4.133).

Şekil 4.131 : Singer, Annuaire Oriental ilanı, 1889-90 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

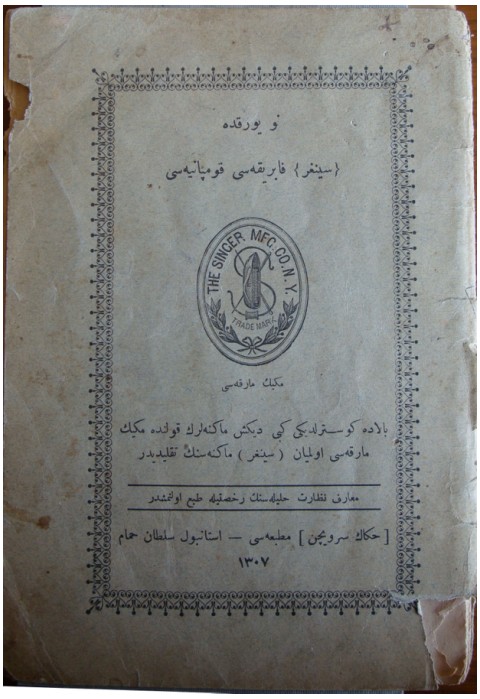

Şekil 4.132 : Singer, Annuaire Oriental ilanı, 1892-93.

Şekil 4.133 : The Singer Manufacturing Company, Annuaire Oriental ilanı, ön ve arka sayfa, 1909 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

Singer'in agresif ilan politikası, şirketin daha geniş bir kullanıcı kitlesine ulaşmak için sağladığı "taksitle ödeme, tamir, yedek parça sağlama, ürün değiştirme" (Quataert, 1992, s. 23) gibi hizmetler, açıklayıcı kullanma kılavuzları (Şekil 4.134 ve Şekil 4.135) ve ürün demonstrasyonları ile birleşerek Singer marka dikiş makinelerinin Osmanlı pazarında üstünlük sağlamasında etkili olmuştur.

Şekil 4.134 : 1889-90 senesi basımı Singer Kullanma Kılavuzu, *New York'ta Singer Fabrikası Kumpanyası*.

تعليمات

تعميراته دائر تأمينات

Şekil 4.135 : Talimat, Singer Kullanma Kılavuzu, 1889-90.

1881-1902 yılları arasında dikiş makinesi satışı yaptığı görülen bir başka isim *N. Persides et Cie* isimli işletmedir (Şekil 4.136). 1889-90 yılından itibaren Dimitrius Persides ismiyle yıllıklarda görülen kişinin *N. Persides et Cie*'nin Yüksek Kaldırım, 103 numaradaki dükkanının bir kaç kapı numarası uzaktaki 112 numarada faaliyet gösteriyor olması D. Persides'in *N. Persides et Cie*'yi devraldığını ve dükkanı taşıdığını düşündürmektedir. D. Persides, 1909 senesinden sonra *employee de chez Singer* ismiyle kaydedilmiştir. 1909 senesi yıllığı adres sayfalarında Singer soyadlı şahısların bulunması, bu kişinin dikiş makinesi satışını bırakarak Singer firması için çalışıp çalışmadığı hakkında fikir vermemektedir.

Şekil 4.136 : *N. Persides et Cie*, Indicateur Ottoman Illustre ilanı, 1883 (Salt Araştırma Internet Arşivi).

1883 yıllığına verdiği ilandan N. Persides'in *Seidel & Naumann*, *Jones & Cie*, *Firester & Rossmann*, *Duroopp & Cie*, *Grimme Natalis & Cie* ve *Junker & Ruh* marka dikiş makinelerinin satışını yaptığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık D. Persides isimli şahsın *D. Persides Constantinople* damgalı plakasını taşıyan bir dikiş makinesine, internet üzerinden satış yapan bir antika müzayede sitesinde rastlanmıştır (Şekil 4.137 ve Şekil 4.138).

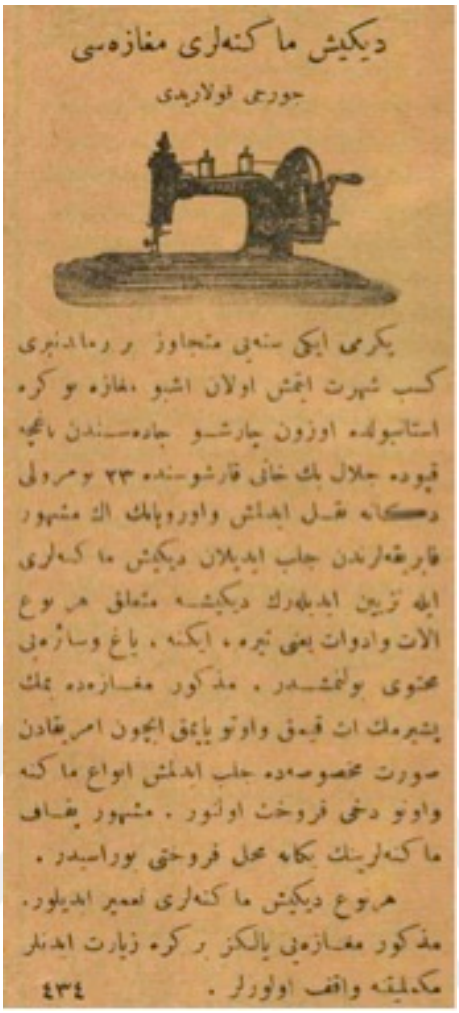

Şekil 4.137 : D. Persides Constantinople plakalı dikiş makinesi, Fotoğraf: Büşra Öksüz (Url-40).

Şekil 4.138 : D. Persides Constantinople plakalı dikiş makinesi, detay, Fotoğraf: Büşra Öksüz (Url-40).

Dikiş Makineleri başlıkları altında 1885-1900 yılları arasında listelenen, fakat adres sayfalarına göre 1914 yılına kadar dikiş makinesi tüccarı olarak kaydedilen Yorghi Collaridi(s) isimli bir şahıs da ayrıca dikkat çekmektedir. 1885-1898 yılları arasında Uzun Çarşı'da farklı kapı numaralarında faaliyet gösteren Collaridi(s), 1900 yılında Rasim Paşa Han, 6 numarada; 1904-1914 yılları arasında ise aslen Bahçe Kapı Caddesi, 23 numarada faaliyetini sürdürmüştür. Collaridi(s)'in 1914 yılı adres kaydında işletme ev gereçleri mağazası olarak tanımlanmaktadır. Collaridi(s) yıllık sayfalarına ilan vermemiştir, fakat Servet-i Fünun'un 30 Mart 1899 (18 Mart 1315) tarihli 420. sayısına verdiği ilanda (Şekil 4.139) Avrupa'nın en ünlü fabrikalarından getirttiği dikiş makineleri ve ilgili malzemenin (iplik, iğne, makine yağı vb.) yanı sıra "yemek pişirmek, et kıymak ve ütü yapmak için Amerika'dan suret-i mahsusada (özel şekilde) celbedilmiş (getirtilmiş)" her çeşit makine ve ütünün satışını yaptığı belirtilmektedir (Özbay ve diğ., 2011, s. 105).

دیکیش ماکنه‌لری مغازه‌سی

جورجی قولاریدی

یکرمی ایکی سنه‌دن متجاوز بر زماندنبری کسب شهرت ایمش اولان اشبو مغازه بو کره استانبولده اوزون چارشو جاده‌سندن باشقه قیوده جلال بك خانی قارشوسنده ۲۳ نومرولی دکانه نقل ایدلش واوروپانك الك مشهور فابریقه‌لرندن جلب ایدیلان دیکیش ماکنه‌لری ایله تزین ایدیلمكله دیکیشه متعلق هر نوع آلات وادوات یعنی تیره، ایکنه، یاغ وسائره‌یی محتوی بولنمقده در. مذکور مغازه‌ده یك پشیرمك ات قیمتی واوتو یاپمق ایچون امریقادن صورت مخصوصه‌ده جلب ایدلمش انواع ماکنه واوتو دخی فروخت اولنور. مشهور یقساف ماکنه‌لرینك یكانه محل فروختی بوراسیدر.

هرنوع دیکیش ماکنه‌لری تعمیر ایدیلور. مذکور مغازه‌یی یالکز بر کره زیارت ایدنلر مکملیته واقف اولورلر.

٤٣٤

Şekil 4.139 : Corci Golaridi Dikiş Makineleri Mağazası, Servet-i Fünun, 30 Mart 1899, Sayı 420 (Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı).

Yıllıklarda kısa süreli listelenen dikiş makinesi tüccarları arasında 1881-1885 arasında Perşembe Pazarı, Baltazzi Han'da faaliyet gösteren J. *M. W. Köhler*, 1912-1914 arası GRDP, 185 numara ve Hüdavendigar Han, 14 ve 15 numaralarda faaliyet gösteren *Naumann et Cie* ve Voyvoda Caddesi, 80 numarada 1904-1909 arası faaliyet gösteren *E. Schoenfeld* gibi isimler sayılabilir.

Dikiş Makinesi Tamircileri, dikiş makinesi tüccarları başlığına paralel olarak 1881-1914 yılları arasında, 1888 ve 1900-1902 yılları arası hariç her yıl açılmıştır. Osmanlı pazarına giriş yapan dikiş makinesi modellerinin satışı arttıkça tamir ve yedek parça tedariki alanında da faaliyet başlamıştır. Dikiş makinesi tüccarlarının ilanlarından bu şahıs ve işletmelerin bazılarının zaten yedek parça ve tamir hizmeti verdikleri anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak, dikiş makinesinin yanı sıra her türlü makine tamiri de yapan bazı şahıslar Dikiş Makinesi Tamircileri başlığı altında listelenmiştir. Bu şahısların sayısı yıldan yıla çok farklılık göstermemekle birlikte, az

sayıdadır. Aynı kişiler, genellikle aynı adreslerde faaliyet göstermeye devam etmişlerdir. Örneğin Makasçılar Sokak, 23 numarada faaliyet gösteren Onnik Garabetian ve yine aynı sokakta, 25 numarada bulunan Dem. Frangouli isimli şahıslar 1881-1885 arası aynı adreslerde faaliyet göstermiştir. 1889-90 yıllığından itibaren bu başlık altında listelenen tek isim olan Melcon Abrahamian, Kalyoncu Kulluk Sokak, 67 numarada 1898 yılına kadar tamir hizmeti vermiştir. 1903 yılından itibaren Onnik Garabetian, bu kez Uzun Çarşı, 331 numarada tekrar faaliyet göstermeye başlamış, bu isme yine Uzun Çarşı, 327 numaradaki Bedros Guevrekian ve 326 numaradaki *Nicolaides Freres* eklenmiştir. *Freres Nicolaides* olarak da geçen bu işletmenin çeşitli kaynaklara göre matbaacılık üzerine faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Yıllık listelerinde *Nicolaides Freres* ile ilgili bir karışıklık ya da isim benzerliği olup olmadığı belirlenememiştir. 1909 yılından itibaren bu alanda faaliyet gösteren isimler, Uzun Çarşı, 331 numaradaki Hovhannes Papazian; yine Uzun Çarşı'da faaliyet gösteren Avedis Berberian; Koska Sokak, 80 numaradaki Ghevont Tchakidjian (Çakıcıyan) ve Kantarcılar Caddesi, 33 numarada her türlü makine tamiriyle uğraşan Gregoire Apostolides'dir. Ne yazık ki bu kişilerle ilgili detaylı bilgiye ulaşılamamıştır.

4.4.7 Ev aletlerinin ticareti ve satışı alanındaki faaliyet

Ev ve mutfak aletleri kapsamına girebilecek ürünlerin satış ve ticaretini yapan isimlere bakıldığında bu isimlerin Çamaşır Yıkama Gereçleri *(Appareils de Lavage)* ve Sütü Sıcak Tutma Gereçleri *(Appareils pour Maintenir Lait Chaud)* başlıkları altında listelendikleri görülmektedir. 1881-1914 yılları arasında ev ve mutfak aletlerinin ticareti alanında faaliyet gösteren kişi ve işletme sayısı oldukça azdır. Sadece bir yıla mahsus olarak açılan başlıklar altında sadece birer işletme listelenmiş, bu işletmeler diğer senelerde devamlılık göstermemiş veya tekrar listelenmemiştir.

Örneğin sadece 1888 yılında açılan Çamaşır Yıkama Gereçleri başlığı altında Maurizio Frankl isimli şahsın Voyvoda Caddesi, Vitalis Han'da komisyonculuk, ithalat-ihracat ve ticari temsilcilik yaptığı görülmektedir. Şekil 4.140'da görülen 1888 yıllığı ilanından Frankl'in çamaşır yıkamaya yönelik bir düzeneğin yanı sıra çamaşır yıkama gereçleri satışı yaptığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.140 : Maurizio Frankl, L'Indicateur Oriental ilanı, 1888.

İlandaki ürün görselinden anlaşıldığı üzere Frankl'ın ithal ettiği çamaşır yıkama gereçleri, mekanik olarak çalışan merdaneli düzeneklerdir. İlan metninde bu düzenek yardımıyla tek kişinin 6-8 kişilik çamaşırı kısa bir sürede kolayca yıkayabileceği, temiz ve parlak çamaşırlar elde edebileceği, bu gereçlerden Almanya ve Avusturya'da o güne kadar sekiz bin adet satıldığı belirtilmektedir. İlanda çamaşır yıkama düzeneğinin evlere veya çamaşırhanelere yönelik olup olmadığı belirtilmemekle birlikte ürün görselinden bu ürünün hem ev hem de çamaşırhaneler için uygun olduğu görülmektedir.

Listelerde dikkat çeken diğer bir ev aleti, sütü sıcak tutmak için kullanılan bir alettir. Sadece 1900 yıllığında açılan Sütü Sıcak Tutma Gereçleri başlığı altında, bu ürünün ticaretini yapan *Campbell et Cie* isimli bir işletme görülmektedir. *Campbell et Cie* de yıllıklarda sıklıkla karşılaşılan diğer büyük firmalar gibi sigortacılık, komisyonculuk, ticari temsilcilik ve ithalat-ihracat alanında faaliyet göstermekte, yıllıkların adres sayfalarından anlaşıldığı üzere farklı tüketim malları, gıda ürünleri ve kimyasal ürün ticareti yapmaktadır. *Campbell et Cie*'nin Avusturya-Macaristan kökenli *Thermophore* markasının temsilciliğini yaptığı görülmekte, bu firmanın sütü sıcak tutmaya yarayan bir ev gerecinin üreticisi olduğu düşünülmektedir.

Bunlara ek olarak Baker Mağazası'nın 1909 tarihli resimli kataloğunda, çeşitli ev aletlerine rastlanmıştır. Bu aletlerden bir tanesi Şekil 4.141'de görülen ve açıklamasında halı süpürgesi olduğu belirtilen gırgır cinsi süpürgedir. Ürün açıklamasında halı süpürgesinin çöpleri "toz çıkarmaksızın beraberinde olan teneke kaplara topladığı" belirtilmektedir.

Şekil 4.141 : Halı süpürgesi, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1909.

Aynı katalogda karşılaşılan bir diğer ürün çamaşır makinesi olarak tanımlanan fakat ürün açıklamasında çamaşır kurutma ve ütülemeye yarayan bir düzenektir (Şekil 4.142). Ürünün oteller, okullar ve büyük konaklara yönelik olduğu özellikle belirtilmiştir.

Şekil 4.142 : Çamaşır makinesi, Baker Ticarethanesi Musavver Katalog, 1909.

4.4.8 Büyük ölçekli ticari faaliyet: Mamul ürün tüccarları, tüccarlar ve ticari temsilciler

Meslekler bölümleri ürün grupları ve ilgili faaliyetler bazında incelendikten sonra her yıllıkta açılan Mamul Ürün Tüccarları *(Manufactures-Marchands de)*, Tüccarlar *(Negociants)* ve Ticari Temsilciler (Representants du Commerce) başlıkları da ayrıca incelenmiştir. Bu başlıklar altındaki listeler ithalat-ihracat, komisyonculuk, nakliyecilik ve ticari temsilcilik yapan bir çok işletmeyi kapsamaktadır. Listeler incelenirken, yanlarında ek bilgi olmayan isimler tek tek araştırılmamış; yanlarında ek bilgi olan isimlerden tezin ilgi alanına giren ürün gruplarının ticareti üzerine faaliyet gösterenlere ve daha önceki bölümlerde haklarında bilgi verilen işletmelere odaklanılmış; ürün grubu listelerinde yer almayan fakat ev eşyası ticareti yapan yeni isimlere, gözden kaçan yerli/yabancı üretici ve mağaza bilgilerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Aslında bu listeler, farklı meslek kolları başlıkları altına dağılmış, ithalat ve ihracat alanında faaliyet gösteren işletmelerin farklı şekillerde gruplanmış halleridir. Bu nedenle bir çok işletme her üç başlık altında da listelenmiştir. Listelerde daha önce ürün grupları altında değerlendirilen ve eşya ticareti yapan bir çok isim, temsilciliklerini yaptıkları ve ürünlerini ithal ettikleri firma isimleriyle beraber görülebilmektedir.

Bu başlıklar altında listelenen işletmelerin büyük çeşitlilikte hammadde ve ürün ticareti yaptıkları anlaşılmaktadır. Her üç başlık altında ticareti yapılan ürünlerin genel bir değerlendirilmesi yapıldığında tekstil hammaddesi ve ürünleri (kumaş boyası ve kimyasallar, ham ipek, yün, tiftik, pamuk, her çeşit iplik, düz ve baskılı kumaş, perde, halı, döşemelik kumaş); konfeksiyon (iç çamaşırı, kadın ve erkek giyim) ve ayakkabı; ham ve yarı-işlenmiş maddeler (kimyasallar, çeşitli maden ve metaller, deri, kumaş boyası); gıda maddeleri (tahıl ve un çeşitleri, süt tozu, tohum, yağ, peynir ve şarap); tütün ve sigara kağıdı; kağıt ve kırtasiye ürünleri; her çeşit makine, hırdavat ve inşaat malzemeleri dikkati çekmektedir. Aslında bu listeler, yıllıkların Meslekler sayfalarında zaten ayrı başlıklar olarak açılan bir çok ürünün ticaretini yapan orta ve büyük ölçekli işletmeleri bir arada sunmak için hazırlanmış olmalıdır. Bu nedenle tezin önceki bölümlerinde değinilen bir çok şahıs ve işletme bu listelerde tekrar tekrar yer almaktadır. 1912 yılından sonra Tüccarlar başlığı Komisyoncular (Commissionnaires) başlığı ile birleştirilerek Tüccar-Komisyoncular *(Negociants-Commissionnaires)* haline gelmiş, Ticari Temsilciler listeleri iyice kısalarak Tüccar-Komisyoncular başlığına yönlendirilmiştir.

Mamul Ürün Tüccarları başlıkları altında çoğu ismin yanına hangi ürün veya ürün gruplarının ticaretini yaptığına dair not düşülmemiş, yıllıklara ilan veren ve bu nedenle koyu renk ve kalın karakterlerle yazılan isimlerin yanlarına kısa notlar düşülmüştür. 1891 yılından sonra, Mamul Ürün Tüccarları listeleri dört veya beş isim hariç sadece isim ve adreslerden ibarettir, açıklayıcı herhangi bir not bulmak neredeyse imkansızdır. Tüccarlar başlıkları altında bazı isimlerin yanına düşülen *en* ... (... tüccarı) notlarıyla, ilgili işletmenin hangi ürünün alım-satım ve ticaretini yaptığı belirtilmektedir. Bu listeler, Mamul Ürün Tüccarları listelerine nazaran daha açıklayıcı ve bilgilendiricidir. Listelenen bir çok ismin hangi ürünün ticaretini yaptığı rahatlıkla okunabilmekte, fakat bu ürünlerin hangi şehir veya ülkelerden ithal edildikleri ile ilgili detaylı bilgi çoğunlukla verilmemektedir. Bazı durumlarda tüccarların yanında sadece *articles en tous genres* (her çeşit mal) ibaresi gözükmekte, detaylı bilgi verilmemektedir. İsimlerin yanına düşülen *maison Anglais* (İngiliz işletmesi), *maison Suisse* (İsviçre işletmesi) benzeri notlar, bazı işletmelerin bağlantıda olduğu ihracatçı ülke ile ilgili fikir vermekte; fakat yine de bir çok işletmenin bağlantıda olduğu yabancı üreticiler gölgede kalmaktadır. Büyük bir zincirin ya da işletmenin İstanbul şubesi olarak faaliyet gösteren bazı işletmelerin yanında meme *maison a Londres* (merkezi Londra'da) gibi notlar düşülerek işletmenin merkez şehri ve ülkesi belirtilmiştir. Listelerde ihracat yapılan ülkelerle ilgili hiçbir bilgi mevcut değildir. 1900 yılından sonra Tüccarlar başlığı altında listelenen isimlerin yanına düşülen notlar ve dolayısıyla ek bilgiler azalmaktadır.

Ticari Temsilciler başlıkları altında listelenen isimlerin bir kısmının yanında hangi üreticilerin temsilciliklerini yaptıkları belirtilmiş, bir kısmının yanında ise sadece *representants de diverses maisons* (çeşitli işletmelerin temsilcisidir), *representants de fabriques etrangeres et indigenes* (yerli ve yabancı fabrikaların temsilcisidir) veya *representants de maisons etrangeres* (yabancı imalatçıların temsilcisidir) yazılmıştır. Bazı durumlarda yabancı üreticilerin hangi ülkelerden olduğu *fabriques Anglaises et Francaises* (İngiliz ve Fransız fabrikaları) gibi notlarla belirtilmiş, bazı durumlarda ise *de France et de Belgiques* (Fransa ve Belçika'dan) gibi kaynak ülkeler yazılmıştır. Bazı işletmelerin ilan sayfalarındaki veya metin aralarındaki ilanlarından listelerde yer almayan yabancı üretici ve firma bilgilerine, bazı durumlarda ise ürün görsellerine ulaşmak mümkündür.

Ticari temsilcilik yapan şahıs ve işletmelerin bazılarının yanına düşülen *de la maison* ... (... İşletmesi'nden) şeklindeki notlarda temsilciliklerini yaptıkları üretici ve merkez şehir veya ülkesi belirtilmektedir. Örneğin daha önceki bölümlerde bahsi geçen *B. J. Mouradyan (Mouradian) Freres* isimli işletme, 1896 yıllığında *Ruston Proctor & Co.* isimli İngiltere menşeli bir buharlı motor üreticisinin, J. Springsholtz isimli şahıs ise *Ernest Kircher & Co.* isimli Leipzigli Alman makine üreticisinin temsilciliğini yapıyor gözükmektedir.

1881-1914 arası her üç başlık altında listelenen isimlere genel olarak bakıldığında dönem tüccarlarının Almanya, Fransa, İngiltere başta olmak üzere Avusturya, Belçika, Amerika, Çekoslavakya, İspanya, İtalya gibi bir çok ülkeyle bağlantılı oldukları görülmektedir. 1881-1895 arası dönemde çoğunlukla Paris ve Londra'dan ürün ithal eden konfeksiyon ve kumaş tüccarları *Velasti Freres*, *Vincent Buranelli*, *J. Seidenberg et Cie* (Au Camelia), *C. Carlman et Blumberg*, *Mir et Cottereau* ve *Atlas Freres*; İngiltere, Fransa ve Almanya'yla bağlantılı çalışan çeşitli metaller ve hammadde tüccarları *Apel Gülbenkian*, *Gülbenk Gülbenkian*, *O. & M. Essayan* (daha sonra *Hagop Essayan Freres et Cie*), *Minas Ballian*; hırdavat ve madeni eşya ticareti yapan *Dumas Freres*, *Heinrich Lange* ve *S. Kurlaender*; her çeşit makine ticareti yapan *Bolland et Cie*; Amerika'dan ev ve büro eşyası ithalatı yapan *S. M. Minassian* (magasin Americaine); halı ticaretinde *Levi Fratelli Kezapdjioglou* ve tiftik ve yün ticaretinde *A. Couyoumdjian* dikkat çekmektedir.

1895-1914 arası dönemde ise lambadan konfeksiyon ürünlerine, dişçilik ekipmanından saate uzanan çeşitlilikte ürün ticareti ve genellikle Almanya kökenli firmaların ticari temsilciliğini yapan *H. & J. Blumenthal*; halı ve kumaş ticareti alanında faaliyet gösteren *Moise, Behar & Isaac Ebeoğlu* ve *O. Agopian & Son*; kumaş ve ipekli ticaretinde *Pierre Lagopoulo & Cie*; tuhafiye ürünleri alanında *G. Indjidjian Fils*; cam ve porselen ürün grupları listelerinde daha önce karşılaşılmayan fakat Tüccarlar ve Ticari Temsilciler listelerinde adı geçen *F.C. Philipp* ve yine daha önce ismi geçmeyen fakat soba, cam ve porselen eşya ticaretiyle uğraşan *Is. Amram* göze çarpmaktadır.

1881-1914 arasındaki tüm yıllarda ise çoğunlukla İngiltere ve Almanya'yla bağlantılı hırdavat, madeni eşya ve her çeşit makine ithalat-ihracatı alanında faaliyet gösteren *J. B. J. Mouradyan Freres*; deri, kösele, tekstil hammaddesi ve yarı-işlenmiş mamul ticareti yapan *O. Giraud* (daha sonraları E. Giraud ve C. Giraud olarak da

geçmektedir); ipekli, yünlü ve pamuklu kumaş ve tekstil ticareti alanında faaliyet gösteren *H. M. K. Schamdandjian* ve *Walter Binns* (ve Binns ailesi); ev eşyası, konfeksiyon, hırdavat, madeni eşya ve geniş çeşitlilikte tüketici malları ticareti yapan önceleri *A. Orosdi* daha sonra ise *Orosdi Back* ve Wilhelm Paluka *(Bazar Allemand)*; daktilodan dikiş makinesine, aydınlatma ürünlerinden çeşitli hammadde ve makineye uzanan bir çeşitlilikte ürün ithalat ve ihracatı yapan *Sidney Nowill* ve *Gerdes e*t *Cie* (1900 başlarında Carl Bieligk, daha sonraları Kapps & Kleiner tarafından devralınmıştır); önceleri İsviçre'den saat ithalatı yapan *D. Lebet et Fils Victor*, daha sonra İsviçre ve Avusturya bağlantılı makine, metal ve hırdavat ticareti yapan muhtemel halefi *Lebet Freres & Cie*.; çeşitli ev gereçlerinin yanı sıra kimyasal ticareti yapan *Campbell et Cie* göze çarpmaktadır. Ayrıca 1913 senesinden itibaren Japonya, Osaka merkezli *K. Nakamura et Cie* isimli firmanın Japonya'dan ürün ithalatı yaptığı görülmektedir.

Her üç başlık altındaki listeler incelendiğinde daha önce ürün grupları altında listelenmeyen veya gözden kaçan bazı isimlerle karşılaşılmıştır. Örneğin, 1881-1914 arasında Tüccarlar başlığı altında yer alan 1863 kuruluş tarihli *Hugo & Friedrich Lauterjung* isimli Almanya, Solingen, Wald merkezli bir firma göze çarpmaktadır. Bu firmanın Solingen'li bıçak üreticilerinin ticari isimlerini içeren bazı veri tabanlarında *H. & F. Lauterjung, Solingen* olarak geçen ve bugün hala faaliyet gösteren mutfak bıçakları, av bıçakları ve ustura üreticisi olduğu düşünülmektedir. Bir kaynağa göre (Url-17) Friedrich Lauterjung firmanın Fındıklıyan Han, 12-24 numaralardaki İstanbul operasyonunu, Hugo Friedrich ise Solingen operasyonunu yönetmektedir.

Hem Tüccarlar hem de Ticari Temsilciler başlıkları altında 1888-1893 yılları arasında görülen *F. C. Philipp* isimli şahıs, Fındıklıyan Han, 31 ve 32 numaralarda porselen, cam eşya, aydınlatma gereçleri, büro malzemeleri ve mürekkep ticareti yapmaktadır. Alman asıllı olduğu düşünülen bu şahısla ilgili detaylı bilgiye ulaşılamamıştır.

Fakat Philipp'in Şekil 4.143'te görülen 1888 yıllığı ilanından, *C. Tielsch & Co.* (*Carl Tielsch & Co*.)[18] isimli Alman porselen üreticisinin (Şekil 4.144 ve Şekil 4.145) ve

[18] Firma bu isimle 1845-1932 arası faaliyet göstermiş, yıllarca el değiştirerek en son 2007'den bu yana Fabryka Porcelany Walbrzych S. A. ismiyle üretime devam etmektedir.

Fried. Siemens isimli Almanya, Dresden merkezli cam şişe ve damacana üreticisinin temsilciliğini yaptığı anlaşılmaktadır.

Şekil 4.143 : F.C. Philipp, L'Indicateur Oriental ilanı, 1888.

Şekil 4.144 : C. Tielsch & Co. ürünlerinde kullanılan üretici damgaları, 1876-1890 (Url-41).

Şekil 4.145 : 1900 tarihli, 125 parça Carl Tielsch porselen yemek takımından detay (Url-42).

Philipp'in temsilciliğini yaptığı bir başka firma yine Almanya kökenli tavlanmış cam üreticisi Frederick Siemens'dir. Frederick ve William Siemens kardeşlerin birlikte geliştirerek 1856 yılında patentini aldıkları geri beslemeli cam fırını (regenerative glass furnace) zamanın cam endüstrisi tarafından kısa zamanda benimsenerek yaygınlaşmıştır (Ihde, 1984, s. 466).

Herhangi bir ürün başlığı altında daha önce görülmeyen fakat Tüccarlar ve Ticari Temsilciler listelerinde 1903-1909 yılları arasında yer alan *Is. Amram* isimli bir şahsın cam eşya, porselen, soba, müzik aletleri, şişe, fayans ve bir çok mamul ürünün ticaretini yaptığı görülmektedir. O dönemde Amram soyadıyla İstanbul'da faaliyet gösteren bir çok kişi olmasına rağmen, Is. Amram hakkında daha fazla bilgi edinilememiştir. Amram'ın metin arası reklamlarında *agent general pour l'orient de la Cristallerie de Manage* (Cristallerie de Manage firmasının doğu genel temsilcisi) –ki manage kelimesi muhtemelen Fransızca menage (ev idaresi) kelimesiyle karıştırılmıştır- notu düşülmüş fakat firma detayına girilmemiş ya da kaynak ülke belirtilmemiştir.

1904 yılı Ticari Temsilciler listesinde görülen *Emile Monnier & Cie* isimli bir işletmenin *cabinets d'echantillons* (numune dolabı) ticareti yaptığı belirtilmektedir. Bu kişinin bazı soyağacı veri tabanlarında ismi geçen Charles Emile Noel Monnier olduğu düşünülmektedir, fakat hakkında detaylı bilgi edinilememiştir.

Son olarak 1913 yılından itibaren Tüccar-Komisyoncular başlığı altında listelenen *K. Nakamura et Cie*, listelerdeki notlara göre 1892 yılında kurulan Osaka merkezli bir Japon müessesesidir. Yıllıkların adres sayfalarında 1896 yılından itibaren Beyoğlu, 81 numarada görülen *K. Nakamura et Cie*'nin adına kayıtlı Nakamura Kenjiro ve Yamada Torajiro tarafından işletilen *Nakamura Shoten* isimli mağaza 1902-1909 yılları arasında Beyoğlu, 186 numarada, 1912-1914 arasında Cite de Pera, 13 numarada; işletme ofisi ise 1902-1909 yılları arasında Köprülü Han, 23 numarada, 1912-1914 yılları arasında ise Ralli Han, 17 ve 18 numaralarda gözükmektedir. Türkiye-Japonya arasında ithalat ve ihracat yapan işletme mağazasında Japon malları satmaktadır.

K. Nakamura et Cie, II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) güçlenen Osmanlı-Japon ticari ilişkilerinin İstanbul'da vücut bulan ilk örneklerindendir (Misawa, 2011, s. 44). Osmanlı-Japon ikili ticari ilişkilerinin, Japon tüccar Torajiro Yamada'nın 1892 yılında İstanbul'a yaptığı ziyarette İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası başkatibi Spiraki Alexandri ile tanışmasıyla başladığı söylenmektedir: "... Spiraki, Yamada'ya İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası'nın yakınında bir yerde Japon mallarını sergilemesi için izin vermiştir" (Misawa, 2011, s. 73). Yamada Japonya'ya dönerek gerekli sermayeyi topladıktan sonra tekrar İstanbul'a gelmiş, "1893 yılı sonu ve 1894 yılının başları arasında Beyoğlu'nda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk Japon mağazasını

açmıştır" (Misawa, 2011, s. 82); fakat Torajiro Yamada'nın İstanbul'daki mağazası "1895 yılı sonralarına doğru Osakalı ünlü Nakamura ailesinin mağazalarının bir şubesi olarak gözükmektedir ve kendisi de mağazanın müdürü olarak çalışmaktadır" (Misawa, 2011, s. 83). Yıllıklarda Yamada'nın adının geçmemesine rağmen *K. Nakamura et Cie*'nin 1896'dan itibaren listelenmesi bu ifadeyi desteklemektedir. Nakamura mağazasında satılan ürünlere yönelik yıllıkların adres veya ilan sayfalarında herhangi bir detayla karşılaşılmamış, mağaza hakkındaki notlarda sadece *articles du Japon* (Japon malları) ifadesi görülmüştür. Misawa'nın belirttiği üzere (2011) mağaza, Osmanlı Sarayı'na lüks kumaş, ipek ve altın brokar gibi lüks Japon malları tedarik etmiştir (s. 91). Nakamura Mağazası I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 1914 senesinde kapanarak el değiştirmiş, mağaza çalışanlarından Pascal Raymond isimli kişinin mağazanın tüm isim haklarını satın almasıyla Fujiyama-Nakamura Mağazası ismiyle 1960 yılına kadar, son dönemlerinde Japon oyuncakları satışı yaparak, faaliyetini sürdürmüştür (Misawa, 2011, s. 106).

4.4.9 Çeşitli cemiyetler ve şirketler tarafından gerçekleştirilen ticari faaliyet

Araştırma kapsamında 1881-1914 yılları arasında yayımlanan yıllıklarda Meslekler bölümlerinde açılan Çeşitli Topluluklar/Şirketler/Dernekler *(Societes)* başlıklarının altındaki isimler incelenmiş, ev eşyasının üretimi ve ticareti alanında faaliyet gösterebilecek topluluk ve şirketlerin varlığı araştırılmıştır. İstanbul'da faaliyet gösteren hayır dernekleri, kültür ve edebiyat dernekleri, azınlık cemaatlerinin eğitim ve dini dernekleri, tıp ve eczacılık dernekleri ile işçi toplulukları (örneğin İtalyan emekçiler birliği Operaja Italiana ve Alman emekçiler birliği Deutscher Handwerker Verein) ve Osmanlı tramvay, havagazı, aydınlatma ve tütün anonim şirketleri 1881 yılından itibaren Çeşitli Topluluklar/Dernekler/Şirketler (Societes Diverses) olarak açılan bu başlık altında 1889-90 yıllığına kadar bir arada listelenmiştir. 1891 yılından itibaren Hayır Dernekleri *(Societes de Bienfaisance)* ve Çeşitli Cemiyetler ve Şirketler *(Societes Diverses)* olarak iki ayrı başlık oluşturulmuştur. Hayır Dernekleri başlığı altında müslüman ve gayrimüslim cemaat ve milletlerin sadece hayır derneklerine yer verilirken Çeşitli Cemiyetler ve Şirketler başlıkları altında bir çok topluluk, dernek ve anonim ve limited şirket, örneğin St. Michel Koleji mezunlar derneği ve Dersaadet Tramvay Şirketi, birlikte listelenmiştir. Bu başlık altındaki listelerin yıldan yıla uzadığı, İstanbul'da faaliyet gösteren dernek ve anonim şirketlerin sayısının arttığı görülmektedir. 1912 yılına kadar Çeşitli Cemiyetler ve

Şirketler başlığı altında listelene gelmiş olan şirket ve cemiyetlerin bir kısmı, 1913 yılı itibariyle bu listelerden çıkarılarak adres sayfalarında S harfi altında kaydedilmeye başlanmıştır.

Çeşitli Cemiyetler ve Şirketler başlıkları altında 1892-1893 yıllığından itibaren görülen *The Economic Co-Operative Society* (Ekonomik Kooperatif Limited Şirketi) isimli şirket dikkat çekmektedir. 1892-1909 yılları arasında bu başlık altında listelenen Ekonomik Kooperatif Limited Şirketi, 1912 yıllığında yer almamış, 1913 ve 1914'te ise Adresler bölümünde E harfi altında kaydedilmiştir.

Şekil 4.146'da görülen 1892-93 yıllığındaki metin arası bilgilendirme kutucuğundaki bilgiye göre Ekonomik Kooperatif Limited Şirketi 1883 yılında kurulmuştur. Balcı ve Sırma'nın (2012) 1914 tarihli anonim şirketler nizamnamesinden aktardıklarına göre 75 yıl süreli olan şirket "yabancı anonim ve sermayesi eshama bölünmüş şirketler ile yabancı sigorta şirketleri hakkında 13 Aralık 1914 tarihinde yayınlanıp uygulamaya konulan kanunun 15 maddesine uygun olarak" Ekonomik Kooperatif Osmanlı Anonim Şirketi'ne çevrilmiştir (s. 94). Şirketin kuruluş amacı "Osmanlı topraklarında her nevi gıda maddesi, ev gereçleri, mal ve eşya ticareti ile meşgul olmaktan ibarettir" (Balcı ve Sırma, 2012, s. 94).

Şekil 4.146 : The Economic Co- Operative Society, bilgilendirme kutucuğu, Annuaire Oriental, 1892-93.

1895 yıllığındaki metin arası kutucuğunda *Comestibles, Cristaux et porcelaines, Vins et liqueurs, etc.* (Bakkaliye, Kristal ve porselen eşya, Şarap ve likör, vb.) açıklaması

eklenerek kooperatifin mağazalarında hangi ürünlerin satışının yapıldığı belirtilmiştir. Kooperatifin yönetim kuruluna bakıldığında, kurul üyelerinin İngiliz asıllı veya İngiltere bağlantılı ticaret ve ticari temsilcilik yapan isimler olduğu görülmektedir. 1892-1900 arasında kooperatifin başkanı olarak görev yapan Charles H. La Fontaine uzun yıllar Osmanlı Bankası'nın sekreterliğini yapmıştır. 1881-1914 arası her yıllıkta yer alan yönetim kurulu üyelerinden 1893-1914 arası üyelik yapmış olan A. N. Moussat muşamba ve halı ticareti; 1892-1904 arası üyelik yapmış olan J. F. Macnamara tahıl ve şarap ticareti ve ticari temsilcilik; 1892-1898 arası üyelik yapmış olan J. R. Thomson (Thompson) İngiltere Ticaret Odası üyeliğinin yanı sıra çeşitli maden ve metallerin ticareti; 1893-1904 arası kooperatifin sekreterliğini yapmış olan W. Jew İngiliz Posta Teşkilatı yöneticiliği; 1892-1904 arası kooperatifin yöneticiliğini yapmış olan Charles W. Kerr İngiliz Posta Teşkilatı üst düzey yöneticiliği yapmıştır. Ayrıca 1892-1914 arası kooperatif yöneticisi olarak görünen Harty Gıda Mağazaları'nın sahibi Frederic Louis Harty ve 1904 yılından sonra kooperatifin Pera mağazası müdürlüğünü, 1909 yılından itibaren de Kadıköy acentesinin yöneticiliğini yapan kardeş John Harty de dikkat çekmektedir. Kooperatifin 1901 yılında Hezerane Sokak'taki mağazasına ek olarak Tepebaşı Caddesi, 12 numarada bir şube açtığı görülmektedir. 1902-1914 arasındaki yönetim kurulu üyelerine bakıldığında, daha önce bir çok kez bahsi geçen *Sidney Nowill & Co.*'nun sahibi İngiliz asıllı Sidney Nowill'in kardeşi Stephen Nowill, İngiliz asıllı George Baker'in oğlu Henri Baker, İngiliz tiftik ve deri tüccarı George Gatheral ve Osmanlı Reji İdaresi veznedarı A. H. Cumberbatch dikkat çekmektedir.

1909 yılı itibariyle kooperatifin Galata, Hezaren Sokak'taki merkez mağazasına ek olarak Tepebaşı Caddesi, 12 numara; Kadıköy, Mühürdar Sokak, 21 numara ve İstanbul, Eski Zaptiye Sokak, 16 numarada olmak üzere üç şubesi bulunmaktadır. 1913 yılında şube sayısı dörde çıkmıştır.

Ekonomik Kooperatif Limited Şirketi'nin Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-ı Beytiye Mağazası'na ait 1902 tarihli bir katalog, bu mağazada ve diğer şubelerde satılan eşyayla ilgili fikir vermektedir. Kataloğun giriş sayfasında şirketin merkez ofisi Galata, Hezaren Sokak, 1 numarada, Beyoğlu şubesi Tepebaşı Caddesi, 12 numarada, deposu Galata, Perşembe Pazarı'nda Çırçır Çıkmazı 2, 4 ve 6 numaralarda görünmektedir.

Kataloğun ilk sayfalarındaki indekse göre mağazada billur, fayans mamulatı ve "mamulat-ı züccaciye" (fırça ve süpürge, fayans mamulatı, mavi çizgili ve yaldızlı porselen, mavi ve beyaz çizgili fayans, beyaz ve çeşitli renklerde fayans, beyaz yaldızlı ve çizgili İngiliz porseleni, tuvalet levazımı, çay ve kahve fincanları, İngiliz çay takımları, 12 kişilik sofra takımları, süzgeç), "levazım-ı beytiyye" (lambalar, petrol sobaları, mutfak eşyası, ev gereçleri, demir tencereler, su kaynatmak için demir cezveler, et makineleri, teraziler, mutfak fırınları, yemek pişirmek için gaz ocakları, Amerika'nın Miller lambaları, Amerika'nın Barler (?) sobaları, buzlu dolaplar), elektro-plat (İngiliz'İn beyaz madeni, nikelli mamulat, Amerika'nın duvar saatleri, gümüş mamulatı, çatal bıçak takımları, her nev makas ve çakı), Jones Fabrikası'nın dikiş makinesi, toplu iğne ve dikiş malzemeleri, İngiliz tekstili, Amerikan ve İsviçre saatleri ve tütün ve sigara ürünleri, ıtriyat ve bakkaliye ürünleri satılmaktadır.

Kataloğun ileriki sayfalarında ürün listeleri, her ürünün fiyatı, bazı durumlarda ürün spesifikasyonları (biçim, renk, boyut) ve gerektiğinde açıklamaları ile birlikte verilmiştir. Örneğin Fırçalar, Billurlar, Fayans Mamulatı ve Mamulat-ı Züccaciye bölümündeki fayans mamulatı kategorisinde, mavi çizgili ve yaldızlı porselen eşya kategorisinde çorba kasesi, düz balık tabağı, salata tabağı, salçalık, tuzluk, yumurta tabağı; beyaz çizgili ve yaldızlı (İngiliz porseleni) kategorisinde çay ve kahve fincanları, şeker kasesi, bisküvi tabağı, çaydan(lık), yuvarlak tabak, yumurtalık, tereyağı tabağı, kapaklı ve kapaksız kase ve tabaklar, süt cezvesi; beyaz (İngiliz porseleni) kategorisinde tatlı tabakları, çorba kaseleri, ay biçiminde salata tabağı, beyaz tatlı tabakları, kızarmış ekmek koymaya mahsus tabak, çay takımları, kahvaltı tabakları; mamulat-ı züccaciye kategorisinde Bakara (muhtemelen Baccarat) fabrikasının billuru (mastika, şarap, porto kadehleri), tütün tabağı, kahve fincanları, 12 kişilik sofra takımları, tuzluk, yarım billur (ayaklı ve çizgili su bardağı, likör, şampanya ve şarap kadehi, sürahi, sürahi altına tabak, ayaklı kesme zarif su bardağı ve sürahi, kare şeklinde cam sürahi); Levazım-ı Beytiyye (ev gereçleri) bölümünde lambalar, petrol sobaları, Amerika'nın petrol ocakları, dondurma ve et makineleri; matbah levazımı (mutfak gereçleri) kategorisi altında çeşitli tencereler, süzgeçler; Muhtelif Levazım-ı Beytiyye bölümünde ispirto mangalları, rendeler (Hindistan cevizi rendesi vb.), istiridye bıçağı, demir tencereler, klorak ocağı veya lambası, Amerika'nın 'Barler' sobaları, mutfak fırınları, petrol ve gaz sobaları, Amerika'nın

“Miller” lambaları (şişe, abajur ve fitilleri) ve asma lambalar, Belçika’nın “Spolker (?) marka asma lambaları”; buzlu dolaplar ve “tıkamak makinesi” (kasap makinesi); Elektro-plat ve Gümüş Mamulat bölümünde nikelli mamulat, Amerika’nn duvar ve konsol saatleri, gümüş mamulatı (sigara ve kibrit kutuları, kartvizit kutuları, şeker tabakları, çiçeklikler, çatal-bıçak takımları, zeytinyağı ve sirke şişeleri, gümüş tıpalı billur lavanta şişeleri, tırnak kesme takımı), Con Nowil ve Sons Şefild (John Nowill and Sons, Sheffield) üretimi elektro-plat (İngiliz’in beyaz madeni olarak tanımlanmaktadır) çatal-bıçak takımları (sofra çatal, bıçak ve kaşıkları, yemiş bıçakları, tatlı kaşıkları, çay kaşıkları, çorba kepçeleri, salça kaşıkları, şeker maşası), makaslar, çakılar yer almaktadır.

Her şubede satılmamaları durumunda bazı ürün listelerinin altına “Galata’daki merkez mağazamızın birinci katında” gibi notlar düşülmüştür.

Katalogda ayrıca mağazaların çeşitli şubelerinden ürün kategorilerine göre düzenlenmiş camekan ve reyon fotoğraflarına yer verilmiştir (Şekil 4.147; Şekil 4.148; Şekil 4.149; Şekil 4.150).

Şekil 4.147 : Gümüş evani camekanları, Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-Beytiye Mağazası Kataloğu, 1902.

Şekil 4.148 : Matbah ve kiler dairesi, Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-Beytiye Mağazası Kataloğu, 1902.

Şekil 4.149 : Tabak ve porselen dairesi, Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-Beytiye Mağazası Kataloğu, 1902.

Şekil 4.150 : Matbah ve kiler levazımı, Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-Beytiye Mağazası Kataloğu, 1902.

Bu fotoğraflardan Ekonomik Kooperatif Limited Şirketi mağazalarında dönemin Bazar Allemand ve Orosdi Back gibi çok katlı mağazalarını aratmayacak çeşitlilikte eşya satışı yapıldığı söylenebilir. Ürünlerin farklı departmanlarda kabaca da olsa gruplanarak müşterilere sunulması, bu mağazaların çok katlı alışveriş merkezleri (department store) gibi işlediğine işaret etmektedir.

Katalogdaki ürün grupları altındaki markalara bakıldığında, Amerika üretimi *Barler* sobalar, *Puritan* gaz ocakları ve *Miller* lambalar, *John Nowill & Sons, Sheffield* üretimi çatal-bıçak takımları, *Baccarat* marka kristal ürünler ve *Jones & Co.* marka dikiş makineleri dikkat çekmektedir.

Katalogdaki ürün listelerinden de anlaşılacağı üzere ABD, Chicago merkezli bir soba üreticisi olan *Huette-Barler Manufacturing Company*'nin *Barler's* marka petrol ve gaz sobaları (Şekil 4.151; Şekil 4.152) 1900'lerin başlarında İstanbul pazarında satılmaktadır. Katalogda firmanın hangi model sobalarının satıldığı belirtilmemiştir.

Şekil 4.151 : Barler's Ideal Heater ilanı, 1895 (Url-43).

Şekil 4.152 : Barler's Ideal Heater soba, erken 1900'ler (Url-44).

Mağaza kataloğundan Bir başka Amerikan üreticisi The Cleveland Foundry Company of Cleveland, OHIO'nun *Puritan* markası altında ürettiği gaz ocaklarının (Şekil 4.153) satışının yapıldığı anlaşılmaktadır. Ürün açıklamasında gaz ocağının, kokusuz, tehlikesiz ve kullanışlı bir ürün olduğu belirtilmektedir.

Şekil 4.153 : Puritan marka gaz ocağı, 1894, Amerikan Tarihi Müzesi Koleksiyonu (Url-45).

Mağaza şubelerinde satılan bir diğer Amerikan ürünü Miller marka kerosen lambalardır. 1840'lı yıllarda üretime başlayan Edward Miller & Company of Meriden, Connecticut, USA firması 1860'larda Amerika'nın önemli kerosen lambası üreticilerinden biri haline gelmiştir (Driver, 2007-2011). Miller lambası, firmanın ürettiği kerosen lambalarının bir modelidir. Masa, duvar ve tavan lambası olarak çeşitlenen ve Şekil 4.154 ve Şekil 4.155'te örnekleri görülen Miller modellerinin ilki 1892 yılında üretilmiştir (Driver, 2007-2011). Mağaza kataloğunda hangi Miller modellerinin satışının yapıldığı açıklanmamıştır.

Şekil 4.154 : Miller Mill marka masa lambası (Url-46).

Şekil 4.155 : Miller Mill marka masa lambası (Url-46).

5 DEĞERLENDİRME: EŞYA ALT-PANORAMASINDA AKTÖR AĞLARI

1881-1914 yılları arasında yayımlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nın analizi yoluyla elde edilen ve bir önceki bölümde sunulan veriler, 19. yüzyılın son çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı'na uzanan dönemde İstanbul'un kentsel, demografik ve iktisadi panoramalarının oluşturduğu bileşik panorama içinde bir alt-panorama olarak eşya panoramasının oluşturulması ve genişletilmesine önemli katkı sağlamaktadır. Daha önce belirtildiği üzere, farklı karakter ve ölçeklerde uzlaşma, çatışma ve hizalanmalara ev sahipliği yapan "bir temas alanı" (Eldem, 1999, s. 155), bir etkileşim ve ilişkilenme bağlamı teşkil eden İstanbul bileşik panoraması içinde, bu bağlamdan sürekli beslenen, bütüncül ve eksiksiz bir eşya-alt panoramasının oluşturulması -özellikle küçük ölçekte üretim yapan İstanbullu üreticiler hakkında yeterli bilgiye sahip olmamamız nedeniyle- mümkün gözükmese de, günümüze uzanan sanayi, ticaret, zanaat, sergileme ve emek tarihi araştırmalarının sağladıkları parçalı görünüme eklemlenecek ve bu görünümle bütünleşerek onu genişletip dönüştürecek bir dizi tekil hikaye mevcuttur. Eşya alt-panoramasının oluşturulmasında Şark Ticaret Yıllıkları'nın sundukları "bilgi yığını" (Aktar, 1998, s. 121), dönem İstanbulu'nda eşyanın ticareti alanında gerçekleşen faaliyetin yanı sıra, yerli ve yabancı tüccarlar tarafından gerçekleştirilen ithalat ve ihracat faaliyetlerinin kaçınılmaz etkisiyle üretim, sergileme, perakende ve toptan satış ve tamir faaliyetlerinin yeniden-örgütlenme biçimleriyle ilgili fikir veren tekil hikayelerden oluşmaktadır. Tez araştırması kapsamında yıllıkların Meslekler bölümlerinde açılan altıyüzün üzerindeki meslek kolu başlıkları altında üretici, tüccar, zanaatkar, mağazacı ve tamirci olarak yer alan kişi ve işletmelerin eşya alt-panoramasındaki hareketlenmeleri sonucu bıraktıkları izler sürüldükçe, bu isimlerin bileşik panorama ile girdikleri etkileşim, ilişkilendikleri insan ve insan-harici unsurlar artmaktadır.

Bu bölümde, tez çalışması kapsamında başvurulan kaynaklarda ve Şark Ticaret Yıllıkları'nda tasarım, üretim, ticaret, sergileme, takas, tamir ve eğitim nesnesi olarak dolayımlayıcı karakterleriyle öne çıkan bir dizi eşyanın dolayımladığı ilişkiler vaka olarak sunulacaktır. ŞTY'de karşılaşılarak izleri sürülen, bir vakanın baş aktörü

olan bir eşyanın üretimi, ticareti, satışı, sergilemesi ve tamiri alanında faaliyet gösteren isimlerin aynı eşyanın dolayımlayıcılığı yoluyla gösterdikleri hareketlenme irdelenecek, bu isimlerin öncelikle eşya alt-panoramasında harekete geçmeyi bekleyen potansiyel aktörlerle (actant) ya da eylemde bulunan insan ve insan-harici aktörlerle ilişkilenme biçimleri gösterilecektir. Bu ilişkilenmeler, bileşik panorama içerisinde aynı eşyanın dolayımlayıcılığı ile gerçekleşen başka hareketlenmelerle hizalanacak ve eşyanın aktör olarak oluşmasında rol oynadığı ağlaşma hareketleri vakalar üzerinden ortaya konulacaktır.

5.1 Vaka 1: Teknoloji Aktarımı ve Bir Dolayımlayıcı Olarak Dikiş Makinesi

Hem kişisel kullanıma yönelik bir ev eşyası, hem de iktisadi kazanıma yönelik -dönem şartlarına göre yüksek teknoloji ürünü, fakat diğer makinelere nazaran ölçeği ve kullanımı itibarıyla düşük-teknolojili- bir üretim aracı olan dikiş makinesinin Osmanlı pazarına girişi çeşitli üretim sektörlerinde ve ticaret ortamında önemli hareketlenmelere neden olmuştur. Osmanlı topraklarına yapılan teknoloji aktarımlarından biri olarak kabul edilebilecek olan dikiş makinesi, hem bileşik İstanbul panoramasında, hem de eşya alt-panoramasında insan-harici bir aktör, bir dolayımlayıcı olarak rol oynamıştır. Dikiş makinesinin dolayımlayıcılığı vasıtasıyla gerçekleşen hareketlenme ve ilişkilenmeler, çeşitli belgeler ve ŞTY kayıtları ışığında gösterilecektir.

5.1.1 Osmanlı bağlamında teknoloji aktarımı

Quataert (1992), 19. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarında bazı sektörlerde canlılık ve yaratıcılığın, bazı sektörlerde ise çöküşün gözlemlenmesini Batılı ülkelerden, başta İngiltere'den Osmanlı sektörlerine yapılan teknoloji aktarımlarının başarı veya başarısızlığına bağlar. Sanayi Devrimi sonrası başta İngiltere olmak üzere farklı Avrupa ülkelerinden dünyanın sanayileşmeye çalışan ülkelerine doğru gerçekleşen teknoloji ve teknik bilgi akışı, aktarımın gerçekleştiği her yerelde farklı sonuçlar doğurmuştur: *"*yeni teknolojilere olan tepki, istekli ve başarılı benimsemeden kızgın ve memnuniyetsiz yenilgiye ve hatta direniş ve tümüyle reddedişe uzanır" (Quataert, 1992, s. 6). Bu bağlamda çoğunluğu başarısız olan İstanbul fabrikaları bünyesinde gerçekleşen teknoloji aktarımı deneyleri, aslında bir istisnaya değil, tekrarlanan bir örüntüye işaret eder (Quataert, 1992, s. 6).

Teknoloji aktarımı, Osmanlı sanayileşmesi projesinde önemli bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tema, Osmanlı fabrikalarındaki mekanizasyona ve modern üretim yöntemleriyle üretim yapmaya yönelik atılan adımlarda ön plana çıkar. Hem devlet eliyle hem de özel teşebbüs ile kurulan fabrikalarda kullanılmak üzere yurtdışından getirtilen makinelerin amaca uygun kullanımı, yurtdışından yöntem bilgisini (know-how) Osmanlı yereline aktaran veya uygunlaştıran yabancı teknik eleman ve mühendislerin bu fabrikalarda istihdam edilmesini beraberinde getirmiştir. İmalat sektöründeki bu hareketlenmenin bir iz düşümü, kurulan veya yeniden örgütlenen eğitim kurumlarının müfredatlarında, organizasyonel yapılarında, yönetim kadrolarında ve teknik donanımlarında da izlenebilmektedir. Kurulan fabrikalarda modern üretimin gerçekleşmesi için teknik eleman ve teknisyenlerin yetiştirilmesi ihtiyacı, teknik eğitim veren kurumların açılmasında rol oynamış, bu kurumların eğitim müfredatları ihtiyaçlar doğrultusunda şekillendirilmiştir.

Quataert (1992) teknoloji aktarımının başarılı veya başarısız olmasında doğal kaynaklar, nüfus yoğunluğu, din, kültürel farklılıklar, savaş, emek göçü, devlet politikaları, okur-yazarlık ve yatırım sermayesi gibi faktörlerin rol oynadığını dile getirmektedir. Bu faktörler Osmanlı bağlamında değerlendirildiğinde, örneğin Zonguldak madenlerindeki kömür miktarı ve Osmanlı Balkanları'ndaki su kaynakları, mineral rezervleri ve tekstil hammaddelerinin yeterliliği, bu bölgelerdeki endüstriyel gelişimin ve teknoloji aktarımının başarılı olmasında önemli rol oynamış; Osmanlı topraklarında nüfusun dağınık olduğu, her yerde olmasa da[19] bazı yerlerde, üretim ve pazar imkanlarının kısıtlı kalarak endüstriyel iş gücü sıkıntısı çekilmiştir (Quataert, 1992, s. 6). Quataert (1992) Osmanlı topraklarındaki teknoloji aktarımında dinin tek başına bir faktör olarak değerlendirilemeyeceğini dile getirse de, Osmanlı bağlamında dış kaynaklı bir yeniliği benimseyerek yerelde yeniden kurgulayan ve yerli halka takdim eden kanaat önderlerinin, Hristiyan ve Yahudi Osmanlılardan, yani çoğunlukla gayrimüslim girişimcilerden oluştuğuna dikkat çeker: ticaret ve üretim alanındaki faaliyetleri ağırlıkta olan Ermeni ve Rum girişimcileri teknoloji aktarımında önemli aktörler olarak ön plana çıkmış, sıklıkla

[19] Quataert teknoloji transferinde nüfus seyrekliğinin tek başına bir başarısızlık faktörü teşkil etmediğini nüfusun seyrek olduğu Çukurova bölgesi üzerinden örneklemektedir: 'pamuk bolluğu, mükemmel ulaşım imkanları ve tüccar sermayesinin varlığı' büyük fabrikaların kümelenmesine neden olmuştur (Quataert 1992: 6).

Amerika ve İngiltere'ye seyahat ederek Osmanlı topraklarına yeni teknolojilerle geri dönmüşlerdir (Quataert, 1992, s. 7).

Devlet politikalarının yeni teknolojilerin aktarımındaki rolü de Osmanlı bağlamında oldukça önemlidir. Osmanlı yöneticileri, devlet güdümlü sanayileşme sürecinin yüksek öğretim kurumlarındaki eğitim programlarının yenilenmesi ve güncellenmesiyle paralel gittiği süreçte, yeni teknolojilerin aktarımını ve sanayileşmeyi teşvik etmiştir (Quataert, 1992, s. 10). Yeni teknolojilerin aktarımıyla beraber yurtdışından yabancı uzman akını gerçekleşmiş, birçok fabrikada farklı Avrupa ülkelerinden gelen uzmanlar hem çalışmış, hem de yerli işgücüne teknik eğitim vermiştir. 19. yüzyılın erken dönemlerinden itibaren devlet eliyle kurulan fabrikalarda istihdam edilen, başta İngilizler ve Almanlar olmak üzere Avrupalı yabancı uzmanlar (teknisyen ve mühendisler), Osmanlı sanayileşmesi için hayati rol oynayan teknoloji ve yöntem bilgisinin yerele başarıyla aktarımı konusunda hayati rol oynamışlardır. Birçok fabrikada yurtdışı, özellikle de İngiltere menşeli makinelerin kullanılıyor olması, bu makineleri işletecek olan uzman ihtiyacını da doğurmuş, bu nedenle yabancı uzman ve teknisyenlerin fabrikalardaki varlığı elzem olmuştur. 19. Yüzyılın ilk yarısında Avrupa'ya endüstriyel işgücü sağlayan başlıca ülke olan İngiltere'nin endüstriyel hakimiyeti Almanya'nın teknoloji alanındaki yükselişiyle gerilemiş, 1870'ten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman üretimi makineleri İngiliz operatörler tarafından işletilmeye başlanmıştır (Quataert, 1992, s. 9; Ökçün, 1997, s. x). Quataert'in dikkat çektiği gibi (1992) "Osmanlı Devleti'nin teknoloji ithali ve yabancı işgücü istihdamı konusunda aldığı kararlar, Avrupa ülkelerinin teknolojik atılımları arasındaki denge değişikliklerini yansıtır niteliktedir" (s. 31): Hem devlet hem de özel teşebbüs tarafından kurulan fabrikalarda çalışan yabancı uzman ve teknisyenler milliyetleri açısından çeşitlilik göstermiş, "Fransa, Osmanlı ipek endüstrisi için en önemli kalifiye işgücü kaynağı iken, Alman uzamanlar daha çok kimya ile ilgili alanlarda tercih edilmiş; gemi yapımı alanında ise İngiltere hem makine hem de kalifiye eleman temininde ağırlıkta olmuştur"[20] (Quataert, 1992, ss. 31- 35).

[20] Quataert (1992) yabancı uzmanların çalıştıkları fabrikalarda yerel işgücü ve yönetimlerle ilgili ortaya çıkan sorunlar arasında Müslüman yerli işgücünün Hristiyan uzmanların tavsiyelerini dinlemekte gösterdikleri isteksizliği, çalışanlar arasındaki maaş farklarının yarattığı gerilimleri göstermektedir (Quataert 1992: 32). Bu gibi faktörler devlet

Devletin teknoloji aktarımı güdümlü politikalarının bir başka boyutu, teknik eğitim veren ıslahhaneler, Hamidiye ve Dersaadet Sanayi Mektebi gibi okulların öğrenci ve mezunlarının Avrupa'nın farklı merkezlerine gönderilerek eğitim almalarının sağlanmasıdır. 20. Yüzyılın başında yoğunlaşmış olmasına rağmen öğrencilerin Fransa, Almanya, Macaristan gibi ülkelere gönderilmesi ve bu sayede Batılı teknolojiler konusunda donanım kazanmaları girişimleri II. Mahmut Dönemi'ne kadar uzanmaktadır (Semiz ve Kuş, 2004).

Quataert (1992) teknoloji transferi söz konusu olduğunda ilk akla gelenin büyük fabrikalar bünyesinde kullanılan makine ve ekipmanlar olduğunu dile getirmekte, fakat daha düşük seviyeli teknoloji transferinin tekstil gibi bazı sektörlerde önemli avantajlar sağladığını, hatta bu teknolojilerin benimsenmesi ve yerelde uygulanmasının bu sektörlerde başarılı sonuçlar verdiğini hatırlatmaktadır. Yüksek teknoloji ürünü oldukları halde yine de mütevazi ve ucuz olan, aralarında dikiş makinesinin de yer aldığı düşük-teknolojili ürünler, Osmanlı üreticilerinin 19. yüzyıl boyunca rekabet gücü kazanmalarına ve hayatta kalmalarına yardımcı olmuştur (Quataert, 1992, s. 15). Quataert'e göre (1992) düşük-teknolojili transferlerin bir kısmı belli alanlarda yürütülen faaliyetleri zayıflatmış ya da yok etmiş; fakat bazı faaliyetleri de dönüştürmüş ya da yeni faaliyet alanları yaratmıştır (Quataert, 1992, s. 16).

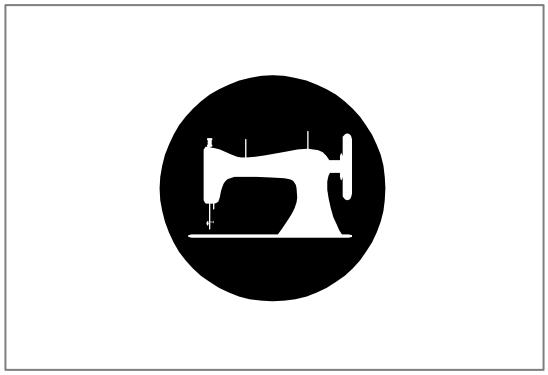
5.1.2 İstanbul'da bir dolayımlayıcı olarak dikiş makinesi

Osmanlı topraklarına girişi gerek devlet, gerekse özel teşebbüs güdümlü teknoloji aktarımı girişimlerinin bir parçası olarak değerlendirildiğinde dikiş makinesi ilk bakışta, yabancı bir etkileşim alanında ortaya çıkmış ve endüstriyel bir ürün bünyesinde cisimleşmiş bir teknolojiyi yerel bağlama aktaran bir aracı (intermediary) durumundadır (Şekil 5.1). Dikiş makinesinin bir aracı olarak Osmanlı bağlamına girişi, başka yerellerde makinenin üretimini mümkün kılan ilişki ağlarının, bu ağları ve yeni aktörleri sürekli hareketlendiren üretim bilgisi ve teknolojilerin, pazarlama ve dağıtım stratejilerinin Osmanlı bağlamına aktarılmasında araçsallaşması anlamına gelmektedir. Ülkeye aracı olarak giren her dikiş makinesi, başka yerellerdeki mekanizmaların kuvvetini ve etkisini arttırmıştır. Makinenin ülkeye gelmesine vesile

---

fabrikalarında yabancı uzmanlar ve Osmanlı işçileri arasındaki bilgi ve beceri transferini olumsuz yönde etkilemiş; fabrikaların yönetimini çoğunlukla üretim bilgisinden yoksun bürokratların atanması (Quataert 1992: 32) üretim verimliliğinin ve kalitesinin arttırılması konusunda yönetim seviyesinde önemli adımların atılmasını engellemiştir.

olan tüccarlar ve ticari temsilciler, eyleme geçen aktörler olarak, bu aktörlerin hareketlerini mümkün kılan ticaret ağları ise farklı yerelleri birbirine bağlayan iletken kanallar olarak ön plana çıkmaktadır.

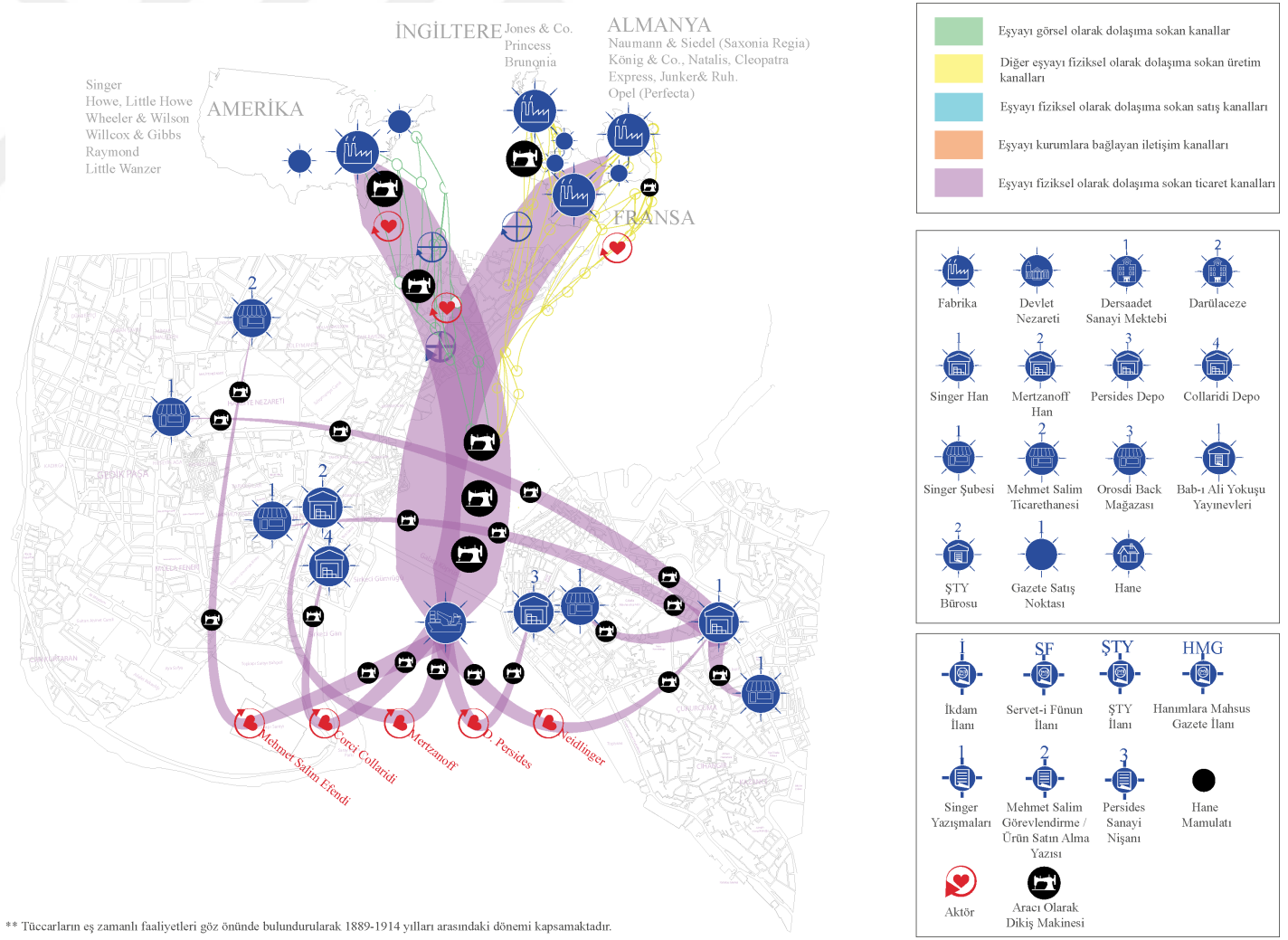

Şekil 5.1 : Aracı (intermediary) konumundaki dikiş makinesi (Yağız, 2017).

Nitekim dikiş makinesinin, Osmanlı pazarına fiziksel olarak girmesinden çok daha önce Osmanlı yönetiminin dikkatini çeken bir ürün olduğu BOA'da bulunan 15 Rebiyyül Ahir 1270 (15 Ocak 1854) tarihli bir belgeden anlaşılmaktadır. Belgenin açıklamasına göre, "Amerika'da icad edilen dikiş aletinin" Fabrika-yı Hümayun'da imali düşünülmüştür. Bu belge, fiziksel olarak henüz Osmanlı bağlamında bulunmayan dikiş makinesinin fikirsel düzeyde bağlama girişini örneklemekte, yabancı bağlamlardaki varlık dizilerinin etkisini Osmanlı bağlamına ileten bir bağlayıcı (connector) rolü oynamaktadır. Dikiş makinesi bu bağlayıcı vasıtasıyla yabancı bağlamın etkisini iletmektedir.

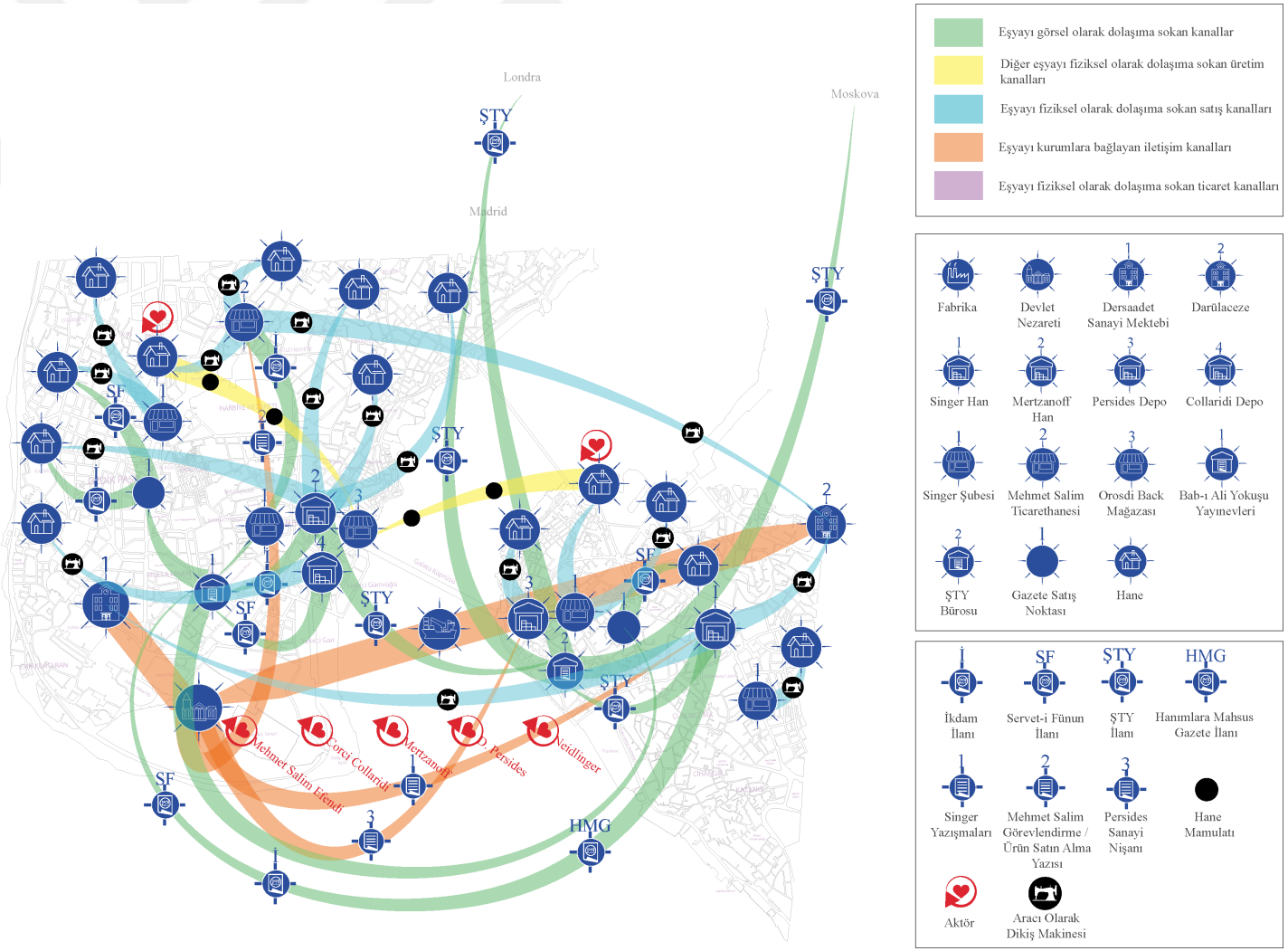
Dikiş makinesi üretildiği yabancı bağlamlardan Osmanlı ülkesine tüccarlar ve ticari temsilciler aracılığıyla giriş yapmış, ilk aşamada yabancı bağlamların Osmanlı bağlamındaki etki ve varlıklarını kuvvetlendirerek yayılmıştır (Şekil 5.2; Ek D, Şekil D.1). Bu aracıyı Osmanlı ülkesine getiren ticaret ve iletişim ağları zamanla genişlemiş, İstanbul özelinde bakıldığında, İstanbul piyasasında dikiş makinesinin dolaşımını sağlayan ilişkilenmeler ortaya çıkmıştır.

Dikiş makinesinin dolaşımını sağlayan iş ve ticaret ağları zamanla esneyerek, hem dikiş makinesini satın alarak kent içindeki üretim sistemine dahil olan üreticileri, hem de üretilen ürünleri mağazalara ulaştıran tüccar ve komisyoncuları da kapsayacak bir şekilde genişlemiştir. Kupferschmidt'e göre (2004) dikiş makinesi böyle bir esnemede "katalizör" olarak rol almıştır (s. 206), (Şekil 5.3; Ek D, Şekil D.2). Şekil 5.3'teki haritanın katmanlı versiyonu Ek D, Şekil D.3'te sunulmuştur.

** Tüccarların eş zamanlı faaliyetleri göz önünde bulundurularak 1889-1914 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır.

Şekil 5.2 : Dikiş makinesinin aracı olarak İstanbul'a gelişi (Yağız, 2017).

Şekil 5.3 : Dikiş makinesinin dolaşımını sağlayan ağların esnemesi (Yağız, 2017).

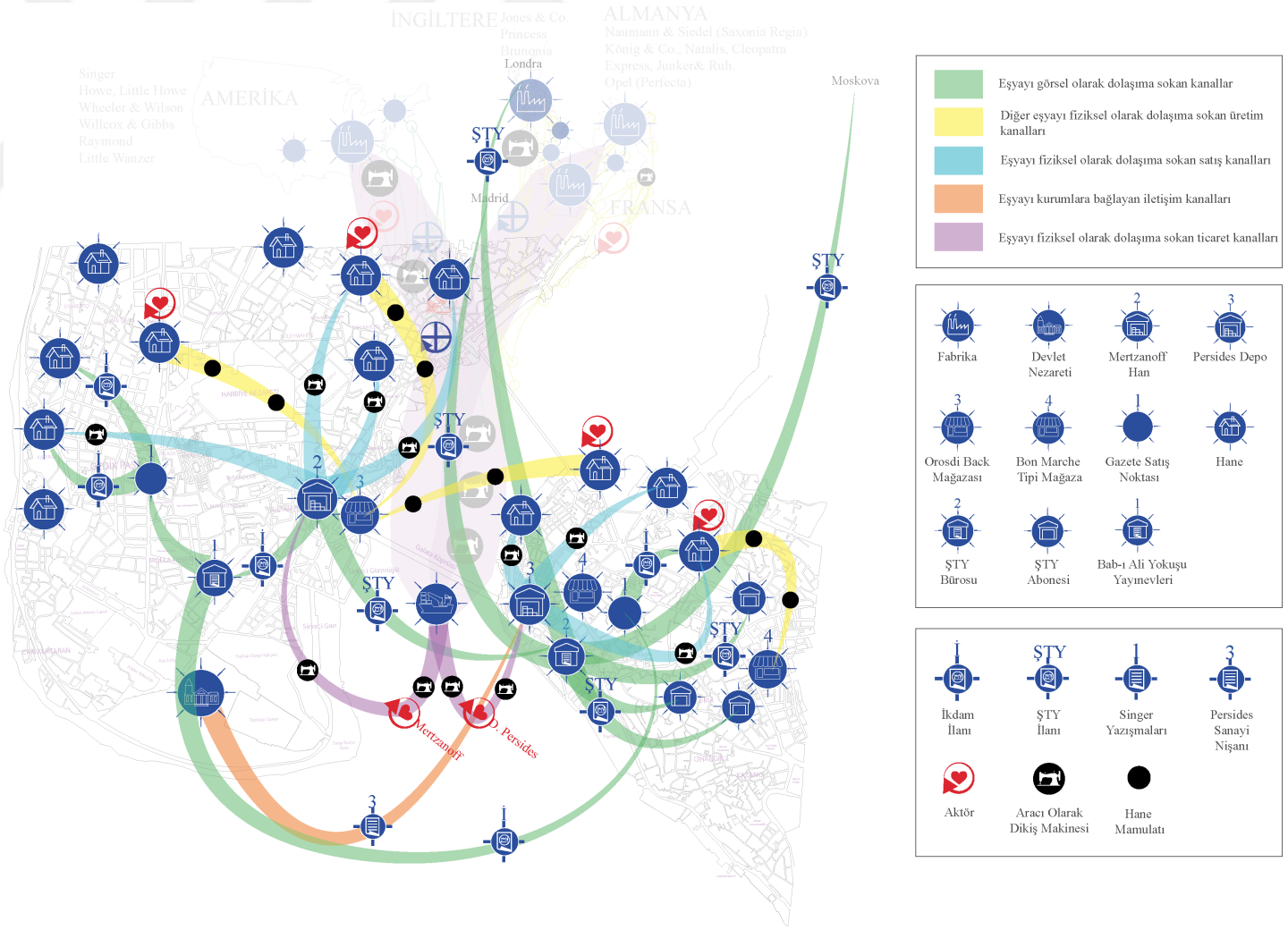
Kupferschmidt'e göre (2004) Singer firması Osmanlı pazarına ilk defa, daha önce **4.4.6 Dikiş makinesinin ticaret, satış ve tamiri alanındaki faaliyet** bölümünde ismi geçen, Türkiye, Mısır, Yunanistan ve Bulgaristan'daki tek resmi temsilcisi olan George Neidlinger tarafından 1881 yılında giriş yapmıştır (s. 200). Avrupa üretimi dikiş makinelerinin, Singer'den önce Osmanlı pazarına girmiş olması muhtemelse de Quataert'e göre (1992) ülkeye hangi dikiş makinelerinin ne miktarda girdiğini anlamak zordur: "ticari istatistiklerde dikiş makinesi genellikle makine sınıfı altında tanımlanmıştır" (s. 23). İthal edilen mal miktarının toplam ederi, ağırlık veya kasa miktarı cinsinden belirtilmesi de ülkeye giren dikiş makinesi sayısının belirlenmesinin önünde bir engel teşkil etmektedir. Yine de Quataert (1992, s. 23) dikiş makinesi kullanımının 19. yüzyıl sonlarına kadar sınırlı olduğunu, asıl patlamanın Singer'in pazara giriş yaparak pazarda baskın olan Fransız, İngiliz ve Alman üretimi dikiş makinelerine üstünlük sağlamasıyla gerçekleştiğini düşünmektedir. Dikiş makinesi yüzyıl dönümünde bir çok atölyeye ve eve girerek ev eksenli üretimde yeni bir sayfa açmış, kadınların parça başı üretim sistemindeki varlığını kuvvetlendirmiştir. "Fesch (1966) 1907 yılı itibarıyla İstanbul'da Amerikan ve Alman üretimi 10.000 dikiş makinesinin satılmış olduğunu tahmin etmektedir" (Kupferschmidt, 2004'te atıfta bulunulduğu gibi).

Dikiş makinesinin İstanbul pazarındaki dolaşımının artması ve yoğunlaşması, özellikle parça başına üretim sisteminin baskın olduğu hazır giyim ve ayakkabıcılık sektörlerinde canlılık yaratmıştır. 1913-1915 Osmanlı Sanayii İstatistiki raporuna göre (Ökçün, 1997), Beykoz Kundura Fabrikası haricinde kayda değer bir fabrikanın bulunmadığı İstanbul'da evlerinde çalışan işçiler, müteahhitler aracılığıyla büyük mağazalarla ilişkilenmiş, parça başına ücret karşılığı ürettikleri ürünleri müteahhitlere teslim ederek büyük mağazalara satmışlardır (s.100). Dikiş makinesinin yardımıyla kunduracılık sektöründe yaşanan canlanma, "terlik ve kavafiye" (Ökçün, 1997, s. 100) üretimi yapan küçük atölyelere de sıçramış, hatta üretimin bir kısmı Mısır, Yunanistan, İran ve Amerika gibi ülkelere ihraç edilmeye başlanmıştır (Quataert, 1992; Ökçün, 1997).

Dikiş makinesi hazır giyim sektöründe, ev eksenli üretim yapan üreticilerin "ürünlerine düğme takmak dışında her işlemi gerçekleştirmelerine" (Quataert, 1992, s. 24) imkan tanımış, evlerinde üretim yapan aileler takım elbise, kaban, pantalon

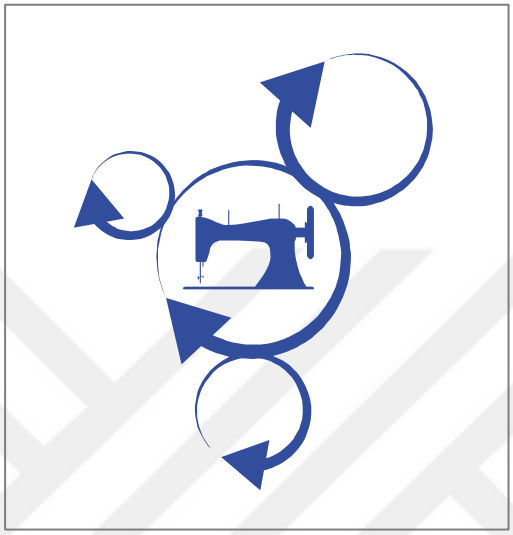
gibi ürünler üreterek bunları "şehirdeki Avusturya menşeli büyük mağazalara satmışlardır" (Quataert, 1992, s. 24).

Dikiş makinesinin bir dolayımlayıcı rolü üstlenerek piyasada hareket halinde olan insan aktörlerin (tüccarlar, mağazacılar ve üreticiler) eylemlerinde değişiklik yarattığı ya da mevcut eylem biçimlerini boyutlandırmasına örnek teşkil eden hareketlenmelere ŞTY'deki kayıtların izi sürülerek ulaşılabilmektedir. ŞTY'nin 1881-1914 arası basımlarının çoğunda Dikiş Makinesi Tüccarları listelerinde yer alan ve halihazırdaki üretim ve ticaret ağlarında aktif olan Em. J. Mertzanoff (Mercanov) ve Demetrius (Dimitraki) Persides isimli iki tüccar (Şekil 5.4; Ek D, Şekil D.4), dikiş makinesinin pazardaki yaygınlığını kendi mesleki pratiklerini boyutlandırmak için kullanmış, dikiş makinesinin dolayımlayıcılığıyla hareket ederek yeni ilişkilenme alanlarının oluşmasına neden olmuşlardır. Mertzanoff ve Persides'in dikiş makinesinin dolayımlayıcılığından önceki faaliyetlerinin katmanları Ek D, Şekil D.5'te sunulmuştur.

Şekil 5.4 :İstanbul pazarında faal aktörler olarak Mertzanoff ve Persides (Yağız, 2017).

Bu tüccarlar, kent içinde yaptıkları ticaret, yabancı üreticilerle kurdukları bağlantılar ve ŞTY'nin de aralarında bulunduğu çeşitli süreli yayınlara verdikleri ilanlar vasıtasıyla zaten aktif oldukları ilişki ağlarında eylemlerini boyutlandırmışlardır. Bu boyutlanma dikiş makinesinin anlık ya da dönemlik de olsa aracı (intermediary) konumundan dolayımlayıcı (mediator) konumuna geçmesi ile mümkün olmuştur (Şekil 5.5).

Şekil 5.5 : Dolayımlayıcı olarak dikiş makinesi (Yağız, 2017).

Dönemin tanınmış tüccarlarından biri olan Em. J. Mertzanoff'un[21] ticari faaliyeti sadece dikiş makinesiyle sınırlı değildir. Mertzanoff 1891 yılından itibaren Rusya üretimi kauçuk ayakkabı, 1903 yılından itibaren bisiklet, saat, kumaş, 1913 yılından itibaren de otomobil ticareti yapmaya başlamış, 1888 yılı sonrasında Kodak firmasının Türkiye temsilciliğini yapmıştır (Url-47). Piyasanın önemli aktörlerinden biri olarak göze çarpan Mertzanoff, dikiş makinesi ticareti vasıtasıyla kurduğu ticaret ilişkilerini, Alman ve İngiliz üreticilere, Osmanlı pazarına yönelik fason dikiş makinesi ürettirerek bu makineleri İstanbul pazarında Em. J. Mertzanoff damgalı plakalarla (Şekil 5.6 ve Şekil 5.7) pazarlamaya başlamıştır (Ürün ve İlhan, 2009). Mertzanoff'un eylemindeki bu boyutlanma, dikiş makinesinin dolayımlayıcılığıyla mümkün olmuş, Em. J. Mertzanoff markasının ortaya çıkmasına ve bu markanın pazarlanması için mevcut ilişki ağlarının da boyutlanmasına neden olmuş, Mertzanoff'un Yunanistan pazarına girişine vesile olmuştur (Ürün ve İlhan, 2009).

[21] Bazı kaynaklarda Mercanov olarak da geçmektedir (Ürün ve İlhan, 2009).

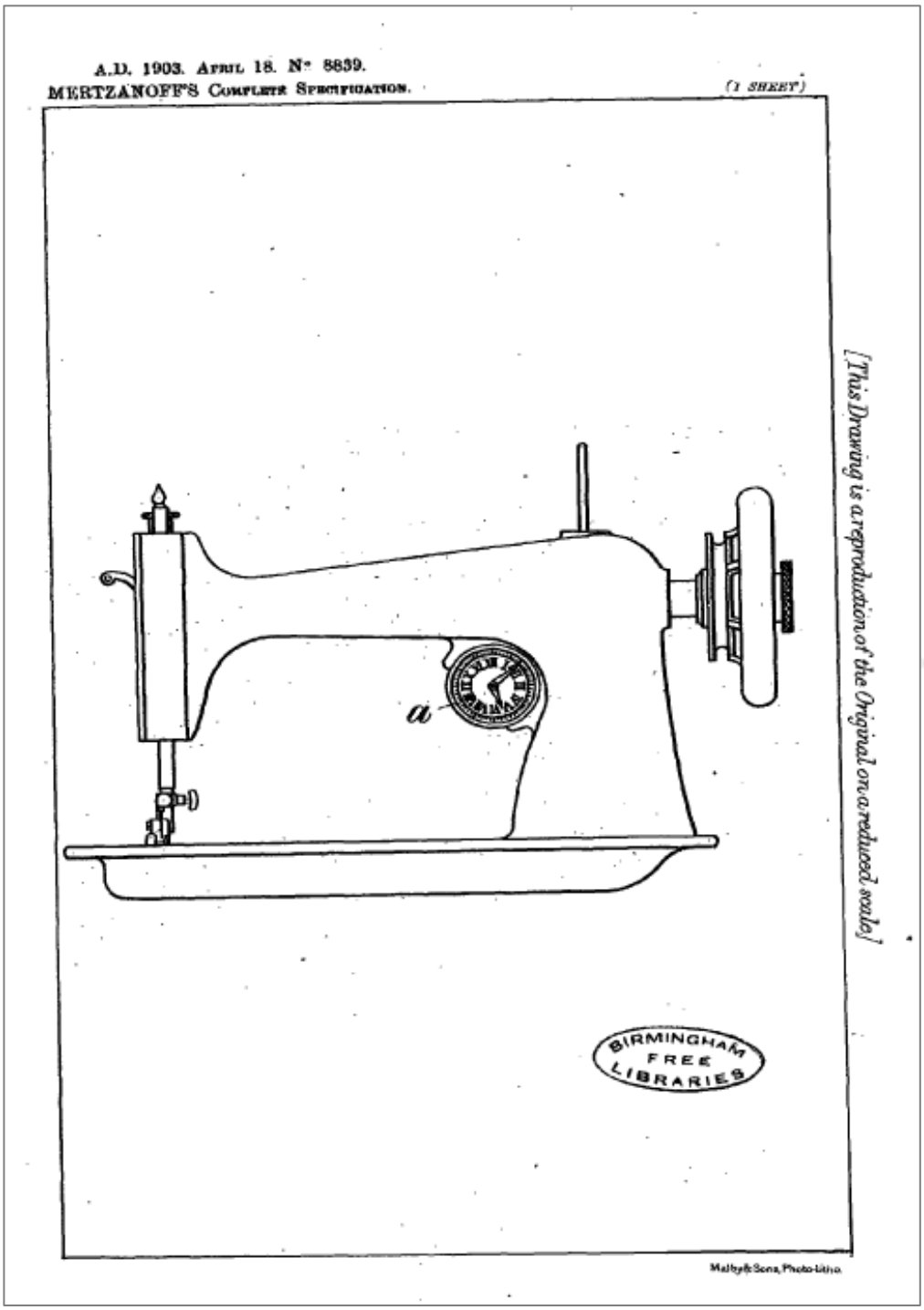

Şekil 5.6 : Em. J. Mertzanoff-Constantinople plakalı dikiş makinesi (Url-48).

Şekil 5.7 : Em. J. Mertzanoff-Constantinople plakası (Url-48).

Metzanoff'un dikiş makinesine olan ticari yoğunlaşması, zamanla buluş ve inovasyon boyutuna taşınmış; dikiş makinesi, Mertzanoff'un bir aktör olarak tekrar harekete geçmesine neden olmuştur. Bir İngiliz patent başvuru belgesine göre (18 Nisan 1903) Mertzanoff, 1903 yılında üzerine alarmlı bir saat monte edilen bir dikiş makinesi fikrinin patentini almıştır. "Combined Sewing Machine and Time Indicator" isimli buluşun patent başvuru belgesinde Mertzanoff bu ürünün dikiş makinesi kullanılan üretim merkezlerinde işçilere çalışma aralıklarını bildiren merkezi saatlerden farklı olarak kullanıcıların zaman bildirimini kişisel olarak almalarına ve kendi istekleri doğrultusunda çalışma aralıkları belirlemelerine imkan sağladığını, nakış, deri kıyafet üretimi, ciltçilik, şapkacılık, kağıtçılık gibi dikiş makinesinin bireysel kullanımının yaygın olduğu sektörlerde avantaj sağlayacağını belirtmektedir. Belgeye göre (1903) başvuru 28 Mayıs 1903'te kabul edilmiştir.

Mertzanoff'un bu buluşunu hayata geçirip geçirmediği hakkında bilgi edinilemese de, patent başvuru belgesi Mertzanoff'un aktör olarak gerçekleştirdiği hareketlenmeyi ve bu sayede parçası olduğu ilişki ağlarındaki esnemeyi belgelemektedir (Şekil 5.8).

Şekil 5.8 : Em. J. Mertzanoff patent başvurusu, detaylı çizim, 1903 (Combined Sewing Machine and Time Indicator, United Kingdom Patent: 190308839-A).

1889-90 yıllığından itibaren Dikiş Makinesi Tüccarları listelerinde yer almaya başlayan Demetrius Persides isimli tüccarın da mesleki pratiği Mertzanoff'a benzer bir şekilde boyutlanmış, Persides yurtdışında fason olarak ürettirdiği dikiş makinelerini D. Persides markası altında piyasaya sürmüştür (Şekil 5.9, Şekil 5.10, Şekil 5.11, Şekil 5.12).

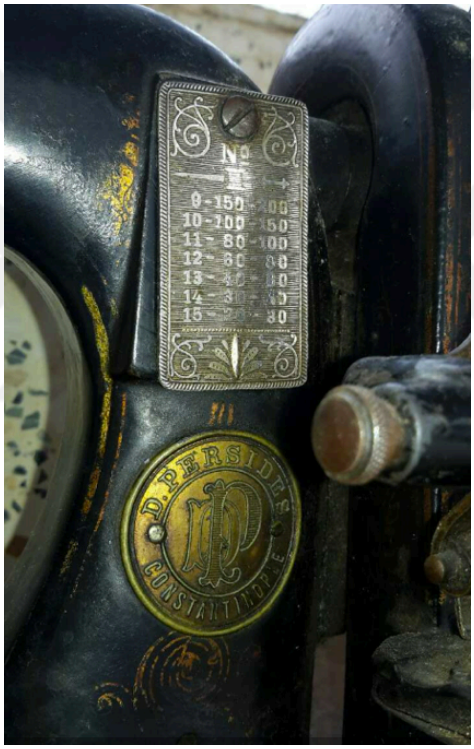
Şekil 5.9 : D. Persides Constantinople plakalı dikiş makinesi, Fotoğraf: Büşra Öksüz (Url-40).

Şekil 5.10 : D. Persides Constantinople plakalı dikiş makinesi, detay, Fotoğraf: Büşra Öksüz (Url-40).

Şekil 5.11 : D. Persides Constantinople plakalı elle işletilen dikiş makinesi, Fotoğraf: Altuğ Arkan (Url-49).

Şekil 5.12 : D. Persides Constantinople damgalı plaka, Fotoğraf: Altuğ Arkan (Url-49).

Dimitraki Persides'in Avrupa'daki hangi üretici ile bağlantılı olduğu ve makineleri nerede ürettirdiği bilinmemekle birlikte, Persides'in makinelerini Dresden, Almanya merkezli Seidel & Naumann firmasına ürettirdiği düşünülmektedir. Öncelikle Persides'in, makinelerini Seidel & Naumann'a fason olarak ürettirdiğini bildiğimiz Em. J Mertzanoff'a rakip olmak üzere benzer bir ürünle piyasaya çıkmayı düşünmüş olması muhtemeldir. Ayrıca, ilginçtir ki Persides'in 20. yüzyılın başında kendi markasıyla piyasaya sürdüğü dikiş makinelerinin üzerindeki plakalarda görülen logo,

Seidel & Naumann firmasının dikiş makinesi plakalarında yer alan logosundan esinlenmiştir (Şekil 5.13, Şekil 5.14).

Şekil 5.13 : Seidel & Naumann, Dresden logo, 1900'ler (Url-50).

Şekil 5.14 : D. Persides logo, 1900'ler (Url-49).

Persides ve Seidel & Naumann'ın logoları arasındaki bu benzerlik, Persides'in kendi makinelerini o dönemde İstanbul piyasasında oldukça popüler olan, elle işletilen Seidel & Naumann marka dikiş makinelerine bir alternatif olarak değerlendirdiğini, logo ve plakalar arasındaki benzerliğin belki de Seidel & Naumann'ın hedef kitlesine ulaşmakta etkili olacağını düşünmüştür.

D. Persides'in zamanının tanınan, Osmanlı yönetimi tarafından dikiş makinesi alanındaki faaliyetleri takdir edilen bir tüccar olduğu BOA'de karşılaşılan,

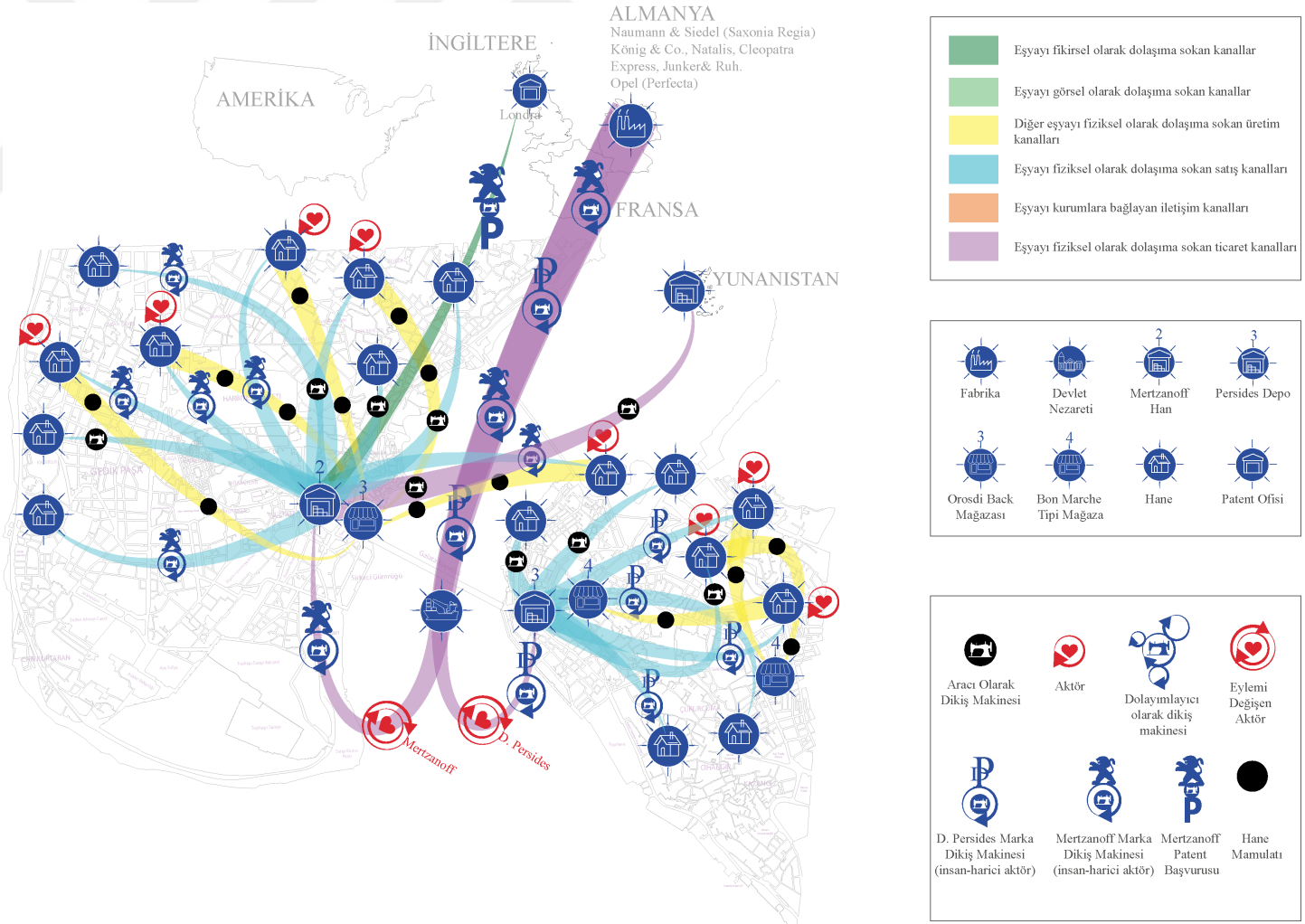
birbirlerinin devamı iki belgeden anlaşılmaktadır. 12 Mart 1895 tarihli ilk belge[22] "dikiş makinesi tüccarından Dimitraki Persides Efendi'ye sanayi madalyası ihsanı" açıklamasını taşımaktadır. 22 Mart 1895 tarihli ikinci belge[23] ise "Dikiş makinesi tüccarından Dimitraki Persides Efendi'ye Sanayii Madalyası ihsan buyurulmasına mebni muamele-i lazimenin ifası" açıklamasını taşımakta, Persides'e sanayi madalyası verilmesine ilişkin gerekli işlemlerin yerine getirilmesini arz etmektedir.

Hem Mertzanoff'un hem de Persides'in kendi markalarıyla piyasaya sürmek için elle işletilen dikiş makinelerini seçmeleri, Quataert'in (1992) elle işletilen dikiş makinelerinin ayakla işletilen modellere nazaran daha uygun fiyatlı ve kullanışlı olduğu ve özellikle kadınlar tarafından tercih edildiği konusundaki tespitine dayanarak (ss. 23-25), piyasa talebi göz önünde bulundurulduğunda, yeni müşterilere ulaşmak adına akla yatkın görünmektedir. Mertzanoff ve Persides'in, muhtemelen uygun fiyatlı, elle işletilen makineleri kentteki parça başı üretim sistemine kadınların katılımını dolaylı yoldan arttırmıştır. Mertzanoff'un 22 Temmuz 1899 (10 Temmuz 1315) tarihli, 1812 sayılı İkdam gazetesine verdiği bir ilanda, "dikiş makinelerini ilk evvela Memalik-i Şahane'ye idhal etmiş" ve bu sayede itibar kazanmış bir tüccar olarak Dersaadet ve bazı vilayetlerde şube açan bir takım kişilerin iki liralık dikiş makinesini dört liraya sattıkları konusunda müşterilerini uyarmaktadır. Mertzanoff, aynı ilanda Singer ve Naumann & Siedel marka makinelerin gerçek fiyatlarını vermekte ve bu suretle "umum-ı ahaliye ve hali yerinde olmayanlara" hizmet ettiğini dile getirmektedir. Mertzanoff ayrıca mağazasında kunduracılar ve terziler için yuvarlak mekikli Jones marka makineler sattığını bildirmekte, satılan Alman Saksonya makineleri için on, diğer makineler içinse beş sene süreyle ücretsiz tamir hizmeti verdiğini taahhüd etmektedir. İlanın "hali vakti yerinde olmayan" kesmin mağduriyetlerini gidermek ve Mertzanoff'un itibarını korumak amaçlı verildiği anlaşılmakta, metnin dili de Metzanoff'un farklı gelir düzeylerindeki müşterilere, hatta kandırılan "biçare kadınlara", ulaşmaya çalıştığını göstermektedir. Mertzanoff'un kendi markası için, ilanda hitap ettiği kesimde potansiyel bir müşteri kitlesi görmüş olması muhtemeldir.

Mertzanoff ve Persides'in faaliyetlerinde dikiş makinesinin dolayımlayıcılığıyla gerçekleşen boyutlanma Şekil 5.15 ve Ek D, Şekil D.6'da gösterilmiştir.

---

[22] BOA, İ.. TAL./62-22-0, H-12-03-1312.
[23] BOA, BEO / 481-36008-0, H-22-03-1312.a

Şekil 5.15 : Dikiş makinesinin dolayımcılığıyla Mertzanoff ve Persides'in eylemlerindeki boyutlanma (Yağız, 2017).

Mertzanoff ve Persides'in eylemlerindeki boyutlanma Ek D, Şekil D.7'de katmanlı olarak gösterilmiştir.

Dikiş makinesi, İstanbul üretim ve ticaret hayatındaki dolayımlayıcılığının yanı sıra, mesleki eğitim veren çeşitli kurumların müfredatlarının şekillenmesinde de rol oynayarak, hem bir eğitim nesnesi hem de bir üretim nesnesi olarak dolayımlayıcı roller üstlenmiştir. İstanbul pazarında yaygınlaşmasından çok önce dikiş makinesi, Mithat Paşa tarafından öncelikle Niş (1863), Rusçuk ve Sofya'da (1865) kurulan ıslahhanelere (Yıldırım, 2012), daha sonra ise Dersaadet Sanayi Mektebi (1869) ve Darülmüallimat (1870) gibi eğitim kurumlarına (Şanal, 2009) kunduracılık, terzilik, dericilik, biçki-dikiş derslerinde kullanılmak üzere bir eğitim nesnesi olarak girmiş, ayrıca dikiş makineciliği ve tamiri derslerinin de müfredatlarda yer almasına neden olmuştur. Örneğin, İstanbul Kız Muallim Mektebi'nin (Darülmuallimat) 1873-1874 eğitim-öğretim yılı programına Dikiş Makinası dersi konulmuştur (Şanal, 2009, s. 232). Bu kurumların düzenli mezun vermeye başladıkları ileriki dönemlerde, Dersaadet Sanayi Mektebi bünyesinde makinecilik dersleri alan ve mezun olan kişilerin Darülaceze gibi kurumlar bünyesindeki dikiş makinelerini işletmek üzere görevlendirildikleri anlaşılmaktadır. Bu duruma örnek teşkil eden isimlerden bir tanesi BOA'daki 1318 (1900) tarihli iki belgede ismi geçen Mehmet Efendi'dir. Bu belgelerden biri [24] "Darülaceze'de dikiş makinelerini işletmek üzere Mekteb-i Sanayi'den mezun Mehmed Efendi'nin istihdamı" açıklamasını, ikinci belge ise[25] "Dikiş makinesi tüccarı Mehmed Salim Efendi'nin Darülaceze'ye vereceği dikiş makinelerine karşılık istediği ünvan ve ticarethanesini Osmanlı arması ile süslemesine izin verilmesi" açıklamasını taşımaktadır. İlk belgeye göre Mehmet Salim Efendi 1900 yılında Darülaceze dikiş makinecibaşısı olarak atanmıştır. Mehmet Salim Efendi'nin Darülaceze bünyesinde kaç sene çalıştığı bilinmemekle birlikte, 1906 yılında basılan ve Darülaceze'nin tarihi gelişimi, yönetmelikleri, öğrenci seçimi, eğitim ve imalat programlarıyla ilgili bilgileri kapsayan Ehasin-i Müessesat-ı Hayariyye-i Hilefetpenahi'den Darülaceze (Abdülhamid Han'ın Yaptırdığı Hayır Kurumlarından Darülaceze) isimli kitapta (Özkaya, 2014) hala "makinecibaşı" (s. 277) görünmektedir. Kurum terzihanesinde on iki adet dikiş

[24] BOA, DH.MKT / 2461-78-0, H-23-11-1318.
[25] BOA, DH.MKT/2347-44, H-20-01-1318.

makinesi kıyafet ve ev tekstili üretimi (Özkaya, s. 199), kundurahanede ise iki adet dikiş makinesi her çeşit ayakkabı üretimi için kullanılmaktadır[26] (s. 201).

Mehmet Salim Efendi, bir Mekteb-i Sanayi mezunu olarak hem ticari faaliyetini kurumsal ilişikilerle destekleyen, muhtemelen, bir çok örnekten sadece biridir. Mehmet Salim Efendi, ŞTY'nin Meslekler bölümlerindeki Dikiş Makinesi Tüccarları listelerinde yer almasa da, 1901-1914 yılları arasında Adresler bölümlerinde önce dikiş makinesi tüccarı, daha sonra soba tüccarı olarak listelenmiştir. Ne var ki Mehmet Salim Efendi'yi faaliyette bulunduğu süre boyunca görünür kılan, dönem gazetelerine verdiği ilanlardır. Bu ilanlar Mehmet Salim Efendi'nin mesleki faaliyetine, dikiş makinesi de dahil olmak üzere ticaretini yaptığı eşyaya ilişkin bilgileri dolaşıma sokan aracılar olarak işlev görmektedirler. İlan metinlerinin içerikleri ise Mehmet Salim Efendi'nin dikiş makinesi özelinde kurduğu mesleki ilişkiler hakkında fikir vermektedir. Yukarıda bahsedilen belgeleri destekleyen İkdam gazetesi ilanlarından anlaşıldığı üzere Mehmet Salim Efendi, Mekteb-i Sanayi'den mezun olduktan sonra ticarete atılmış, 20 Mart 1897 (16 Şevval 1314) tarihli, 957 sayılı İkdam ilanına göre Avrupa'dan getirttiği eşya müşterileri tarafından oldukça rağbet gördüğünden, bu defa da fitilsiz ve kokusuz ispirto lambaları getirtmeye başlamıştır. 25 Ekim 1902 (12 Teşrin-i Evvel 1318) tarihli ikinci ilanda (Şekil 5.16), Mehmet Salim Efendi'nin Mekteb-i Sanayi'den mezuniyetinin ardından on senelik ticaret tecrübesi ile müşterilerine "gayet mükemmel dikiş makineleri", ayrıca Amerika'dan odun ve kömür sobaları, hezaren (kamış) sandalye ve koltuklar, et kıyma makinesi, fotoğraf makinesi, hediyelik eşya, cep ve konsol saatleri ile "*her nev evani-i beytiyye*" sunduğu bildirilmektedir.

[26] Aynı kaynağa göre, halı dokuma atölyesinde ayrıca Singer firmasına ait üç adet nakış işleme makinesi bulunmaktadır.

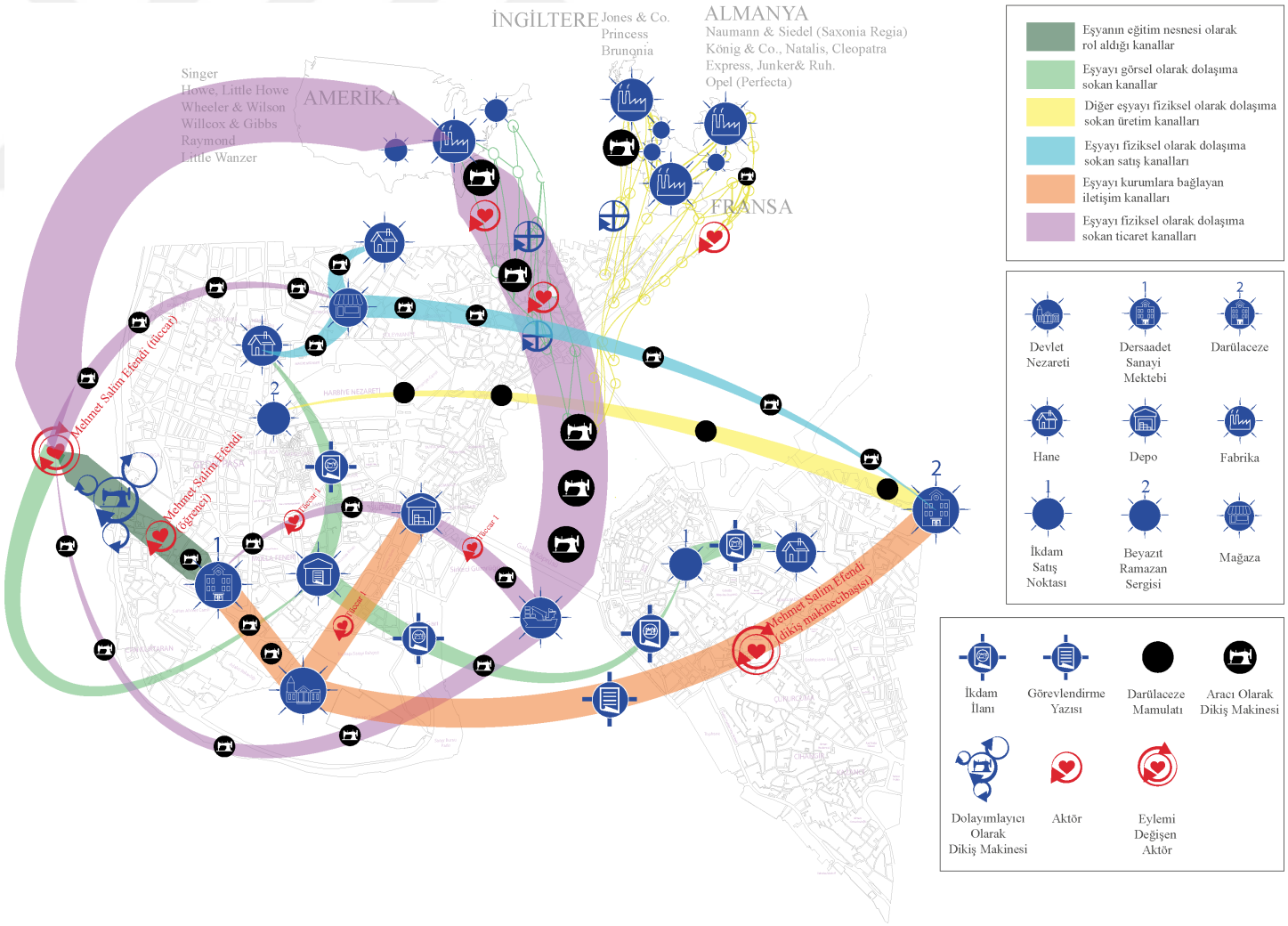
اون سنه‌دنبری اجرا ایلدیکم تجارب الهیه اعالی کرام طرفندن کوستریلان رغبته استناداً آسریقایه‌ك مشهور اودون وکور احراقنه مخصوص صوبالری ، اودونلق وکورك وبورولری، طریف الکتریق چاقاری، پیل طاقلری، هزارن صنعتالیه وقولنوقلری وغایت مکمل دیکش ماکنه‌لری وات قیمه ماکنه‌سی وقونوشراف ماکنه وتروالری، هدیه‌لك هرنوع اشیاء، عطریات الهیه جیب وقونسول ساعتلری وهرنوع اوانی حدیدیه وبیتیه وسائره‌نك وزنه‌جیلرده ۱۰۳ و ۱۰۵ نومرولی مغازه‌مزده بولندیغی مع الافتخار اعلان ایلرم .

دارالعجزه دیکش ماکنه‌جی باشیسی
مکتب صنایعدن مأذون
محمد سالم

Şekil 5.16 : Mehmed Salim ilanı, İkdam, 25 Ekim 1902, Sayı 2002.

Bu ilanda Mehmet Salim Bey BOA'daki belgeleri destekleyecek şekilde kendisini Darülaceze Dikiş Makinecibaşısı ve Mekteb-i Sanayi mezunu olarak tanıtmaktadır. 28 Temmuz 1908 tarihli üçüncü bir ilanda ise, Mehmet Salim Ticarethanesi'nin Vezneciler'deki mağazanın yanı sıra köprü başında yeni bir şubede hizmet verdiği, el dikiş makinelerinin yanı sıra, gümüş kaplama sofra takımlarından gaz ocaklarına uzanan çeşitlilikte ev eşyasının satışını yaptığı görülmektedir.

Birbirlerini destekleyen bu belge ve metinlerden anlaşıldığı üzere, Dersaadet Sanayi Mektebi bünyesinde eğitim görüp mezun olan Mehmet Salim Efendi, ticaret hayatına atıldıktan sonra, Darülaceze'nin hem dikiş makinesi sağlayıcısı, hem de dikiş makinesi işletmecisi olarak görev yapmıştır. Öncelikle bir eğitim kurumu bünyesinde bir eğitim ve üretim nesnesi olarak karşılaşılan dikiş makinesi, Mehmet Salim Efendi'nin Darülaceze'ye uzanan ticaret ve tedarik ilişkilerinin kurgulanmasında rol oynamıştır (Şekil 5.17; Ek D, Şekil D.8). Mehmet Salim Efendi'nin faaliyet ağı Ek D, Şekil D.9'da katmanlı olarak gösterilmiştir.

Şekil 5.17 : Mehmed Salim Efendi faaliyet ağı (Yağız, 2017).

5.2 Vaka 2: Sheffield'dan İstanbul'a Uzanan Bir Üretim ve Ticaret İlişkisi

Bu bölümde yer verilen vaka, ŞTY'nin Meslekler bölümlerinde 1881-1888 yılları arasında Lamba Tüccarları, 1898 yılından itibaren Çatal-Bıçak ve Servis Takımları, 1909 yılından itibaren Sobalar veya Sobacılar başlıkları altında; ayrıca 1881-1914 arasında farklı yıllarda Mamul Ürün Tüccarları, Tüccarlar ve Ticari Temsilciler başlıkları altında karşılaşılan Sidney Nowill & Co. isimli firmanın İstanbul'daki faaliyeti üzerinden, İngiltere, Sheffieldlı bir çatal-bıçak ve kesici alet üreticisinin ürünlerini İstanbul'a ulaştırmak için eşya ve eşyanın harekete geçirdiği aktörler vasıtasıyla ilişkilendikleri üretim, ticaret ve kurum ağlarını örneklemektedir.

Daha önce **4.4.5** numaralı bölümünde kısaca yer verilen Sidney Nowill et Cie. (Sidney Nowill & Co.) isimli firma, İngiltere, Sheffield doğumlu Sidney Nowill (1851-1913) ve kendisinden yedi yaş küçük kardeşi Stephen Nowill (1858-1926) tarafından 1874 yılında kurulmuştur (Nowill, 2011, s. 6). ŞTY'deki kayıtlar ve Nowill'in (2011) anlatısına göre firma genel ticaret ve ithalat alanında faaliyet göstermiş, dönemin, İngiltere-Türkiye arasında ticaret yapan en tanınmış işletmelerinden biri haline gelmiştir. Sidney Nowill & Co., çoğunlukla İngiliz üretimi çelik kasa, aralarında dikiş makinesinin de bulunduğu çeşitli makine, daktilo, aydınlatma ürünü, çatal-bıçak ve servis takımları gibi ürünlerin İstanbul pazarına girmesinde önemli rol oynamıştır.

Nowill kardeşler aslen, kuruluş tarihi 1700'e dayanan Sheffield merkezli, köklü bir çatal-bıçak ve kesici alet üreticisi olan John Nowill & Sons of Sheffield, Cutlers isimli aile firmasının varislerindendir. İlk olarak 1700 yılında Thomas Nowill tarafından kurulan ve farklı kuşaktan aile üyelerinin usta-kalfa-çırak ilişkisiyle günümüze taşıdığı firma (Url-51), ustalığa yükselen her aile üyesinin kurduğu farklı ortaklıklarla 1825 sonrası bir tarihe kadar sürekli isim değiştirmiştir. İlk olarak Thomas Nowill and Company ismiyle kurulan firma günümüze kadar Hauge & Nowill, Nowill & Kippax, Thomas Nowill & Co. (ikinci kuşak) ve John Nowill & Sons isimlerini almış, firmanın ismi John Nowill'in 1812 yılında ustalığa terfi ederek kendi ismiyle firma açabilme, ticari marka kaydettirebilme ve çırak yetiştirebilme ehliyetini *(becoming freeman)* almasının ardından (Url-52), 1825 sonrası bir tarihte John Nowill & Sons of Sheffield, Cutlers ismini almıştır. Sheffield'ın II. Dünya Savaşı sırasında aldığı darbe sonucu firma 1942 yılında Hopkinson ailesine satılmıştır (Nowill, 2011, s. 2). 1874 sonrası dönemde İstanbul'da güvenilir bir

ithalat-ihracat firması olarak tanınmaya başlayan Sidney Nowill & Co. ise İstanbul'u, firmanın Orta Doğu'ya açılan kapısı, bir pazarlama merkezi haline getirmiştir.

Aslında Osmanlı ve İstanbul piyasası, John Nowill & Sons tarafından üretilen çatal-bıçak takımları ve kesici aletlerle Sidney Nowill & Co.'nun kuruluşundan (1874) çok daha önce tanışmıştır. Museums Sheffield, Dekoratif Sanatlar koleksiyonlarında yer alan Nowill etiketli nesneler arasında, Sidney Nowill & Co. tarafından müzeye bağışlanmış olan, 1870-1899 arasına tarihlenmiş gümüş bir sigaralık bulunmaktadır (Şekil 5.18).

Şekil 5.18 : Sidney Nowill & Co. tarafından Sheffield Müzesi'ne bağışlanan sigaralık, 1870-1899 (Url-53).

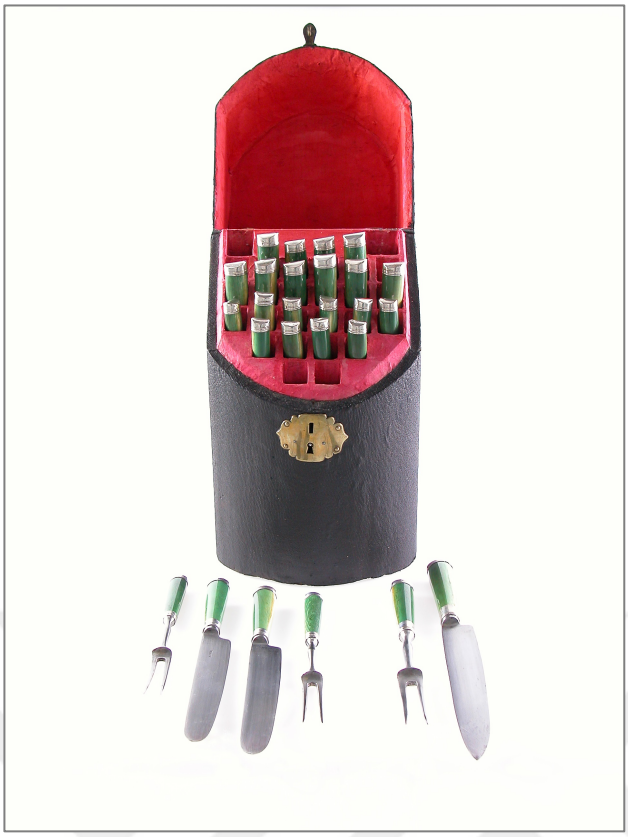
Nesneyle ilgili açıklama, bu köklü firma ile Osmanlı pazarı arasındaki bağlantının o zamanki ismiyle Thomas Nowill & Co. tarafından 1770'lerde kurulduğunu göstermektedir. Buna göre Thomas Nowill & Co., Robert Hadfield & Co.[27] isimli Sheffield'lı bir ticaret firması aracılığıyla 1786 yılı itibarıyla Osmanlı pazarına büyük miktarda ürün göndermektedir (Url-53). Hatta, Nowill ailesinin şecere kayıtlarının bulunduğu çevrimiçi bir şecere veri tabanındaki nota göre (Url-54) firma 18. yüzyılın son çeyreği itibarıyla dış ticaretinin neredeyse tamamını Osmanlı ülkesiyle gerçekleştirmektedir (Url-54). Bu bilgi, çatal gibi Batılı bir ürünün Osmanlı ülkesinde, çoğunlukla İstanbul'da ve muhtemelen Bursa'da, 18. yüzyılın son dönemlerinde pazar payı olduğuna işaret etmektedir. Bozkurt (2011), İstanbul maddi kültüründeki değişmeyi 1785-1875 yılları arasında tereke defterleri üzerinden

[27] Hadfield ailesine ait 19. yüzyıl ortalarına ait kayıtlarda firmanın çelik ticareti yaptığı, hatta William Hadfield isimli şahsın Kırım Savaşı sırasında İstanbul yolunda olan nakliyatının hasar görmesi nedeniyle iflas ettiği belirtilmektedir (http://www.mit.edu/~dfm/genealogy/hadfield.html).

incelediği çalışmasında "alafranga sofra kültürünü tek başına temsil edebilecek kadar simgesel yönü kuvvetli olan çatal-bıçak takımlarının 1785-1875 yılları arasında İstanbulluların sofralarında bulunma ihtimalini" (s. 276) değerlendirmektedir. Bozkurt (2011) 1749 yılına ait tereke kayıtlarında yaptığı sayımlardan yola çıkarak çatal-bıçağın Gayrimüslim evlerine Müslüman evlerinden çok daha önce girdiğini belirtmekte, 1749 itibarıyla varlıklı iki Gayrimüslim (Rum) İstanbullunun tereke kayıtlarında gümüş çatal-bıçak ikilisinin var olduğunu ifade etmekte (s. 335), "çatal-bıçak kullanımının Gayrimüslimler arasında yaygınlığının 18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyılın ilk çeyreği arasında belli bir düzeye ulaştığını (%15-%20)" belirtmektedir (s. 344). Terekelerde kayıtlı çatal-bıçak takımlarının gümüş veya gümüş kaplama olmaları, Bozkurt'un da ileri sürdüğü gibi (2011, s. 343), o dönemde bu ürünlerin gündelik olarak kullanılmadıklarını, daha çok bir statü ve Avrupalılık göstergesi olarak değerlendirildiklerini düşündürmektedir. Çatal-bıçak takımı, varlıklı İstanbullu Müslümanların tereke kayıtlarında ilk olarak 1844 yılında ortaya çıkmış (Bozkurt, 2011, s. 345), fakat yüzyılın ikinci yarısının ortasına kadar yaygınlık kazanmamıştır. Bozkurt'un eşyayı içeren tereke defterlerinden yola çıkarak yaptığı dökümlerde 1844-1845'ten sonra gümüş çatal ve çatal arasında ayrım yapılması (Bozkurt, 2011, ss. 358-359) gündelik kullanıma yönelik çatalın henüz çok yaygın olmadığını düşündürmekte, fakat İstanbul evlerine girmeye başladığını belgelemektedir. Tereke defterlerinde kaydı tutulan eşyanın nereden geldiği ya da kimler tarafından üretildiğini kestirmek oldukça güç olmasına rağmen Bozkurt'un araştırması, 1786 ve sonrası dönemde İstanbul'da çatal-bıçak takımlarına olan talebin giderek arttığını, dolayısıyla bu ürünün ufak da olsa belirli bir gelir düzeyine sahip İstanbullulara yönelik bir pazar payının da bulunduğunu göstermektedir. İlginçtir ki Florence Nightingale'in 4 Kasım 1854 ile 28 Temmuz 1856 arasında, Kırım Savaşı sırasında, görev yaptığı İstanbul, Üsküdar'daki hastaneden bir İngiliz yetkilisine yazdığı 15 Aralık 1854 tarihli bir mektupta Nightingale, hastanedeki görevli personelin çatal ve bıçak yoksunluğu nedeniyle yemeklerini "hayvanlar gibi parçaladıklarını" bildirmekte, Sheffield'dan 1000 adet çatal-bıçak ile 1000 adet kaşığın bir an önce İstanbul'a yollanması gerektiğini, bu arada kendisinin de bu yoksunluğu telafi etmek için elinden geleni yapacağını dile getirmektedir (Nightingale, 2010, s. 84). Nightingale'in mektubu, yüzyılın ortasında gündelik kullanıma yönelik çatal-bıçağın İstanbul'da kolay bulunamadığına işaret etmekte,

ayrıca Sheffield bölgesinin, çatal-bıçak ve kesici alet üretiminde markalaşmış olduğunu da teyid etmektedir.

Sheffield merkezli çatal-bıçak üreticilerinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ve Orta Doğu pazarına önemli miktarlarda ürün gönderdiği ve bu ürünlerin ticaret merkezi kentlerdeki büyük alışveriş merkezlerinde satıldığı anlaşılmaktadır. Sheffield üreticileri bu pazarlarda hem kendi markalarını, hem de genel olarak Sheffield markasının temsil ettiği işçilik kalitesini taklit ve sahteciliğe karşı mücadele vererek korumaya çalışmışlardır. Örneğin John Nowill & Sons Sheffield bölgesinin önemli temsilcilerinden biri olarak yabancı hukuki platformlarda, örneğin Mısır, İskenderiye mahkemesinde, Almanya'da fason olarak üretilen çatal-bıçakları Nowill markası ile satan Mısırlı tüccarlara (Boeglin & Cie.) dava açmış, davayı kazanarak isminin bu ürünlerde kullanılmasını yasaklatmıştır (La Propriete Industrielle, 1897, s. 93). Aynı yıl, Sheffield Bıçakçılar Birliği de John Nowill & Sons ile paralel olarak Mısır, İskenderiye'deki Orosdi Back mağazalarına dava açmış, fason üretim kesici alet ve madeni ev eşyasını Sheffield markası altında satan mağazanın para cezasına çarptırılmasını sağlamıştır (La Propriete Industrielle, 1897, s. 93). O dönemde Orosdi Back'ın İstanbul şubesinde de Sheffield ürünlerinin satılıyor olması muhtemeldir, fakat mağazanın bu ürünleri benzer bir yöntemle sattığına veya John Nowill & Sons ürünlerinin bu mağazalarda İstanbullu tüketicilerle buluştuğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Museums Sheffield, Dekoratif Sanatlar koleksiyonlarında yer alan Thomas Nowill & Co. üretimi bıçak takımı ve kantini, firmanın 18. yüzyıl sonu ürünleri hakkında fikir vermektedir (Şekil 5.19); fakat ürünün Osmanlı pazarına gönderilip gönderilmediği konusunda bir ipucu ne yazık ki mevcut değildir.

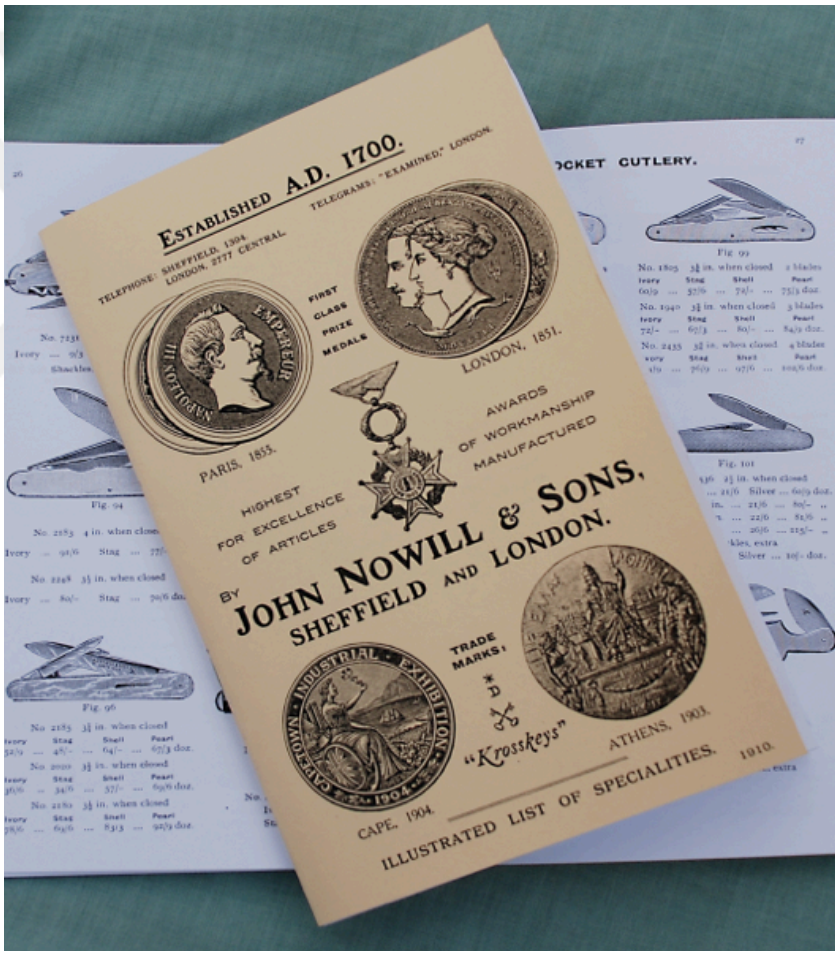
Şekil 5.19 : Thomas Nowill & Co. üretimi bıçak takımı ve kantini, 1780'ler, Museums Sheffield, Dekoratif Sanatlar Koleksiyonu (Url-52).

Nowill firmasının Osmanlı pazarıyla 1786'ya dayanan ticari ilişkisinin 1822 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle durma noktasına geldiği, 1870'li yıllarda İstanbul'da faaliyet gösteren Fransız bir tüccarın "D Star ve Krosskeys markalarının sahiplerinden" (Url-54) ürün ısmarlamasıyla tekrar başladığı ve Sidney Nowill & Co.'nun kurulmasıyla da hız kazandığı söylenmektedir (Url-54). Firma, ürünlerini D Star ve Krosskeys ticari markaları altında pazarlamıştır (Şekil 5.20).

Şekil 5.20 : John Nowill & Sons, D Star ve Krosskeys ticari markaları (Url-55).

Firma John Nowill & Sons ismini aldıktan sonra 1851 Büyük Londra Sergisi'ne ve 1855 Paris Uluslararası Sergisi'ne katılmış ve üst düzey madalyalar almıştır. Büyük Londra Sergisi resimli katılımcı kataloğuna göre (1851, ss. 609-610) John Nowill & Sons, Genel Madeni Eşya *(General Hardware)* kategorisinde yer almış, Yakın Doğu ticaretine yönelik bıçak setleri ile çeşitli kesici aletler, av bıçakları, inci saplı tatlı çatal ve bıçakları, tırnak makasları, kadın ve erkekler için madeni bakım ürünleri ve fildişi, inci ve kaplumbağa kabuğu saplı usturalar ile bu ürünlerin kantin ve kutularını sergilemiştir. 1855 Paris Uluslararası Sergisi'nde ise, sergi kataloğuna göre (1855, s. 39) Çatal-Bıçak ve Kesici Aletler kategorisinde ürünlerini sergilemiş, bu sergiden de madalya ile ayrılmıştır (Şekil 5.21).

Şekil 5.21 : John Nowill & Sons ürün kataloğu, 1910 (Url-56).

Her iki katalogda da John Nowill & Sons'un sergilediği ürünlerin resimlerine rastlanmamasına karşın, bugün çevrimiçi müzayede sitelerinde firmanın açık arttırmayla satılan bir çok ürününe ulaşmak mümkündür (Şekil 5.22; Şekil 5.23; Şekil 5.24; Şekil 5.25).

Şekil 5.22 : John Nowill & Sons, Sheffield üretimi kemik saplı gümüş çatal-bıçak takımı (Url-57).

Şekil 5.23 : John Nowill & Sons, Sheffield üretimi kemik saplı gümüş çatal-bıçak takımı (Url-57).

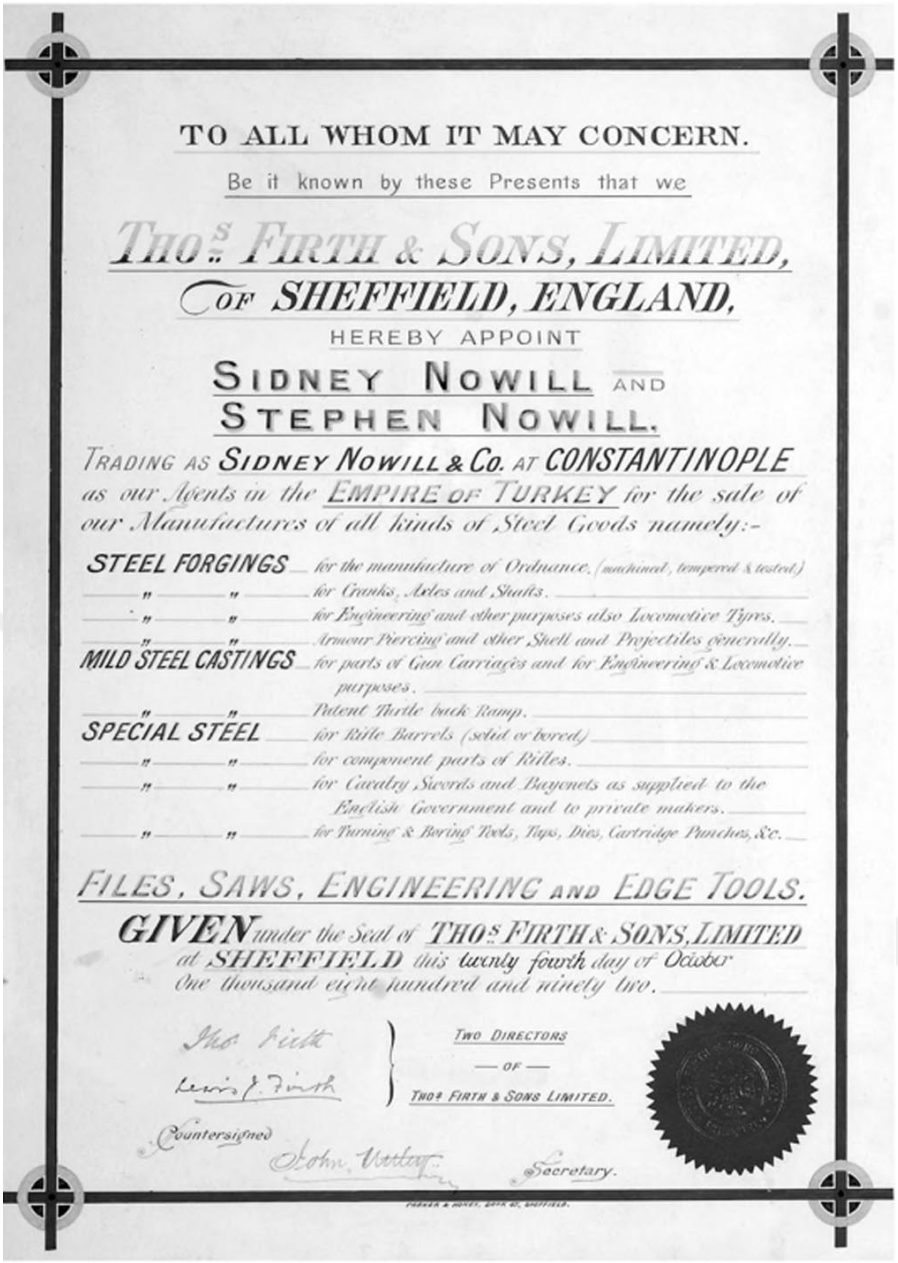

Şekil 5.24 : John Nowill & Sons, Sheffield üretimi kemik saplı gümüş çatal bıçak takımı (Url-57).

Şekil 5.25 : John Nowill & Sons, Sheffield üretimi gümüş kapmala kaşık, 1867-1889 (Url-58).

Daha önce dile getirildiği gibi Sidney Nowill & Co.'nun kurulması, John Nowill & Sons ürünlerinin Yunanistan, Türkiye ve Orta Doğu'daki geleceği açısından yeni bir sayfa açmıştır. Nowill'in anlattığı üzere (2011) 1865 yılında, henüz 14 yaşındayken İstanbul'a gelerek İskoç bir bakır plaka tüccarının yanında çalışmaya başlayan Sidney Nowill'in faaliyeti babasının gönderdiği 1000 İngiliz poundu değerindeki bir bavul dolusu çatal-bıçak takımının (ss. 4-6) dolayımlayıcılığıyla tamamen değişecektir. Nowill bu sayede harekete geçerek çatal-bıçak ticareti yapmaya başlayacak, ticaret hayatına atılarak 1874 yılında kardeşi Stephen ile birlikte Sidney Nowill & Co.'yu kuracaktır. Sidney ve Stephen kardeşler zamanla İngiliz ve Amerikan firmalarıyla ticari temsilcilik anlaşmaları yaparak (Şekil 5.26) ticaret faaliyetlerini genişletmiş, İstanbul'daki ticaret ve kurum ağlarının esnemesine ve boyutlanmasına katkıda bulunan aktörler haline gelmişlerdir. Örneğin, Çeşme'nin aktardığına göre (2014) Sidney Nowill & Co., temsilciliğini yaptığı Amerika, Chicago merkezli tarım makineleri üreticisi DEEring Ideal'a (Diring Ideal) ait birer adet orak ve çayır biçme makinesini Halkalı Ziraat Mektebi'ne reklam amaçlı göndermiş, makinelerin beğenilmesi üzerine Sidney Nowill'le bağlantı kurularak mektebe bir adet makinenin daha gönderilmesi sağlanmıştır (ss. 90-91).

TO ALL WHOM IT MAY CONCERN.

Be it known by these Presents that we

THOS. FIRTH & SONS, LIMITED,

OF SHEFFIELD, ENGLAND,

HEREBY APPOINT

SIDNEY NOWILL AND

STEPHEN NOWILL.

TRADING AS SIDNEY NOWILL & Co. AT CONSTANTINOPLE

as our Agents in the EMPIRE OF TURKEY for the sale of our Manufactures of all kinds of Steel Goods namely:-

STEEL FORGINGS for the manufacture of Ordnance, (machined, tempered & tested)
" " for Cranks, Axles and Shafts.
" " for Engineering and other purposes also Locomotive Tyres.
" " Armour Piercing and other Shell and Projectiles generally.
MILD STEEL CASTINGS for parts of Gun Carriages and for Engineering & Locomotive purposes.
" " Patent Turtle back Ramp.
SPECIAL STEEL for Rifle Barrels (solid or bored)
" " for component parts of Rifles.
" " for Cavalry Swords and Bayonets as supplied to the English Government and to private makers.
" " for Turning & Boring Tools, Taps, Dies, Cartridge Punches, &c.

FILES, SAWS, ENGINEERING AND EDGE TOOLS.

GIVEN under the Seal of THOS. FIRTH & SONS, LIMITED at SHEFFIELD this twenty fourth day of October One thousand eight hundred and ninety two.

Thos Firth
Louis J. Firth
TWO DIRECTORS — OF — THOS. FIRTH & SONS LIMITED.

Countersigned John Varley Secretary.

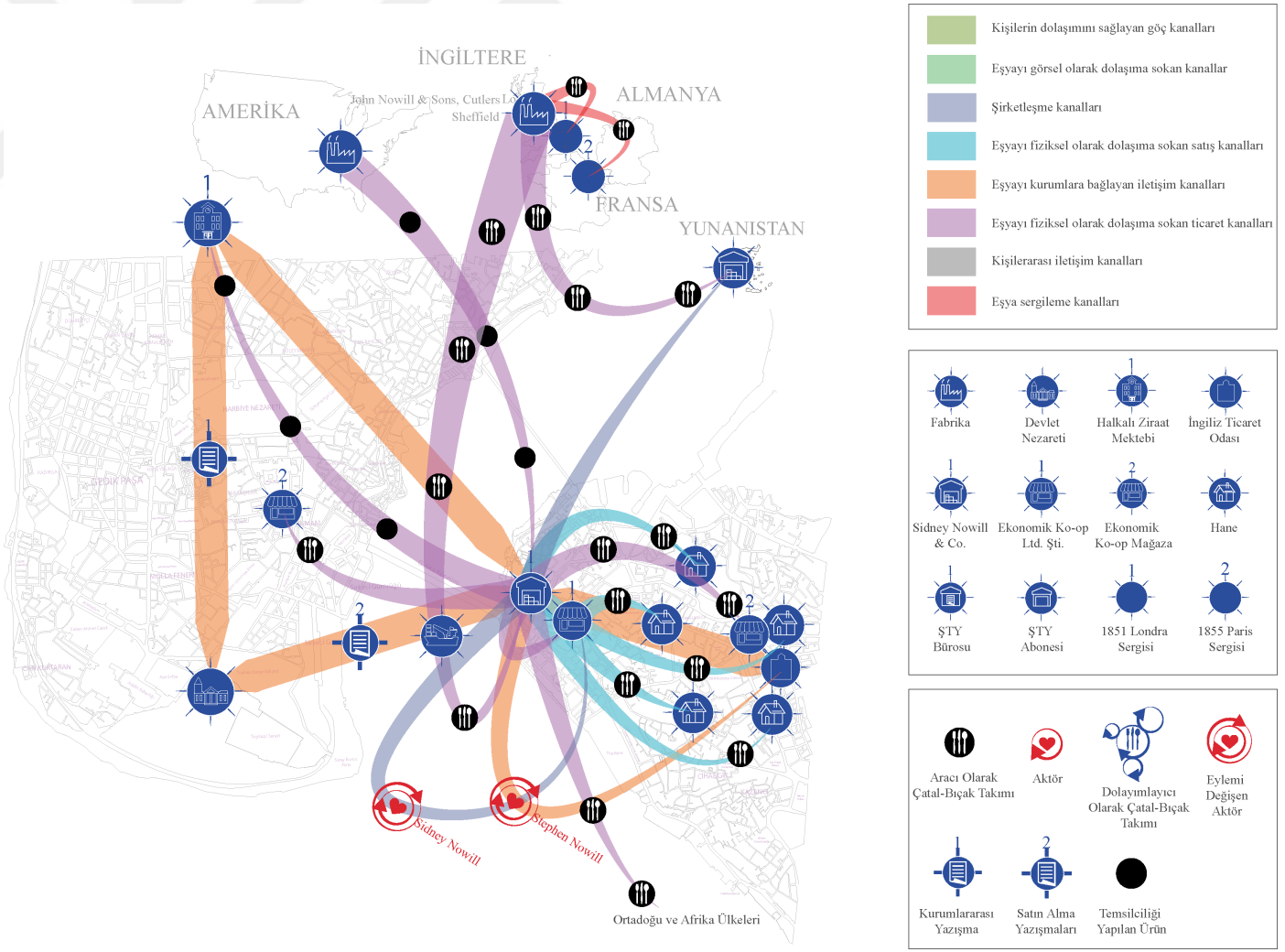
Şekil 5.26 : Sidney ve Stephen Nowill'in yaptığı ticari temsilcilik anlaşmalarından örnek, 1892 (Nowill, 2011, s. 8).

Sidney Nowill & Co.'nun yaptığı ticari temsilcilik anlaşmaları arttıkça şirketin Osmanlı idari kademeleriyle kurduğu ilişkiler de artmış, BOA'da karşılaşılan arşiv belgelerine göre şirket devlete çinko levhadan böcek ilacına, kopya makinesine elektrik tesisatı tamirine yönelik alet edevata uzanan çeşitlilikte ürün satışı yapmıştır.[28]

[28] BOA, DH.EUM.MH.. / 16-37-0, H-05-07-1328; BOA, BEO / 3967-297510-0, H-04-12-1329; BOA, 30-18-1-1 / 16-71-20, M-23-11-1925; BOA, 30-18-1-1- / 30-49-15, M-05-05-1928.

Sidney ve Stephen kardeşler, parçası olmayı seçtikleri veya oluşmalarına katkıda bulundukları ticaret ve kurum ağları sayesinde, John Nowill & Sons ürünlerinin İstanbullu müşterilerle buluşması için yeni kanallar da açmışlardır. İstanbul'un tanınmış İngiliz işletmelerinden biri haline gelirken bir yandan da John Nowill & Sons ürünlerini İstanbullu tüketiciyle buluşturmak ve yüzyılın ilk yarısında daralan pazar payını arttırmak amacıyla çeşitli kurumsal ve ticari ağların parçası olmaya başlamış, bu ilişkilenmelerin sağladıkları ticaret kanallarını aktif olarak kullanmaya başlamışlardır (Şekil 6.27). Örneğin Sidney ve Stephen Nowill, 1887 yılında kurulan İngiliz Ticaret Odası'nın kurucu üyeleridir. Nowill kardeşlerden sonra da ticaret odası konseyinde yakın zamana kadar her zaman bir Nowill'in yer almıştır (Url-59).

Charles Frederick Wilkinson Moda'da geçen çocukluğunu anlatırken, Moda'nın saygın simalarından olan Nowill ailesinden ve John Nowill & Sons ürünlerinden de bahseder: "1910 itibarıyla "İstanbul'daki sosyete evlerindeki çatal, kaşık, bıçak ne varsa üstünde John Noell & Sons markası görülürdü ve bu markalı yemek takımlarını kullanmak bir zenginlik gösterisi sayılırdı" (Öndeş, 2013, s. 245'te atıfta bulunulduğu gibi). Bu anlatıya göre John Nowill & Sons'ın ürünlerine kentin çeşitli yerlerine dağılmış mağaza ve alışveriş merkezlerinde rahatlıkla ulaşılıyor olmalıdır. Bu mağazalardan biri, daha önce **5.4.9** numaralı bölümde bahsi geçen Ekonomik Kooperatif Limited Şirketi'nin İstanbul'un farklı bölgelerinde bulunan mağazalarıdır. Hem Sidney hem de Stephen Nowill 1902-1914 arasında şirketin yönetim kurulunda yer almış, Sidney Nowill'in 1913 yılındaki vefatından sonra Stephen Nowill şirketle olan ilişkisini muhtemelen tek başına sürdürmüştür. Mağaza kataloğundan anlaşıldığı üzere (1902) Con Novil ve Sons, Şefild üretimi elektro-plat (İngiliz beyaz madeni), gümüş kaplama çatal-bıçak ve kaşık takımları bu mağazada satılmaktadır (ss-127-128). Ürün listesine bakıldığında mağazalarda ayrıca John Nowill and Sons üretimi gümüş kaplama sofra bıçağı, sofra kaşığı, sofra çatalı, yemiş bıçağı, tatlı kaşığı, yemiş çatalı, çay kaşığı, çorba kepçesi, çorba kaşığı, salça kaşığı, yemek kesmek için çatal ve bıçak, şeker maşası, istiridye çatalı ile siyah ve beyaz kemik saplı çatal-bıçak takımları, geyik boynuzu saplı çatal ve bıçağı, et ve ekmek bıçakları bulunmaktadır. Sidney Nowill & Co.'nun İstanbul'daki faaliyet ağı Şekil 5.17 ve Ek D, Şekil D.10'da gösterilmiştir. Firmanın faaliyet katmanları Ek D, Şekil D.11'de sunulmuştur.

Şekil 5.27 : Sidney Nowill & Co. faaliyet ağı (Yağız, 2017).

6 SONUÇ

Tez çalışması genelinde, 19. yüzyılın son çeyreğinden Birinci Dünya Savaşı'na uzanan dönemde İstanbullunun ev eşyasıyla karşılaşma platformlarını eşyanın dolaşıma girdiği kanallar üzerinden analiz etmek, İstanbul'un genel görünümü içerisinde var olan eşyaya ilişkin alt-süreçlerde gerçekleşen eşya ve İstanbullu arasındaki farklı düzeylerdeki ilişkilenmeleri anlamak, eşyanın farklı roller üstlenerek yarattığı anlık ya da dönemlik hareketlenmeleri belirlemek ve bu hareketlenmeler üzerine yeni okuma biçimleri sunmak amaçlanmıştır. Çalışmanın amaçları şu şekilde detaylandırılmıştır:

1. Eşyanın üretim, ticaret, sergileme, satış, tamir ve eğitim nesnesi olarak üretildiği, fikir veya meta olarak ithal edildiği, sergilendiği, pazarlandığı, satıldığı ve hatta tamir edildiği mekan ve mecralar arasında ortaya çıkan, İstanbul'un genel görünümünün kapsadığı eşyaya ilişkin alt-süreçleri belirlemek.
2. Günümüze kadar yapılan araştırma ve yayınların İstanbul'da eşyanın üretimi, ticareti, sergilemesi ve satışına dair çizdikleri görünümü Şark Ticaret Yıllıkları'nın 1881-1914 yılları arasındaki basımlarının incelenmesi yoluyla genişleterek bir eşya alt-panoraması oluşturmak.
3. Eşya-alt panoramasının içerdiği, eşya-İstanbullu etkileşimini mümkün kılan ilişkilenmelerin oluşmasında, nihai ürün olarak eşyanın kavramsal statikliğini kırarak eşyayı aktif bir katılımcı, insan-harici bir aktör olarak konumlandırmak; eşyanın değişen rolleri üzerinden İstanbullunun eylemlerinde yaşanan hareketlenmeleri tespit etmek.
4. Tasarım tarihinin akademik bir disiplin olarak sanat tarihinden kopma sürecinde, disiplinlerarası yaklaşımlar geliştirerek ilgi ve söylem alanının genişlemesine yönelik güncel tartışmalarda kendisine yer bulan *Actor-Network Theory*'nin temel kavramlarının sağlayabileceği okuma biçimlerini vakalar üzerinden tartışmak.

Çalışmada İstanbullu-eşya ilişkisinde üretici-tüketici ikiliğinin kapsamadığı durumlar ele alınmış, İstanbullu-eşya ilişkisi, eşyanın fikirsel, görsel ve fiziksel olarak İstanbul bağlamında dolaşıma girdiği kanalların belirlenmesiyle farklı düzeydeki karşılaşmalar olarak boyutlandırılmıştır. Bu boyutlandırma İstanbulluyu sadece

tüketici olarak değil, üretici, tüccar, mağazacı, yazar, tamirci ve kullanıcı kimlikleriyle de tanımayı, tüketime sunulan nihai bir üründen ziyade üretim, ticaret, sergileme, tamir ve eğitim nesnesi olarak eşyanın üstlendiği farklı rolleri dikkate almayı gerektirmiştir. İstanbullunun farklı kimlikleriyle, farklı rollerdeki eşyayla karşılaşma yollarını ortaya koymak, İstanbul'da eşyanın fikirsel, görsel ve fiziksel olarak dolaşıma girdiği kanalların da belirlenmesi anlamına gelmektedir. Dolaşım kanallarının ortaya konulması, 19. yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya Savaşı'na uzanan dönem boyunca İstanbul'un üretim ve ticaret ortamında gerçekleşen etkileşimlerin belirlenmesi, farklı düzeydeki etkileşimlerin birbirleriyle nasıl ilişkilendiklerinin anlaşılması, bu etkileşimlerin parçası olan insan ve insan-harici aktörlerin eylemlerinde zaman içinde gerçekleşen dönüşümün izlenmesi için bir çıkış noktası teşkil etmiştir. Bu kanallar aynı zamanda, İstanbul'daki faaliyetin başka yerellerle olan etkileşimlerinin, farklı tarihsel dönemlerde ortaya çıkan ilişkilerin etkilerinin incelenen dönemdeki etkileşimlere ne şekilde taşındıklarının veya bunları nasıl şekillendirdiklerinin anlaşılması açısından da araçsallaşmıştır.

Araştırmanın dönemlendiği tarih aralığı, İstanbul'da eşyanın üretimini, ticaretini, sergilemesini, satışını ve tamirini içeren alt-süreçlerin lonca örgütlenmesi dışındaki varlığının net bir şekilde okunabildiği bir dönemdir. Bu dönem aynı zamanda dış ticaret patlaması, yabancı sermayenin artan varlığı, yoğun ilan ve pazarlama faaliyeti sonucu yerli ve yabancı ürünlerin pazar paylarının ve tüketici kitlelerinin oluştuğu, bu kitlelerin üreticiler, tüccarlar ve mağazalar tarafından daha sistemli olarak tanımlanabildiği, kentteki tüketim kültürünün görsel ve fiziksel ipuçları açısından zenginlik gösterdiği bir dönemdir. Araştırmanın bu şekilde dönemlenmesi, kentin dünya ekonomisiyle hizalanan bir liman kenti olarak yeniden örgütlenmesi sürecinde eşyaya ilişkin alt-süreçlerin genel bir çerçeveye oturtulabilmesinde, bu alt-süreçlerde gerçekleşen aktör haraketlerine referans noktaları belirlenmesinde etkili olmuştur.

6.1 Şark Ticaret Yıllıkları Analizinin Eşya-Alt Panoramasına Yansıyan Sonuçları

Çalışmanın 5. Bölümünün ilk üç alt başlığı altında çizilen, İstanbul'un kentsel, demografik ve iktisadi genel görünümleri içerisinde bir alt-panorama olarak eşya panoramasında aktif aktörlerinin belirlenmesi, günümüze kadar yapılan araştırma ve analizlerde yer almayan, eşyanın üretimi, ticareti, sergilenmesi, satışı ve tamiri alanında faaliyet gösteren gölgede kalmış isimlerin mümkün olduğu ölçüde ortaya

çıkarılması ve bu sayede panoramanın detaylandırılması ve genişletilmesi Şark Ticaret Yıllıkları'ndaki kayıtların incelenmesi yoluyla mümkün olmuştur. **Eşya Alt-Panoramasına Miyopik Bakış: Şark Ticaret Yıllıkları** isimli alt-başlık altında sunulan bölümde, eşya alt-panoramasında faal olan kişi ve işletmeler eşya cinsi, sergileme/satış mecrası ve ticari faaliyetin türü bazında kategorik olarak sunulmuş, bu sayede bu kişi ve işletmeler görünürlük kazanmıştır. ŞTY kayıtları ve ilanları, süreli yayın ilanları, geniş çeşitlilikte belge, kayıt ve verinin birbirleriyle ilişkilendirilmesi yoluyla varlığı bilinmeyen isimlerin mesleki pratiklerini ve faaliyet biçimlerinin görünür kılınması 5. bölümün ilk üç alt başlığı altında çizilen eşya-alt panoramasının detaylanması ve boyutlanması sonucunu doğurmuştur.

ŞTY'nin sunduğu veriler, öncelikle otuz dört seneye yayılmış altı yüzün üzerinde meslek kolu başlığının eşyanın üretimi, ticareti, sergilemesi, satışı ve tamiriyle ilişkili faaliyet alanlarını kapsayan meslek kollarına indirgenmesiyle daraltılmış, bu meslek kolları havuzundan mobilya, aydınlatma, ısınma ve pişirme, sofra ve servis ürünleri, mutfak eşyası, ev aletleri ve dikiş makinesi gibi ev eşyasına ilişkin meslek kolları gruplanarak yıllık listelerindeki kayıtlar incelenmiştir. Çalışma kapsamında ŞTY'nin analiz edilmesinin en genel sonucu, yıllıkların İstanbul'un eşya-alt panoramasının genişletilmesi için, bu araştırma için olduğu kadar, gelecekte yapılacak araştırmalar için de en önemli referans kaynaklarından biri olduğudur. ŞTY'nin Meslekler listelerindeki kayıtlar genel görünümlerde eriyen faaliyetler hakkında ip uçları vererek, Adresler ve İlanlar bölümleri ise bu faaliyetleri boyutlandırarak farklı kurgu ve dizindeki araştırmalar için çıkış noktası teşkil etme potansiyeline sahiptir. ŞTY kayıtlarının farklı karakterdeki kaynaklarla ilişkilendirilmesi sonucu eşya alt-panoraması genişlemiş ve boyutlanmıştır.

6.1.1 Ticaret odalarının kurulması ile paralellik gösteren üye faaliyetlerindeki genişleme

İstanbul Ticaret Odası'nın kurulmasından sonra (1882) Fransız Ticaret Odası (1884), İngiliz Ticaret Odası (1887), Avusturya Macaristan Ticaret Odası (1888), İtalyan Ticaret Odası (1888) ve Yunanistan Ticaret Odası (1898) gibi yabancı ticaret odalarının kurulmaya başlaması ve bu odaların sayısındaki artış, Çizelge C.5'ten (Ek C) de izlenebildiği üzere, ticari temsilcilik, tüccarlık ve nakliyecilik faaliyetlerindeki tutarlı artışla paralellik göstermektedir. Daha önce belirtildiği üzere, ŞTY kayıtları İstanbul'daki faaliyetin tümünü temsil etmemekte, bu bağlamda incelenen dönemde

gerçekleşen genişleme ve boyutlanmanın sadece bir bölümüne referans oluşturmaktadır. Buna rağmen, her türlü yabancı tüketici ürününün Osmanlı topraklarındaki temsilciliğini yapan ticari temsilciler, yerli ve yabancı ürünlerin ithalat ve ihracatıyla uğraşan tüccarlar ve kara ve deniz nakliyeciliği alanında faaliyet gösteren nakliyecilik firmalarının sayısındaki tutarlı artışın temsil ettiği faaliyet genişlemesi eşya-alt panoramasında yaşanan genişlemenin boyutlarından biridir. ŞTY'deki kayıtlara göre yabancı ticaret odalarının kuruluşu, İstanbul pazarında uzun zamandır faaliyet gösteren tüccarların faaliyetlerinin kurumsal olarak ilişkilenmesinde etkili olmuş, bu kişilerin eşya-alt panoramasının genişlemesindeki rollerini kurumsal bir bağlama da oturtmuştur. Örneğin, İngiliz Ticaret Odası'nın kuruluşundan önce de ticari faaliyet gösteren ve Henry Baker (G. Baker & Son), Edward La Fontaine, Sidney ve Stephen Nowill, James William Whittall, J. F. Macnamara, George Gatheral gibi farklı sektörlerde ticaretle uğraşan kişilerin faaliyetleri İngiliz Ticaret Odası'nın kurulmasıyla kurumsal olarak ilişkilenmiş, bir İngiliz teşebbüsü olan Ekonomik Kooperatif Limited Şirketi aynı zamanda odanın üyeleri arasında bulunan Sidney ve Stephen Nowill, J. F. Macnamara, George Gatheral gibi isimlerin girişimiyle kurulmuştur. Ticaret odalarının kurulmasıyla yaşanan genişlemenin bir başka örneği Fransız Ticaret Odası'nın Osmanlı topraklarındaki faaliyetidir. 1884 yılında kurulan Fransız Ticaret Odası iki ülke arasındaki ticareti geliştirilmesinin yanı sıra, Fransız şirketlerini Osmanlı topraklarında temsil edecek acente veya temsilciler bulunmasında etkili olmuştur (Gülsoy, 2009).

6.1.2 Uzmanlaşma ve farklılaşma eğilimlerinin doğurduğu genişleme

ŞTY kayıtlarının analizi ve başvurulan diğer kaynaklardan sağlanan veriler doğrutusunda incelenen dönemde uzmanlaşma ve farklılaşma eğilimi gözlemlenmiştir. Uzmanlaşma ve farklılaşma eğilimi, eşya-alt panoramasının genişlemesi ve boyutlanmasında etkili olmuştur. Yıllıkların Meslekler bölümlerinde açılan başlıklar altındaki listelerde üretici, zanaatkar ve tüccarların isimlerinin yanına düşülen *Neg en.* (perakende ve toptan satış), *Fab. de* (üreticisi) ve *March. de* (tüccarı) notları bu vurgunun ilk göstergeleridir. Aynı vurgu, meslek kolları başlıklarının genelden özele doğru çeşitlenmesinde de gözlemlenmektedir. 1901 yılına kadar Mobilya Tüccarları olarak açılan genel başlık, bu yıldan sonra Bahçe Mobilyaları, Kakmalı Mobilya, Sedefli Mobilya gibi alt-başlıklara ayrılarak

uzmanlık alanlarındaki farklılık netleştirilmeye çalışılmıştır. Yıllıklarda açılan meslek kolları başlıklarındaki çeşitlenme, İstanbul pazarında gerçekleşen eşyaya ilişkin faaliyetlerin uzmanlaşma ve farklılaşma üzerinden sunulduğunu göstermekte, yıllıklardaki ilanların görsel ve metinsel içerikleri de bu vurguyu desteklemektedir.

Yıllık kayıtlarında tutarlı bir şekilde varlık gösteren isimlerin dönemin süreli yayınlarına verdikleri ilanlarda kullandıkları dil de bu vurguyu kuvvetlendirmektedir. Örneğin, 1896-1914 yılları arasında Lamba Tüccarları, Lambacılar ve Aydınlatma başlıkları altında eksiksiz olarak listelenen ve kendisini 'Lambacı Leon' olarak tanıtan Leon Hazarossian'ın lamba üretiminde kullandığı üretim bilgisini, demircilik ve dökmecilik hünerlerini bisiklet tamiri ve yenilemesi faaliyetine aktardığını anlattığı ilanlarda, uzmanlık alanının sağladığı yeni açılımlar, dolayısıyla farklılaşma vurgusu hakimdir. Aynı vurgu, 1881-1914 yılları arasında bir çok başlık altında eş zamanlı veya farklı yıllarda listelenen dikiş makinesi tüccarı Em. J. Mertzanoff'un yıllıklara ve İkdam gazetesine vermiş olduğu ilanların içeriklerinde de hakimdir. Hedef müşteri kitlesine seslendiği 22 Temmuz 1899 tarihli İkdam gazetesi ilanında, Mertzanoff'un dikiş makinesi ticareti ve satışında sektördeki rakiplerinden nasıl farklılaştığını ürün fiyatlarını ilan ederek, ürün garantisi ve ücretsiz tamir hizmeti vererek, hangi dikiş makinesi tipinin hangi sektörlerde daha kullanışlı olduğu konusunda bilgilendirerek ifade ettiği görülmektedir. Ayrıca tamir ve yedek parça tedariki faaliyetinin ayrı bir uzmanlaşma alanı olarak genişlediği Çizelge C.4'teki (Ek C) çeşitlenmeden anlaşılmaktadır.

Uzmanlık ve farklılaşma çabasının İstanbul eşya-alt panoramasının genişlemesinde oynadığı rolün bir başka boyutu, İstanbul pazarındaki aktörlerin markalaşma ve ürün kimliği oluşturma konusundaki girişimleridir. Tezin 5. bölümünde faaliyetlerindeki hareketlenmeler birer vaka olarak sunulan dikiş makinesi tüccarları Em. J. Mertzanoff ve Dimitraki Persides'in Avrupalı, ağırlıkla Alman, üreticilere fason olarak ürettirdikleri dikiş makinelerini kendi isimleri ve logoları ile pazarlamaları ve tüketiciye ulaştırmaları bu bağlamda dikkat çekmektedir. Persides, Seidel & Naumann ürünlerinin görsel kimliklerini oluşturan bazı öğeleri uygunlaştırarak kendi logosunda kullanmıştır. Bu uygunlaştırmanın Persides marka dikiş makinelerini yeni tüketicilere, muhtemelen Seidel & Naumann ürünlerine pazarda ilgi duyan müşteri kitlesine ulaştırmak için araçsallaştığı düşünülmektedir. Markalaşmanın örneklendiği bir başka durum, 1895 yılından itibaren kayıtlarına rastlanılan mühendis ve tüccar

Francois Mavrogordato'nun kendi geliştirdiği kokusuz, fitilsiz ve portatif aydınlatma ürününü, *Systeme Mavrogordato* ismiyle hem yıllık ilanlarında hem de dönemin süreli yayınlarında (Servet-i Fünun, 1896) tanıtmasıdır. Mavrogordato'nun ticari faaliyet alanı ve teknik bilgisi, piyasada farklı model ve markaları bulunan yabancı aydınlatma ürünlerine bir alternatif sunan, patentli bir ürünün ortaya çıkmasına neden olmuştur.

6.1.3 Yeniden-örgütlenme ve hizalanma süreçlerinin doğurduğu genişleme

Eşya alt-panoramasındaki genişlemede eşyaya ilişkin üretim, ticaret, sergileme, satış ve tamir faaliyetlerindeki yeniden-örgütlenme ve hizalanma süreçleri de önemli rol oynamıştır. Bu süreçler İstanbul pazarında eşyaya ilişkin faaliyet gösteren aktörlerin mesleki pratiklerinde, üretilen veya ticareti yapılan ürün çeşidinin ve modellerinin artması ve güncellenmesi, mağaza şubelerinde artış, stoklu çalışma ve depolama gibi ticaret, sergileme, satış ve dağıtım alanındaki gelişmelerle, uzmanlık alanları kapsamında müşteri ve tüketicilerle kurulan ilişkilerin boyutlanmasını sağlayan yönelimleri kapsamaktadır.

Dönemin Orosdi Back, Au Bon Marche ve Bazar Allemand gibi alışveriş merkezlerinin yanı sıra S.M. Minassian (Bazar Americain), Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-ı Beytiye Mağazası, Maison Baker gibi mağazalar, Avrupa ve Amerika başa olmak üzere çeşitli üretim ve ticaret merkezleriyle canlı ve güncel ilişkilerini sürdürmüşler, yeni ürünlerin İstanbul pazarına gecikmeden getirilmesi ve ilanlar yoluyla tanıtılması konusunda etkin rol oynamışlardır. Örneğin Baker Ticarethanesi Musavver Katalog'da (1911) görülen, 1907 kuruluş tarihli İngiliz firması Dryad'ın hasır mobilya modelleri kısa süre içerisinde İstanbul pazarında da satılmaya başlamıştır.

Müşterilere ürün ulaştırma konusunda mağaza kataloglarını araçsallaştırarak, müşterilerin mağazaya gelmeden de alışveriş yapabilmelerini sağlayan Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-ı Beytiye Mağazası, alışveriş deneyiminin boyutlandığı durumlara örnek teşkil etmektedir. Mağaza kataloğundaki açıklamalardan, mağazanın katalogdan sipariş ile evlere ürün teslim etme, haftanın belirli günlerinde İstanbul'un belli bölgelerine dağıtım yapma uygulamasını benimsediği, bunu sağlamak için de kataloğu etkin bir şekilde kullandığı anlaşılmaktadır.

Uzmanlık alanları kapsamında gözlemlenen yönelimlerden bir tanesi, lambacı Leon Hazarossian, mobilyacı ve mefruşatçı M. Parsecoff, marangoz ve mobilyacı Leon Rosenthal, dökmeci sobacılar Giacomo Carlotti ve Francois Riccioli gibi isimlerin ilanlarında görüldüğü üzere, sipariş ve çizim üzerinden üretimdir. Müşteri ihtiyaçları doğrultusunda kişiselleştirilmiş eşya üretiminin önünü açan bu yönelim, muhtemelen yeni ürün üretiminde taklit ve esinlenmenin de yolunu açmıştır. Çoğunlukla C. Vuccino & Cie., Maison Psalty, Sofianos Freres, Maison Narlıyan gibi dönemin ünlü mefruşatçı ve mobilyacılarının ilanlarında ve yıllık kayıtlarındaki notlarda görülen keşif üzerine ölçülendirme, üretim, kurulum ve dekorasyon vurgusu ayrıca dikkat çekmektedir.

Eşya-alt panoramasındaki genişlemenin nispeten gölgede kalan bir başka boyutu İstanbul pazarında eşya ticaretinde aktif bazı aktörlerin ürün bilgisini buluş boyutuna taşımalarıdır. Aslen bir mühendis olan Francois Mavrogordato'nun geliştirdiği ve patentini aldığı, fitilsiz, kokusuz ve kolay temizlenebilir portatif aydınlatma sistemi *Systeme Mavrogordato* bu örneklerden biridir. Mavrogordato bu ürünü ŞTY ve Servet-i Fünun gibi yayınlara verdiği ilanlarla tanıtmıştır. Dikiş makinesi ve saat tüccarı Em. J. Mertzanoff da, ticaretini yaptığı bu ürünleri *Combined Sewing Machine and Time Indicator* adı altında birleştirmiş, İngiltere'ye bir patent başvurusunda bulunmuştur. Bu kişilerin mesleki pratiklerini yeni ürün fikirleri geliştirmek ve piyasaya sürmek yoluyla boyutladırmaları, uzmanlık alanları vasıtasıyla kazandıkları ürün bilgisinin, dolayısıyla ürünlerin ve çeşitli modellerinin esinlendirmesiyle mümkün olmuştur.

6.2 *Actor-Network Theory*'nin Temel Kavramlarının Kullanılmasına İlişkin Sonuçlar

Çalışmanın **Tezin Kavramsal Arka Planı: Nihai Ürün Olarak Eşyadan Eşyanın Farklı Roller Üstlendiği Süreçlere Bakmak** başlıklı ikinci bölümü, İstanbul'un demografik, iktisadi ve kentsel dönüşümünü resimleyen bileşik panoramanın içinde yer alan eşyaya ilişkin alt-süreçleri ve bu alt-süreçleri incelemek için geliştirilen yaklaşımı ortaya koymuştur. Bruno Latour'un (2005) sosyoloji araştırmalarında 'sosyal bağların' mutlak varlığının ön kabulüyle yola çıkılmasına bir eleştiri ve alternatif bir yol haritası olarak tanımladığı *Actor-Network Theory*, araştırmanın kurgulanmasında ve sosyal bir bağlam olarak İstanbul'da İstanbullu-eşya ilişkisinin irdelenmesinde bir yol gösterici olarak ele alınmıştır. Tasarım tarihindeki güncel

tartışmalarda da insan ve insan-harici aktörler arasındaki hiyerarşileri yıkması ve nesnelerin de en az canlı aktörler kadar önemli roller üstlenebileceğini önermesi ile kendine yer bulan ANT'ın araştırmacılara önerdiği kelepçeler, tez çalışmasının ilerleyen aşamalarında etkileşimlerin kent bağlamına oturtulmasına yardımcı olmuştur. ANT'ın önerdiği harekete geçmeyi bekleyen aktör (actant), aktör, aracı (intermediary), dolayımlayıcı (mediator), bağlayıcı (connector) ve genel görünüm (panorama) kavramların çalışma kapsamında kullanılması, İstanbul'da eşyanın üretimi, ticareti, sergilenmesi, satışı ve tamiri alanında faaliyet gösteren kişi ve işletmelere "miyopik" bir bakış açısıyla yaklaşabilmek, bir kişinin mesleki eylemlerinde gerçekleşen hareketlenmeyi yorumlamak, ANT'ın temel kavramlarına referansla eylemlerindeki dönüşümü çok boyutlu bir biçimde izleyebilmek sonuçlarını doğurmuştur.

İstanbul'un 19. yüzyılın ikinci yarısında ev sahipliği yaptığı eşyaya ilişkin alt-süreçler, kentin geçirdiği mekansal, demografik ve iktisadi dönüşümün farklı öğeleriyle etkileşim halindedir. Birbiriyle temas halinde olan yeniden-örgütlenme ve hizalanma süreçleri olarak tanımlayabileceğimiz bu etkileşimlerin tamamı genel görünümü oluşturmaktadır. Bu genel görünümün kapsadığı, fakat aynı zamanda bünyesinde eriterek yuttuğu hareketlenmelerin ortaya çıkarılması için, ANT'nin araştırma kapsamında kavramsal bir çerçeve ve yol gösterici olarak ele alınması şu sonuçları doğurmuştur:

i. ŞTY'deki kayıtlarda karşılaşılan her kişi ve işletme ile eşya cinsine, eyleme geçme potansiyeli olan, hareketlendiklerinde bıraktıkları izlerle öncelikle eşya-alt panoramasını, daha sonra da kentin bileşik panoramasını farklı ölçeklerde de olsa dönüştürme potansiyeline sahip unsurlar olarak eşit mesafede durmak mümkün olmuştur.
ii. ANT'ın etkileşimlerin üretildiği fiziksel yapılar olarak tanımladığı yıldız biçimli odaklar kavramı, ŞTY kayıtlarında yer alan isimlerin eylemlerini nerelerde gerçekleştirdiklerinin, eylemin kendisi kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. Bu yapıların belirlenmesi, eşyanın fikirsel, görsel ve fiziksel olarak dolaşımını sağlayan kanalların, dolayısıyla karşılaşma alanlarının belirlenmesinde önemli rol oynamış, kişi ve nesnelerin hareketlerini kentsel mekana kelepçelemiştir.

iii. Yıldız biçimli etkileşim odakları ile bu odaklardan yayılan kanalların kavramsal olarak kullanılması, ŞTY'deki kayıtlardan hareketle izleri sürülmeye başlanan ve farklı misyon ve vizyonlarla üretilmiş çeşitli kaynaklarla ilişkilendirilerek faaliyetlerinin devamlılığıyla ve boyutlanmasıyla ön plana çıkan kişi, işletme ve eşyanın farklı fiziksel odaklara uğrayarak çizdikleri eylem rotalarının belirlenmesine yardımcı olmuştur. Bu sayede aktörlerin eylemlerinin gerçekleştiği, farklı fiziksel yapılar arasında kurulan kanallar, fiziksel yapıların işlevleri, ilişkilendikleri başka odaklar ve ürettikleri bağlayıcıların karakterleri göz önünde bulundurularak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma, eşyanın farklı halleriyle dolaşıma girdiği kanalların da belirlenmesi sonucunu doğurmuştur.

iv. Aracı (intermediary) ve dolayımlayıcı (mediator) kavramları ve bu kavramların etkileşim senaryolarının parçası olan aktörlere atfetikleri roller, fiziksel etkileşim odaklarının arasında hareket eden insan ve insan-harici unsurların eylemlerindeki değişikliklerin kaynaklarını belirlenmesinde faydalı olmuştur. Bu kavramlar, bir hareketlenmenin başka bir bağlamın etkisinin artarak iletiminden (aracılar vasıtasıyla) ya da yerel bağlamda eşyanın üstlendiği rolün değişmesinden (dolayımlayıcı vasıtasıyla) kaynakladığı konusunda ayrım yapılmasında referans teşkil etmiştir. Bu sayede bir odağın veya bağlamın etkisini arttırarak (aracı) veya aktörlerin eylemlerinde esneme veya boyutlanma gibi değişiklikler yaratacak şekilde dönüştürerek (dolayımlayıcı) ileten unsurların İstanbullu-eşya ilişkisinin farklı boyutlarında var olduğu görülmüştür.

v. ANT'ın temel kavramları araştırma kurgusunun geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Latour'un belirttiği üzere (2005) "bir tarih araştırmasına başlamadan önce arka plana gömülü halde duran nesneler arşivler, belgeler, hatıratlar, müze koleksiyonları ve en önemlisi araştırmacının hikaye etmesiyle tekrar ön plana çıkarılabilirler" (s. 81). ANT'ın insan ve insan-harici unsurlara hiyerarşik ön kabulleri hiçe sayan yaklaşımı, araştırma boyunca karşılaşılan her veri, nesne ve belgenin potansiyel aktörler olarak değerlendirilmesinde rol oynamış, ayrıca görsel ve yazılı kaynakların da bu kapsamda değerlendirilmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda araştırmanın kaynaklarının bir bölümü, örneğin

BOA'daki belgeler ve süreli yayın ilanları, hem tarihsel dönemde etkileşimlerin farklı roller üstlenen aktörleri olarak, hem de incelenen dönemi bugüne bağlayan unsurlar olarak öne çıkmıştır. Latour'un da sıklıkla dile getirdiği gibi, bu kaynaklar, farklı zamansallıkları ilişkilendirirken, birbirinden tarihsel olarak uzak görünen bağlamların arasında etkileşimi sağlarlar.

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un geçirdiği demografik, kentsel ve iktisadi dönüşüm eşyaya ilişkin alt-süreçlerin şekillenmesinde de etkili olmuş, farklı sektörlerde üretici, zanaatkar, tüccar, ticari temsilci, mağazacı, pazarlamacı ve hatta tamirci olarak faaliyet gösteren aktörlerin öncelikle mesleki faaliyetlerinde yeniden örgütlenmeye neden olmuştur. Yeniden örgütlenme süreçleri, bu aktörlerin kentteki mevcut üretim, ticaret ve kurum ağlarıyla girdikleri etkileşimleri boyutlandırmış, bazı durumlarda etkileşimler vasıtasıyla yeni ilişkilenme alanlarının kurgulanmasında rol oynamıştır. ANT'ın önerdiği çerçeve ve temel kavramlar, araştırma kapsamında toplanan veirlerin değerlendirilmesinde ve birer vaka olarak sunulmasında önemli rol oynamıştır. Tez çalışmasının 5. bölümünde sunulan vaka ve haritalar, ANT'ın önerdiği çerçevenin, eşyanın dolaşıma girdiği kanalların belirlenmesinde, dolayısıyla eyleme geçen, eylemleri boyutlanan ve çeşitli etkileşim odaklarıyla ilişkilenen insan ve insan-harici aktörlerin izlenmesindeki katkısını göstermektedir. Bu bağlamda eşyanın üretim, ticaret, sergileme ve eğitim nesnesi olarak anlık ya da dönemlik dolayımlayıcılığının da tespiti mümkün olmuştur.

6.3 Vakalara İlişkin Sonuçlar

i. Araştırmanın genel sonuçlarından en önemlisi İstanbul'un eşyanın fikirsel, görsel ve fiziksel dolaşımını mümkün kılan kanallar açısından oldukça zengin bir bağlam oluşturduğu, fakat bu kanallara miyopik bir bakış açısı geliştirilmedikçe bağlamın dönüşümüyle etkileşimde olan farklı aktörlerin eylemlerindeki değişikliklerin gölgede kalacaklarıdır. Kentin genel görünümleri (panoramaları) içinde hareketlenerek bu panoramaları boyutlandıran, genişleten veya dönüştüren aktörlerin eylemlerindeki değişimi önemsemek, araştırma boyunca kullanılan farklı karakterdeki kaynaklar arasında kurulan ilişkisellikleri gerektirmiştir. İstanbul'da eşya alt-

panoramasında gerçekleşen dönüşüm, ancak ve ancak tekil vakaların ortaya konulması ve bunların ilişkilendirilmesiyle anlaşılabilir.

Tezin 5. bölümünde sunulan ve dikiş makinesi ve çatal-bıçak takımları gibi eşyanın anlık ya da dönemlik olarak dolayımlayıcılığı ile ön plana çıktıkları durumları örnekleyen vakaların haritaları İstanbul'da eşyanın dolaşıma girdiği kanalların çeşitliliğini ve bu kanallarda hangi etkileşimlerin gerçekleştiğini, hangi ilişkilenme alanlarının oluştuğunu göstermektedir. Vaka haritaları aktör eylemlerinin katman katman okunabilmesine olanak sağlamıştır.

Vaka 1'de Em. J. Mertzanoff, Demetrius Persides ve Mehmet Salim Efendi'nin faaliyetlerindeki hareketlenmelerin görselleştirildiği haritalara göre, İstanbul'da yabancı ürünleri fiziksel olarak dolaşıma sokan ticaret kanalları yurtdışındaki üretim merkezleri ile İstanbul limanı arasında ana hatlar oluşturmakta, bu limandan kentte aktif tüccarların depo ve mağazalarına dağılmaktadır. Bu kanallar, eşyanın aracı (intermediary) olarak yol aldığı ve yabancı bağlamların etkilerini Osmanlı bağlamında arttıran hatlardır. Bu hatlar, İstanbul'da tüccarların depolarına ve mağazalara uzanan kanallarla dallanıp budaklanmaktadır. Depo ve mağazalar ile tüketicinin hanesi, eğitim kurumları ve atölyeler arasında uzanan ve eşyayı fiziksel olarak dolaşıma sokan satış kanalları vasıtasıyla eşya kent içinde kullanılmak üzere dağılmaktadır. Bu kanallarda insan-harici unsurlar olarak hareket eden katalog, kullanım kılavuzu, fatura gibi bağlayıcılar satış kanalları yoluyla mağazacı-tüketici, tüccar-tüketici ilişkisini kurgulamaktadır. Eşyanın görsel ve fikirsel olarak dolaşıma girdiği kanallar üretici, tüccar ve mağazacıların ofis ve mağazalarından, yayınevleri ve süreli yayın bürolarına uzanan kanallarla başlamakta, bu kanallarda hareket eden ilan, görsel içerik, ürün açıklaması vb. bağlayıcıların yardımıyla etkileşimler oluşmaktadır. Süreli yayınlardaki ilanlar, tüketicinin eşyayla görsel olarak karşılaşmasını mümkün kılan bağlayıcılardır. Mehmet Salim Efendi'nin eylem haritasında izlenebildiği üzere, devlet ve eğitim kurumları arasındaki kanallar kentteki satış ve ticaret kanallarıyla etkileşmekte, bu etkileşim devlet kurumlarının kentteki üretici ve tüccarlarla ilişkilenmesine imkan vermektedir. Bu kanallardaki etkileşimleri mümkün kılan belge, sipariş notu, rapor gibi dokümanların bağlayıcılığıyla, Mehmet Salim Efendi'nin faaliyetinde örneklendiği gibi, eğitim nesnesi olarak devlet kurumlarında işlev gören dikiş makinesinin başka eğitim

kurumlarına yine bu kurumlardan mezun kişilerin ticari faaliyetleri üzerinden aktarımı mümkün olmaktadır.

Vaka 2'de Sidney Nowill & Co. ile Sidney ve Stephen Nowill kardeşlerin İstanbul'daki faaliyetlerinde gerçekleşen hareketlenmelerin görselleştirildiği harita, hem Sidney Nowill & Co.'nun kuruluşuna uzanan süreçte kişisel bir meseleyi çözmek adına İstanbul'a gönderilen çatal-bıçak takımlarının Sidney Nowill'in eylemlerinde yarattığı değişikliği, hem de Sidney Nowill & Co.'nun kurulmasından sonraki süreçte hareketlenmenin ortaya çıkmasına vesile olan çatal-bıçak takımlarının İstanbul'a bir tüketici ürünü olarak getirilmesi ve tüketiciye ulaştırılması için gerçekleşen kurumsal ve ticari etkileşimleri göstermektedir. Haritaya göre Sidney Nowill & Co.'nun pazarda genişleyen faaliyeti, firmanın yabancı üreticilerle yaptığı ticari temsilcilik anlaşmalarıyla genişlemiştir. Bu genişleme Osmanlı idari makamlarıyla kurulan ticari ilişkiler vasıtasıyla devletin eğitim kurumlarına uzanmıştır. Yabancı merkezlerden İstanbul'a uzanan ticaret kanalları yoluyla gelen ürünler, bir koldan devlet idari makamları aracılığıyla birer eğitim nesnesi olarak okullara dağılmış, diğer koldan İstanbul Ticaret Odası'nın kurumsal ticaret kanallarından ve üyeler arasındaki iş ilişkilerinin yardımıyla kent içindeki mağazalara dağılmıştır. Sheffieldlı çatal-bıçak üreticisi John Nowill & Sons'ın ürünlerinin İstanbul evlerinde yaygınlaşmasının nedenlerinden bir tanesi, Sidney Nowill & Co'nun İstanbul Ticaret Odası üyelerinden bazı isimlerle ortak olarak kurdukları Ekonomik Kooperatif Limited Şirketi'dir. Bu bağlamda Sidney Nowill & Co. yabancı bir üreticinin ürünlerini İstanbullu tüketiciye ulaştırmak için eşyanın ticaretine ilişkin süreçlerde hem tüccar hem de girişimci olarak eylemde bulunmuştur.

Tez çalışmasında ANT'ın hem araştırma kurgusunun şekillendirilmesinde hem de eşyanın değişen rollerinin yarattıkları hareketlenmelere miyopik bir bakış geliştirilmesinde kullanılması, nihai ürün olarak eşyanın etrafında şekillenen süreçlerin okunabilmesini mümkün kılmaktadır. Eşyaya ilişkin süreçlerde aktif olan aktörlerin eylemlerindeki hareketlenme ile eşyanın değişen rolleri arasındaki ilişkinin belirlenmesi ve vakalar üzerinden katman katman okunabilmesi, ANT'ın temel kavramlarının rehberliği ile mümkün olmuştur. Eşyanın dolaşıma girdiği kanallara ve bu kanallarda eşyanın ve diğer aktörlerin üstlendiği rollere odaklanılarak İstanbullu-eşya ilişkisinin anlaşılmasına yönelik benzer okumalar yapıldığı takdirde vakalar

çeşitlenecek, bu vakaların birbirleriyle ilişkileri analiz edilerek, eşya-alt panoramasının işleyişine ve dönüşümüne dair çıkarımlarda bulunmak mümkün olacaktır.

6.4 Gelecek Araştırmalar İçin Açılımlar

Daha önce de dile getirildiği gibi, tez çalışmasının en genel, fakat en önemli sonucu eşya-alt panoramasına miyopik bir bakış açısı geliştirilmediği sürece bu panoramanın detaylanmasının, boyutlanmasının ve genişlemesinin mümkün olmayacağıdır. Bu bağlamda çalışma kapsamında sunulan vakaların eşya alt-panoramasını oluşturan ve onu dönüştüren aktörlerin (kişi, işletme ve kurum) tekil hikayelerine, özelleşmiş tarihlerine odaklanacak gelecek araştırmalar için birer örnek teşkil edecekleri düşünülmektedir. Vakaların çoğaltılması ve birbirleriyle ilişkilendirilmesi yoluyla İstanbul'da eşyanın tasarım, üretim, ticaret, sergileme, satış ve tamirini içeren süreçlere bütüncül bir bakış mümkün olacak, bu süreçlerde faaliyet gösteren insan (tasarımcı, mühendis, zanaatkar, üretici, tüccar, ticari temsilci, tamirci, mağazacı, dağıtımcı, tedarikçi, yayıncı, tüketici, kanun yapıcılar vb.) ve insan-harici (eşya, teknik alet, makine, marka, süreli yayın, kurum, rapor ve belge, fatura, kullanım kılavuzu, kanun, sergi vb.) aktörler görünürlük kazanacaktır.

Tez çalışmasında başvurulan araştırma yöntemi ve kaynak dizisi, tasarım ve üretim arasındaki ilişkinin irdelenmesine, dolayısıyla tasarım tarihinin araştırma odaklarından biri olan, tasarım, üretim ve tüketim süreçleri arasındaki ilişkinin tespitine imkan vermemiştir. Ne var ki, ANT'ın temel prensiplerinin rehberliğinde farklı kaynak dizilerinin tanımlanması ve araştırma yöntemlerinin kullanılması, tasarım, üretim ve tüketim eksenindeki vakaların ortaya çıkarılmasına, bu sayede Osmanlı tasarım tarihinin parçalı da olsa yazılmasına imkan tanıyabilir. ŞTY kayıtları tasarım ve üretim ilişkisinin irdelenmesi bağlamında hala bakirdir. Bu bağlamda ürün tasarımı ve üretiminin, devlet ve özel teşebbüs fabrikaları dışında kalan daha küçük ölçekli, hatta gündelik boyutu ortaya çıkarılmayı beklemektedir.

Tez çalışması, gelecek araştırmalar için eşyaya ve onun parçası olduğu süreçlere yönelik bir okuma biçimi önermektedir. Vaka haritaları, bu süreçlerin ve bu süreçleri şekillendiren, dönüştüren aktör faaliyetlerinin farklı boyutlarıyla okunabilmesi, katman katman algılanabilmesi için birer şablon teşkil etmektedir. Vakaları

çeşitlendirerek birbirleriyle ilişkilendirmek, bu sayede mikrodan makroya, özelden genele gitmek, eşya tarihinin farklı boyutlarının ortaya konulmasında yardımcı olacaktır.

KAYNAKLAR

Abdülaziz Bey. (1995). *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri.* (K. Arısan, D. Arısan Günay, Editörler). İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Adıgüzel, H. (2006). *19-20. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Art Nouveau Üsluplu Çiniler* (Doktora tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Akın, N. (2011). 19. *Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*. İstanbul : Literatür Yayınları.

Akpolat, Y. (2013). *Sadık Rıfat Paşa: Dün-bugün ilişkisi bağlamında Neden Batı'ya koşuyoruz? Neden Batı'dan Kaçıyoruz?* İstanbul : Doğu Kitabevi.

Akrich, M. (1992). The De-Scription of Technical Objects. İçinde E. Bijker, John Law (Editörler), *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change* (ss. 205-224). Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Aktar, A. (1998). Şark Ticaret Yıllıkları'nda 'Sarı Sayfalar': İstanbul'da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler 1868-1928. *Toplum ve Bilim* 76, 105-143.

Altın, E. (2014). *Rationalizing Everyday Life In Late Nineteenth century Istanbul c. 1900* (Doktora tezi). New Jersey Institute of Technology and Rutgers, The State University Of New Jersey-Newark.

Altın, E. (2016). Baker Mağazaları: Göstere Göstere Tüketmek. *Manifold.press.* Erişim 8 Nisan, 2017, adresi http://manifold.press/baker-magazalari-gostere-gostere-tuketmek

Antik A.Ş. (2008, 23 Mayıs). *253. Müzayede Çevrimiçi Kataloğu, Değerli Tablolar ve Antikalar.* Erişim: 11 Aralık, 2016, adresi: https://www.artamonline.com/67-253-muzayede-degerli-tablolar-ve-antikalar.

Antik A.Ş., (2008, 21 Aralık) 255. Müzayede Çevrimiçi Kataloğu, Interior Sale**.** Erişim: 11 Aralık, 2016, adresi: https://www.artamonline.com/65-255-muzayede-interior-sale?id_category=65&n=317.

Alif Art. (2013, 6 Ekim). *Osmanlı ve Karma Sanat Eserleri Müzayedesi Kataloğu.* Alman Yapımı, Dikiş Makinesi, (Lot no: 560). Erişim: 10 Nisan, 2017, adresi: http://www.alifart.com/pPages/pAlifart.aspx?pmID=15&lang=TR&section=4&aucID=770.

Arıburun, L. N. E. (2012). *19. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyaları: Batılılaşma Etkisi ve Biçimsel Açıdan Yemek Kültüründeki Değişim Süreci* (Doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Attfield, J. (2000). *Wild Things: The Material Culture of Everyday Life.* New York : Berg Publishers.

Aydoğan, N. (2006). '1892-1920 Yılları Arasında Üretilmiş Bazı Yıldız Porselenlerinin Biçim ve Bezeme Özellikleri'. İçinde *150. Yılında Dolmabahçe Sarayı Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı* (ss. 234-248). İstanbul : TBMM Milli Saraylar, Kasım 23-26.

Baker Ticarethanesi Musavver Katalog. (1911). SALT Araştırma, Nadir Kitaplar. İstanbul : Matbaa-I Ahmet İhsan ve Şürekası.

Balcı, R. ve Sırma, İ. (2012). *Ticaret ve Ziraat Nezareti Memalik-i Osmaniye'de Osmanlı Anonim Şirketleri.* (Yayın No: 2010-64). İstanbul : İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey. (2011). *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı.* (A. Ş. Çoruk, Editör.). İstanbul : Kitabevi Yayınları.

Baudrillard, J. (2010). *Nesneler Sistemi.* (O. Adanır, A. Karamollaoğlu, Çev.). İstanbul : Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Baruh, L. T. (2013). Tracing the Painted Tray Dealers in Istanbul. İçinde F. Nessi, M. Hatzaki (Editörler), *Rituals of Hospitality: Ornamented Trays of the Nineteenth Century in Greece and Turkey* (1st ed., ss. 149-16). Athens : Melissa Publishing House.

Behar, C. (2009). Osmanlı Döneminde İstanbul'a Göçler ya da Göç Olmadan İstanbul İstanbul Olabilir miydi?. İçinde M. Güvenç (Editör), *Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular* (ss. 45-53). İstanbul : Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Behar, C. (2014). *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi.* İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.

Bilgili, N. (2016). *İstanbul Limanları'nın Modernizasyonu: Dersaadet Rıhtım ve Anadolu Demiryolları Şirketlerinin Faaliyetleri (1890-1934)* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Bozdemir, M. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Endüstriyel Mirasımız.* İstanbul : İstanbul Ticaret Odası.

Bozkurt, F. (2011). *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)* (Doktora tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Callon, M. (1980). The State and Technical Innovation: A Case Study of the Electric Vehicle in France. Research Policy, 9, 358-376.

Cartensen, F. V. (1984). *American Entreprise in Foreign Markets: Studies of Singer and International Harvester in Imperial Russia.* North Carolina : University of Carolina Press.

Coşansel Karakullukçu, D. (2007). *150 Yılın Sessiz Tanıkları: Saray Porselenlerinden İzler* (Yayın No: 41). İstanbul : TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı.

Çelik, Z. (1998). *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul.* İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Çeşme, V. (2014). Halkalı Ziraat Mektebi: Eğitimi, Eğitimci Kadrosu, Örnek Çiftliği ve Yayınları. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*,16(1), 73-99.

Çeviker, T. (1988). *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü 2: Meşrutiyet Dönemi (1908-1918).* İstanbul : Adam Yayınları.

Cressman, D. (2009). *A Brief Overview of Actor-Network Theory: Punctualization, Heterogeneous Engineering & Translation*. Erişim 19 Temmuz, 2017, adresi: faculty.georgetown.edu/irvinem/theory/Cressman-AbriefOverviewofANT.pdf

Çukurcuma Müzayede Kültür ve Sanat Evi. (2014, 2 Mart). Koleksiyonlar ve Karma Eserler Müzayedesi Çevrimiçi Kataloğu. Erişim 19 Aralık, 2016 adresi: https://www.cukurcumamüzayede.com.

Dalyan, M. G. (2011). *XIX. Yüzyılda Gelenekten Batı Kültürüne Geçişte Ermeni Yaşamı.* İstanbul : Öncü Kitap.

Denizler Müzayede Evi. (2012,25 Kasım). Karma Eser Müzayedesi Kataloğu. Erişim: 16 Aralık, 2016, adresi: https://issuu.com/g.tasyakan/docs/denizler27_online.

Dorsan, S. (2006). *Christofle: A Legend Revisited.* Erişim: 30 Aralık 2016, http://www.diplomat.com.tr/sayilar/s20/yazilar/s20-17.htm.

Driver, S. *Edward Miller &Company, U.S.A.-A Brief History.* Erişim: 10 Aralık 2016, adresi: http://www.edwardmillerkeroseneoillamps.com/edwardmiller%26co.-abriefhistory.

Duben, A. (2009). 20. Yüzyılda İstanbul: Haneler, Aileler ve Demografik Gerçekler. İçinde M. Güvenç (Editör), *Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular* (ss. 35-44). İstanbul : Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Duben, A. ve Behar, C. (1998). *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940.* İstanbul : İletişim Yayınları.

Duhani, S. N. (1982). *Eski İnsanlar, Eski Evler: XIX. Yüzyılda Beyoğlu'nun Sosyal Topografisi.* İstanbul : Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

Ekonomik Kooperatif Büyük Bakkaliye ve Levazım-ı Beytiye Mağazası. (1320) (1902). SALT Araştırma, Nadir Kitaplar. İstanbul : Matbaa-I Ahmed ve Şürekası.

Eldem, E. (1999). İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente. İçinde Eldem, E., Goffman, D. ve Masters, B. *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul* (ss. 152-240). İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Eldem, E. (2016). Erken Tanzimat Dönemi Üzerine Düşünceler. İçinde İ. Baytar, J. Beşkonaklı (Editörler). *Sultan Abdülmecid'in Bir Mimarı: William James Smith* (ss. 22-28). İstanbul: İBB Yayınları.

Ergin, O. N. (1995a). *Mecelle-i Umur-ı Belediyye* (Cilt 1,). İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı.

Ergin, O. N. (1995b). *Mecelle-I Umur-ı Belediye* (Cilt 4,). İstanbul : İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı.

Evliya Çelebi. (2014). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul* (Kitap 1, Cilt 2), (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Editörler). İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.

Fallan, K. (2008). An ANT in our pants? A design historian's reflections on actor network theory. İçinde J. Glynne, F. Hackney, V. Minton (Editörler), *Networks of Design: Proceedings of the 2008 Annual International Conference of the Design History Society* (ss. 46-52). United Kingdom : University College Falmuth, Eylül 3-6.

Fallan, K. (2010). *Design History: Understanding Theory and Method.* Oxford-Newyork : Berg Publications.

Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı Zanaatkarları* (Z. Kılıç Çev.). İstanbul : Kitap Yayınevi.

Faroqhi, S. (2000). Research on the History of Ottoman Consumption: A Preliminary Exploration of Sources and Models. İçinde D. Quataert (Editör), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922 An Introduction* (ss. 15-44). Albany: State University of New York Press.

Frierson, E. (2000). Cheap and Easy: The Creation of Consumer Culture in Late Ottoman Society. İçinde D. Quataert (Editör), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922 An Introduction* (ss. 243-260). Albany: State University of New York Press.

Gajek, P. ve Gajek, N. (2016). *Warsaw Silverplate Companies: I. Joseph Fraget.* Erişim: 18 Aralık 2016, adresi: http://www.ascasonline.org/ ARTICOLOFEBBR A203.html.

Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Ankara : Ötüken Neşriyat.

Göçek, F. M. (1996). *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire: Ottoman Westernization and Social Change.* Oxford-NewYork : Oxford University Press.

Göktürk, H. (1943). Cankoç Soba, Yemek Ocakları ve Su Tesisatı İmalathanesi ve Mağazası. İçinde R. E Koçu (Editör), *İstanbul Ansiklopedisi* (Cilt 6, s 3372). İstanbul : Neşriyat Kolektif Şirketi.

Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations, (1851). *Official Descriptive and Illustrated Catalogue* (ss. 609-610). London: W. Clowes And Sons, Printers. Erişim: 8 Mart 2017, adresi: https://archive.org/stream/officialdescrip00goog#page/n6/mode/2up

Gülsoy, U. (2009). *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*. İstanbul : İstanbul Ticaret Odası.

Hisar, A. Ş. (2005). *Çamlıca'daki Eniştemiz.* İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.

Ihde, A. J. (1984). *The Development of Modern Chemistry.* NewYork : Dover Publications Inc.

İkdam Gazetesi. (1895, 29 Ekim). 17 Teşrin-I Evvel 1311, Sayı 454. Sahibi: Ahmet Cevdet. Dersaadet. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu.

İkdam Gazetesi. (1897, 20 Mart). 16 Şevval 1314**,** Sayı 957. Sahibi: Ahmet Cevdet. Dersaadet. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu.

İkdam Gazetesi. (1899, 22 Temmuz). 10 Temmuz 1315, Sayı 1812. Sahibi: Ahmet Cevdet. Dersaadet. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu.

İkdam Gazetesi. (1901, 7 Aralık). 24 Teşrin-I Sani 1317, Sayı 2680. Sahibi: Ahmet Cevdet. Dersaadet. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu.

İkdam Gazetesi. (1902, 25 Ekim). 12 Teşrin-I Evvel 1318, Sayı 2002. Sahibi: Ahmet Cevdet. Dersaadet. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu.

İkdam Gazetesi. (1908, 28 Temmuz). Sayı 5091. Sahibi: Ahmet Cevdet. Dersaadet. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu.

Issawi, C. (1975). Ottoman Empire: Introduction. Içinde C. İssawi (Editör), *The Economic History of the Middle East 1800-1914* (ss. 17-22). Chicago : University of Chicago Press.

Kabadayı, M. E. (2012). "Geç 19. Yüzyılda İstanbul'da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak". İçinde T. Atabaki ve G. D. Brocket (Editörler), *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi* (ss. 75-96). İstanbul : Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kala, E. S. (2011). Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik Hukukunun Gelişimi ve Bu Gelişmede İstanbul ve Çevresi Merkezli Sanayileşmenin Rolü. İçinde Y. Köse (Editör), *İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente* (ss. 293-330). İstanbul : Kitap Yayınevi.

Kaptan, B. (2014). Türkiye'de İç Mimarlık Meslek Alanı ve Eğitiminin Tarihi. Içinde U. Şumnu (Editör), *Türkiye'de İç Mimarlık ve İç Mimarlar*, (ss. 63-81). İstanbul : TMMOB İçmimarlar Odası.

Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914.* İstanbul : Timaş Yayınları.

Kaynar, H. (2012). *Projesiz Modernleşme.* İstanbul : İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.

Kazgan, H. (1999). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*. İstanbul: Vakıfbank Yayınları.

Keyder, Ç. (2006). Arka Plan. Içinde Ç. Keyder (Editör), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında.* (ss. 9-40). İstanbul : Metis Yayınları.

Kıray, M. B. (2005). Mübeccel Kıray / Toplu Eserleri 7: *Tüketim Normları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma* (Yayın no: 238, İnceleme-Araştırma 163). İstanbul : Bağlam Yayınları.

Kırlı, C. (2001). A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul, *International Labor and Working-Class History*, 60,125-140.

King, M. (2011). Working With/In the Archives. İçinde S. Gunn, Lucy Faire (Editörler), *Research Methods for History* (ss. 13-29). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Kocabaşoğlu, U. (2009). Sunuş. Içinde U. Kocabaşoğlu (Editör), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* Modernleşme ve Batıcılık (5. Baskı, Cilt 3, ss. 13-17). İstanbul: İletişim Yayınları.

Koyuncu, M. (2008). *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)* (Doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Köksal, G. (2005). *İstanbul'daki Endüstri Mirası İçin Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri* (Doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Köse, Y. (2009). Vertical Bazaars of Modernity: Western Department Stores and Their Staff in Istanbul (1889-1921). *IRSH,* 54, 91-114. doi: 10.1017/S0020859009990253

Köse, Y. (2011). Pera'dan İstanbul'a Modern Çağın Çarşıları ve Çalışanları. İçinde: Y. Köse (Editör), *İstanbul: İmparatorluk Başkentinden Megakente* (1. Baskı, ss. 388-425). İstanbul : Kitap Yayınevi.

Kupferschmidt, U. M. (2004). The Social History of the Sewing Machines in the Middle East. *Die Welt des İslams New Series*, 44(2),195-213.

Kütükoğlu, M. (1974). *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I: 1580-1838*. Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

La Propriete Industriel. (1898, 3 Nisan). *La Revue Diplomatique: politique, literature, finances, commerce international, directeur-fondateur: Auguste Meulemans, Paris, No: 14.* İçinde Turquie-Ordre du Medjdie: Leon Hazarossian, fondeur en bronze (s. 7.). Erişim: 16 Mart, 2017, adresi: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5717160r/f7.image.r=hazarossian?rk=64378;0 .

Latour, B. (1988). Mixing Humans and Nonhumans Together: The Sociology of a Door-Closer. *Social Problems*, 35(3), 298-310.

Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory.* Oxford-New York: Oxford University Press.

Latour, B. (1992). Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. İçinde E. Bijker, John Law (Editörler), *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change* (ss. 225-258). Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Law, J. (1992). Notes on the Theory of the Actor-Network: Ordering, Strategy and Heterogeneity. *Systems Practice,* 5, 379-393.

Law, J. (2007). *Actor Network Theory and Material Semiotics*. Erişim 19 Temmuz 2017, adresi: http://www.heterogeneities.net/publications/Law2007ANTandMaterialSemiotics.pdf

Law, J. (2012). Technology and Heterogeneous Engineering: The Case of Portoguise Expansion. İçinde E. Bijker, T. Hughes, T. Pinch (Editörler), *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology* (25. Yıl Dönümü Baskısı, ss. 105-128). Cambridge-Massachusetts: MIT Press.

Lee-Maffei, G. (2009). The Production-Consumption-Mediation Paradigm. *Jornal of Design History, 22*(4), 351-376. doi: 10.1093/jdh/epp031.

Mertzanoff, Em. J. (1903). *United Kingdom Patent: 190308839-A,* Combined Sewing Machines and Time Indicator. Erişim 29 Mart, 2017, adresi: https://patent.ipexl.com/GB/190308839-a.html.

Miller, D. (1994). *Material Culture and Mass Consumption.* Oxford-Massachusetts : Blackwell Publishers.

Misawa, N. (2011). *Türk-Japon Ticaret İlişkileri* (Yayın No: 2010-63). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası. Erişim: 20 Aralık, 2016, adresi: http://www.ito.org.tr/itoyayin/0022959.pdf.

Modiano, M. (2000). *Hamehune Modillano: The Genealogical Story of The Modiano Family from 1570 to Our Days*. Erişim: 7 Aralık, 2016, http://www.themodianos.gr.

Morris, R. J. (2011). Document to Database and Spreadsheet. İçinde S. Gunn, Lucy Faire (Editörler), *Research Methods for History* (ss. 142-163). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Nowill, S. E. P. OBE, (2011). *Constantinople and Istanbul: 72 Years of Life in Turkey.* Leicestershire : Traubador Publishing Ltd. / Matador.

Ortaylı, İ. (2012). *İmparatorluğun En uzun Yüzyılı.* İstanbul : Timaş Yayınları.

Oter, T. (2007). *Geçmişten Günümüze Ud Yapımcıları, Ud Yapımında Kullanılan Yöntemler* (Doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Ökçün, A. G. (1997). *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki.* Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.

Öndeş, O. (2013). *Vapur Donatanları ve Acenteleri Tarihi.* İstanbul: İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları.

Önsoy, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası.* Ankara : Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özbay, R. D., Levi, M. ve Öztürk, S. (2010). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ticaret Tarihimizde Reklam ve İlanlar. İçinde A. Kolay, D. Hızal, B. Durak ve M. Arslan (Editörler), *İlan-ı Ticaret: Resimli İlanlar Perspektifinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Ticari Hayatı*. İstanbul : İstanbul Ticaret Odası.

Özkaya, N. (2014). *Ehasin-I Müessesat-ı Hayariyye-Hilafetpenahi'den Darülaceze*. İçinde N. Özkaya (Editör), M. Kanar, (Sadeleştiren). İstanbul : Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Darülaceze Yayınları.

Özsöz, C. (2007). Pierre Bourdieu'nun Temel Kavramlarına Giriş. *Sosyoloji Notları*, *1*, 15-21.

Pamuk, Ş. (2004). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (1. Baskı). İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Paris Universal Exhibition. (1855). *Catalogue of the Works Exhibited in British Section of the Exhibition,* (s. 39). London : Chapman and Hall. Erişim: 8 Mart, 2017, adresi: https://archive.org/details/parisuniversale01goog.

Prown, J. D. (1982). Mind in Matter : An Indtroduction to Material Culture Theory and Method. *Winterthur Portfolio*, 17(1), 1-19.

Quataert, D. (1992). *Manufacturing and Technology Transfer In The Ottoman Empire 1800-1914.* İstanbul-Strasbourg : The Isis Press.

Quataert, D. (2000). *Introduction.* İçinde D. Quataert (Editör), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922 An Introduction* (ss. 1-13). Albany: State University of New York Press.

Quataert, D. (2004). 19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914. İçinde H. İnalcık, D Quataert (Editörler)*, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914* (2. Baskı, Cilt 2, ss. 885-1051). İstanbul : Eren Yayıncılık.

Quataert, D. (2011). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. İstanbul : İletişim Yayınları.

Sakaoğlu, N. ve Akbayar, N. (1999). *Osmanlı'da Zenatten Sanata, Osmanlı Zenaatkarları* (Cilt 1). İstanbul : Körfezbank.

Sarç, Ö. C. (1940). *Tanzimat ve Sanayiimiz.* İstanbul : Maarif Matbaası.

Scognamillo, G. (1993). *Bir Levantenin Beyoğlu Anıları* (5. Baskı). İstanbul : Metis Yayınları.

Semiz, Y ve Kuş, R. (2004). Osmanlı'da Mesleki Teknik Eğitim: İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930). *SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, *15*, ss. 275-295.

Servet-i Fünun Journal Illustré Turc. (1896,15 Ekim). Paraissant Le Jeudi**,** 3 Teşrin-I Evvel 1312, Sayı 292. Directeur-Proprietaire: Ahmed İhsan. Constantinople: Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası. Erişim: Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı. http://gazeteler.ankara.edu.tr/detail.php?id=482

Servet-i Fünun Journal Illustré Turc. (1897, 26 Ağustos). Paraissant Le Jeudi, 14 Ağustos 1313, Sayı 337. Directeur-Proprietaire: Ahmed İhsan. Constantinople: Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası. Erişim: Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı. http://gazeteler.ankara.edu.tr/detail.php?id=482

Servet-i Fünun Journal Illustré Turc. (1899, 30 Mart). Paraissant Le Jeudi, 18 Mart 1315, Sayı 420. Directeur-Proprietaire: Ahmed İhsan. Constantinople: Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası. Erişim: Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı. http://gazeteler.ankara.edu.tr/detail.php?id=482

Servet-i Fünun Journal Illustré Turc. (1902, 30 Ocak). Paraissant Le Jeudi, 17 Kanun-ı Sani 1317, Sayı 562. Directeur-Proprietaire: Ahmed İhsan. Constantinople: Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası. Erişim: Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı. http://gazeteler.ankara.edu.tr/detail.php?id=482

Servet-i Fünun Journal Illustré Turc. (1902, 26 Şubat). Paraissant Le Jeudi, 14 Şubat 1317, Sayı 566. Directeur-Proprietaire: Ahmed İhsan. Constantinople: Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası. Erişim:

Ankara Üniversitesi Gazeteler Veritabanı. http://gazeteler.ankara.edu.tr/detail.php?id=482

Şanal, M. (2011).'Osmanlı İmparatorluğu'nda Kız Öğretmen Okulunun (Darülmuallimat) Kuruluşu, Okutulan Dersler ve Kapatılışı (1870-1924). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 26, ss. 221-244.

Taner, E. (2009). *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat.* İstanbul : Halkbank.

Tekdemir, A. (2013). '1867 Paris Sergisi ve Sultan Abdülaziz'in Sergiyi Ziyareti'. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *3* (6), 1-19.

Tekeli, İ. (2009). Modernleşme Sürecinde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli? İçinde M. Güvenç (Editör.), *Eski İstanbullular, Yeni İstanbullular* (ss. 11-34). İstanbul : Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Tugay, E. Ç. ve Tugay M. S. (2007). *Thamm Aparmanı'nında Zaman.* Erişim: 22 Aralık, 2016, adresi http://o-pera-istanbul.blogspot.in/2007_08_01_archive.html.

Turan, G. (2009). *Türkiye'de Erken Cumhuriyet Dönemi Zanaat ve Endüstri Üretiminde Tasarım* (Doktora tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Usines du Pied-Selles a Fumay: Album-Tarif. (1914). *Musee du Chauffage Ultimheat Section 2: 1900-1939 Liste de catalogues anciens de constructeurs Français d'electromenager et de chauffage en provenance de la collection privee Ultimheat.* Erişim: 30 Aralık, 2016, adresi: http://www.ultimheat.com/section2-2(FR).html.

Ülgener, S. F. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası.* İstanbul: Derin Yayınları.

Ülman, Y. I. (2008). "Osmanlı Tıbbına Katkılarıyla Dr. Vuccino / Il Contributo Alla Medicana Otomana del Dr. Vuccino*"*. İçinde B. Evren (Editör), *Istanbul'daki İtalyan İzi /Presenze Italiane A Istanbul* (ss. 224-229). Ferroli-İstanbul : Lea Yayınları.

Ürün, H. ve İlhan, K. (2009). Temelinde "Aşk" Olan İcat: Dikiş Makineleri. İçinde *El Sanatları, 8*, s. 86-90. Erişim adresi: http://ismek.ist/blog/icerik.aspx?p=673.

Üsdiken, B. (1993). Baker Mağazaları. İçinde: *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (Cilt 1, ss. 551-552). İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Yağız (Yançatarol), B. (2014). 'Aydınlatma ve İdeoloji: Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi'nde Elektrik ve İktidar İlişkisi'. İçinde T. Balcıoğlu, G. Baydar (Editörler), *Design, Technology and Experience, Proceedingd of the 4th Annual Symposium organizes by Turkish Design History Society* (ss. 11-26). İzmir : Yaşar University Publications, Mayıs 12-13.

Yarış, S. (2012). *İstanbul'un 100 Sanayi Kuruluşu.* İstanbul : Kültür A.Ş.

Yenen, M. (1993-1994). 'Maison Psalty Beyoğlu'nda Mobilya ve Mefruşat Mağazası'. İçinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Baskı 1, Cilt 5, ss. 276). İstanbul : Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Yıldırım, M. A. (2012). *Dersaadet Sanayi Mektebi: İstanbul Sanayi Mektebi 1868-1926.* İstanbul : Kitabevi Yayınları.

Yılmaz, Y. ve Aykut, P. (1998). *Milli Saraylar Isıtma Araçları Kataloğu / Heating Devices in the National Palaces* (Yayın No: 20). İstanbul : TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı.

Zorlu, T. (2010). *III. Selim Dönemi Osmanlı Teknolojisi.* İçinde S. Kenan (Editör), *Nizam-ı Kadimden Nizam-ı Cedide: III. Selim ve Dönemi* (1. Baskı, ss. 123-251). İstanbul : ISAM Yayınları.

Url-1 <*http://www.tas-istanbul.com/portfolio-view/beyoglu-bon-marche-magazasi/***>**, erişim tarihi 05.06.2017.

Url-2 <*https://www.delcampe.net/en_GB/collectables/invoices-commercial-documents/france-unclassified/vincennes-fabrique-de-lits-et-sommiers-en-fer-cuivre-p-chouzet-usine-a-vapeur-21-rue-massue-284881465.html***>**, erişim tarihi 12.12.2017.

Url-3 <*http://e-tarih.org/sayfam.php?m=teser&id=25*>, erişim tarihi 20.11.2016.

Url-4 <*https://anatoliancommonheritage.wordpress.com/2011/09/14/turkiye'deki-ermeni-mimarisi-ve-devletin-kanuni-duzenlemeleri/***>**, erişim tarihi 20.11.2016.

Url-5 <*http://www.mezatpazari.com/urun/421866/gravu*r>, erişim tarihi 21.11.2016.

Url-6 <*http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6938854g/f1.item.r=.zoom*>, erişim tarihi 25.11.2016.

Url-7 <*http://www.wikiwand.com/fr/Bec_de_gaz*>, erişim tarihi 25.11.2016.

Url-8 <*http://www.aladdinlamps.info/model1.htm*>, erişim tarihi 25.11.2016.

Url-9 <*http://www.aladdinlamps.info/model2.htm*>, erişim tarihi 25.11.2016.

Url-10 <*http://www.recordingpioneers.com/RP_BLUMENTHAL1.html*>, erişim tarihi 25.11.2016.

Url-11 <*http://www.colag.de/kinley_licht_en.html*>, erişim tarihi 25.11.2016.

Url-12 <*http://tgmarsh.faculty.noctrl.edu/swedenlamp.html*>, erişim tarihi 25.11.2016.

Url-13 <*http://tgmarsh.faculty.noctrl.edu/hollowwire.html*>, erişim tarihi 29.05.2017.

Url-14 <*http://www.lumieredeloeil.com/lumiara/en/titusen.htm*>, erişim tarihi 26.11.2016.

Url-15 <*http://www.steinmarks.co.uk/pages/pv.asp?p=stein347*>, erişim tarihi 30.11.2016.

Url-16 <*http://recordingpioneers.com/RP_NOWILL1.html*>, erişim tarihi 30.11.2016.

Url-17 <*http://www.levantineheritage.com/lettercovers.htm*>, erişim tarihi 01.12.2016.

Url-18 <*http://www.mezatpazari.com/urun/34539/obje*>, erişim tarihi 01.12.2016.

Url-19 <*http://www.hurriyet.com.tr/asmalimescitte-bir-amerikali-39068468*>, erişim tarihi 03.12.2016.

Url-20 <*http://www.smartbeyoglu.com/html/belcika-konsoloslugu-18.html*>, erişim tarihi 03.12.2016.

Url-21 <*https://www.instagram.com/p/_6erbquZUb/?taken-by=ehtiyar_tarik*>, erişim tarihi 02.06.2017.

Url-22 <*http://www.925-1000.com/a_christofle.html*>, erişim tarihi 30.11.2016.

Url-23 <*https://www.karamitsos.com/auctionLot.php?auction=523&lot=423326*> 29. Müzayede Kataloğu, erişim tarihi 30.11.2016.

Url-24 <*http://docplayer.biz.tr/5621797-29-muzayede-a-ugur-yegin.html*> 29. Müzayede Kataloğu, erişim tarihi 06.12.2016.

Url-25 <*http://www.ascasonline.org/ARTICOLOFEBBRA203.html*>, erişim tarihi 18.12.2016.

Url-26 <*http://www.sheffieldcutlerymap.org.uk/location/john-nowill-sons/*>, erişim tarihi 30.11.2016.

Url-27 <*https://www.artembassy.lv/en/12181-silver-cutlery-set-for-6-persons.php*>, erişim tarihi 30.11.2016.

Url-28 <*http://www.worthpoint.com/worthopedia/turkey-armenia-1908-letterhead-420422977*>, erişim tarihi 08.12.2016.

Url-29 <*http://www.mezatpazari.com/mezat/73/kartpostal-efemera-mezati/sayfa/62*> , erişim tarihi 08.12.2016.

Url-30 <*http://www.istanbulmuzayede.com/urun/19113/sapi-mevlevi-sikkesi*>, erişim tarihi 08.12.2016.

Url-31 < *https://www.peramezat.com/urun/logo-fratelli-fresco-constantinople_2*>, erişim tarihi 09.12.2016.

Url-32 <*http://www.sewmuse.co.uk/Jones%20B%20Howe%20Principle.htm*>, erişim tarihi 13.12.2016.

Url-33 <*http://www.sewmuse.co.uk/wanzer%20sewing%20machine.htm*>, erişim tarihi 13.12.2016.

Url-34 <*http://www.sewmuse.co.uk/Seidel%20&%20Naumann.htm*>, erişim tarihi 13.12.2016.

Url-35 <*http://www.sewmuse.co.uk/Willcox%20and%20Gibbs.htm*>, erişim tarihi 13.12.2016.

Url-36 <*http://www.spbmuseum.ru/funds/462/4937/?lang_ui=en*>, erişim tarihi 13.12.2016.

Url-37 <*http://www.sewmuse.co.uk/Wheeler%20and%20Wilson.htm*>, erişim tarihi 13.12.2016.

Url-38 <*http://www.sewmuse.co.uk/german%20sewing%20machines%201.htm*>, erişim tarihi 13.12.2016.

Url-39 <*https://anamed.ku.edu.tr/tr/merkez-hanin-tarihcesi*>, erişim tarihi 09.12.2016.

Url-40 <*https://tr.letgo.com/tr/i/antika-dikis-makinesi-d-persides-constantinople_4c7bb16f-506a-4124-8449-8b1e57c258ec*>, erişim tarihi 15.12.2016.

Url-41 <*http://www.porcelainmarksandmore.com/related/silesia/altwasser-01/*>, erişim tarihi 30.12.2016.

Url-42 <*https://auctionata.com/en/o/28181/carl-tielsch-porcelain-dish-125-pieces-silesia-around-1900*>, erişim tarihi 30.12.2016.

Url-43 <*https://www.amazon.co.uk/1895-Barler-Manufacturing-Ideal-Heater/dp/B005DGWHIY*>, erişim tarihi 06.01.2017.

Url-44 <*https://www.liveauctioneers.com/item/11289495_d15-2-ac-barler-manufacturing-co-ideal-heater*>, erişim tarihi 06.01.2017.

Url-45 <*http://americanhistory.si.edu/collections/search/object/nmah_1452870*>, erişim tarihi 06.01.2017.

Url-46 <*http://www.milesstair.com/Miller_Lamps.html*>, erişim tarihi 06.01.2017.

Url-47 <*http://www.pacificrimcamera.com/rl/00108/00108.pdf*>, erişim tarihi 26.05.2017.

Url-48 <*https://auction.bg/Search/?sort=&searchText=Em.+J.+Mertzanoff-Constantinople+&categoryID=&sellerName=&regionName=&endingTo=&priceFrom=&priceTo=* >, erişim tarihi 20.05.2017.

Url-49 <*https://tr.letgo.com/tr/i/en-az-150-yillik_bfbd6de7-a2c3-4106-9797-d6b8e6518bb4*>, erişim tarihi 03.05.2017.

Url-50 <*http://www.ebay.com/itm/1900s-Germany-Dresden-SEIDEL-amp-NAUMANN-Sewing-Machine-Tag-Label-Type-2-/260952858211*>, erişim tarihi 30.05.2017.

Url-51 <*http://www.calmview.eu/SheffieldArchives/CalmView/Record.aspx?src=CalmView.Catalog&id=LD192&pos=4*>, erişim tarihi 01.04.2017.

Url-52 <*http://collections.museums-sheffield.org.uk/view/objects/asitem/People@895/0?t:state:flow=649c8ec9-29e4-4dc1-859a-334cf8f1e058* >, erişim tarihi 01.04.2017.

Url-53 <*http://collections.museums-sheffield.org.uk/view/objects/asitem/search@swgdepartment$$IS_STRICT$$Decorative%20Art/170/nameasc;jsessionid=11C2846764B20644F61743CC0AB03BF9?t:state:flow=967ed54b-1c4b-45bb-9166-30ec25eb06e8*>, erişim tarihi 01.04.2017.

Url-54 <*http://www.roegenealogy.co.uk/webtrees/note.php?nid=N1382&ged=My%20family%20File%20for%20websites.ged*>, erişim tarihi 01.04.2017.

Url-55 <*http://www.strazors.com/index.php?id=558&doc=john_nowill_and_sons_sheffield_* >, erişim tarihi 03.01.2017.

Url-56 <*https://knivesaustralia.com.au/components/com_jshopping/files/img_products/nowill_catalogue.jpg*>, erişim tarihi 05.04.2017.

Url-57 <*http://www.thefoodiebugleshop.com/product/vintage-box-of-silver-cutlery-by-john-nowill-sons-sheffield*>, erişim tarihi 10.04.2017.

Url-58 <*http://www.ebay.co.uk/itm/VICTORIAN-FIDDLE-PATTERN-SILVER-PLATED-BASTING-SPOON-BY-JOHN-NOWILL-SHEFFIELD-/3118479090 18?hash=item489b95769a%3Ag%3AI3UAAOSwzaJX-j3r*>, erişim tarihi 10.04.2017.

Url-59 <*http://www.levantineheritage.com/note52.htm*>, erişim tarihi 25.05.2017.

EKLER

EK A: Çalışma Kapsamında Başvurulan Yayın, Belge, Arşiv, Kütüphane ve Veritabanları
EK B: Haritalar
EK C: Çizelgeler
EK D: Vaka Haritaları

EK A: Çalışma Kapsamında Başvurulan Yayın, Belge, Arşiv, Kütüphane ve Veritabanları

Şark Ticaret Yıllıkları:

L'Indicateur Ottoman: Annuaire-Almanach du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de La Magistrature. (1881). Creé par Raphael C. Cervati et publié par Cervati Fréres & D. Fatzea. Constantinople: Imprimerie et Lithographie Céntrales du Jurnal 'La Turquie'.

Indicateur Ottoman Illustré: Annuaire-Almanach du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de La Magistrature. (1883). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Indicateur Oriental: Annuaire du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature / Turquie, Russie, Grece & Bulgarie. (1885-86). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Indicateur Oriental: Annuaire du Commerce, de L'Industrie, de L'Administration et de La Magistrature / Turquie, Russie, Grece, Romanie, Bulgarie. (1888). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Bulgarie. (1889-90). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Bulgarie. (1891). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Bulgarie. (1892-93). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Constantinople. Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Serbie, Bulgarie. (1893-94). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Serbie, Bulgarie. Supplement

de l'edition 1893-1894. (1894). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Serbie, Bulgarie. (1895). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Serbie, Bulgarie. (1896). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Sous le partonage des chambres de commerce de Constantinople, Anglaise, Francais, Hellenique et Italienne. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Serbie, Bulgarie. (1898). Creé par Raphael C. Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par Cervati Fréres & Cie. Sous le partonage des chambres de commerce de Constantinople, Anglaise, Francais, Hellenique et Italienne. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Serbie, Bulgarie. (1900). Creé par R. Cesar Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par The Annuaire Oriental & Printing Company Limited. Sous le partonage des chambres de commerce de Constantinople, Anglaise, Francais, Hellenique et Italienne. Constantinople: Typographie et Lithographie de la 'The Annuaire Oriental & Printing Company Ltd.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Serbie, Bulgarie. (1901). Creé par R. Cesar Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par The Annuaire Oriental & Printing Company Limited. Sous le partonage des chambres de commerce de Constantinople, Anglaise, Francais, Hellenique et Italienne. Constantinople: Typographie et Lithographie de la 'The Annuaire Oriental & Printing Company Ltd.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature: Turquie, Russie, Grece, Romanie, Serbie, Bulgarie. (1902). Creé par R. Cesar Cervati et publié avec l'autorisation du Ministére Impérial de L'Instruction Publique par The Annuaire Oriental & Printing Company Limited. Sous le partonage des chambres de commerce de Constantinople, Anglaise, Francais, Hellenique et Italienne. Constantinople: Typographie et Lithographie J. Pallamary.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature. (1903). Constantinople: Publié par The Annuaire Oriental & Printing Company Limited.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature. (1904). Constantinople: Publié par The Annuaire Oriental & Printing Company Limited.

Annuaire Oriental du Commerce de L'Industrie, de L'Administration et de la Magistrature. (1909). Constantinople: Publié par The Annuaire Oriental & Printing Company Limited.

Annuaire Oriental: Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Empire Ottoman. (1912). Adopté par les Administrations de l'Etat, patronné par les Chambres de Commerce. Constantinople: Editeur-Propriétaire The Annuaire Oriental Ltd..

Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Empire Ottoman. (1913). Adopté par les Administrations de l'Etat, patronné par les Chambres de Commerce. Constantinople: Editeur-Proprietaire The Annuaire Oriental Ltd.

Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient. (1914). Adopté par les Administrations de l'Etat, patronné par les Chambres de Commerce. Constantinople: Editeur-Proprietaire The Annuaire Oriental Ltd.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri:

BOA, A.}MKT.NZD. / 105-18-0, H-12-Ra-1270. 'Amerika'da icad edilen dikiş aletinin Fabrika-yı Hümayun'da imali'.

BOA, Y..PRK.HH../19-31-0, H-1305-C-14. 'Sobacı Fransuva'nın Yıldız Sarayı'nda bazı dairelere verdiği soba ve teferruatının bedeli olan meblağı aldığı'.

BOA, İ.. TAL./62-22-0, H-12-03-1312. 'Dikiş makinesi tüccarından Dimitraki Persides Efendi'ye sanayi madalyası ihsanı'.

BOA, BEO / 481-36008-0, H-22-03-1312. 'Dikiş makinesi tüccarından Dimitraki Persides Efendi'ye Sanayi Madalyası ihsan buyurulmasına mebni muamele-i lazımenin ifası'.

BOA, DH.MKT / 2461-78-0, H-23-11-1318. 'Darülaceze'de dikiş makinelerini işletmek üzere Mekteb-i Sanayi'den mezun Mehmet Efendi'nin istihdamı'.

BOA, DH.MKT / 2347-44, H-20-01-1318. 'Dikiş makinesi tüccarı Mehmed Salim Efendi'nin Darülaceze'ye vereceği dikiş makinelerine karşılık istediği ünvan ve ticarethanesini Osmanlı arması ile süslemesine izin verilmesi'.

BOA, DH.EUM.MH.. / 16-37-0, H-05-07-1328. 'Tahrirat Kalemi'ne alınan kopya makinesinin tamir ve levazım masrafının Sidney Novil Şirketi'ne ödenmesi'.

BOA, BEO / 3967-297510-0, H-04-12-1329. 'Harem-i Şerif-I Hazret-I Nebevi'de vücuda getirilmiş olan elektrik tesisatının tamiratına muktezi alat ve edevatın Sidney Novil Şirketi'nden bin yüz yirmi üç lira bedel ile mübaayası'.

BOA, 30-18-1-1 / 16-71-20, M-23-11-1925. 'Güneydoğu illerimizde sürdürülmekte olan çekirge mücadelesinde ihtiyaç duyulan çinko levhanın, İngiltere, Sheffield'da bulunan Sidney Novil Fabrikası'ndan pazarlıkla satın alınması'.

BOA, 30-18-1-1 / 30-49-15, M-05-05-1928. 'Bitki hastalıkları ve haşerat mücadelesinde kullanılacak malzeme ve maddelerin, İngiltere'de Sidney Novil ve Ortakları ile Almanya'da Holzfer Kuhlog Fabriksı'ndan temini'.

Süreli Yayın ve Gazeteler:

Servet-i Fünun, 1307 (Sayı 1) – 1332 (Sayı 1337), Dersaadet.
İkdam, 1 Muharrem 1312 (Sayı 1) – 25 Cemaziyelahir 1345 (Sayı 10665), Dersaadet.
Hanımlara Mahsus Gazete, 19 Ağustos 1311 (Sayı 1) – 13 Temmuz 1324 (Sayı 43).

Fotoğraf Arşivleri:

İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi.
SALT Araştırma Fotoğraf Arşivi.
IRCICA Research Center for Islamic History, Arts and Culture Fotoğraf Arşivi.

Dijital Kütüphaneler:

Bibliotéque Numérique de la Bibliotéque Nationale de France, www.gallica.bnf.fr

Kent Meclisi Arşivleri:

Sheffield City Archives and Local Studies Library, www.sheffield.gov.uk

Müze Koleksiyonları:

Museums Sheffield, www.museums-sheffield.org.uk
National Museum of American History, www.americanhistory.si.edu

Çevrimiçi Şecere Veritabanları:

www.geneanet.org
www.roegenealogy.co.uk
www.ancestry.com
www.billiongraves.com
www.familysearch.org
www.myheritage.com
www.wc.rootsweb.ancestry.com

EK B: Haritalar

Harita B. 1 : İstanbul Fabrikalar

EK C: Çizelgeler

Çizelge C.1: 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler (Professions de Constantinople) bölümlerindeki eşya çeşidinin yıllar bazında sayısal dağılımı.

Çizelge C.1 (devamı): 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler (Professions de Constantinople) bölümlerindeki eşya çeşidinin yıllar bazında sayısal dağılımı.

Çizelge C.1 (devam): 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler (Professions de Constantinople) bölümlerindeki eşya çeşidinin yıllar bazında sayısal dağılımı.

Çizelge C.2:1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki hammadde ve malzeme çeşidinin yıllar bazında sayısal dağılımı.

Çizelge C.2 (devam): 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki hammadde ve malzeme çeşidinin yıllar bazında sayısal dağılımı.

Çizelge C.2 (devam): 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki hammadde ve malzeme çeşidinin yıllar bazında sayısal dağılımı.

Çizelge C.3: 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki eşya üretimiyle doğrudan veya dolaylı olarak ilgili iş kollarının yıllar bazında sayısal dağılımı.

Çizelge C.3 (devam): 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki eşya üretimiyle doğrudan veya dolaylı olarak ilgili iş kollarının yıllar bazında sayısal dağılımı.

Çizelge C.4: 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki eşya tamiri alanında faaliyet gösteren iş kollarının yıllar bazında sayısal dağılımı.

Çizelge C.5: 1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki daha genel ticari faaliyet gösteren iş kolları ve kurumların yıllar bazında sayısal dağılımı.

Çizelge C.6:1881-1914 yılları arasında yayınlanan Şark Ticaret Yıllıkları'nda Meslekler bölümlerindeki inşaat faaliyetine paralele olarak genişleyen iş kollarının yıllar bazında sayısal dağılımı.

EK D: Vaka Haritaları

Şekil D.1

Şekil D. 1

Şekil D.2

Şekil D.2

Şekil D.3

Şekil D.3

Şekil D.4

Şekil D.4

Şekil D.5

Şekil D.5

Şekil D.6

Şekil D.6

Şekil D.7

Şekil D.7

Şekil D.8

Şekil D.8

Şekil D. 9

Şekil D.9

Şekil D.10

Şekil D.10

Şekil D.11

Şekil D.11

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad **: Burcu Yağız**

Doğum Tarihi ve Yeri **:**

E-posta **:**

ÖĞRENİM DURUMU:

- **Lisans** **:** 2003, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Endüstri Ürünleri Tasarımı Bölümü
- **Yüksek Lisans:** **:** 2006, University of Arts Philadelphia, Philadelphia, USA, Tasarım Fakültesi, Ürün Tasarımı Bölümü, Ürün Tasarımı Yüksek Lisans Programı.

MESLEKİ DENEYİM VE ÖDÜLLER:

- 2008-2012 yılları arasında Kadir Has Üniversitesi Endüstri Ürünleri Tasarımı Bölümü'nde okutman olarak çalıştı.
- 2007-2008 yılları arasında Parsons The New School Of Design'da yarı zamanlı öğretim görevlisi olarak çalıştı.
- 2007-2008 yılları arasında Discovery Teaching Institute'da "Kids-In Business" adlı çocuk insiyatifi için tasarım projeleri tasarlardı.
- 2003-2008 yılları arasında COX Design firmasında kurucu ortak ve ürün tasarımcısı olarak çalıştı.
- 2007 yılında Artist Space Gallery'de sanatçı ve tasarımcılar için galeri asistanı olarak çalıştı.
- 2005 yılında Boym Partners, Inc., New York'ta ürün tasarımcısı olarak çalıştı.
- 2005 yılında D&AD Corus Steel Packaging Design Competition, London, birincilik ödülünü aldı.

DOKTORA TEZİNDEN TÜRETİLEN YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- **Yağız, B., Ağır A.** (2017). 'XIX. Yüzyıl Sonu İstanbulu'nda Batılı Tüketici Ürünlerinin Dolaşıma Girdikleri Kanallar ve Yarattıkları Hareketlenmeler: Şark Ticaret Yıllıkları Üzerinden Bir Araştırma, *Tasarım+Kuram Dergisi*, 13(24), Turkey : İstanbul (Basım Aşamasında).
- **Yançatarol, B**. (2014). 'Aydınlatma ve İdeoloji: Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi'nde Elektrik ve İktidar İlişkisi'. İçinde T. Balcıoğlu, G. Baydar (Editörler), *Design, Technology and Experience, Proceedingd of the &th Annual Symposium organizes by Turkish Design History Society,* (ss. 11-26). İzmir : Yaşar University Publications, 2012, Mayıs 12-14.
- **Yağız, B.** (2013). 'From an Empire to a Republic: Transformation of Turkey's Product Manufacturing Scene Under the Influence of the West', *Design History Society Annual Conference 2013, Towards Global Design Histories: Postcolonial Perspectives*, National Institute of Design, Ahmedabad, INDIA : September 5-8.

DİĞER YAYINLAR, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- **Kaya, Ç., Yağız (Yançatarol) B.** (2015). 'Appropriation in Souvenir Design and Production: A Study in Museum Shops', ITU AZ Journal of Faculty of Architecture, 12(1), 192-205.
- **Yağız (Yançatarol), B., Kaya, Ç.** (2013) "The Role of Craft in Industrial Design Education in Turkey", *Design History Society Annual Conference 2013, Towards Global Histories of Design: Post-Colonial Perspectives,* National Institute of Design, Ahmedabad, INDIA : September 5-8.
- **Kaya, C., Yağız, B.** (2012) "Crafts in Museum Shops: A Material-Symbolic Perspective of Representation", *12. AAG Annual Meeting: Crafting Geographies*, New-York, USA : February 14-28.
- **Yağız, B., Kaya, C.** (2011) "Tasarım Eğitiminde Zanaatin Yeri Üzerine Bir Önerme", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Endüstride Tasarımda Eğitimde 40. yıl Sempozyumu*, (ss. 81-87). İstanbul: MSGSÜ, Fındıklı, Aralık 7-9.
- **Kaya, Ç., Yağız (Yançatarol) B.** (2011). 'Design in Informal Economies: craft Neighborhoods in Istanbul', *Design Issues*, MIT Press, USA, 27(2),59-71.
- **Yağız (Yançatarol), B., Orlandi, A. ve Narter, Ç.** (2010). 'Industrial Design With Reference to Greewich: Design Education in the Periphery and Its Global Reflections', *International Syposium on East of the West: New Approaches in Art and Design Conference Kitabı*, (ss. 461-470). Istanbul: Marmara Universitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Haziran 8-9.
- **Kaya, C., Yançatarol, B., ve Ingin, A. K.** (2008) "Other Design at Sulukule: A Local Development Project in a Degenerated Historical Area of Istanbul under the Threat of Demolition", *Changing The Change Conference Proceeding*, Torino, Temmuz 10-12. Erişim adresi: http://www.allemandi.com/university/ctc.pdf
- **Yançatarol, B.** (2008) "Kefiyemsi Bir Proje: Filistin Eşarbının Orta Doğu Dışındaki Evrim Süreci Üzerinden Kültürel Uygunlaştırmaya Küresel Bir Bakış", *4T Türkiye Tasarım Tarihi Topluluğu*, *Kimliklerin Tasarımı Konferansı*, (ss. 110-12). İzmir : Izmir Ekonomi Üniversitesi, Mayıs 12-13.